

311 (2000-2003) 641 K 207, 5172
M 42

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ АЛИБЕК
ЛАЙПАНЛАНЫ ХАМИТ
ЧОТЧАЛАНЫ БОРИС
БАЙРАМУКЪЛАНЫ МУХТАР
АЙБАЗЛАНЫ СОЛТАН

МАХАР

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ АЛИБЕК
ЛАЙПАНЛАНЫ ХАМИТ
ЧОТЧАЛАНЫ БОРИС
БАЙРАМУКЪЛЛАНЫ МУХТАР
АЙБАЗЛАНЫ СОЛТАН

*ПОВЕСТЛЕ
ХАПАРЛА
ПЬЕСАЛА
ОЧЕРКЛЕ
НОВЕЛЛАЛА*

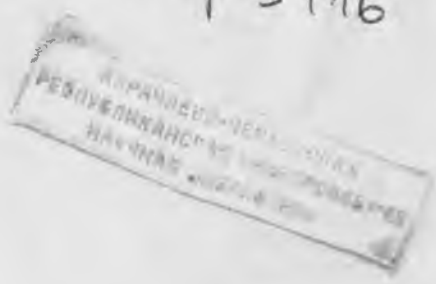
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1994

84(2Рәе=кара)6-4

84 (къара) 7-4
М 42

Китабны суратларын
У. К. Г. Мижланы
салгъанды

Кар: 5116

М $\frac{4702280100-65}{M159(03)-91}$ 65—94

ISBN 5-7644-0479-7

© Къарачай-Черкес китаб басма, 1994

**БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ
АЛИБЕК**

МАХАР

*ХАПАРЛА
ПЪЕСАЛА
ОЧЕРКЛЕ*

Абидат

Ол заманда бу элчикге Октябрь атлы совхозну экинчи бѐлюмю дей эдиле. Аты бѐлум болса да, ол къайгысыз, тынч джашагъан бир шош тийречикди. Санлаб бир-эки къарт болмаса, мында иши-кючю болмай джашагъан адам джокъду. Хазнамыды, къазауат тауусулгъанлысынгар 7—8 джыл озгъан, адамланы сыртларына тюк чыгъа башлагъан бир заман. Тырнакълаб, мал тутаргъа кюрешиб, аны юсюне, 20 соткалыкъ огородларыны ичлеринден чыкъмагъанча ишлеб, бирин-бирине кюнден-бутдан джетдириб джашагъан бир кѐзюучюкдю.

Бир кюн Ата джурт къазауатны сакъаты Маламайны бир алапат, бир тауушлукъ эгечи къайдан эсе да тыш элден кѐчюб келди. Да келсе да, Маламай джууугъун къатына къысалмазлыкъ адам тюлдю. Фронтда бир бутун алдырыб къайтхан сакъатны сыйын кѐрюб, аны элни ашарыкъ тюкенине салгъандыла.

Абидат элни арасы бла бир озгъанлай огъуна тюшген эди тийрени ауузуна. Ол тауушлукъ джан болгъанын кѐргенле кѐрмегенлеге суратлаб бошагъандан сора джашауну кыйынлыгы, тауусулмагъан джарылылыкъны къайгысы да унутулгъанча болуб, акъылбалыкъ болгъан хар бир инсанны ауузуна тюшдю. Маламайны юй бийчеси, аны тюкенчилигини себеби бла, алайсыз да тиширыула ауузуна къарагъан бир адамды. Энди уа артыкъ да бек, бир-бири ызындан келиб, хошкелдилик айтхан сылтау бла Абидатны тюбюн толу табаргъа кюрешидиле. Къонакъ тиширыуну юсюнден биринчи табылгъан хапар былайды: Абидат 30 джылдады. Бир кере эрге барыб айырылгъанды. Сабийи болмагъанды. Анда, алгъын тургъан джеринде, анасы ългенден сора, ышыкълыкъ этерча уллайгъан адамы болмагъанды. Устаз, доктор дегенча усталыгы джокъду, окъуй-джаза уа биледи. Сыфаты бла саны алгышда айтылгъан кибики. Аны субай сюегини джангыз бир бузгъан джери джокъду.

Узунсюек, кызылы бла агы тѣгюлюб тургъан ариу тѣ-
герек бети, ариу джюрюшю.

Ай хариб джаш къатынла! Аны къараб кѣргенлей
огъуа джюреклерини сыннганды. Анга базман болурча къа-
рыу алагъа къайда? Балалары бла ийнеклеринден, къой-
ларындан, мазаллы бачхаларындан озуб, аныча кийинир-
ге, аныча кеслерин кѣргюзюрге мадар табсала, нек джа-
зыкъ бола эдиле? Аныча чырайы, сюеги, саны болгъанла,
аланы араларында сѣзсюз да табыллыкъды. Къара па-
лах неди десенг, кийинирге, джасаныргъа кийимлери бар-
дыла, заманлары джокъду. Сыныб, онгуб, башларын
ѣрге кѣлтюралмай аны ючюн турадыла.

Бу тиширыу келиб элчикни ичине киргинчи, сют ую-
гъанча къалай тынчлыкълы эди эркишини, тиширыу
да джашауу! Эртденде, ингирде, къачан таб болса, ол
заманда кирдиле да мал орунларын тазаладыла! Юсле-
ринде, башларында, аякъларында, нелери бар эсе, аны
бла чыкъдыла да кетдиле. Энди уа, гютдю юсюне къалач
дегенлей, джарлылыкъны сагъышындан сора да эшикге
не кийиб, къалай кийиниб чыгъайым деген къошакъ къай-
гъы эркишилени башларын кючлегенди. Энди хар бир
тиширыу эрини сѣзюнде, башында, хар атламында тий-
речикге джангы кирген «аурууну» микробларын таный
башлагъанды. Эркишиле юслерине-башларына айырылыб
сакъ болгъанлары сокъур-сау да танырчады.

— Ол Абидат дегенлери не затды? — деб, бу уа не
айтырыкъды? — деген сагъышда, сымарлаб сорадыла.
Алай а обур эрлеринден туб табалмайдыла.

— Сени Абидат-Забидат хапарларынг мени къулагъы-
ма кирмейдиле, — деселе, хайт деб къатынланы кѣллери
чапырылады. Алай а джюрекле уру болуб бошагъандыла
да, алай тынч ийнанлыкъ тюлдюле. Чырайларына, этим-
лиликлерине, артыкъ да бек адамлыкъларына базмагъан
къайыр къатынла макъут да илгизлик болуб, эрлерине
субай тилде сѣлеше башлагъандыла.

Орамда Абидатха тубеб къалыб, аны айбат тюрсюню
акъылларын асыры бек кючлегенден, келе келиб, юле-
ринде аны атын сагъыныб, юй бийчелерини къабханла-
рына тюшген эркишиле да тубейдиле.

Ма сѣз ючюн ферманы тамадасы Гомалай! Аныча
къуллугъу болгъан, къолунда къралны берекети джю-
рюген эркишиле бла Абидат тынч танышады.

Аны ючюн болур ишден къайтыб келиб, ингирги ушху-

уурун ашар-ашамаз, кёзлери къайры эсе да терезеден тышына чыракъ барыб тургъанлай:

— Къатын, шоколад конфетчик кибик, Абидат нечик тауушлукъ тиширыуду. Арабин, адам аны кимине алыр эди? — дейди.

Къатыны мор тюрсюннге киреди:

— Кёзюнг къараб тургъанча кёрюнесе, кимни да къой да, Абидатны кесинге ал! — деди.— Къайда атыла-сагыла джорюген бирге кёзлеринги аралтыб джорюмей, юйде джарлылыгъынга къайгъырсанг а! Сабийле школгъа къалай кийиниб джорюгенлерин бир кёрсенг а! — деб болгъан-болмагъан кемликлени да санайды.

— Сизни атагъыз школ керекле алыр къайгъылы тюдю, кесими кимге кёргюзейим деб джорюйдю ол. Узун сёзю къысхасы, Гомалай асыры туура сёзлюгю ючюн мындан арысында Абидатны къатына басмазча, атын сагъынмазча болду.

Насыбха, эркишиле бары да Гомалайча тюдюле.

Терек бачхалада кёгет бишди деген заманда, элни джаш тиширыулары алма джыяргъа чыкъдыла. Абидат да барыб, аладан алманы чекдириб алычу базманчы болду. Бу базманнга эркишиле суюб келиучюле болдула. Ким бригадирме, бири управляющийме, башхасы объездчикме, шофёрма деб келедиле, базманнга сокъмакъ салыб джорюйдюле. Къуллугъу болгъанланы арасында чалкъысы ташха тийиб, исси къабыб, чотдан чыкъгъан, алай демеклик—бери Абидат табагъа басаргъа базмагъан сынгар Гомалайды. Бёлюмню управляющиси Зулкъарнай а, къуллугъу бла хайырланыб, бери артыкъ да бек тахтанганды.

«Бёлюмню алмадан сора иши болмагъанча этеди ол. Иш ючюн алай бек куюб бара эсе, барсын сют, къой фермалагъа, барсын къысыр малланы къошларына. Андан сора да азмыдыла бёлюмню ишлери? Къышха джангы ийнек ферма къалай ишленнгенине барсын да къарасын! Неги бу? Кюн сайын «алма, алма» дейди да джорюйдю! Майна, юй бийчесини сабий табар заманы джетиб турады. Барсын да юй джумушун этсин» деб, Зулкъарнайгъа ичлеринден чамланган тиширыула, эркишиле да аз тюдюле.

Ала джыйылыб бошаб, Абидат да базманда ишсиз болургъа джууукълашхан заманда, кюндюзгюде конторда столуну джанын джокъламаучу управляющий Зулкъарнай, этмеучюсюн этиб, эртденбла 8 сагъатда кириб келиб.

— Алан, Тинибек, сен иги джаным кибик, мени атыма мин да мени орнума отделениеге бир айлан. Сют фермада чот табсызды дейдиле, анга да бир кез джетдир! Мен бюгюн не эсе да ауруйма,— деди.

Бёлюмню бухгалтери Тинибек, джерни къалыны бла джукъасын билиб джюрюгенлени бири болгъаны сёбебли, Зулкъарнайны тилегин огъурамады. Не ючюн десенг, Абидат бюгюн справканы юсюнден бери келлигин билибди. «Сени неден ауругъанынгы мен билеме. Керек болса, Абидатны кёрюрге сенден да бек кюсеб тургъан менме деди ичинден. Тышындан а:

— Тейри, Зулкъарнай, мени чотум да табсызды. Отделениеге айланган огъай эсенг, былайда совхозну аралыгына алыб барыб, ийнекни ветеринаргъа кёргозалмай тургъанлы талай кюн болду,— деб сууукъ джууаб этди. Кюндюзюде конторда олтурмаучу Зулкъарнай келиб, столну джанына нек чончайгъаны арадан бир сагъат озгунчу белгили болду.

Элни аузуна тюшюб тургъан сейирлик Абидат кириб келди. Экисине да конторну ичине кюн джангыдан тийгенча кёрюндю.

— Зулкъарнай, ол мен айтхан справкачыкъны хазыр этдиргенмисе? — деб кезюне къарады.

Зулкъарнай:

— Абидат, кел, олтур,— деб ёзденлик этгенден сора, Тинибекге къараб:

— Тинибек, сен Абидатны базманда ишлегенине бир справка джаз,— деди.

— Бёлюмде бир джылны ишлегенди деб джазарыкъса,— деди Абидат.

Былайда бу джол, Тинибекни кез туурасында Абидатны сыйы бла намысы джангыз бир минутну ичинде онгду.

Арадан бир ай да озгунчу, Абидат справканы нек излеги билинди. Ол хоншу совхозгъа кечюб барыб, анда ишли да, фатарлы да болду. Ала экиси да Абидатха къалай табылгъанларын бу гитче элчик бюгюн да билмейди. Бир кюн объездчик Абдул, Абидатны башха совхозгъа кечгени бла хайырланыб, махтаныргъа излеген болур эди, арам-къарам этмей, бир зугул сёзню арагъа салды:

— Сиз, харибле, «суугъа тюшген таш кърмар» дегенлей, башыгъызгъа кечинмекге санаб, Абидат-Абидат,

деб джююлдей тургъан заманда мен аны бла бир юнню ичинде кибик джашаб тургъанлы ай болду,— деди.

Абидатны эркишилеге накъырдаасы, чамы да джараша эди. Бу арт кёзюуде аны халал тенглери бирине санаб бошагъан эркишиле да бар эдиле. Абидатны ала бла оюну, самаркъауу кёб болгъанлыкъгъа, джетген заманда, намысын джоймагъанын билгенлери себебли, Абдулгъа ийнанмадыла. «Биягъы тобчу башлагъанды», дедиле. Аны учхара сёзюн чамгъа бурургъа кюрешдиле. Алай а, Абдул алагъа эришгенча, сёзюнден таяргъа унамады. Ол а джашланы къанларын бузду.

— Да, хайыр, махтанчакъ Абдул Абидатха барыбыздан да сыйлы болуб къалды эсе, мындан арысында бизни арабызда аны аты сагъынылмасын, деген оюмгъа келишдиле. Алай а къайсы эсе да тенглери арасында кесине бек базынган бурушланы бири аны сёзюн Абидатха джетдирмей тынчлыкъ табалмады.

Абидат джашауунда Абдул кибик зымпыкълагъа тюбей келген болур эди, анга тыйыншылысыча джууаб къайтарыргъа ашыкъмай, табын марады. Бир кюн биягъыла базаргъа келиб джаншай тургъанларын эследи. Эслетмей къатларына келиб, лыхтын Абдулну тёбюнден ёрге къараб тохтады. Абдул аны кёргенлей, сескекли болуб, «Абидат, не дейсе?» деди.

— Да, деб а не дерикме. Айтыллыкъны сен айтыб бошагъан хапарынг чыгъады. Къайда энтда бир айтчы биз экибизни кечелени къалайлада ашыргъаныбызны, джулдузланы къайсы гебенни джанында санагъаныбызны?

Абдулну бети къызарды, агъарды, ахырында акъ учхун болду. «Мен» «мен», деб бир затланы мурулдаргъа кюрешди.

— Айт дейме мен санга,— деб Абидат Абдулну джаягъын къыздырды. Абдул джунчуб, артына туракълаб, къачар къаннга кирди. Дауургъа халкъ басыныб келгенин, ишни арты аманнга кетерге боллугъун ангылаб, Абдулгъа джууукъ джетген биреулен орчаларгъа чабды. Абдул аны бла хайырланыб, басынган халкъны арасына сингиб, тас болуб кетди.

Былайда кеслерин Абидат ючюн тюзетиучюле аны дагъыда бир иги ышанын: ол ышаргъанлыкъгъа, кюлгенликге, кесини намысын къоруулай билгенин таныдыла. Аланы кёз туураларында джангыз бир минутну ичинде Абдул джер бла тенг болду, Абидатны намысы уа ёрге

кѣлтюрюлдо. Базар этерге келген тюз адамла да сѣзге кѣошулдула: «Кѣой Абидат, Абдулну несин сѣзге салыб сѣлешесе? Ол адам болса, андан бери бир юйдеги ышан кѣурар эди. Эки буту, бир аты. Айланлыкѣды ма алай кѣургѣакъ сѣзле бла башын кечиндириб.

Кѣалай-алай болса да, биягѣы Абидат дагѣыда бир эркишини чотдан чыгѣарды.

«Да иш былай, бу халда бара эсе, Абидат бу гитче элчикде эркиши болгѣанны мулхар этиб, артына чыгѣаргѣа башлагѣанды деб, бир кѣауум эркишиле чам этерге кѣурешеле да, сагѣыракъ болдула.

Абидатны базарда Абдулгѣа этгени хапар болуб, саулай совхозгѣа джайылды. Бу арт кѣзюуде аны юсюнден сѣлешинген сѣзню баш уруму былайды: «Хайыр, Абидат намысын джюрютген адамды, дейик. Алай эсе эрге нек бармайды? Аны сылтаун да табдыла: эрге барыргѣа ол сѣзсюз да излейти. Ол ушатханла, ол барыргѣа излегенле юйдегили, сабийли да болуб бошагѣандыла. Аны юсюне Абидатны сабий табмазлыгѣы чурум болуб чыкѣгѣанды аны джашау джолунда. Аны ючюн джалынчакълыкъ этиб, кимге болса да этек кѣайырыргѣа уа ол да сѣймейди.

Алай бла тишируу, эркишиси да хар не джанындан, ары да бери да аудуруб, сюзюб, Абидатны акѣладыла.

Алай а, «аман тутханын бек тутар» дегенлей, Абидат бла таша сѣймеклик джюрютюрге излеген талай «багѣырбаш» эркиши дагѣыда табылды. Аллайладан экеулен кюзгюню аллында тебджилдеб, кеслерини тюрсюнлери бла чырайларына сѣюнюб, кеслери-кеслери бла сѣлешедиле: «Абидат кибик кѣысыр кѣатын ахыры-кѣысхасы, мени кибик эркишиге бир алданса не боллукѣду, отунданмы кѣорарыкѣды?»

Аллай «багѣырбашланы» бири Сосран хоншу совхозда Абидатны ишлеген тѣкенине барыб, бютеу билген усталыгѣын аямай джалынды:

— Ий аллах ючюн, Абидат, былай шампанский, коньяк да алайыкъ да, ингир ала былай бирге стол джанында бир олтурайыкъ. Аюнге, мени санга сѣзюм кѣбдо. Кесибизни да, джууукълугѣубузну унутмайыкъ! — деб джалынды.

— Да айтырыкъ сѣзюнгю былайда айтсанг не болады?

— Огѣай, былайда айтыргѣа болмайды. Тынгылы сѣлеширге керекди.

— Да хайыр, кел, олтурайыкъ. Кѣонакѣгѣа джууукъ

болма, ичкери кирме деген сёз таулуну тилинде джокъду. Мен да оджагъындан тютюню чыкыгъан юйлени бириме. Кел,— деди Абидат. Арабин, бу манга джараулу эркишиден келечи болуб келе болур. Ансы менде не иши барды? Абидатны джууабы асыры бек къууандыргъан Сосран юйюне къалай къайтханын кеси да эслемей къалды. Ол Абидат ауузунда къалгъан бир къауумну къалай хыликке этеригин кёзюне кёрюздю. Ингирни джетеригин тёзюмсюз сакълады.

Ол заманда коньяк, шампанский, шоколад конфет дегенча затла, къалгъан ашарыкъ ичерик бла тенгледиргенде, узакъ учуз эдиле. Сосран аладан табханын мазаллы портфелине джыйыб, Абидатны квартирине кириб келди. Абидат анга, тау адетде, ачыкъ мангылайы бла джарыкъ тубеди.

Да сагъыш этигиз, Абидат къоркъуб да киминден къоркъарыкъды? Эри, баласы, тамадасы джокъду. Джангыз къарнашы Маламай болса, ол жангыз аягъын сюррей, къайдан келалсын?

— Ой юйге игилик, Абидат!

— Келгенге да игилик, кел, Сосран, былайгъа оз.

Кече узунду, келишгенлерича, къоркъмай, юркмей, иги кесекни олтурдула. Сосран хаман Абидатха коньякдан теджейди. Абидат да анга эришгенча, коньякга алданмайды, ууакъ-ууакъ шампанскийден уртлаб къонакыгъа джёнгерлик этерге кюрешеди. Тюкеннге келген заманында «сёзюм барды» дегени Абидатны эсине тюрелиб къалгъанды да, «арабин манга да бир игилик чыгъаргъамы башлады экен? Бу, хайырсыз, не излегенин къачан айтырыкъды бери?» деген акъылда, кечеге онеки сагъат болгъунчуннга дери тёзерге кюрешди. Алай а Сосран иги огъуна джылыныб, андан сёз чыкъмазлыгъын таныгъанында, Абидат адетден чыкъмай, шош айтды:

— Сосран, мени ючюн башхасы джокъду, кесинг ючюн айтама, къаидам, кечге къалгъанынгы ол ариу къатынынг къалай кёрюр?

— Эшта-эшта, аны къулакыгъамы аласа? Манга къоркъмай, къайырылыб жангыз бир сёз айтыр къарыуу джокъду!

— Да, алай эсе, хайыр. Ваннада джылы суу хазыр турады. Ичгенингден да аязырса, кесинг да тынчлыкълы джукъларса. Барыб, джууунурму эдинг? Ма жан джау-лукъ. Абидатны ол сёзюне къууанч тыбырлы болуб, кьо-

лундан джан джаулукъну алыб, угулуб кетиб, джууунуб къайтды.

— Майна орнунгу этгенме, кир да джат,— деб чыммакъ акъ орунну кѣргюздю. Бююнлю тюкенде сылыт болгъанма, мен да бир джууунайым,— деб, джан джаулукъну алыб, джарыкъны да джукълатыб чыкъды. Сосран таза орунга сыртындан тюшюб, «менден насыблы ким болур» деб къууанч тыбырлы болуб сакълайды Абидатны ваннадан къайтырыгъын.

Сосран муратына джетеригине тамам да ишексиз болуб, кеси-кеси бла ушакъ этеди: «Бу мени джашауумда эм къууанчлы кечем болду» дейди. Тенглерины тюрсюнлерин кѣз туурасына сюеб, аланы ичинден самаркъау этеди: «Ала да кеслерин менден акъыллыгъа санайдыла. Ой, сизден менден да телиге терек аусун, огъесе! Муну бек къыйыры бир кере бир сокъмакъ салырым эди да, тюшюрдюмю ариу Абидатны къолгъа?! Сосранны кѣлю алай кенг, алай чомарт болгъанды, суйген адамларын огъай эсенг, къанлы джауун да къучакъларгъа хазырды. Тохта, тохта. Мени насыбха бѣлеген субай Абидат кеси уа не болду?»

Сосран орундан туруб барыб, эшикни ары теберди, къарыу салыб кѣрдю. Эшик ачылмайды. Джарыкъны джандырыб, сагъатына къарады. Кече сагъат бла джарым болуб барады. Андан бери адамны огъай эсенг, атны да джууундурайым! Эй, бу харам мутлах мени къашыма не бек салыргъа башлагъанды. Мен, мынгылан, сабий кибик, орунга кириб, алдатыб, кесими сау аскерни хорлагъан кишиге ушатыб, башыма дуняны махтауун чакъырыб джатама. Къадау кибикни къобарыр эдим, къанджал кибик, бу хадауус юйде башында, тюбюнде, джанджанында джашагъан юйдегилени хар бир шыкъыртлары эшитиле турады сора! Ол кюн базарда махтанчакъ Абдулгъа Абидатны этгени шаркъ деб эсине тюшюб, ичгени-эсиргени къайры эсе да думп, тас болду. Абдулгъа этгенича, мени да чотдан чыгъарды дерге боллукъду. Абдул болмай, Сосран кеси джамагъатны аллында джабджалан болуб сюелгенча кѣрюндю кеси кесине. «Бу балах, бу тиши эмеген, бизни артыбызны этерге деб келгенди бери». Ай, ай, аллай-быллай хадаус Абидат! Бу джол бир таза къутулгъа эдим ансы, мындан арысында келепенден джанлагъанча джанлаб джюрюр эдим кесинген огъай эсенг, сени ийисинг, духунг болгъан джерден. Сагъышла джюрегин асыры бек талагъандан кѣзюне

джукъу кирирге унамай, уяу болуб кѣб турду. «Арабин, танг атмаймыды экен» деб, жарыкъ джандырыб, сагъатына он кере къарады. Эм ахырында къарагъанында, сагъат бешге барыб тура эди. Кючден-бутдан, кѣзюне къалкъыу кириб, сагъат чакълыны къалкъыгъынчы Абидатны «Сосран» деген тауушу эшитилди. Кѣзлерин ачыб, къараса, Абидат юсюне сюелиб тура.

— Сосран, сагъат алтыгъа барыб турады. Адам аякъ къымылдагъынчы, суйген бар, суймеген бар, джолгъа чыкъсанг, къалай болур эди? Къайдам, манга башхасы джокъду, кесинг ючюн айтама,— деди. Ол дуня термилген Абидат тюл да бир ачы сарыубек юсюне сюелиб тургъанча кѣрюнуб, асыры ачуудан джууаб этерге сѣз табмай, къалай кийиннгенин кеси да билмей, Абидатны юйюнден тышына сылджырады. Аман къатын кибик, джолну джол узуну Абидатха дуняны аманын къуйгъанлай келиб, къарагъанында, кесини юйюню эшигине тирелиб тура эди.

* * *

Эй, Сосран, Сосран! Къаллай таукеллик, адамны кѣзюн къаматхан ѳхтемлик бар эди сенде! Джюрегинде эримеклиги болмагъан Абидат къалай сындырыу этди сени. Сау бир айны джюрюдю кѣзлерин джерге тиреб, тенгерине кѣзлерине къараргъа къоркъуб.

Къоркъма, къалтырама, Сосран! Абидатны санга дерти джокъду. Андан ѳзге мадары болмай этгенди ол «къонакъбайлыкъны». Аюнге, сен, не десенг да, Абдулча тобчу тюлсе да, Абидат сени багъырынгы ачыб джюрюр кибик хата этгенинг джокъду да!

Хонай

Элкъуш элден келиб, Нарсананы уллу базарына озырыкъ адамла эм ал бурун Бырмамыт орамны къыйрындан киредиле. Аны тюгел аягъына джетгинчи сол къолгъа джангы орамгъа буруладыла. Чернышевский атлы орамды ол. Аны орта скюреминде 21-чи номерли юй барды. Анда — ол юйде джашагъан адамла немецле ийелик этген 4—5 айны ичинде кѣрген, сынагъан затланы юсюнденди хапарыбыз.

Десек да, ол номерде бир арбазгъа къарагъан 12 юй барды.

Душман келиб, шахаргъа кирген кюнде арбазда 9 юйдеги табылгъанды. Эки юй немецле джетгинчи кетиб, къачхынчылыкъда джюрюгенди. Бусагъатда ол юйдегилени барысыны да тукъумларын санаб чыгъаргъа къолдан келмейди.

Алай болса да, бир къауумларын айтыргъа боллукъбуз.

Къазауатдан алгъа 3—4 джылны Гитче Къарачай район милицияда ишлеб тургъан заманымда ёлген Боташланы Рамазанны юй бийчеси Байдымахан. 7—12 джыллада 2 сабийи бла. Эки джашы аскерге кетиб, джангыз кеси юйюнде къалгъан къарт къатын Байрамкъулланы Зули, къазауат башланнгынчы бу арбазда ёлген Деккушланы Юсуфну юй бийчеси Нюрджан 5 джылдан 13 джылгъа дери юч сабийи бла, Псахис Любовь 5-ден 10 джылгъа дери эки къызчыгъы бла чууут тиширыу, Эскиджан Мария. Къызлары эрде, джангыз джашы Лёва къазауатда, эри эрменли, бир да бир тынч адам, бу арбазда болмагъанча джашай эди, атын билмейбиз. Алий деб джангыз кеси джашагъан бир татарлы. Андан къалгъанла кимле болгъанларын тюзеталмайбыз.

Немецле келгинчиннге дери, юйдегилени арасында бир-бирине айрылыкъ, артыкъ да бек душманлыкъ джюрютген адам болмагъанды. Кертиди, къарын къарыннга да хурулдайды, дейдиле. Сабий аслам болгъан арбазда бир дауурчукъ чыкъмай да къалмайды. Ол тар арбазда биреуню сабийин ачитхан, чайкъамды сууну, юй багушну аякъ тубюне тёкген дегенча мусхамлыкъла бола тургъандыла, болмагъандыла деб ант эталмайбыз. Алай а дауурчукъланы бири да душманлыкъгъа джетмегенди. Орнунда неда орунсуз этилген гурушха бла дженгилликни акъыллы адам эсинде тутмайды. Немецле Нарсанагъа джетиб келедиле деген къуугъун джайылгъанында, адамла кюн тийиб тургъанлай, кёк кюкюреб, шыбыла ургъанча болдула.

Ётюрюк хапар болур, душманны былай тереннге иймезге керекдиле дегенле да чыкъдыла. Алай а хар кимге да ачыкъ болуб, кёз кёре тургъан затла къуугъунну кертилин бегитдиле. Шахарны башчылары санаторийледе джатхан кёб санлы совет джаралыланы хар ким бирер юйге къоратыгъыз деб, радио бла сёлешдиле. Не къарыуну да салыб, джаралыланы юй-юйге ташыб, санаторийледе джангыз бир аскерчини къалдырмазгъады баш иннет. Алай а аланы эрлай ташыб сирелир кибик шахарда машина, арба, ат дегенча улоу къалмагъанды. Барысы

совет аскерни эркинлигине берилгенди. Кеслери кымылдарча къарыулары болгъан джаралыла, таякълагъа неда адамланы болушлукъларына таяна, санаторийледен къораб, бирер юге джарашдыла. Къара палах, кеслери кымылдаялмазлыкъ ауур джаралыла алкъын кѣбдюле. Шахар Советни исполкомуну чакъырыуу бла, 12—13—14 джылладагъы джашчыкъла уллу тирилик этдиле. Бу арбаздан джашчыкъла Боташланы Магомет, Деккушланы Хопай, атын унутханбыз, дагъыда бир джашчыкъ, къайдан эсе да бирер тачка табыб, джаралыланы джууукъдагъы юлеге ташыб джюрюйдюле. Джашчыкъланы кинода кѣргюзюлюучю джигитликлерин бу кюнледе кеслери этиб джюрюгенлерине кѣллери кѣлтюрюлюб, башлары кѣкге джетгенча болуб джюрюйдюле. Немецле келген кюнде санаторийледе джангыз бир джаралы табылмагъанды.

Кѣб турмай, кюн аманны чыгъыр къушлары кибик, джетиб, тоб-окъ тауушдан, джар оюлгъанча, техниканы гюрюлдеген тауушундан толтуруб, немецле келдиле. Ала санлы санаторийлени, маджал юйлени кючледиле. Шахарны хазнасын, ашарыкъ, ичерик кереклисин ууучха джыйдыла.

Бал четенни ичи кибик, сабий кѣбден гюрюлдеб туруучу арбаз къуу-шуу болду. Уллайгъанланы башларында джангыз бир сагъыш барды: «Арабин, кѣкбет немецле бизге къаллай оюнла кѣргюзюрге башлагъан болурла?»

Анда-мында немецлени адам тутхан, ургъан, ышаннга салыб атхан хапарлары эшитиледиле. Алай а арбазны кесине келген къоркъуу алкъын кѣрюнмейди. Арабин, бу не ышан болур?

— Ышан болуб не ышанды, чынты кѣзюу джетмей тургъанлыгъыды ансы, кѣрмеген эсенг, эшитмегендамы этмегенсе, шахарда бола тургъан затланы? — дейдиле арбазны адамлары бир-бирине. Немецле келгинчиннге дери арбазда сыркыулугъу бла башларын сасытыб туруучу 12 джылгъа келген джашчыкъ Хопай, немецле келгенлери бла тюрлениб, шош джаш болуб джюрюгенин алгъынладача сабийле бла ойнамагъанын къалайгъа ушатыргъа билмейдиле. Алгъын озгъун сыркыуланы башчысы Хопай, кесин кърал къуллукъчугъа ушатыб айланады.

— Майна, Хопай барады. Немецле келгенли джашха къанат битиб айланады. Нарсананы бургомистри болмагъан эсенг, бурнунгу алай кѣкге нек тутханса?

— Ха-ха! Эй бургомистр, андан эсе кёнчегинги джаматсанг иги тюмюдю? — деб тенгчиклери кычыра тургъанлыкъгъа, къулакъгъа алмайды. Бир кюн анасы Нюрджан бла аммасы Зулий Хопайны арагъа алдыла.

— Хопай, сен кесинги шашхын адамгъа ушатыб, кърым тауукъча кесинги кёбдюрюб джюрюгенинг, бу неди? Сен алкъын сабийсе. Ийа, майна сеничала, ачмагъан эшик, кирмеген тешик болмай, ойнаб айланадыла. Сен а кюн сайын тас боласа да кетесе. Бери тынгыла. Бу арбазда сени юсюнгден неле сёлешгенлерин билемисе?» Хопай немецлени келгенлерине къууанчын ичине сыйындыралмай джюрюйдю дейдиле. Сен былай башха тюрлю адам болуб нек къалдынг? — деб джашчыкъдан тюб табаргъа кюрешедиле. Алай а анасы бла аммасы, экиси эки къарангы адам. Джюрегинде бола тургъан затланы алагъа къалай ангылаталсын? Усталыкъларын салыб, не бек кюрешгенликге, Хопайдан не шарт неда тюб табалмайдыла. Игитда дейсе! Хопай романтикди. Аны джол усталары «Красные дьяволята», «Как закалялась сталь», «Свадьба в Малиновке» дагъыда аллай киноладыла. Хопай аланы геройларыны джигитлик ишлерине асыры бек сукъланнгандан джер къармаб тургъанды.

«Энди уа, аллах бергенча, душман Нарсанагъа кириб келгенди. Энди мени кёзююм келиб турады. «Красные дьяволята» кинодагъы джашчыкъладан мени нем кемди? Емюрде китабны ачыб, аны бетине къарамагъан ання бла аммагъа мен аны къалай ангылаталлыкъма?» Ойнаргъа ашыкъгъан сылтау бла сёзден башын алыб, Нарсананы арасы табагъа сингиб кетеди. Кюнорта заманга къайда къайтады, бир-бирде къайтмай да къалады. Аннясы бла аммасыны эм баш къайгъылары ол болгъанды.

— Мен джазыкъ, мен хариб, Хопай не эсе да бир ажымсыз аджашыб джюрюйдю. Ол бизни бир палахха джолукъдуругъа башлагъанды,— дейди Зули амма. Алайлада джюрюйдю, бу затны этеди деб айтырча шарт табмайдыла.

Бир кюн эсде-бусда болмай тургъанлай, Хопайны неден «ауругъаны» баям болуб къалды.

Чернышевский орамда, Крыловский переулокдан ары озгъанлай, джашагъан Илья акка бети, юсю да къан джугъу болуб тургъан Хопайны къолундан тутуб, келиб къалса, боламыды? Аммасы бла анасы, аны къараб кёргенлей, орамны кычырыкъдан толтуруб чабдыла.

— Мен джазыкъ, мен хариб, Хопай, бир палахха тюбе-

гинчи тохта, деб санга ненча кере айтдыкъ? Муну былай кемсиз тюерча, аллай бир не аманлыкъ этген болур эди бу?

Илья акка, экисини да кёллерин басар джанындан сёлешди.

— Эй, джанларым, Сизни Хопайыгъыз, аууз къабыны тауусулмагъан бала кёре эдим!..

Пятачокда тюкенлеге айланыб, Красноармейская орам бла ызыма къайтыб келе тургъанлайыма, къарасам, ичгенден башха джукъгъа джарамаучу халахоста гыртман бир джашчыкъны туююб, къычырта тура эди. Джууукъ келиб къарасам а, ол Хопай! Халахоста Гыртман, ичгенин да къоюб, билегине да палицай бусхулну байлаб.

— Эй тохтачы! Малны ургъанча, гюнахсыз сабийни алай тергеусюз къалай ураса? — деб къычырдым. — Бу сабий бизникиди!

— Сени озгъун къартлыгъынгы хатери болмаса, гестапогъа табдыргъан бла мен кёргюзюр эдим санга ол къаллай гюнахсыз сабий болгъанын! Манга джал да бериб, кийим да бериб, мени былайгъа къаранчхагъа сюемегендиле. Джорукъ бузулмасын деб, аны ючюн салгъандыла мени былайгъа! Сизни сабийигиз а неле этиб айланады? Къарасам, ма бу санаторийни терезесинден бир затла учуб-учуб барыб, суугъа-суугъа тюшедиле. Неди бу сейир зат? Сууда чурукъла джюзюб бара. Ичине кириб, джашыртын къарасам, ма бу джашаусуз, немча чурукъланы бычакъ бла бауларын кесиб, бир-биринден айырыб, онг аякъланыкъыланы терезеден суугъа силдей тура, — деб палицай бир уллу джигитлик этген адамча махтанды. Мен Хопайны сермеб билегинден тутуб кесиме тартыб:

— Джюйюсхан палицай, мен аны итни, бусагъатдан муштукъл ийисин чыгъарайым да! — деб палицай гыртманнга кёзбау этиб, алыб келе тургъанлыгъымды. Сизни Хопайыгъыз алкъын аууз къабыны тауусулмагъан сабий кёре эдим, — деди.

Андан сора анасы бла аммасы Хопайгъа эки кюнню бир-бири ызындан «аллай лекцияланы» окъудула, джашмындан ары юйден чыкъмазча болгъанды» деген акъылгъа келиб, кёл басдыла.

Кеслери энчи къалгъанларында, «туююлгени иги болгъанды, энди бир тынч болур, — дедице бир-бирине. Тынгысыз амма кёлю басылмай, тынчылыкъ табмай, иги кесекни турду.

— Мени джюрегим сездирген керти эсе, иш муну бла тыныб кьаллыкь тюлдю. Мен джангылмай эсем, Хопайны тьююлгени андан да уллу кьайгьыланы башыды, — деди.

* * *

Бу арбазда джашагьанла эслей башлагьан бир джангы ышан: бу юйден узакь болмай Чернышевский орамны юсю бла ётген Крыловский атлы орамчыкьда кёбден бери да Гыджы деб узун, суу агьач кибик аллына ийилиб джюрюген бир кьатын джашайды. Арбаздагьыла барысы дегенча ол бу юйню алгьыннгы иесини кьызы болгьанын биледиле. Алай а аны ючюн кьайгьырмайдыла. Нек десенг, ол бери басмайды, ауузун джетдирмейди, бир затдан хатасын танытмайды. Бу юйде джашаргьа ордер берилген заманда, адамла билген: бу кьралны юйюдю. Ары дери кимики болгьаны уа алагьа не кереги барды? Ала эслеген: не эсе да Гыджы немецле келгенли бери юй табагьа кьараучу болуб, тирилик джюрююдю. Ары дери уа ол бу юйге кьараргьа турсунмагьан адамча былайдан жанлаяракь джюрюучен эди. Энди уа хар не сылтау бла да былай бери бурнун бир урмаса, тынчлыкь табалмагьаннга ушайды.

Узакь бармай, аны нек тирилик этиб джюрюгенин сезе башладыла.

Бир кюн джангыз кеси тургьан кьарт кьатыннга Байрамкьулланы Зулиге немецле келдиле.

— Сизни юсюгюзден комендатурагьа тарыгьыу тюшгенди: эки джашыгьыз да тирилик этиб джюрюген комсомолчула болгьандыла. Аскерге да немецлеге кьаршчы кюреширге кеси разылыкьлары бла кетгендиле, деб.

Алайсыз да башын кючден кечиндирген кьарт кьатынны джюрегин сампал таууш этдирдиле. «Мен джазыкь, бу игилик бла бошаллыкь тюлдю» деб кьарт кьатын юй тубюнде, аллыгьын-саллыгьын билмей талай кюнню джюрюю. Немецлеге уа тюзюн айтхан эди: «джашланы аскерге военкомат кеси алгьанды» деб. Алай а фашист фашистди: ол тюзню, терсни айырыб, кесин кьыйнаргьа излемейди. Анга адамны инджитир ючюн сылтау керекди.

— Арабин, мени немецни аузуна тюртген ким болду экен? — деб арбазда хоншулары Деккушланы Нюрджан, Боташланы Байдымахан, хоншу юйде джашагьан Кьоджакьланы Напу, Эскиджан Мария бла оноулашыб, ол

Кад:

затдан бир ышан табаргъа кюрешди. Алай а буду дерге кишини ушаталмадыла. 15 джылдан бери былагъа къайгъысыз болмай джашагъан юнню алгъыннгы иесини кызы Гыджыгъа ишекли болургъа, болмазгъа билмейдиле. Алай болса да, кѣб турмай, къайгъы бары да Гыджыдан чыгъыб айланнганын сокъур-сау да таныды.

Бир кюн немецле чуут къатынны Псахис Любаны эки кызычыгъы бла бирге комендатурагъа чакъырдыла. Ол хар ким бла да къайгъысыз джашагъан бир джарашыу тиширыу эди. Арабин, джарлы Любаны бошаргъа башлагъандыла? — деген соруу арагъа тюшюб, бютеу арбазны къайгъылы этди.

Арбазда адамла, аны хапарын билгенле билмегенлеге айтыб, кым-тым эте тургъанлай, Люба кызычыкълары къатыш къайтыб келди.

— Аллахха шукур, Люба къайтыб келди! — деген ауазла чыкъдыла. Алай а Любаны, шыбыла къурушдургъан адамгъа ушаш къарама арбазны джангыдан къайгъылы этди. Ол келе-келиб, арбазны арасына джетгенлей, шарх деб бауурундан джерге джыгъылыб, сарнаб башлады:

«Биз джазыкъла, биз харибле, артыбызны этерге башлагъандыла. Немецле сыртыбызгъа, кѣкюрегизге да номерле салыб, «башха джерге кѣчюрлюкбюз, ары-бери кетмегиз» деб ийгендиле, — деди. — Мен аллай-былай сылхырбаш! Къарачайлы эгечими Кичибалыкгъа къоратыб тебреген сагъатында «бизни къатыш кел» деб манга да айтхан эдиле. Джаны саулай кесин кѣрге кѣмген сылхырма мен» деб, сарнайды, тохтамайды. Былайда юсюне ёрге туруб тургъан тиширыула Любаны джетиб тургъан халына титиредиле, ачыдыла.

«Башынга джетсе билirse» деб тюз айтылгъанды. Джашлары ючюн уллу къоркъуугъа тюшюб тургъан къарт къатын Зули Любагъа кимден да бек джан аурутду. Барыб кызы Нюрджан бла энчи оноулашды:

— Хай-хай! Къалай келепен затды бу немец дегенинг?! «Чууутлуланы джик дериклерин къоймай кырыб келедиле», дегенлеринде, кѣзюбюз бла кѣргюнчю ийнанмай, аккыл болуб тура эдик. Нечикди! Кѣрдюнгмю? Мында да башлатды мурдар ишлерин. Арабин аллах, адам Любагъа не мадар этер эди? Махмутлада джашыралмазмы эдик? — деб бир-бири кѣзюне къарашдыла.

*Нюрджан кѣб мычмай, Махмутну юйюне барды. Джангыз къазан татарлыны арбазындан ары атлаб орна-

лыбды аны юю. 65 джылгъа кирген Махмут, кесине асыры бек да джалындырмагъанлай: «Келсин, къызчыкъларын да биргесине алыб келсин. Турсун джер ююмде», деди. Кюн сайын дегенча Деккушланы Нюрджан Любаны юйдегисине азыкъ ташыб башлады.

Эки кюнден биягъы немецле джетдиле:

— Псахис Любовь не болду, нек келмейди. Чууутлуланы башха джерге кечюребиз. Бу къайры тас болду деб къалтыратыб соруулаб башладыла. Немецле арбазгъа киргенден сора арадан 5 минут да озгъунчу, юйдегиле эндиге дери тынч адамгъа санаб тургъан Гыджы, джылан кибик къайырылыб джетди. Нюрджан бла аны къарт анасын Зулийни бармагъы бла кёргозюб, немецлеге кычырыб айтды: «Чууут къатынны джашырыб джюрюгенле бир ишексиз бу экисидиле!» Алай а арбазда джашагъан 8—9 тиширыудан жангыз бири Гыджыны сёзюне джакълыкъ этмегени себебли, немецле кызы бла анасыны кёзлерине кёзюу къараб «Люба къайдады?» деб сымарладыла. Джууаб табмагъанларында, чууутлула джашагъан башха арбазлагъа айланыргъа ашыгъа болур эдиле, «Люба тамбла комендатурагъа табылмаса, чотугъуз аман боллукъду, аны билигиз», деб кетдиле.

Гыджыны эсинде болмай тургъанлай, немецле арбаздан чыгъыб кетиб, кеси къалгъанында, хоншу юйде джашагъан къатын Къоджакъланы Напу, аны марлаб тургъанча Гыджыгъа илинди:

— Гыджы! Немецле келгенли мен сени танымай къалгъанма. Адам алай кысха акъыл къалай болады? Мен бу юйню къабыргъа хоншусу юйню эм осал комнатасында джашайма. Бурун ол, Зулийни сыйы тёппемде болсун, мени эрими Къоджакъланы Махаметни юйю эди да?

— Тюз айтаса, эринги юйю эди,— деди Гыджы, кесине джакълыкъ излеб.

— Мен джашагъан ол юйде да бардыла совет офицерлени юйдегилери, анда да барды чууут юйдеги. Мен аланы жангыз бирин немецге чакъыртханмамы? — деди Напу.— Керти да табыкъ келди деб, къарыусуз кюнюнде адамны аягъын сенича марлаб, джаныуар тюрсюнге кирирге джарамайды. Гыджы Напуну сёз урумун джаратмай, чочургъа кюрешди.

Къой, къой, Напу, сен да былагъа бетсиниб сёлеше тураса ансы, эринги алгъыннгы юйюне бек суюб ийе боллукъ эдинг,— деб Гыджы аны сёзюн къулакъгъа алмады.

— Тохта, Гыджы, мен сёзюмю бошамагъанма. Ач джыл чирий тургъан гардошун сатыб алгъан эди атанг бу юйлени. Мени хозяйыным бу юйлени алыр ючюн къаллай бир мал сатханын, кёрмеген эсенг да, айтыб эшитгенсе. Джутлансам, мен джутланайым. Былай манга да бир сорсанг а «Напу, къалай болур?» деб, ёлюр гёбелек башын отха атхан кибик!» этиб айланмай. Бююн былайда къарт къатыннга, чууутлуса деб Любагъа сен джетдирген кюн къайтыб башынга джетмез де да ант этчи!» деб, Гыджыны ойлашыр къарыуу болса, бек кёб магъаналы сёзню айтды.

Алай а Гыджы бу юйню юсюнден былай этерме деб план салыб бошагъанды да, алайгъа къарышыб тургъан болмаса, сокъураныр акъылы джокъду. Немецле келген бла хайырланыб, экинчи этаждан Люба бла Зулийни къоратыб, араларында хазыр эшикни ачыб, бир-бирине къошаргъа, аллында кенг мияла балкондан арбазгъа ийе болуб къараргъа. Крыловский орамда юйюн сатыб ачха этерге, бу арбазда джашагъанладан юй хакъны къобарыб туругъа.

Талай айдан суу агъачха ушагъан Гыджы огъай эсенг, Гитлерни туугъан эгечи ол болса да, анга джангыз бир немец бурулуб къарамазча заманла келди. Сталинградны, Ленинградны, Волхов шахарланы къатларында совет токмакъ тийиб къаушатылгъан немецле ызларына къарамаздан терткюллеб къачмасала, совет къуршоугъа тюшериклери кёзлерине туура болду. Немецле Кавказдан Нарсанадан да, къуш тюгюллей думп болдула. Кертиди, къолгъа тюшген чууутлуланы бирин да къоймай къырдыла. Къарт Зули кибиклеге кёзюу джетмей къалды. Аны кёзюу бла кёрген Гыджы джер тырнады, таш къармады. Напуну акъыл юретген сёзлери шаркъ деб эсине тюшдюле. Биягъы Гыджы, бурунгу халына къайтды, тегерегине къарамай, сабыр джорюучю болду. Бойнун да бир джанына салыб, немецни кимлеге юсдюрген эсе, алагъа джалыныб джалбарыб келди.

— Зули! Кечигиз мени. Акъылсызлыкъ этдим! — деб кёзлерин сюзюлтдю. Зули сабыр джууаб этди:

— Гыджы, эсде-бусда болмагъан душманлыкъны этдинг сен манга. Алай болса да, мен, ёлюр тюгю чыкгъан бир къарт къатын, туура санга ушаб, мен сени къууаламазма. Менден сора джауунг джокъ эсе, къоркъмазгъа боллукъса, — деди. Аллай джууабны сакъламагъан Гыджы бети тюрлю-тюрлю болуб кетди. Алай а

Гыджыны этгени мурдар ишлерин кечиралмазлыкъ неда сингдиралмазлыкъ адам Псахис Люба, эки къызчыгъы бла бирге, татарлы Махмутну джер юйюнден чыгъыб келиб, юйюне къайтхан кюнюнден башлаб, Гыджыны ызындан тюшдю. Къачхынчылыкъда джюрюген юйдегиле да къайтдыла. Орус, къарачай, къазан татар, эрмен, чууут юйдегиледен къуралгъан арбазда къазауатны отунда сыналгъан шохлукъ андан да кючлю болуб, бир-бирине жарыкъ бетден тюбед, бир юйдеги кибик джашаб башладыла. Гыджыгъа ушаб, джутлукъ этиб намысын джоймагъан адамланы андан да сыйлы кёрдюле.

Хопай да, къолундан келген чакълы бирни хатхучугъунда революцион романтика туудургъан душманнга дертчи иннетине тюз болуб, душманнга къолундан келген чакълы заран салыб, арбазда тенгчиклерине жарыкъ бетден къайтды. Къазауатха дери болгъан ол огъурлу заманлада школгъа джюрюу, ойнау, керилиу, шохлукъ джюрютюу орнуна тюшдю. Хопай кеси кесин конспиратор этиб, ташалыкъны не къаты тутду эсе да, таша ишлери туура болдула. Палицай не ючюн туйгени, аны ючюн немецге заран салыуун тохтатмагъаны, фашист чотну къурутрукъ кюч ол кеси болгъанча кёрюб джюрюгени керти шартла бла бегитилдиле. Башха сахарла бла элде джашагъан джашчыкъланы хар бири фашистлеге Хопай чакълы биришер заран салгъан эселе, ол сора татымай къалмагъанды. Алай демеклик, пионерле улуу хорламгъа танг юлюш къошханбыз деб, кесини дертчи ишине ол кёзден къараб, багъа бергенди Хопай.

Сюймекликни базманында

Къурман Джёгетейде орта школну тёртле бла бешлеге бошаб, орус тилден сынгар бир «тройканы» алыб, экзамен берир мурат бла Ставропольда устаз институтха келди. Къараса, онеки джылы толгъунчуннга дери Джёгетейде кеси бла бир юй кибик джашагъан хоншу юйлени балалары, бюгюнде уа джетген къыз бла джаш Гокка бла Эльдар да экзамен берирге келиб тура.

Алай хыремиж адам болмаса да, Къурманны джюреги тюрлю-тюрлю болуб, къууаныргъамы огъесе мыдах болургъамы кереклисин айыралмай, бир кесек алгъасады. Игит да дейсе, Гокка бла шохлукъда биринчи орунну алыр ючюн ма бу Эльдар бла эришгенлей, тёрт джы-

лындан огъуна санаб къоюгъуз, эм кеминде сегиз джылын ашыргъанды. Тюзюн айтсакъ, бери окъургъа умут этиб келгени да Гокка кеси келликди деб, аны ючюн болгъанды. Ансы, биягъы Эльдар биргесине болгъанын билсе, бу эски джюрек аурууну, артыкъ да бек Гокка джетген къыз болгъанында, джангыдан башларыкъ тюл эди. Гокка Къурманны таныб, аллына келиб къалды. Ариу, акъ къолун узатыб, Эльдар бла эришлигин билгени себебли, хар къуру да къайтарыб айтычу сёзлерин айтды:

— Мында уа Къурманны озарыкъма деб махтанады Эльдар! Сен а къалайса? Алайсыз да экзаменледен къоркъуб тургъан Къурман ышармай, кюлмей айтды:

— Мени сизни бла эришир къарыуум джокъду. Сиз къайнайсыз, Джёгетей Аягъында орус сабийле бла бирге ойнаб, окъуб ёсгенсиз. Мен а, не, Къазахстанда къазакъ тилде, мында уа литературадан къарачай тилде окъугъанма. Мен орус тилден дерслерими кючден бутдан айта лама,— деб салкъын джууаб этди. Десе да, керти-керти-синде, сабийлигинден бери да Къурманны кёкрегинде болгъан эришмеклиги джангыдан уянды. Былайда Гокканы бир кёргенлей огъунакъ, эски джарасы ашланганча болду. Гокка бла бюгюннге дери болуб тургъан шохлугъуну орнун сюймеклик алгъанын кеси кесине ачыкъ этди.

Орус тилден Л. Толстойну «Война и мир» романыны юсюнден сочинение джазыугъа джетгинчи, Къурманны «чалкъысы» ташха тиймегенлей келди. Экзаменлени тёртле бла бешлеге берди. «Орус тилден не заманда да къолайсыз эдим. Бу джол ёрге къобмаздан къампайыргъа башлагъанма»,— деди бир багъалы адамына бушуу этгенча болуб. Джёгетейде устаз Зулкъарнай Османович «Война и мирни» магъанасын тынгылы ангылатхан эди да, Къурман сынгар анга базады. Амма, иги билсе да, аны орус тилде джахил джазарыгъына ишексизди. Мыйысын аккыллыкъ кючлеб, не этеригин кеси да билмей, иги кесекни джюрюдю. Сора, ие эсе да бир затдан таукеллик табыб, джазыб башлады. «Литературадан къайсы тилде окъугъан эсем, сочинениени да ол тилде джазарыкъма» деди кеси кесине. Бютеу суратлаучу марадларын бирге джыйышдырыб, аны джазыб бошагъынчы тынчлыкъ табмады. Сочинениелени джыйышдырычу устазны кабинетине кириб барыб, джазгъанын аллына салды. Сююмлю, 50 джылны мардасына джууукълашхан устаз, Ольга Никитична, бир джашны джазгъанына, бир да кесине

къараб, иги кесекни мычыды. Къагъытны башы тубюне айландырыб окъургъа да кюрешди. Джазгъанын бир затха да ушаталмай:

— Сен муну не тилде джазгъанса? — деб кёзюне къарады. Къурман аманлыкъ этген адамча джунчуб: — «мен литератураны къарачай устаздан окъугъанма, джазгъаным да ол тилдеди, — деб арсар боларакъ джууаб этди.

Къурманны аммасы Татлыханнга ушагъан огъурлу, чачы джангы агъара башлагъан суююмлю устаз Ольга Никитична:

— Бизни институт орус тилде окъутады, къайдам, къалай болур, — деб эркетген ауазы бла мардасыз джумушакъ айтды. — Къарыусузуракъ джазсанг да, орус тилде джазаргъа керек эдинг, — деди. Ахырында огъурлу устаз:

— Ладно, посмотрим, — деб сёзню бошалгъанын билдирди.

Хар нени да деменгили, тутхучлу этичю Къурман, бюгюн былайда, башы уллу ыйлыкъгъа къалгъанча кёрюб, бир суйген адамы ёлгенча болуб, кабинетден къыйналыб чыкъды. Андан тюзюнлей барыб, орундугъуна джатыб, башын джууургъан бла джабыб, къымсыз болуб тохтады. Сау сагъатны сагъыш этгенден сора джукълаб къалыб, андан да палах бир тюшню кёрдю. Ма, кёз аллында джити бычакъла джылтырадыла. Юч аманлыкъчы, «джан керек эсе, бочхангы бери чыгъар», — деди.

Къурман джити бычакъладан илгениб уянганлай, керти джашауунда болгъан бир къоркъунчлу затны эсине тюшюрдю.

«Мен Гокка бла Эльдарны унута да кетген эдим. Бир-бирде Джёгетей Аягъында тубеб къалсала, эсиме тюше эдиле ансы. Табигъатны джазыуу бизни джангыдан тубешдириб къойгъанын кёрдюнгмю? — деб, сейирсиниб ючюсюню сабийлик джылларыны сагъышына теренден терен бата барады.

Джёгетейде хоншу юйледе джашагъан бу ючюсю, чыгъыб арбазда, орамда ойнасала да, юй джумушха джарасала да, бир-бирине эришликleri тюрсюнчюклеринде танылгъанлай турады. Гокка, артыкъ да бек Эльдар, нени болса да кесинден маджал этгенин эследи эсе, Къурманны бет къанчыгъы тюрленди. Арбазда, орамда Эльдар бла эришликте кесин тебенирек таныса уа, джюреги къыйналыб, кетиб барыб, Татлыхан амманы къойнуна кириб, эмчегин эмиб башлайды. Амманы къойнуна узалыб, неда

болсун анга деб сакъланыб тургъан татлы затланы бирин бери алыб, аны да чайнай тургъанлай, аны тауусулмаучу таурухларыны бирине тынгылайды: Кёбню кёрген амма, ачыкъ айтмаса да, тенглерины арасында артка къалмакълыкъ ёлген кибик бир зат болгъанын джашчыкъны мыйысына синдириб бошагъанды. Амма адамыча кёл бергенден сора, эртденбласында Къурманчыкъ дорданчыгъын тургъузуб, къалгъан джашчыкъладан, артыкъ да бек Эльдардан бир заты да кем болмагъанына кеси кесин толу ийнандырыб джурюйдю. Бу шохайчыкъланы арасында сууургъа унамагъан бу эришликликде ахыр сёз Гокканыкъы болгъаннга ушайды. Не десенг да, къыз сабий Гокка оюнла бла эришиулени барына да тенг къошулмай, «тюз киши» болургъа кюрешеди. Суу ызында бармакъ таш атсала да, джыгъышыуда, чабышыуда, чынгашыуда эришселе да, Гокка тюз адамны къатарында къараб туруб, «Къурман неди, Эльдар озгъанды» деб, тюзюн айтыргъа кюрешеди. Аны сёзюне ичинден дау салгъаң да болур, тышындан айтса да, хайыры боллукъ тюлдю. Не ючюн десенг, ала экиси да бир жанлы болуб, жангыз кесин бырнак этерикдиле. Джарашыусузлугъун кёргюзсе уа, андан да аман: «Ойнай билмеген тойдан чыкъ!».

Тёртюнчю классха дери ючюсю да бир классда окъугъан заманда, каникулланы кёзюулеринде Къурманны аккасы биргесине ала барыб, Сарытюзде ана къарнашларында къоюб кетди. Анда, Сарытюзде, ана къарнашларында Къурманны тёзюмю жангыз бир ыйыкъгъа да джетмеди. Гокка бла Эльдарны олсуз ойнагъанлары, амманы эмчеги, аны къойнунда конфетле бла пряникле кёзюне кёрюнюб, кюн кюнортадан озгъандан сора, кишиге да сормай-ормай, Сарытюзден Джёгетейге къысхасы бла къыркъыб кетиб, Алтыайгъырны къошларына джууукълашыргъа кюн да батаргъа къысылды. Алай а толгъан ай бла, чыммакъ-акъ къар джёнгерле болуб, кюндюзгюню орнуна кечеги жарыкъны тёкдюле. Аммасы бла тенгчиклеринден башха бир затны да эсине келтирмей, Къурманчыкъ хаман алгъа барады. Тохтаб, тегерегине къараб, неге эсе да къулакъ салды. Тюз аллында бёрюлени улугъан тауушлары эшитилиб башладыла. Сабий болса да, болумун ангылады. «Да, мен бёрю азыгъы болуб турама да», деген акъылда, ызына бурулуб, энишге, къошла табагъа мыллыгын атды. Ай жарыкъда кёзлери мыдыхлача джылтыраб, ызындан сюрюб келген

бөрюле, аланы тауушларын эшитиб, алларына чабыб келген парийле. Эки кѳауумну арасына тѳошгенин таныб, джашчыкъ бир такъыйкъагѳа арсар болду. Сабий болса да, болумун тѳоз ангылады. «Ач бөрюле алгѳа джетселе, бускагѳым да къаллыкъ тѳюлѳю. Итле таласала уа, джашауумдан бир да кѳуруса да бир джилтин ышан къалыр эсе уа,— деген акъылда Кѳурманчыкъ таукел болуб, алгѳа андан да бек силкинди. Тѳоз аллындан джетген итле, аууз тылпыуларын бетине урдура, бөрюле табагѳа ашыкъдыла Джюз минг джылланы узагѳына, бөрюле бла кѳрешинде адамгѳа болушлукъ этиб келген итле былайда да адам баласына тѳюзлѳк борчларын толтурадула: джашчыкъгѳа тиймедиле. Барысы бөрюле таба ашыкъдыла. Кѳурманчыкъ, артына кѳарамаздан бөрюледен къачыуун бѳлмегенлей, чабханлай барыб, тарх этдириб, кѳошну эшигин къаты ачыб, босагѳадан атлайма деб, абыныб кетиб, барыб, олтурушуб тургѳан малчыланы алларында джайылды Малчыла бир кесекге алгѳасала да, болумну ангылаб, джашчыкъны ёрге тургѳузуб, кимни баласы болгѳанын айырдыла. Ол эригиб тургѳан адамла джашчыкъны самаркъау этиб башладыла. «Джашчыкъ, сен бөрюле сынгар таурухлада тѳубейдиле деб тура болур эдинг. Биз алагѳа кюн сайын да джолугѳуб турабыз!» «Сен сора, бизни кѳошлагѳа турсунмай, юсюбюз бла озуб тебреген эдинг, не? Джанынга кѳоркъуу джетгенинде, бизге джол таба уа билдинг, не?» Андан сора да не айтмадыла, нелени сѳлешмедиле.

Мында малчыланы самаркъауларын, бөрюледен джаны кѳюден къалгѳанын, анда Гокка бла Эльдарны олтурушуб, амманы таурухларына тынгылаб тургѳанларын, артыкъ да бек амманы кѳойнунда татлы затчыкъла терсине кетиб баргѳанларын кѳзюне кѳргюзуб, кеси кесин кѳлѳю бла джазыкъсынды. Кѳурман анасыны сѳтѳюн сынгар алты айны ичгенди; ол анасын танымайды. Анга ана джылыуун сынатхан да, джети джылына дери бош эмчегин ауузуна салыб тургѳан да амма болгѳанды. Аны ючюн Татлыхан амма Кѳурманнга кимден да багѳалыды. Андан сора уа, 6—7 джылны мындан алгѳа Гокка бла Эльдар юйлери бла Джѳегетей Аягѳына кѳчѳюб кетген эдиле. Джѳегетей Аягѳында талай кере тѳубеб, ат башындан сѳлешгенден ары Ставропольгѳа келгинчи бир-бирлери бла къазанлашмагѳандыла.

Ставропольдагѳы устаз институтда абитуриентле: джашла бла къызла бир эркин залгѳа джыйылдыла. Хар

ким къабыргъада тагъылыб тургъан къагъытлада кесини атын, тукъумун излеб, институтха алгъанлары бла алмагъанларын билирге ашыкъдыла. Джашла, къызла асыры кёб басыннгандан, Къурман къагъытлагъа джууукъ баралмайды. Ма, кёзюу джетиб, къагъытланы алларына ол да сюелди. Гокка бла Эльдарны атларын табыб суйюндю. Ма аллайланы ичинде кесин да табды дейме! Алай а ийнаныргъы келмей, кёзлерин къолу бла ууб кесини атын, тукъумун энтда бир кере эджиклерге башлагъанлай, аны эслеб, ардан къараб тура кёре эдим, Гокка самаркъаууракъ этиб айтды:

— Къурман! Кёзюнгю джыйырма кере сюртюб къарасанг да, студент болгъанса. Биягъы кесинг Эльдарны алгъа иймединг, тенг болдугъуз,— деди.

Къурман «Война и мирни» юсюнден сочинениеси къалай ётгенин талай ай арадан озгъандан сора билди.

Къурманны атын сагъынмагъанлай, «сен бу сочинениени окъуб, къалай кёргенинги бир айтчы,— дегенди суйюмлю устаз къарачай абитуриентлени талайына. Игиге аман дерге бири да базмагъанды. «Иги джазылгъанды», дегендиле. Джаратханларын таныгъанында, болумну ректоргъа ангылатханды.

Къалгъан отметкалары тёртле бла бешле болгъанлары себебли, Къурманны институтха алыргъа тыйыншлы кёргендиле.

* * *

Гокка эки джашны бирин суйгенине не аз да ишек джокъду, къыз аны алай теренде сакълайды, андан тюб табмакълыкъ деген зат ийнени кёзюнден тюени ётдюрюрге кюрешгенчады. Тюенене Эльдарны къолун алгъа тутхан эсе, бюгюн экисине бирден тюеген заманда Къурманны къолун алгъа тутады. Ахыргъы курсха кёчгенлеринде, суйсе, суймесе да эки джашны къайсысына таукел этериги ачыкъ боллугъун биледи. Тюзюн айтсакъ, бюгюнлюкде кимни сайларыгъын алкъын кеси да билмейди.

Ала, джаш адамла, суймеклик арууларын танытмаз ючюн, бирини аты сагъынылгъанлай, къызарыргъа хазыр тургъан тюрсюнлери бла кёзлерин юйде къоуб, адамла арасына алай чыгъаргъа керекдиле. Аллай амалны алкъын киши да табалмагъанды. Аны нек айтама десегиз, Къурманны, Эльдарны да кеслерин бек амалчы, джерни къалыны бла джукъасын билиб джюрюген адамлагъа

санасала да, джоллары болмайды. Эльдар туйген сокъур туйюмчекни Къурман тынч тешеди. Эльдар да алайды.

Бир кюн Къурман Гокканы киногъа чакъырды. Айхай, Гокка да хансдан хансха къона айланган гёбелекчик болса уа! Не десенг да, тиширыу, сюек, къарыуу кемирек болгъаны чакълы бирге эркишиден эсе лагъымчыды.

Гокка:

— Киногъа барлыгъыбызны Эльдаргъа айтханмы эдинг? — деб сорду. Къурман, табигъат туура ишлеген инсан, кёзлерин къалайгъа тирерге билмей джунчуса да, хазырлагъан сылтауун айтды. «Айтайым деб, изледим. Къайры джанлаб кетди эсе да, табмадым» деб башын алды. «Китаб тюкеннге кире барайыкъ», деген сылтау бла Гокканы башха орамны элтди. Кинотеатргъа джууукъ келгенлеринде, аны бир джанында газет, журнал сатыучу киоскнун къатында, бир джаш, газетни бетин ачыб кеси уа орамгъа къараб тургъанын эследиле. Джууугъуракъ келгенлеринде, ол а Эльдар.

— Алан, Эльдар, былайда не этесе? — деб сорду Къурман.

— Сени юйде табмай, джангыз кесим киногъа къараргъа башлагъан эдим. Къурман ичинден «ётюрюгюнгю къоян тутсун» десе да, тышындан:

— Келгенинг къалай иги болду, киногъа бирге къарарбыз». Ичинден а бу бизни къайры баргъаныбызны къалай билиб къояды, ызыбыздан къарауул салыб турмай эсе?» деген оюмгъа келди. Ма ол халда бири бирин ууакъ тюек агъартыула бла заманларын ашырыб барадыла.

Гокка уа? Кеси кесин суймеклик ауруу не зат болгъанын билмегенча этиб джюрюгенликге, табигъатны джоругъундан тышына ол да чыгъалмайды.

Ала экиси да Гокканы юсюнден сагъыш этген заманда, Гокка, экисини сагъышын да бирден этеди. Экиси да аны къол базманындан тюшмегенча кёрюнеди Гоккагъа. Сагъыш эте келген заманда, базман бир Эльдарны, бирде уа Къурманны джанына дженгиб кетеди. Экисини арасында ол таныгъан башхалыкъ: Эльдар къатыш Ставропольну орамларында джюрюб башласала, адам болгъан бары алагъа къарагъанча кёрюнеди. Не ючюн десенг, экиси да къарамлы, таб ариу адамладыла. Орта сюекли мутхузуракъ къанлы Къурман кёзге алай бек илинмейди Алай а олтуруб, ушакъ этиб башлагъан заманда, Къурманча сакъ, къайгъырыулу, джангыз сёзюнгю джерге тюшюрмей тынгылай билген адам азды дерге боллукъду.

Эльдар а ушакъгъа келишалмагъанча, бой бералмагъанча, сантыракъгъа дженгнген адамды.

Ма бу халда, эки отну арасында тургъанчадыла Гокканы суймеклик чотлары. Алай а, нек эсе да, Гокка джюгюн аурсунмайды. Джангыз бир затлары бир-бирине ушамагъан бу эки джашны бирча суйюб тургъан джюрегине сейирсинген этеди ансы!» Менича къуджур суймекликге бѣлениб тургъан къыз менден сора болурму экен?» деген сагъыш башындан чыкъмайды.

Бусагъатда Гокка нени юсюнден сагъыш этиб тургъанына бир къарайыкъ. Джѣгетей Аягъында хоншусуну, мында студент тенгини Эльдарны джашауун, аякъ ызын, къылыгъын джик джиги бла айырыб, суюб юрешеди.

Эльдар совхозну баш ветврачыны джашыды. Гырджын, ѣтмек неден къалай этилгенлерин тюгел билмейди десем, алай бек сейирсинмегиз. Мызангчы, къой къошхан, къозу айыргъан, ирк, мангырамаз, джазлыкъла, къюзлюкле деген сѣзлени магъаналарын чала-кула айырады, билмегени да барды. Къойчу, тууарчы, ташкъюрчю, чалкъычы болуб, 30—40 джылны бѣлюнмезден ишлеген адамланы, джыл огъай эсенг, бир къюлжюк ишлерин сынаб кѣрмегенди, сынайма десе да, джарау болмагъаны себебли, баджараллыкъ болмаз. Эльдарда Гокканы кѣзюне илинген бир ышан барды: бир кере бир тирилик, кѣзбаулукъ этиб, кесин болумлу, онглу адам кибик кѣргюзѣ биледи. Айтама да, бир кере не онглу адамынгы да ийнандырыб, акъны къарача, къараны акъча кѣргюзюб кетерге къолундан келликди. Алай а Гокка, сынамысыз джаш къыз болгъаны себебли, Эльдарны ол ышанлары онглулугъуна тюл, къарыусуз адам амалчы бола эди дегенлей, болумсузлугъуна шагъатлыкъ этгенлерин алкъын ангылаялмагъанды.

Къурманны юсюнден сагъыш этиб башласа, Эльдаргъа ушагъан джангыз бир джери болмагъанын Гокка ангылайды, алай а экисин да бирча суйгенине джууаб табалмайды.

Къурман анасындан ѣксюз къалгъанды. Анасыны сютюн сынгар 6 айны ичгенден сора, ийнек сют бла, хар ким ашагъан ушхуурла бла аммасы асырагъанды. Къурманчыкъ кѣб джылаб, тохтаргъа унамаса, Татлыхан амма къойнуна алыб, сютсюз болса да, джылы эмчегин аузуна салыб, аны бла булджутуб алай ѣсдюргенди.

Амма бла акка туудукъну не бек суйселе да, анасыча джараргъа, эркелетирге, ѣзгени къой, къарыулары джет-

мей тургъанды. Сиз билемисиз, анасындан ёксюз къалгъан сабийни, бара баргъан заманда башхаладан онглу джерлери танылыб башлайдыла. Ол ёпкелемеучю, кеси къарыууна, кючюне базыныучю, тутхучлу адам болуб ёседи. Бюгюн ол зат Къурманны халисинде, сёзюнде, сёз урумунда, ишинде танылыб турады. Сюрюб келген бёрюледен къутула билгени да, литературадан экзамен берген заманда этген оюмлулугъу да, кеси къарыууна таяныб атларгъа кюрешгени да эшта, къанына, къылыгъына сингиб, керек кюнде эс табдыра болурла.

Къурман джай каникулланы кёзююнде элинде, джеринде тынчаяма десе, акка бла амма башын сылаб, тиллери бла джалаб тутарыкъларын ол биледи. Алай а онеки джылындан башлаб кесини мангылай къыйынчыгъы бла джашаргъа юреннген Къурман, каникуллагъа келиб, къартланы джумушларын баджарыб бошагъандан сора, институтну студент отрядына къошулуб, ишлеб, чыныгъыб, иги танг кесек ачхачыкъ алыб къайтады.

Каникулладан сора Гокка быланы къолларын тутханлай огъуна, каникуллада джайны ким къалай ашыргъанын сормагъанлай танийды. Эльдарны къолу, къызланыкъы кирик, джумушакъ, Къурманны къол аязында уа башхасы болмай, наршаб хыршы кирик зыбыр, алай а къалай да болсун, джюрекни айырылыб бек илешдирген джылыуу бла.

Институтну бошаб, дипломланы джанларына салгъанларында да, Гокканы таймаздан сейирсиндирген эки зат барды: биринчиси бир-бирине ушамагъан бу эки джашны бирча суйгени, экинчиси уа экисини арасында не болду эсе да, озгъун харамлыкъ, неда итлик болмагъаны. Гокканы биринчи соруууна, эшта, кесинден башха адам джууаб эталлыкъ болмаз, экинчисине уа мен былай джууаб этерик эдим: не аз да кемлиги болмагъан адамла сынгар таурухлада тюбейдиле. Къурман бла Эльдарда болгъан ашхы мысхалла барысы да экисини биринде, сёз ючюн Къурманда болсала, сора ол адам деген чотдан тышына чыгъыб кетерик эди. Эки джаш адам чалкъы дегенча кёзююлю ишге дженгер болуб тебреселе, неден да алгъа кючлери тенгиш болурун марайдыла. Андан тышында уа, джаш адамны кесинде болмагъан ашхы мысхалла кимде бар эселе, тенгнге аны сайларгъа кюрешеди. Сёз ючюн, окъууда, сабырлыкъда, оюмлулукъда джетишимли алай а къоркъагъыракъ, таукелсиз джашла кеслерине тенгни иги спортсменлени, этимлилени, таукеллени ара-

сында излерге кюрешедиле. Аллай эки джаш адам халал тенгле, джёнгерле да болсала, тенгликни къаты тутсала, атларын иги бла айтдырадыла, сый да табадыла.

* * *

Июнь айда Гокка, Эльдар, Къурман, институтну бошаб, бир джауумлу кюн автобус бла юйлерине къайтыб келе тургъанлай, джолда бир палахха тубедиле. Невинкадан Ставрополь табагъа баргъан «Жигули» машина, аллына тубеген джюк машинагъа джол къояма деб асфальтдан, балчыкъгъа чыгъыб, андан да тайыб кетиб, барыб терен, мырдылы батмакъгъа батыб тура. Батмакъ машинаны терезечигинден кириб, ичин толтуруб, машина да теренден теренге бата баргъаны себебли, беш эмда джети джылда болур эдиле, эки сабий кычырыкъ этиб джылай, рульда олтургъан эркиши эшигин ачалмай башлары джанауалгъа къалыб кюрешгенлерин кёрюб, шофер автобусну тохтатды. Эркишиле, джаш тиширыула автобусдан тышына тегюлдюле, автобусну шоферу инструмент табханын къотара келиб, кысха саблы кюрекни бери алгъанлай, Къурман къолундан сермеб алыб, тешинмегенлей кириб барыб, легковойну ал эшигин ачдырмай тургъан батмакъны къалынын кери силдеб башлады. Къурманны ызындан дагъыда эки эркиши батмакъгъа кириб кетиб, беллеринден ёрге, эмчеклерине дери батмакъгъа батыб кетиб, Къурманнга къошулдула. «Жигулини» шоферу ичинден тебериб, бу ючюсю тышындан кеслерине тартыб, эшикни кенгирек ачханларында, машинадагъы эркиши эки сабийни кёзю-кёзю тышына узатды. Эки сабийлени ары къургъакъгъа чыгъаргъан заманда, Къурман кюреги бла батмакъны къалынын кери кюреб, эркишиге да «Жигулиден» чыгъаргъа болушду. Алайлада таза суу табыб, Гокка бла бир тиширыу гитчерек кызычыкъны тешиндириб, адамла берген быстырлагъа чергедиле. Башха тиширыула онглу сабийге да алай этдиле. Автобусну шоферу Невинкадан келген бир машинаны тохтатыб, атасын сабийлерин да анга миндириб ашырды.

Бизни студентле да ичлеринде болуб, автобусну ичинде адамла батмакъгъа батхан юдегини юсунден сёлешгенлей, Черкескеге джыйылдыла. Андан Джёгетей Аягъына келгенлеринде, къол тутушуб, хар ким кеси юйюне ашыкъды.

Юйде Гокка атасы бла анасына батмакъгъа батхан юдегини хапарын айтды.

Гокканы атасы Адилгерий эртдеден бери да кызыны биргесине окъугъан джашланы, артыкъ да Эльдарны юсюнден кызы бла сѣлеширге излеб, чурум табмай тура кере эдим да:

— Да студент джѣнгеринги джигитлик этиую къалай болду? — деб, кызына хыйла кѣзден къарады. Атасыны кѣлюнде не зат болгъанын Гокка къайдан билсин, болгъанны юсюнден болгъаныча хапар айтды. Кимден да алгъа кюрекни сермеб, Къурман бойнуна дери батмакъгъа кириб кетгенин, дагъыда эки эркиши болушуб, юйдегини аджалдан къалдыргъанларын, сабийлени тешиндириб, кийимлерин чайкъаб, къургъакъ затлагъа чѣргеб ашыргъанларын, Эльдарны атын айтырга ырыслаб, атасы:

— Олийни джашы уа неге джарады? Огъесе, ол биргезде джокъму эди? — деб сорду.

Гокка:

— Огъай, ол да биргебизге эди,— деб андан арысын айтмазгъа кюрешди.

— Да ол да сизни бла бар эсе, не этди, не бла болушду?

Гокка соруудан башын алалмазлыгъын таныгъанында, Эльдарны неге джарагъанын эсине тюшюрге кюрешди. «Муну этгенди» деб айтыргъа табмады.

— Мен эслеген: омакъ туфлилерин тешиб, кѣнчек бучхакъларын ѳрге къайырыб, батмакъгъа тобугъуна дери киргени, алайдан ары бармай ызына къайтханы эсимдеди. Сабийлени бирини батмакъ джугъу кийимчиклерин чайкъаб, сыгъыб, къургъакъ затлагъа чѣргер къайгъылы болгъан эдим да, андан арысында не этгенин эслемай къалдым,— деб кызыны айтхан сѣзлерин атасы бир уллу саугъа бергенча кѣрдю.

— Ол андан сора джукъ этген эсе, мен ѳлейим! Этиб да не этерик эди. Сабийле бла атасын олсуз да къутхардыла эселе, Эльдармыды-тонгузмуду, мени къатымда муну атын сагъынмагъыз деб мен минг кере айтханма. Мен былайда аны къаллай адам болгъанын кѣрюб турама! Къартлары эртденден ингирге дери тѳрт бюгюлюб ишлеб турсала, алагъа бир зат бла болушайым деб ийиле билмеген адам кимге да не игилик этерикди? Аллайны чырайы башы да манга керек тюлдю.

«Тюбде болсанг да уллу сѣлеш» дегенлей, Гокканы анасы Эльдарны джакъларгъа кюрешди.

— Аюнге, атасы, алай къалай айтаса? Ол къаллай кишини джашыды?

— Аллах, аллах, атасы иги, этимли адам болгъанын сизсиз да билеме! Тамбласында ол ёлсе, кьошхасалмаз джашыны кесин, юдегисин да ким асырарыкъды? — деб, анга сагъыш эте билемисиз?

— Баш окъуу алыб келген джашха алай къалай айтаса?

Айтырыкъма. Аны устазлыгъы да ма алай джетген кюнде адамлыкъ эте билгенича, къартларына къайгъыра билгенича боллукъду, — деб ала бла сёзю тауусулгъанын билдирди.

Гокка юде батмакъгъа батхан юдегини хапарын айтханына, терен сокъуранды. Атасына джууаб къатлаялмагъаны аны юсюне кьошулду. Сабийлигинден огъуна да суююб тургъан адамын джангыз бир ингирни ичинде джер бла тенг этиб кьойгъаны ючюн атасы бла сёлешмегге ант этди.

Атасы уа быллай таб чурум табылыб къалгъанына анасындан джангы туугъанча болуб, сёзге къызыб кетгенди да, Эльдарны бутакъларын бутагъаны кёлуне джетмей, ол юден джангыдан къайтыб келди.

— Эй сау къаллыкъла, игиден аман да тууады деб бош айтылмагъанды. Ма бу Джёгетей Аягъында ненча джоюлгъан джаш бар эсе да, игилени, кюнлюлени джашларыдыла. Бюгюнден арысында аллайланы атлары мени юйюмде сагъынылмасынла.

Бу сёзледен сора ариу, акъыллы къыз Гокка, кеси да ашыкъмай, адамыча бир сагъыш этсе, джюрегинде сүймекликни бирча тургъан базманыны ауурлугъу башха джашны джанына дженгерик болур! Бусагъатда уа аллай быллай «аламат» Эльдарына атайпысла санаргъа атам къалай базды? деб, ичинден къара кюйюб тургъанлыгъыды.

Муштрай акка больницада

Билемисиз, къартла велосипедге ёч болуб айланадыла. Сенек, кюрек, басха, ол да бирчадыла: кьойгъан джерингде къымсыз болуб турады. Джау сюртерге, отлукъ къуаргъа, къуйругъун, джалын тюерге, къайдам аш салыргъа керек болмайды, миндинг да кетдинг. Артыкъ да бек асфальт джолда легковоюнгдан ариу барады. Джай кюн къыздыргъан заманда уа артыкъ да иги. Аяз къакъдырыб, джашлыкъны эсге тюшюрюб, ох деб бараса.

Муштрай akka велосипедге миниб, ол сагъышлагъа берилиб бара тургъанлай, эки орам бир-бирине чалышхан джерде кесин мазаллы джюк машинагъа уруб, бир джанына чортлады. Белинден эки бюгюлген велосипед бла ол, экиси эки джерге, бирча муккурла болуб тюшдюле. Кимникиле эселе да бир деменгили къолла кёлтюрюб барыб, къартны легковой машинагъа быстырдыла.

Больницада акъ халатлы тиширыула акканы чурукъларын тешиб, джыгырыклы орундукъгъа джатдырдыла. Орундукъну тюртюб барыб, акканы аякъларын кюзгюге салдыла. Джаралы болгъан аягъыны рентген суратын алыб, биягъы Муштрайны хирургну, Орус улуну, аллына келтирдиле.

Къартны кёзчюклери хирургну деменгили къолларына битгендиле. Врач, къара тынгылауну басханлай, аягъындан бащлаб, тобукъ тюбюне дери бутун гипсге салды. Къатында сюелиб тургъан медсестралагъа сабыр къарамы бла ол ишин бошагъанын ангылатды. Биягъы акъ халатлыла акканы орундугъу бла бирге тёнгеретиб барыб, лифтге кийриб, ючюнчю этажгъа чыгъардыла.

Медсестра коридорда джюгюн тёнгерете барыб, джыгырыккны алай къоюб, бир джанына бурулгъанлай, мында джатхан джашчыкъла Муштурайны тегерегин алдыла. Кимини бир къолу бойнуна тагъылыб, кими байланган аягъын сюйрей, таякълагъа таяныб, «акка, къалай болдунг, ненги аурутханса?» деб соруулаб башладыла. Биягъы сестра къайтыб келиб, сабийлени джыгырыккны тегерегинден чачыб, акканы палаталаны бирине кийирди.

Эки орундукъда эки джаш адам бирер аякъларын, зенит тоблача, кёкге-кёкге узатышыб джатадыла. Эки орун а бошдула. Аланы бирине акканы джатдырдыла.

Коридорда сабийле тегерегин къалай къуршалагъанларын эсине тюшюрюб, мында да джаш адамла джатханларын эсгериб, Муштрай akka иги огъуна салпыланды, таб мыдах да болду. Аягъыны ачыгъаны бир кесек сёл болгъанында уа, кесини масхабсыз халын ангылаб, кеси-кесине дунияны аманын къуйду: «Къууан энди, къарт бабас, кесинге ушагъанланы арасына тюшгенсе. Была бары да керти да джашлыкълары, сыркыулукълары амалтын чарпыгъандыла. Сен а, бузоулагъа тана къошулгъанча, не айланаса? Ох этиб, юйюнгде олтурурса деб бергендиле санга пенсияны. Ансы, чепкен сокъгъанча джюрюген автомашиналаны арасына кириб, бугъунчакъ ойнарыгъынгы билселе, ант этдир, бермез эдиле санга пенсияны..»

Ол сагъышланы эте тургъанлай, къалкъыб къалыб, къарт кюн батаргъа къысылгъан заманда уянды.

Бир аякъларындан ёрге тагъылыб, не ары, не бери бурулургъа мадарлары болмай, кюнлерин аман бла ашыргъан экеулен: Срапил бла Володя, къартны уянганын эслеб, «не болдунг, кесинги къалай аурутдунг?» — деб, соруулаб башладыла.

Хапарын тамамлы эшитгенлеринде, экиси да мыйыкъ тюбюнден ышарыб, къартны джарасына туз себгенча, ачыу этдиле.

— Сизни неге ышаргъаныгъызны мен ангыламайма, хирург бут сюегинг джарылгъанды, — дейди, — деб, къарт джанына тийгенлерин ангылатды.

— Эй, багъалы къарт, биреу терек тюбюнден ынгычхагъан заманда биреу да чёб тюбюнден ынгычхай эди дегенлей, мен тюнене келгенме, мени къояйыкъ. Ма бу къатынгадагъы Володя, кесинг кёрген халда, бир аягъын кёкге тиреб джатханлы бюгюн джыйырма кюн. Мен да аягъымы балагъындан ёргеси сыныб джатама. А сен а, акка, сеники неди? Джаранг ары бителген кибик этиб, таякъла бла даж-даж эте башласанг, хазнамыды, он кюнден юйюнге къайтырыкъса, — деди оюмлу джаш Срапил.

Кечени бир заманында Муштрай акка Срапилни эрши къычырыгъындан уянды. Сестра, кириб келиб, анализин укол этиб кетди. Акканы тамагъын ачитхан бу ачы ийис неди? Ангылады. Сынган сюеклерини ачыгъанларына тезалмай, Срапил бла Володя, инджиулерине кечинмекге санаб, кечени кече узуну, къарангылыкъ бла хайырланыб, тютюн ичедиле. «Мени атам-бабам да, кесибизни джашла бла мен да ичлеринде болуб, ичмегенбиз тютюн. Мени тютюн бла ёпкесиз этерге эркинликлери джокъду. Тохта экисини да кереклерин бир табдырайым деб, акка ичинден иги огъуна тебди. Иги кесекни сагъыш эте туруб, джюрегинде джумушакълыкъ табаргъа кюрешди.

«Тохта-тохта, харибле, сынган сюеклерини кемсиз ачыгъанларын, ёзге мадар табмай, тютюн бла сёнгдюрюрге кюрешедиле. Амал неди, тёзерге кюрешейим, деген оюмгъа келгенден сора, кёлю бир кесек чапырылыб, джукъугъа берилди.

Экинчи кюн эшиклени кенгине ачыб, биягъы орундукъну тёнгеретиб, палатагъа джангы ауругъанны келтирдиле. Башына чал ургъан тёртсандыкъ киши орунда гаммеш кибик джатады. Муштрай акканы мыйыкъ тюбюнден ышаргъанын эслеб, къатында джатхан Володя:

— Къарт, неге ышараса? — деб сорду.

— Менден сора сыркыулукъ этген къарт джокъду деб тура эдим. Энди экеулен болдукъ,— деди.

— Джашла экиси да ышардыла.

Джангы келген адам палатада бош орундукъгъа кечюрюлюб. джарашхандан сора биягъыла ол кесин къалай аурутханын соруулаб башладыла.

Джаш заманында ол лётчик болгъан кёре эдим. Мындан алда Черкесск шахар бла Джёгетей Аягъыны арасында орналгъан станциядан дельтоплан бла учханланы кёргенинде, учаргъа юреннген джюреги къозгъалыб, кёкню кёгюн этда бир кёрюрге учунганды. Джашлача кёкге таб чыкъгъанды, алай а биразны баргъандан сора, дельтопланны ушатхан джерине учуралмай, барыб, кесин ташха уруб, джан сюегин чыгъаргъанды.

Билмей тургъанлай, хирург Михаил Иванович кириб келди. Къолунда алыб келген электробурууну вилкасын къабыргъада розеткагъа батдырды. Терк бурулгъан тешгич бла дельтопланчыны балтырындан бир, тобукъ тюбюнден да бирер тешик айырды. Аны алай кёрген Муштрай, асыры сейир-тамаша болгъандан, ауузу ачылыб къалды. «Астоприлля, мен бу затны тюшюмде кёре тура болур-мамы?», деген акъылгъа кетиб, джууургъан тюбюне узалыб, кесини базыкъ бутундан ачытхынчы чимдеди. «Огъай, тюшюм тюлдю, тюнюмдю. Адамны джаны сау тургъанлай, арам-къарам этмей, санын ма былай тешедиле деселе, ийнанныкъ тюл эдим», деди кеси кесине.

Срапил джууургъанын ёрге кёлтюрюб, эки джеринден да аныча тешилиб, тешикледен ётген темир чюйле бла станокга бегитилиб, кёкге асылыб тургъан бутун кёргюздю.

— Бош сейирсинесе, акка, бизни бутларыбыз да тамам аныча буруу бла тешилгендиле,— деди.

Арадан дагъыда юч-терт кюн озду.

Палатагъа сестрала, санитаркала, врачла келиб, хар ким кесини джумушун тындырыб чыгъады.

Кече ауругъанлары, сандыракълары, кычырыкълары бла акканы мыйысын сасытыб, джукъусун тохтамаздан бёлюб тургъан Володя бла Срапиль, кюндюз, аладыла деб танымазча, тюрленедиле. Джарыкъ джашла болуб, сакъал джюлюб, мыйыкъланы гымых этиб, сестрала бла санитаркалагъа аууз джетдиредиле, хайт деб, аякъ юсюнде джюрюген адамлача чам этедиле. Джууукълары бла танышлары келтирген конфетледен тигим этиб бередиле.

Санитаркаланы бири бла нелени эсе да сѣлешиб, ол тышына чыкыгъанлай, Володя Срапилге:

— Срапил, бюгече мен Валяны кесиме къонакыгъа чакырама,— деди.

— Да, кыайдам, чакыыр, къасаблыкыча, аягынгдан ёрге тагылыб тургъанлай, къаллай сюймеклик джюрю-тюрге умутлуса сен? Володяны сѣз урумуна къарагъанда, къолу, аягы да саппа-сау, аякъ юсюнде джюрюген адам кибик сѣлешеди, сѣз урумунда чамны-накырданы ышаны да танылмайды.

Кесин джукылагъанча этиб тургъан Муштрай akka джашны сѣз урумуна сейир-тамаша болады. «Сейир тюлюдю, сынган сюеклери асыры бек ачыгъандан, больницы ичин кычырыкыдан толтуруб, анальгин укол этдириб, тангнга кючден-бутдан чыгъадыла. Кюндюз болгъанлай а аладыла деб танымазча, тюрленедиле. Кыатын алгъандан къалгъан джумушлары бары да тыныб бошагъан джашла кибик сѣлешедиле.

«Адам тюгел джаны чыгыб бошагыныннга дери дуняны зауугъундан умутлу болгъанлай тура кѣреме», деб тамашагъа къалыб турады кыарт.

Кече джукыуну кызыууна кириб тургъанлай, биягы Володя бла Срапилни эрши кычырыкыларыннан уянды. Кюндюзгюде, кимден да сау болуб, кызла бла ойнаргъа тюзелиб, кече былай этгенлери, миз бла чанчхан кибик, ачыу болуб, Муштрай akka кѣлюндегин артха салмай айтды:

— Биягында сюймекликни оноун эте тура эдигиз да, олсагыатха бу ёлемен хахай, бу кыайгы кыайдан чыкыды? — деб экисине да иги огъуна чамланды. Алай а кече джанауалгъа кириб тургъан адамланы уят-хаятла бла тыяргъа умут этме. Джашла кычырыкыны андан да кючлю этдиле. Муштрай akka ёзге амал табмай, таякыларына таяна барыб, сестраны чакырыб келди. Не десенг да дежурналыкы этген сестра да адамды, джанды. Бир-бирде аны да болады къалкыб къалгъаны. Замансыз орундан ёрге туруб, таякыла бла джюрюйме деб, сюек аурууун кыозгыаб, akka да алагъа кыошулуб, кычырырча болду. Ол да кесине анальгин укол этдирди.

— Кѣремесе сен быланы, бу кюеулюклени кыайгыларын? — деб экисине да эшитдириб кычырды.

Эртденбласында келлик келиб, кетерик да кетиб, тѣртюсю да кыургыакы сѣз бла джубана тургъанлай, алай бош келгенча этиб, бир ызгъа эки хирург кириб келдиле.

Аланы бири Володя табагъа бурулуб, аны асылыб тургъан аягъына тие келиб, тутуб, кесине тартды. Сынабмы кёрдю, огъесе, сюекни орнунамы тюшюрдю, не этди эсе да, джашны аягъын бек ачитды. Володя тууарны ургъандан да бек кычырды. Келген врачла, кычырыкъ, сынгсыу да болмагъанча, сансыз чыгъыб кетдиле. Володяны уа ауuzu от чагъыб, ол айтмагъан аман сёз кълмады.

— Кёремисе сен быланы итликлерин?» Сюегинги орнуна тюшюрлюкбюз» дегенича бир сёзню заманында айтсала, не боллукъ эди?

— Володя, сен орунсуз гурушха этесе. Сени бу тёзюм-сюзлюгюнг бла, сыннган сюекни къачан орнуна тюшюрлюклерин аллындан огъуна билдирселе, аланы сакълай, алларына къарай, къалтырауукъ болуб къаллыкъ эдинг, ийнан,— деди.

Дельтопланчыны уа хапары нек чыкъмайды? Автор аны унутуб кьойгъан болур, деб тура болурсуз. Ол, джан сюеги инджитиб, сёзге кьошулмай, ыйыкъ чакълыны турду, джаны кьайгъылы болуб. Бир кюн а джыгырыклы табчаннга миндириб, операциягъа алыб кетдиле. Талай сэгъатдан ызына кьайтарыб келиб, биягъы орнуна салдыла.

— Биягъы нёгерлери соруулаб башладыла: не болдунг, къалай болдунг?

— Чыгъыб тургъан джан сюегими, базыкъ бутсюегими да тешиб эки базыкъ темир чыбыкъны бир-бири юсю бла «х» харифге ушаш ётдюрюб, эки сюекни бир-бирине тутдургъандыла,— деб, ауазы кючден-бутдан чыгъа, хапар айтды. Муштрай акка асыры бек сейирсингенден, орнундан ёрге туруб, таякъларына таяна, сынчыкълай барыб, «къайда, темир чыбыкъла бла къалай тутдургъанларын бир кёргюз»,— деб, къатына барыб, дельтопланчыны юсюне ёрге сюелди.

— Кёр, алай а сен кёрюрча зат джокъду, рентген джарыкъ бла къараб, къурч темир чыбыкъланы экисин эки тешикден ётдюрюб, эки сюекни бир-бирине алай тутдургъандыла,— деб, «дельтопланчы» джууургъанын ачыб, джан сюегин кёргюздю. Эки джеринде бюрче къабханнга ушаш эки кьызаргъанчыкъны кёргюздю. Андан къалгъанда джансюегини бютеу териси сау эди.

Муштрай акка андан да бек сейирсинди:

— Тоба, тоба, хирургланы усталыкълары уллугъа кетиб тура кёреме. Бурун докторла кьыт заманда, джан-

сюегини чыкыгъанын орнуна салдыралмай, ёмюрлерин азаб бла ашыргъан адамланы кёргенме. А энди уа андан да кыйын чыкыгъанны-сыннганны сау этиб барадыла.

Бир къауум ауругъанла докторгъа сау бол дерге да унутуб, аталарыны энчи больницасында бакъдыргъанча, бюсюреусюз этиб, юйлерине кетиб барадыла. Да, таб аталарыны больницасы болса да, багыууну, дарманны, дарыны мындан эркин табаргъа кыйынды. Барысы абба-алайына хакъсызды.

Ол оюмла, ол акъылла бла кёлю кёлтюрюлген Муштрай акканы, арадан он кюн да озгунчу, таксиге миндириб, юйюне алыб кетдиле.

Этда бир Дон Кихот

Бизни ёмюрню джыйырманчы джыллары бла отузунчу джылларыны ал жарымында Иналукъ деб бир адамчыкыны этиб джюрюген ишлерини юсюнден джазылгъан хапарды бу. Адамчыкъ деб биле-биле айтама. Не ючюн десенг, алаша сюекли, адаргы адамчыкъ эди. Башы кысыб джюрюгенди десек да алай уллу джангыллыкъ болмазбыз. Ол областны бу районунда, ол элинде джашайды, бу ишни баджарады деб алктын киши айталмагъанды. Кёрген а, тюбеген а анга кыйсы бир элде да тюбейсе. Билмей тургъанлайынга, «халгер хансдан чыкыгъанча», юсюнге чыгыб къалады.

Чюйчюклекча, гитче кёзчюклерин джумуб, хыйласыман, ёхтем къарамчыгы бла кесин кимге эсе да бир уллу адамгъа ушатыргъа кюрешгенин ачыкъдан ачыкъ кёрюзеди.

«Харибле, мен баджарыб джюрюген ишлени мазаллылыкъларын ангыларча акъыл сизге кыйда?!» дегенча, ким суйсе ол тюбесин, бек бюсюреусюз къараб озады. Аны чийсилин табаргъа излеген адам а бир да къуруса да «алан Иналукъ, нетиб джюрюйсе, къалайдыла ишлеринг?» — деб сорургъа керекди. Сора кёрюрге Иналукъну тёгюлююн.

— Аюнге, Сталин телефоннга чакъыртханды да, аны бла сёлешиб келеме.

— Да не деди ол санга?

— Менсиз иши тынмайды. «Алан, Иналукъ, кысха заманны ичинде бери Москвагъа бир джетмесенг болмайды. Оноулашыргъа керекбиз ма сёзю.— Тамбла огъуна

анга бир джетмесем, боллукъ тюлдю. Поездге билет алыб кѣлеме.

Андан башынгы алыб къачмасанг, хаман къайтарыб, кърал, область башчыла бла бирге баджарыб джюрюген ишлерин санаб турлукъду. Алай бла кишичикни махтан-чакълыгъы бютеу областха белгили болду.

Бир кюн районда сберкассаны тамадасы Сюлемен Иналукъну райисполкомну аллында скамейкагъа олтуруб тургъанын эследи. Олсагъатдан, чабханлай барыб, райисполкомну секретарыны эшигинден кирир кирмез кѣлюндегин айтды:

— Алан, Чомур, терезеден ары бир къарачы! Ма ол олтуруб тургъан кишичик, сен хапарын айтыучу Иналукъду. Аны къайры болса да командировкагъа ашырыб, сейрине бир къараргъа келишген эдик да! Къалай этебиз?

Райисполкомну секретарыны къуллугъуна секретарь больницадан къайтхынчы бир кѣзюуге дери тюшген Чомур, башын къагъытладан къыйналыб айыра, эринерек сѣлешди:

— Джалгъан командировканы къолуна тутдуруб, аны джолуна ашыргъан къыйын иш тюлдю. Аны ахыры къалай болур, чот андады.

— Да, болуб не болукъду? Тели Джанибек чегемге баргъанча, барлыкъда да, командировка къагъытын да къайда болса да тюшюрюб къайтырыкъды.

— Хайыр. Чакъыр да кел. Леуан думп болуб кетиб, Иналукъну алыб келди. Райисполкомну секретары ѳрге туруб. Иналукъну къолун эки къолу бла да тутду.

— Москвагъа кетерге хазырланыб тургъан джеримден мени чакъыргъан къайсыгъызсыз? — деб, Иналукъ бюсюреусюз сорду.

Чомур джалыннган адамча сѣлешди.

— Иналукъ, нени билмесек да, быйыл сен Москвагъа ненча кере барыб, андагъылары къаллай бир джумушларын баджарыб къайтханынгы билебиз! Кесинг джашагъан районну джарлылыгъын биз айтмагъанлай да кесинг эскере турургъа уа керек эдинг! Онгсузгъа болушхан, биз билген джерде, таулуну эм иги адетине саналыучан ушайды да!

Былайда секретарь Иналукъну эм къарыусуз тийегине къатылды. Ол эриб, ал буруб, кѣзюне къараб сѣлешди.

— Хайыр, айт, не джарлылыгъынг бар 'эсе да! Бу джол болушайым. Мындан сора бошамасам, джаныгъызгъа тиймез!

— Бек сау бол, Иналукъ! Ма бу сени чакъырыб келген джаш да ичлеринде болуб, бар, Бийчесында районну фермалары бла къошларына айланыб, болумну айыр, ишлерин джарашдыр, деб талай адамны джибергенбиз. Аны ючюн тюрленнген зат кёрмейбиз. Энди, биз билген, ышаннган да, анда ишни аякъ юсюне салаллыкъ да джангыз сенсе. Иналукъ, сени этген игилигинги биз да унутмаз эдик,— деб ауузуна къарады.

Иналукъ иги кесекни тынгылаб туруб айтды:

— Бир джанындан Москва бла Микоян-Шахар, бир джанындан да сиз! Қъалайгъа чабаргъа, къайсы биринге болушургъа билмей къалдыкъ. Джаз командировкангы. Туура сёзде ауруу болмаз дейдиле, экинчиде быллай ууакъ-тюек джумушлагъа ийилалмам, алайчыгъын эскертиб къояйым,— деб, документни джанына тынгылы салыб, Иналукъ кабинетден ашыкъмай чыкъды.

Чамчыла экиси да Иналукъну къаралдысы ташайгъынчы терезеден къараб туруб, бир аламат ишни баджаргъанча, къууанч тыбырлы болдула. Насыбларын ичлерине сыйындыралмай, хайда кюл, хайда кюл! Райисполкомну секретары, бу иште сынгар эки ай болмай, бир да къурса да, бир джылны ишлеген адам болса, къууанч этерни орнуна джыларгъа керек эди. Да не этериксе? Боллукъ болду да бошады. Иши асыры кёбден, секретарь Иналукъгъа этген акъылсыз ишин экинчи кюнюнде огъунакъ унутду.

Бирле Иналукъну самаркъау этерге кюрешгенликге, Иналукъ да бурну бла суу ичмегенин танытды.

Бийчесынны малчыларына азыкъ алыб баргъан арбаланы бирине къонуб барыб, Иналукъ районну фермаларыны биринде тюшдю. Хауа ариу, берекет дегенинг эркин, ызындан къууалагъан адам джокъ! Бетине да ариу къан уруб, тау малчылыкъны оноун этиб башлады.

Джашлыгъында талай джылны Бийчесында мал кютген Иналукъ ашыкъмай районну сют фермаларында, къысыр мал, къой къошларына айланды, ашы-суу таб джарашхан фермалагъа талай кере да джетди.

Малчылагъа келсе алай келеди, джапысы къолай болмаса да, сёз урумундан, ким эсе да онглу адам кёреме деб, джунчуйдула. Малчыла джукъну сагъыннганлай, «аны юсюнден мен обкомну биринчи секретары, облисполкомну председатели бла сёлешгенме, бирге олтуруб былай оноу этгенбиз»,— деб башлайды.

Алай а, Иналукъ башын кёкге не бек тутса да, хар бир ферма бла къошда ол кечинген 9—10 кюнню ичине къаллай бир мысхал тартханы танылмай къалмайды. Ол кесин кърим тауукъ кибик кёбдюрюб сёлешгенликге, джиблери бир-бирине джетмегенлерин таныйдыла. Къозу этни, сют башыны, сары джауну орнуна, агъач аякъ бла аллына суу къошулгъан айран бла къатхан гырджын келе башласа, аны магъанасын ангыламагъан телиледен ол да тюлдю. Сора Иналукъ къонакъбай ауушдурур къайгъыгъа киреди. Багъыры ачылгъанын ангылагъанча, мен ол фермагъа неда къошха джетерге керекме. Чотлары табсызды. Юслеринде кёз-къулакъ болуб туругъа керекме» деб, дипломат сёзлени эркин хайырландырыб башласа, сора Иналукъ тюгел танг да атхынчы бу фермадан джанларыгъын бил. Не этсин? Тохтамаздан областны, къралны оноучулары бла шохлугъун санаб тургъан Иналукъ кеси-кесини намысын томуруб бошаса, сора анга кетгенден башха амал къалмайды.

Иналукъ Бийчесында малчыланы бир затларына да джарамагъанды дерге джарамаз. Къолунда удостоверениеси бла келген аллай ауузлу адам хар атламынга, сёзюнге, ишинге къараб турса, ферма, къош тамада да тыпырдамай болмайды. Малчыланы аш-суулары маджал болады. Тууарчыла сагъайыб, ийнеклени маджал джерледе кютюб башлайдыла. Сауучула джелинлери кызыб келген ийнеклени тюблерине олтуруб, чух-чух-этдириб, сютню къалгъан кюнледен эсе маджал саууб алыргъа тырмашадыла. Къош тегерекледен узакъ кетмей, мал кютгенлени, хайыуанланы заманында къулакъгъа тигелетиб, суу ичирмегенлени, малны отлаугъа кеч сюрюб асыры эртде къайтаргъанланы барын эслеб, эскертир ючюн къалмайды. Киритге ачхыч джарашханча, таб сёзю бир ыйыкъны ичинде джараб туруб, ызына тозураб, сёзю чапракъдан ётмей башласа, сора Иналукъ хариб, къош ауушдурмай не этерикди?

Август айны ахыр сюреминде кюнле кысхаракъ, кечеле узунуракъ болуб, эртдени-ингири сууукъсурата, джашауу татыусузуракъ бола башлагъанында, артыкъ да бек ферма, къош башлыча, къол сала, удостоверениесинде къол салыр джер къалмай тохтагъанында, Иналукъ Бийчесында иши тыннганга санады. «Джашла, джигит болугъуз» деб, малчылагъа кёл этиб, командировкасына тамам юч ай толгъан кюнде, элге къайтхан ёгюз арбагъа миниб, районну аралыгъына къайтыб келди.

Кече джууукъларыны бирини юйюнде къалыб, эртенбла аялулукъгъа сакълагъан кийимлерин кийиб юсюн-башын да джарашдырыб. Иналукъ райисполкомгъа тебреди. Неди бу сейир? Анга киши салам нек бермейди, танымагъанча этерге нек кюрешедиле? Бу тергеусюзлюкге Иналукъну тѣзюю джетмей, аллына тюбеген джыгыраларыны бирини аллын алды. «Салам алейкум!» деб къол узатды. Ол адам сескеклирек болуб, къол бериб, «айыб этме, мен не эсе да сени танымадым. Ий, къайсы боллукъса? — деб сорду.

Асыры ачыу тийгенден, Иналукъ темир къаннга кириб, хыны этиб айтды:

— Энди ма сен Къапчыкъ улу Локъман болгъанынги мен таныгъан джерде, бютеу кърал башчыла таныгъан, Гурджюланы Къурман, Алийланы Умар таныгъан Иналукъну танымазча уллулукъ санга къайдан чыкъды? Иналукъну сантлыгъын билсе да, ол адам джунчуб, бети тюрю-тюрю болуб, «е-е-е-й, къурман болайым джанынга. Бир кере тюл, он кере тюбесем да таныяллыкъ тюл эдим. Бу газ-газ, бу сейирлик келбетли адам Иналукъду деселе, кесим билген ауазынги эшитмесем, танымай озуб кетерик эдим. Къайда кѣрюнмейсе? Бу алапат келбет, чырай санга къайдан чыкъгъанды?!

Былайда Иналукъ агъартмай болалмады:

— Кърал башчыла бек тилегенлеринде, тау артына аууб, Грузияны ишлерин тинтиб келеме,— деб джарашдырыб тебегенинде, Локъманны андан ары сѣлеширге кѣлю бармай:

— Ий, айыб этме, бир ашыгъыш ишни юсюнден джюрюйме,— деб сѣзден башын алды.

Иналукъ райисполкомда биягъы секретарны эшигинден кирир-кирмез, «аягъы джетгинчи таягъы» дегенлей, гурушха этиб башлады:

— Да, сен иги джаш, командировкагъа джибереме деб, мени союб къойдунг да!

Бюсюреусюз къол узатыб, барыб, бош шиндикге олтурду. Тюнене райисполкомну заседаниесинде, ишине сууукъ кѣзден къарагъаны ючюн секретаргъа выговор бериб ашыргъанларын Иналукъ къайдан билсин!? «Гюттю юсюне къалач» дегенлей, мыйысы къатышыб тургъан секретарь къартчыкъны гурушхасын айырмай, башын ишинден ѳрге кѣлтюрюб, сейирсиниб къарады. «Асто, бу кишичик былай эркин нек сѣлешеди? Мен муну къайда кѣрген болурма?» — деб не бек сагъыш этсе да, эсине бир зат да

тюшюралмады. Бир ауукъну сагъышлы болуб турду.

Кесин халкъ ауузуна къараб тургъан эм онглу къул-лукъчуланы бирине санагъан Иналукъну бети бир агъарды, бир мор тюрсюнге кирди. Алай болса да, кеси кесине басымлыкъ салыб айтды:

— Бийчесында артларына кетиб бошагъан фермаларынг бла къошларынгы аякъ юсюне салыргъа керек болгъан заманда Иналукъну таный эдинг. Энди уа танымайса, не!? Ант этдир, иги джаш, мен санга ким болгъанымы ма былай ючден-ючден секиртиб танытырма! Сен таб бу командировканы да «мен джазмагъанма» дерге артынга бармазса деб, командировка удостоверениесин чыгъарыб аллына атды.

— А-а-а, эсиме тюшдю. Да сен акъ семириб, керти да къуллукъчугъа ушаб келгенсе да. Айт хапар, Иналукъ! Не кереклинг барды?

— Москвагъа кетерге ашыгъама. Командировканы ачхасын дженгилик бердир!

— Не командировка хапар айтаса, Иналукъ? Биз чынты сени кеси адамыбызгъа санаб, чам этиб бергенлигибиз эди къагъытны.

Иналукъну бурун суюклери ёрге-ёрге турдула.

— Иги джаш! Сени бла кёб сёлеше гуругъа мени заманым джогъду. Ушатсанг, бусагъатдан огъуна джарашдырыб, ачхамы къолума бер, алай тюлмюдю, ма былай, арам-къарам этмей, прокуроргъа сюрдюрюкме. Анга не аз да ишегинг болмасын.

Он заманда секретарны тюрсююн кёрген, аны душманы болса да, джазыкъсынныкъ эди. Ол бютеу билимин салыб, не бек кюрешсе да Иналукъну бирден эки этдиралмады. Экинчи кюнюнде, райисполкомну председатели, партияны райкомуну секретары, прокурор да ичинде болуб, Иналукъну тарыгъуун билмеген, аны эшитмеген оноучу адам районда къалмады десем, джангыллыкъ тюлме.

«Джашды, райисполкомда ишлегенине сынгар эки ай болады» деб джакълыкъ этерге излегенле да табылдыла. Алай а бири да джарамады.

Ол кюн самаркъаусуз аты сагъынылмаучу Иналукъ эки ишни бирден баджарды. Биринчиси, аны командировкасына хакъ тёленди. Экинчиси уа, Чомур райисполкомгъа секретарлыкъ къуллугъундан къуш тюгюнлей учурулду.

Иналукъну хорлагъанына, аны хакъы табылгъанына сиз да, биз да къууандыкъ да?! Нек десенг, ол хариб,

джазыкъ адамды. Ол кесин ким эсе да бир онглу адам-
гъа ушатыб джюрюйдю. Керти-кертисинде — ол Иналукъ-
ну акъылын, мыйысын да кючлеб тургъан аурууду, орус-
ча «мания величия» дейдиле атына. Айхай, мараучуну
къуру да джолу болуб барса уа! Чамчыла кеслери къаз-
гъан уругъа кеслери тюшюб къалгъанларын сиз да, биз
да кёрдюк. Былайда джангыз райисполкомну секретары
къуллугъундан къысталгъан бла иш тыныб къалмагъан-
ды. Аны юсюне секретарны законсуз ишге удулагъаны
кючюн райсберкассаны къуллукъчусу да айырылгъанды
портфелинден. Алай а, Насра Ходжаны заманындан огъу-
на санаб къой, чамчыланы чамларын тохтатырыкъ «дар-
ман» алкъын табылмагъанды. Иналукъну энтда бир
хапарын айтырыкъбыз.

Иналукъ туугъан, ёсген Чегет элчикни председатели,
къара танымагъан киши Чорна секретарны чакъырыб,
аны къатында джанындан мухурну чыгъарыб, этичюсюча
таркъ деб, акъ къагъытха уруб «муну джазыуларын бир
окъучу» дегенди. Секретарь не кюрешиб, окъуялмагъан-
ды. «Окъуялмайма» мухур ашалыб, эски болуб бошал-
гъанды», дегенди. Алай бла секретарь командировка къа-
гъыт алыб, Иссисууда джангы мухур этдириб къайтхан-
ды. Чорна кеси окъуусуз, мухуру да мутхуз болгъанына
джюреги къыйналыб тура кёре эдим, таза кёлю бла къу-
уаныб, этичюсюча, мухурну джанына салгъанды. «Эски
мухурну уа не этебиз» — деб секретарь бла оноулашыр-
гъа кёлюне келмегенди. Аны бла хайырланыб, советни
къагъытчысыны артыкъ мухуру болгъанын чамчыланы
къайсысы эсе да сезгенди.

— Алан, кел, эски мухурну кюйдюргенден эсе, Ина-
лукъгъа табдырайыкъ. Ол къалайлада джюрюгенин мен
билеме, — дегенди. Ол кёзючюкде къагъытчы нени къай-
гъысында болгъанды, къайдам, къысхасы кесине кёб да
джалындырмагъанлай, эски мухурну чамчыгъа тутдуруб
джибергенди. Ол адам эски мухурну Иналукъгъа таб-
дыргъынчы тынчлыкъ табмагъанды.

Билмей тургъанлай Нарсанада тюбегъа къалыб:

— Алан, Иналукъ, къайда айланаса, мен сени изле-
генли ыйыкъ болду. Айюнге, эшитгендамы этмегенсе, ке-
синги туугъан элингде Советге председателге сайланган-
са. Ийнанмай эсенг, ма мухурну да алыб келеме-дегенди.

Мухурну кёргенлей Иналукъну чюй кёзчюклери джан-
гандыла.

— Алай боллугъун мен билген эдим. Къайдагъы бо-

лумсузну председателге саладыла да,— деб бюсюреусюз алыб, мухурну джанына салды.

— Да, Иналукъ, келечиге ёлюм джокъду, дейдиле. Мен борчуму толтурдум деб, къол тутушуб айырылгъанды. Арадан эки-юч кюн озгъунчу Иналукъ, юсюн, башын да джылтыратыб, туугъан элине келгенди. Советни эшигин ачыб къараса, эски председатель Чорна эски орнунда олтуруб тура. Алай а анга алай уллу магъана бермегенди.

— Къой харибни, ишинден къысталыб, джюреги джер бла тенг болуб тургъан кёзюучюгюнде джукъ айтыб, ашыкъдырыб джюрегин къыйнамайым деген акъылда, тюз саулукъ-эсенлик соргъандан ары джукъ айтмагъанды. Чорнаны алайда эски орнунда олтурмагъа къюуб, башха столну джанына джарашханды.

Советни председатели Чорна да Иналукъгъа, келиб айланнганына кесини кёзюнден къарагъанды.

— Къой харибни джюрюмеге. «Айраннга суу къош, телиге джол бош» дейдиле,— деб, ол да сансыз этиб къойгъанды. Иналукъ эртден сайын ма былай келиб, стол джанына джарашыб, олтургъанлы юч кюн болду. Чорна джукъ айтмайды, ол да сормайды. Ючюнчю кюн эслеп къараб, Иналукъ секретардан келген къагъытлагъа мухур уруб, къол салгъанын эслегенинде, Чорнаны тёзюмю таусулгъанды.

— Иналукъ, ий, сен не этесе? — деб соргъанды.

Иналукъ да Чорнаны не этгенине къайгылы болуб тура кёре эдим да, ол да сорургъа соруу бла джууаб этгенди:

— Чорна, сен не этесе ансы, мен, ма, кърал къуллагъуму толтурама,— деди.

Сёзю башлагъан къыйныракъ болады ансы, бир башласанг, аны чыгы табылады. Иналукъ хапарын болгъаныча айтханында, антсыз къагъытчы чакъырылады. «Чамчыла джыйылыб келиб къысханларында, сёзлеринден чыгъалмай, джараусуз мухурну алагъа берген эдим да, Иналукъгъа ала табдыргъан болурла,— деб къагъытчы къызарыб, агъарыб, бетине тер уруб, ангылатды. Иналукъ не тели болса да, биягъы чамчылагъа кеси кесин агъартдыргъанын ангылады. Алай а сейир иш, Иналукъ былайда да айтырча чарпымады. Некми дейсиз? Да, саягыш этигиз, Иналукъгъа кюнюн къайда ашырса да анга не башхасы барды? Аны абзыратхан а, аны уялтан а ол къыйын ишди. Иналукъ ким болгъанын халкъ

эртде билиб бошагъанды, ол халкъны джазыгъыды. Чамчыланы ауузларына буштукъ эталмаса да, халкъ аны джетген кюн ташлаб къоярыкъ тюлдю. Аны андан да джазыкъ этеме деген болса уа, халкъ унарыкъ тюлдю. Ма андады Иналукъну керти кючю.

Эски китаб

Мындан алда юйде нени эсе да бир затны юсюнден сѣлеше келиб, Муссаны сагъындыкъ. Мен къартны кѣрмегенли кѣб болады. Марджама, не эте тура эсе да, барыб бир джокъласам деб, юйюне бардым. Ленин орамда ол джашагъан юйню экинчи этажына чыгъыб, квартирине кириб бардым. Мусса кѣзлюклерин да салыб, къадалыб бир саргъалгъан эски китабны окъуй тура эди.

— Салам алейкум, Мусса! Энди къартлыгъынгда кѣз джауларынгы таусуб, нелени окъургъа кюрешесе? — дедим.

Мусса ёрге туруб манга къол бере:

— Алейкум салам! Джюзден артыкъ джылны мындан алда чыкъгъан эски китабны былайчыгъында айтылгъанны эшитдириб бир окъуюм. Эринмей, бир тынгыласанг, сокъуранныкъ тюлсе, — деди.

— Саулукъ-эсенлик сорургъа да къоймай, алай этгенин онгсунмадым. Алай а, «къонакъ къойдан джууаш», дейдиле. Окъугъанына къулакъ салдым. Орус тилде чыкъгъан бу китабны магъанасы былай кѣре эдим: Кавказны халкълары бары дегенча, Эресейге къошулуб бошагъан заманда. Дагъыстанны кърал, дин, аскер башчысы Шамил, чечен, ингуш, дегенча талай гитче миллетни кесине джѣнгер этиб, сауут кюч бла къаршчылыкъ къураб джюрюген джылларында болгъан затны юсюнден къысха хапарчыкъ.

Къазауатны ауурлугъу алагъа айырылыб бек джетгени себебли, бизге Эресей бла энчи джарашыргъа эркинлик бер деб тилеб, чечен халкъ Шамилге келечилерин джибергенди.

Келечиле кѣб заманны джолда келиб, Шамилни къаласына джетгенлеринде, башларын къайгъы кючлегенди. Келечиликни къалай толтурлукъларыны юсюнден къыска киргендиле. Сен айт, огъай, кесинг айт, ол, бу айтсын деб хар ким биринчи сѣзню юсюнден силдегенди. Сакъалы агъаргъан келбетли чеченли джѣнгерлери айтханны

юсюнден оюмлашыб бюшаб, быллай кесамат бичгенди: сизни сёзюгюзден мен ангылагъан: бусагъатда къоркъмай Шамилге «Эресей бла джарашыргъа эркинлик бер», деб джангыз бирибиз айталлыкъ тюлдю. Биз эм алгъа Шамилни анасы бла сёлешиб кёрюрге керекбиз.

Ол оюмда тохташыб, ала Шамилни анасына тюбегендиле. Ол узакъ джерден келген къонакъланы къабыл этиб алгъанды. Тилеклери бла джарсыуларына эс ийиб тынгылагъанды. «Да, хайыр. Кесигиз тюбесегиз иги боллукъ эди. Алай а, узакъ джерден джолоучу болуб, тентиреб келген хатеригизден чыгълмайма. Сизни келечилигизни Шамилге айтыб кёрейим. Тоба, не эсе да бусагъатда Шамилни къаны таб тюлдю,— дегенди.

Шамилни анасы, кёзююлю намазын къылыб, юсюнбашын тыйыншлысыча джарашдырыб бырыб, джашы Шамилге тюбегенди. Кёб санлы кюйюзлени юслеринде кюмюш, алтын, оюулу сауутла бла джасалгъан кенг отоуна кириб баргъанды. Бир къарагъанлай, Шамилни бет къанын таб кёрмегенди. Алай болса да, келгенден ары, борчун толтурмай чыкъмагъанды. Эресей бла джарашыргъа чечен келечиле сенден эркинлик тилейдиле деген сёз анасыны ауузундан чыкъгъанлай, Шамилни къара къашлары, джамчыла кирик, энишге-энишге салыннгандыла. Бетинден нюрю кетиб, темир къаннга киргенди. Анасы сын таш кирик къатхан джашындан джууаб табалмазлыгъын ангылаб, шыкъыртсыз чыгъыб кетиб, барыб кесини отоуна джарашханды.

Юйден ары чыкъгъанлай, Шамил нукерлерини бирин чакъыртыб, анга неле эсе да бир затланы айтханды.

Нукер чыгъыб кетиб:

— Джамагъат, бусагъатдан Шамил наиб сёлешген этерикди. Сёзюне къулакъ тигигиз! — дегенди.

Шамил джыйылыб тургъан джамагъатны аллына джаргъа къаралгъан ашхам кирик тюрлениб чыкъгъанында, Шамилни джюрегинде кемсиз уллу къайгысы болгъанын таныб, хар ким тургъан джеринде сын къатханды.

— Бюгюнден башлаб, юч кюнню къаладан чыкъмагъанлай, аллахыу тагълаланы кеси бла кенгешим боллукъду. Джангыз бир инсан кенгешни бёлюрге умут этмесин. Олду сизге айтырыгъым,— деб, сабыр-сабыр атлаб, къаланы эшигинден кириб кетди.

Чеченлиле къанджыгълалары бла артмакъларында болгъан азыкъларын да тауусуб, кёзлерин къалагъа тиреб тургъанлай, кеси айтханча, ючюнчю кюн къаланы эшиги

ачылыб, Шамил ашыкъмай тышына чыкъды. Джыйылгъан джамагъат салам бериб, аузуна къараб тохтады.

Шамил сакъалын сылаб, эки къолун джайыб, кёзлерин кёкге тиреб, айтды:

— Барыбызны да топракъдан жаратыб, адам этген сыйлы аллах, мен анамы къаллай бир суйгениме кесинг шагъатса. Алай а, ким да болсун, душманларыбыз бла джарашайыкъ деген сёзню, биринчи болуб аузундан чыгъаргъан адамгъа чыбыкъ урдуругъа, сыйлы аллах, аллында этген антымдан мен чыгъалмайма. Биринчи болуб, ол сёзню айтхан анам болгъанды да, анамы чакъырыб келиб, бусагъатдан чыбыкъ уругъа буюрама. Халкъ шыкъыртсыз болду. Айтхан сёзю чабханлай толуючуна юренген Шамил мор къан алды:

— Мен былайда таурух айтмаучуму унутхан эсегиз, башха тилде ангылатырма,— деб атчабарларына эрши кёзден къарады. Аланы талайы чабханлай барыб, къолтукъ тюблеринден кириб, аягъын джерге джетдирмегенлей, анасын былайгъа алыб келдиле. Шамил буйругъун анасына къайтарыб айтды: къарт къатынны тахтагъа бауурундан джатдырыб, сыртын бери ачыб, чыбыкъ уруб башладыла. Сырты чыбыкъ ызладан толгъан, бетин джыламукъла джууб баргъан анасын ёрге тургъузуб, юсюн башын жарашдырдыла. Биягъы Шамил иман чакъырыб, кёкге къараб айтды:

— Мени джанымдан да бек суйген анам! Аллахны аллында этген антыма тюз болур ючюн гюнахынга кирдим. Бу терслигим ючюн былайда азабымы чекгинчи бу дуняда манга джашау джокъду,— деб, белине дери тешилиб, анасы джатхан къангагъа бауурундан джатыб созулду.

— Уругъуз манга да чыбыкъ! Мен сизни джасууут халигизни билеме! Джангыз бир джалгъан чыбыкъ урсатгъыз, эшитмеген эдик дедегиз. Хар чыбыкъны къызаргъан ызы сыртымда къалыргъа керекди,— деди. «Шапшап» деб, Шамилни джалан сыртында чыбыкъ ойлаб башлады. Джангыз бир адам айтыб эшитмеген бу кёргюнчюге къарагъанлаңы санлары титиредиле. Чыбыкъ уруу бошалыб, нукерлерини болушлукълары бла Шамил кийиниб, юйюне кириб кетгенден сора, сарышинли, чеченли, бети агъаргъан тенглерини кёзлерине кёзюу къараб айтды:

— Шамил бизге берген джууб бу болгъанын ангыларгъа керекбиз. Джылы джууб табханны алай къою-

гъуз, андан къутулуб, джаныбыз саулай юйюбюзге къайт-сакъ, аллахха шукур этерге керекбиз,— дегенинде, «хо», неда «огъай» деб, джангыз бири сёз къошмады.

Мусса алайчыгъын окъуб бошагъанлай, манга кёз-люклерини башы бла къараб:

— Шамил къара халкъны кесине бойсундура билген-миди? — деб сорду.

— Анасына кесине да чыбыкъ урдургъан адам баш-халаны аямазлыгъын бек ариу кёргюзгенди,— дедим.

— Э-э-эй, шохум, къазауатны суйген миллет барды деселе, сен ийнанма! Палахны барысы да кърал башчы-ладан чыгъады,— деб, сёзю тауусулгъанын билдире,— къалайды джашау? — деб, алда сорлугъун ушакъны аягъында сорду.

Аман тууар сени Джыгъар

Элни Огъары тийресинде джашагъан къатынла бир джерге джыйылсала, ала сюзмеген, ала излеб, тубюн табмагъан зат джокъду. Бюгюн эртденли бери ала ийнек саугъандыла, малланы сюрюуге къошхандыла, кюнор-талыкъ шхууурну биширгендиле, эрлерин ишге, сабий-лерин школгъа ашыргъандыла, тюкеннге джетиб къайтхандыла, юй джыйгъандыла. Барын этиб бошаб, аллах бергенча, тынчайыргъа заман табылгъанында да, юреннген джазыкъла, антларына ёллюк киби кёрюб, къол ишлерин алыб, ма былайгъа эртдегили устазланы пенсионер-лени Акълима бла Хамзатны юйлерини джанына джый-ылыб, джюн тарай, урчукъ ийире, чындай эте тургъан-лай, арабин, бюгюн арагъа салыб, кимни сюзе тургъан-ларына бир тынгылайыкъ.

Эртделеден бери да совхозну директору, эл юлгюге тутуб тургъан Зулкъарнайны юйдегисин иги джанындан сюзерге алайсыз да ёч эдиле. А энди уа Зулкъарнай кеси, аны ызы бла арадан джангыз джыл да озгъунчу къатыны Салима, ауушханларында, ол иги юйдеги туб болур-гъа джетгенин ичлерине сыйындыралмагъанлыкъдан сёлеше турадыла. Ала неден къалай ёлгенлерин чала-къола биледиле, бир-биринден эшитгендиле. Бюгюн ала билир-ге излеген Зулкъарнайны тамада джашыды.

— Мен не эсе да Зулкъарнайны тамада джашын къа-лайгъа ушатыргъа да билмейме,— деди къатынланы бири.

— Керти айтады! Атасына, анасына, таб, кичи кърнашчыкъларына да бир ушагъан джери джокъду,— дейди башхасы. Ючюнчю къатын да алагъа ушаш бир затланы джармалайды.

Акълиманы эри пенсионер Хамзатны къатын сѣзге кършулгъандан суймезл джокъду. Бююн аланы сѣз урумларын ушатмагъанлыкъдан, кеси да суймей тургъанлай, ат башындан сѣзге кършулду.

— Ол Зулкърнайны джашы болгъанына мени не аз да ишегим джокъду, артыкъ да бек, бет тюрсюню Зулкърнайны кесиникиди. Мен сизге ангылатыргъа излеген башхады. Мен билиб, мен таныб, Зулкърнайны сыртын джерге салгъан адамгъа тюбемегенме. Ол гебен ишлеб, арба джюклеб башласа, капнаны эки-юч сенек аууздан оздурмагъанды. Юч адам кючден кѣлтюрген ташны кеси алыб барыб, хунагъа салгъанын кѣзюм бла кѣргенме. Ауур ташны атыуда да киши къатына келалмагъанды,— деб къатынланы сейирсиндирди Хамзат.

— Аз джерде аз гѣджеб джокъду. Аланы сизге Зулкърнайны тамада джашы ючюн санайма. Адамны юсюнде болгъан иши ышанла барысы да Зулкърнайда бардыла. Тамада джашы уа, сиз айтханлай, къыз чепкенни кийиб келсе, кесини джылындагъы къызчыкълардан айырыб танырыкъ тюлсе. Азкѣл, чыркым, тѣгерегине къараб джюрюген бир къызбай инсан!

— Ана тукъумуна тартханды дер эдик, ата-ана джанын да иги таныйма. Нени да тамамлы баджаргъан деменгили адамладыла,— деди башха къатын.

— Керти да сынгар бет тюрсюню атасына бек ушайды,— деди биягъы Хамзат. Зулкърнай джашындан эсе эркин ѳсгенди дер эдик, ол сабийлигинде, джашлыгъында да иги джашауну къараб да кѣрмегенди. Сегиз джылында атасындан, анасындан ѳксюз кълса, ышыгъына къысылырча тамада кърнашы, эгечи болмаса Зулкърнай иги джашауну неден кѣрлюк эди? Ма, Зулкърнайны кесини балалары ол ѳлгюнчю иги джашагъандыла. Тамдасы не эсе да ырахын улакъ кибик, ойнаргъа унамайды. Алай болса да, Зулкърнайны къабыргъа хоншусу болуб талай джылны джашагъаным себебли, аны чыркымлыгъы бла болумсузлугъун, хайт десем ангыларгъа боллукъма, мындан ары тынгылар къраруугъуз бар эсе,— деди Хамзат.

— Айхай, айхай, тынгыларыкъбыз. Ол иги юйдеги алай тюб болургъа джетгенин ичибизге сыйындыралмай сѣлешебиз.

— Аны хапарын чала-кьола, сиз да билесиз. Зулкърнай менден бир кесек джашыракъ болса да, экибиз джандан-джаннга татах эдик. Бир-бири юйюбюзден чыкъмагъанча джашай эдик. Юйюнде берекет эркин джюрюгени ююн эте болур эди, бир-эки кюнню юйюне бармай къалсам, гурушха эте эди,— деб къарт хапарын кенгден башлады.

— Алан, багъалы устаз, уллу кёллю болгъанса, келмейсе. Огъесе, сиз устазла, мюлк башчыла бла тенглик джюрюютюрге турсунмаймысыз? — дегенча бир затны айтмай къоймаучан эди. Ол себебли, юйюне аслам баруучан эдим.

Солуу кюнлени биринде экибиз Зулкърнайлада шахмат ойнай тургъанлай, тамада джашы къымсыз болуб олтургъанын эслеб, атасы кёлтюререк этиб айтды:

— Инал! Көрмеймисе элни сабийи орамлада джортуб айланнганын? Бар, сен да ойна,— деди. Инал не джууаб этмеди, не да орнундан тебмеди. Иги кесекни мычый туруб, къайры эсе да атасыны кёзюнден джанлады. Алайда мен атасы бла джашыны арасында бурунгу татлылыкъ къалмагъанын таныдым. Ансы, бир төрт-беш джылны мындан алгъа Иналны бир да эрке ёсдюре эдиле.

Джыйырма беш сомлукъ ачханы кьолуна тутдуруб:

— Ма, джашым, бу ачханы джырт да къой,— деб ачхаланы халек этдиргенин талай кере кёзюм бла кёргенме. Бир кюн экибизни да къулакъ отчугъубуз болгъаны бла хайырланыб:

— Алан, Зулкърнай, ачханы нек зыраф этдиресе? — дегенимде:

— Мен джарлылыкъда, джалчылыкъда, кюн кёрмей, аман бла ёсгенме. Была манга ушаб, джазыкъ болмасынла, джюреклерни сынмасын, кенг кёллю, тенг тутхан, чомарт адамла болуб ёссюнле, деген акъылда этгенлигимди,— деб, уяларакъ болуб ангылатды.

Къазауатдан сора къыйын джылда болгъанларына къарамай, атасы бла анасы Иналны хурджунларын ачха бла шоколад конфетледен бош этмегендиле.

Ол ышанларын толусу бла джаратмагъанымы айтсам да, къыйырын, бучхагъын эсгертирге кюреше эдим. Алай а, талай эл ауузуна къараб тургъан бир оноучугъа «сен сабий ёсдюре билмейсе, былай этерге керексе»,— деб асыры эркин айталмайса.

— Зулкърнай, санга акъыл бла оюмлулукъ ма ол сен ыйлыкъгъан джалчылыкъ, джарлылыкъ бла такъырлыкъ-

дан табылгъанды,— деб сездирир ючюн кьоймай эдим. Алай а андан тереннге киралмагъаныма бюгюн-бюгече да сокъуранама.

Мени сёзюм чапракдан ёте болмаз эди, атасы бла анасы бир-бирине ал бермей. Иналны хаман къанат тюблерине джыйыб тура эдиле.

— Иналдан башха джумуш этерик адам джокъмуду? Барынг да Иналгъа къарабмы къалдыгъыз? — дегенча сёзле аслам айтыла эдиле.

Зулкъарнай кьулакъ отчугъу богъан кёзюуде джашлыгъында кёрген, сынагъан затларын эсине тюшюрюрге ёч эди.

— Мен атасыз, анасыз, атылыб къалгъанымда, джанымы сау къалдыргъан колхоз болгъанды. Ол кыйын джыллада джангы кьуралгъан мал кьошда къазанны тюбюнде къалгъан биямукъну бир уртламы ючюн кесим кибик ёксюз джашчыкъла бла кёб джагъалашханма,— деб, бир айтханын унутуб, дагъыда къайтарыб айтыучан эди.

Иналны кьолун сууукъ суугъа тийирмезге сылтаула андан сора да табылыучан эдиле. Аны ызындан туугъан эки джаш бла бир къыз, хайт деб джетиб, юй джумушланы кеслери, аны ючюн да баджарыб башладыла. Иналны уа къанына-санына бошбоюнлукъ андан да бек сингди. Ол сюек къатдыра башлагъан заманда уа «Инал, аны эт, Инал, муну эт», деб эшитгенлей, бети акъ учхун болуб, буйрукъну огъурамагъанын ачыкъдан ачыкъ билдириб башлады. Къум сууну джухтанча, къара тынгылауну иеди. «Эндиге дери манга джумуш буюрулмай туруб, бюгюн джумуш эт» деб къысар кибик мен не аманлыкъ этгенме? Къалай да болсун манга сюймегенликден этедиле» деб, уруджюрекге айлана башлады. Ала Иналны кёз туурасында этилиучю джумушла болгъанлыкъгъа, бир-бирде этеме деб ийилсе да, кьолу джукъгъа джарашмайды. Башындан тутарны орнуна барыб аягъындан тутады. Алай эте, этгениден эсе этмегени иги болгъаны танылды. Сейир иш! Джумушдан кьоркыгъан сабий школда иги окъуб кёрлюк тюлсе. Юйюнде джумуш баджарыуу къалай эсе, школда дерс алыуу да ма алайды. Не дерс этгени, не джууаб къайтаргъаны болмай, турады ма алай, хагъа-хыйгъа да кьошулмай.

Бир-бирде кесини аллы айланыб, джумуш этеме десе да, къарыууна татыб, бети агъарыб къалады. Аны эслеб, атасы бла анасы кеслерине джууукъ джетген докторну юйге чакъырдыла.

Ишден бош кюн биягъы экибиз шахматлагъа джарашыб тургъанлай, Зулкъарнай терезеден тышына къысха-къысха къарагъанына кёзюм илиниб:

— Не затха къарайса? — деб сордум.

— Аюнге, Иналны чоту табсызды, докторну чакъыртханбыз. Аны аллына къарайма,— деди. «Аты сагъынылгъанны башы босагъа тюбюнде» дегенлей, бек белгили докторланы бири Асхат «юйге игилик» деб, босагъадан кириб келди. Докторну нек келгенине сейирсиниб, Зулкъарнайны эки джашы бла къызы да ызындан кирдиле.

— Келгеннге да игилик,— деб, төрге олтуртуб, суусаб да теджедиле.

— Зулкъарнай, бу мени кирмез юйюм тюлдю, энтда талай юйде джумушум барды. Мен бир кесек ашыгъышма. Қаратырыкъ джашыгъыз къайсыды? — деб сорду.

— Иналды, кеси да не болду? Сослан, къарачы ары ол юйге,— деди Салима кичи джашына. Айтыр-айтмаз, Сослан чабыб келиб Иналны чакъырыб къайтды.

— Ой аперим, иги джашха! Кёлегинги теш да, былай аллыма бир келчи,— деди доктор. 12 джылгъа келген, Инал, ашыкъмай, кёлегин тешиб, къыз кибиб акъ къымыжасын ачыб, докторну аллына сюелди. Кёкюрегине, джауорун аралыгъына, хатхусуна къолу бла тийиб, дауурбаз къакъгъанча, бармакъларын ойнатыб, «ненг ауруйду?»— деб сорду. «Джугъум да аурумайды»,— деди ол.

Доктор дагъыда бир кере тийиб, къагъыб кёрдю. Сагъышлы болуб ёрге къарады, эшикге къарады.

— Былай къарагъанда, борбайсыз сабий кёрюнеди. Тийиб, къулакъ салыб, тынгылаб башласанг а, хар неси да сау! Аллайланы диагнозун салгъан къыйын тиеди,— деди Асхат, кеси кеси бла сёлешгенча.

«Бютёу область таныгъан доктор Асхат келди да Иналны аурууун табмады» деб айтылса, ол анга махтау болмагъанын биледи. Ол себебли, башха ауругъанлагъа барыргъа ашыкъса да, джашны къарамыны мискинлигинден бир ышан танымай кеталмады.

Иналны джылын сорду,— 12. Сабийлени барына да къарай келиб:

— Юйдегиде тамада сабий къайсыды? — деди.

— Сени аллынгда тургъан Иналды. Аны ызындан келген Сослан болгъанын билгенинде:

— Сослан, къайда, сен да кёлегинги теш да былай бир келчи,— деди.

Сослан къараб-къарагъынчы келегин тешиб, аллына суюлди.

— Да, Иналдан эсе бу тамада кёрюнеди да! Джылы недеди? Тогъузму дейсиз? — деб джашчыкны чара кибик кенг бетине, кёрюк кибик кёкюрегине, таб битиши бла джауорунларыны кенглигине суюнюб къарады. Сослан анга саугъагъа берилгенча, доктор, къууанчлы тюрсюнге кириб:

— Керти айтама! Сосланны битиши, ёсюмю да Иналдан онглуду,— деди.

Аналары Салима:

— Таб алайлыкъды. Сослан не затдан былай керилиб баргъанын билмейме. Элде ол кирмеген тешик, ол ачмагъан эшик джокъду, дерчады. Бир да сыркъуду. Къыш, джай да, джел, къар, балчыкъ деб джыйырылмайды. Юсюнде неси бар эсе да аны бла чыгъыб кетиб, айланьыб келеди.

— Сослан сени суйген джашынг болурму? Ашарыкны нени да мынга теджей болурмуса?

— Эшта-эшта, ма сабийле кеслери шагъатдыла. Гитчелигинден огъуна, биринчи улан болгъанына къууаныб, хар нени маджалын Иналгъа теджейбиз. Анга айырыб кёл ашагъаныбызны сабийле бары да биледиле. Бир-бирде гурушха этгенлери да болады! Андан къалгъан сабийледе джизгилик джокъду, не джумушдан къоркъмайдыла.

— Бу уа? — деб доктор биягъы Сосланны кёргюздю.

— Айтама да, таш болса да, аллына салыннганны ашаб, бошаб, тас болуб кетер. Бир къарасанг, турникде гагъылыб туруп. Бир къарасанг, велосипедге миниб, орамны букъулатыб озар,— деб, джашыны бир уллу аманлыгъы болгъанча, Салима кёлю бла тарыгъыб селешди.

Доктор, кесини джашы болгъанча, кенг ышарыб, Сосланны добар билекчиклеринден эки кёлу бла да тутуб, кёзюне суюмлю къараб, айтды:

— Тую машалла! Ма эркиши десенг! Къайда ючюнчю джашыгъызы да бир кёрейик,— деб докторну аузундан сёз чыгъар-чыкъмаз, ючюнчюлери да хазыр болуб тура кёре эдим, эрлай келегин тешиб, шыб деб, келиб докторну аллына суюлди.

— Ненча джыл болгъанды. Джетими дейсиз? Ант этдир, мынга да аперим! Бу уа неге джарайды? — деб, Салимагъа къарады.

— Бу да башхасы болмай, Сосланны бурнундан тюш-

генди дерсе. Неда болсун, Сосланны ызындан айырылыб кьалса, ол этгенни этмесе, антына ёллюкча кёреди.

— Бюгюн анга былайда андан да улуу саугъа бергенча, чырайлы доктор Асхат кенг ышарыб сорду:

— Бу уа юй джумушха къалайды?

— Айтама да, Сослан этген джумушну этмей, ол ойнаган оюнну ойнамай амалы джокъду.

— Сыркулулукъ, эришлик, тырмашуу, джумушха талашуу ала бары да сабийге борбай кьошуб баргъан, чыныкдыргъан затладыла,— деди доктор. Зулкъарнай бла Салиманы кёзлерине кёзюу къараб: — Аласыз сабийге борбай джокъду,— деб кьошду. Аладан башын бери буруб, Иналгъа къарагъанында, доктор ачыкк кюнню къара булут басанча тюрленди. «Бу уа меннге керекли зат тюлдю» дегенча, сансыз къараб айтды:

— Зулкъарнай, сен сабийлигинген огъуна такырлыкъда ёсген адам, бу затланы уа ангыларгъа керек эдинг,— деб бир борчу-къарчы болгъан адамгъача сёлешди. Кесигиз айта турасыз, Иналны ашамы, сыркыулугъу, джумушу да джокъду деб. Ашамы болмагъан сабийни тирилиги да болмайды. Тирилиги болмагъан сыркыулукъ да эталмайды. Ишлемей джанындан таяныб тургъанны уа, джюреги ашха талашмайды.

— Асто! Асхат кеппе-кертини айтады. Биз аны билмегенбиз дерге джарамаз, аны оюмун этмегенибиз а хакъды,— деди Салима.

Сёзге Зулкъарнай кьошулду:

— Асхат, кимден да бек терс мен кесимме. Мени ёксюзлюкде чекген инджиулерим кёз туурамдан кетерге унамайдыла. Сегиз джылымдан башлаб, уллула этген ишледе джюрюгенме. Неда болсун, Инал менича болмасын, ол менича ишге урулмасын деб, бир алапат этгеннге санаб, аны сёзден, джумушдан да къоруулаб тургъанма.

Эрини айтхан сёзлери джюрегине тюрелиб, аланы Асхатха айтыргъа тартыныб тургъан Салима, тас болуб тургъан затын табханча, эркинлеб сёлешди:

— Ма, тоба, мен айтырыкъны аталары кеси айтды. Бу арт эки джылгъа дери Иналны кьолун сууукъ суугъа тийирирге кьоймагъанды. «Къой, эркиши сюекге ол джумуш, ол иш ушамайды. Иналдан сора адам къуруб кьалгъанча», деб, джаным, аны къоруулачусу болуб тургъанды. Энди бу арт эки джылда кеси да ангылагъанча кёрюнеди. Алай а андан не хайыр? Этимсизлик къанына, санына сингиб бошагъанды да, къулакъ джанында тарх

деб шкок атсанг да, джумушунгу этгенни огъай эсенг, олтургъан джеринден ёрге турлукъ тюлдю.

Зулкъарнай салпыланыб айтды:

— Ант этдир, терсбиз! Айхай, муну ызындан дагъы-да ючеулен тууарыгъын билсенг а?! Бизге буюрулгъан джангыз буду деб, элде сабийлеге къошулургъа къоймай тургъанбыз. Алайгъа юрениб бошагъанды да, «Бар ойна» десенг, киштикни отха тартханча кёреди. Энди уа артыкъ да бек школ бла дерсле сылтау болгъандыла да!

— Ма, сау болугъуз! Бу былай чыркым сабий некди деб тургъанма! Иналны диагнозун салыргъа болушдугъуз. Ёпкеси, баууру, джюреги хар неси да сау тургъанлай, чыркым нек болгъанын табдыкъ,— деди доктор.— Энди айыб этмегиз. Мен бир кесек ашыгъама. Сабийлени барма къоюгъуз, сизни кесигизге энчи сёзюм барды,— дегеннде, сабийле чачылдыла. Уллула кеслери къалгъанларында, Асхат кийине тургъанлай айтды:

— Иналгъа дарман-дары кереги джокъду. Шоколад, конфет дегенча затланы азыракъ этигиз. Юйдеги ашагъан ашны ол да ашасын! Алкъын сабийди, амалы болмагъанча ойнасын, керилсин, джумуш баджарсын. Заманында сыркыулукъ этмеген улан сабий, уллулугъунда тирилик, адамлыкъ да эталмайды. Къоркъутуб тюл, джан аурутуб айтама. Инал бу болумда къалыб кетсе, сизге, башына да уллу инджиу джетдирирге боллукъду,— деб, сёзюм тауусхананын билдиргенча, саламлашыб, босагъадан ары атлады.

Докторну Иналны атасы бла анасына сизге башына да уллу инджиу келтирирге боллукъду» деген сёзлерин асыры ауургъа санаб, ичлерине сингдиралмай иги кесекни турдула. Экисини да акъыллары алай эди: «Энди биз не этерибизни билебиз! Кюн сайын дегенча, Иналгъа джумушла буюруб башладыла. Аны амалтын джашчыкъ бла аралары борч-бермез бла борчкъоймазлай болду. Ким да болсун: «Аны эт, чаб, кёлтюр, тюшюр»,— деген адамны ачы джаууна санаб башлады.

Алгъа буйрукъну эшитмегенча этеди, этдирмей къоймазлыкъларын таныса, бети тюленеди: мор зат болмай, агъаргъан этеди, къоркъуулу болгъаныны ышаны. Аллы айланса, бир-бирде этерге кюрешеди, алай а аны «этгенин» сени джауунг кёрсюн. Джангыз бир затха къолу джарашмайды. Ол кесини къатарына келген сабийледен къаллай бирни артха къалгъанын алкъын ангылаялмагъандыла. Бир джылны къаты кюрешдиле да, джукъ

чыкъмазча таныгъанларында, «былай терк бурулуб нек къалмайды?» — деген оюмлагъа кетген болур эдиле, джумуш къайгъыны къоюб, башха мадарланы излеб башладыла.

Иналны школда дерс алыуу да башхасы болмай, юде джумуш баджара билгенича кёре эдим. Устазла, «Ол иги кишини баласы» дей да, классдан классха кёчюре, 8-чи классны бошатдыла. Сора Зулкъарнай алыб барды да, джашын Ставропольда эл мюлк техникумгъа салды. Устазла бла танышлыгъы джарады. Джумушу болуб Ставропольгъа баргъаны сайын легковойну багажнигине бир къойну келтириучю болуб, устазла бла танышлыгъын «чомартлыгъы» бла толтурду.

Узакъ бармай, Иналны болумсузлугъу техникумда да танылды. «Къыйынлыны эки борчу да бир кюн келир» дегенлей, аны юсюне къургъакъ джыл келди. Совхозну малына кереклиси чакълы бир мал аш хазырлаялмадыла. Къыш келгенинде, алайсыз да дыккылыкъ этиб тургъан мал ашха сууукъ къол тиймесин деген оюмда, хаман малчы къошлагъа айлануучу болуб, сууукъ ауруу табыб, Зулкъарнай больницагъа тюшдю. Кечирек юйленген, къартыракъ адам эди. Фронтда табхан джаралары да ашланыб, докторла не кюрешиле эсе да Зулкъарнайны къалдыралмадыла. Салима, хариб, Асхат айтхан затланы тюзлюклерин кёзю бла кёрдю, — деб эски устаз Хамзат хапарын тауусуб, тиширыула бла асыры кёб сёлешгенине уятлыракъ болуб, кете барыб, кютю къозуну бачхадан бери арбазгъа чакъырды.

Хамзат арлакъгъа жанлагъанлай, былайда болгъан къатын бары бир-бири ауузларындан алыб, «Тоба, бир аллах, Хамзат кёб кертини айтды», дедиле. Ауузуна къаратыргъа юренген, асыл сыфатлы, асыл токъ тиширыу, ауазы къалгъанланыкъын хорлагъан болур эди, урчукъ ийиргенин тохтатыб айтды:

— Тюз айтады, джаным. Борбай да, адамлыкъ да ишни, мангылай къыйынны юсю бла келедиле, былайда мени хоншуму эгизлерин — ол ариу джашчыкъланыдамы кёрмейсиз. Ала бешинчи классны бошагъынчы юйюбюзню аллы бла школгъа озуб тебреселе, къайсы Абдул, къайсы Сейтул болгъанын айыралмагъанлай къалдыкъ. Бешинчи классдан сора ала бир-биринден айырылдыла. Аталары къарт болгъаны себебли, кеси пенсиягъа чыкъды. Абдулну алыб барыб, Черкесскеде интернат школгъа салды. Сейтул а сегизинчи классны бошагъынчы, таб ары дери да, хайт деб терек бачхалада, совхоз къайры десе

анда ишлеб, юйюне ачхачыкъ келтириб башлады. Беш джылдан сора адамла эслеб къарагъанларында, эки эгизни арасында, сынгар тюрсюнчуклеринден ёзге бир-бирине ушагъан бир ышан табмай къалдыла. Окъуудан айырылмагъан, ишге урулмагъан Абдул, косук кирик, тюз ёрге ёсюб, айтырча кёкюреги, тёшю болмагъан, къызыкълалача джауорунлары тарла, джарашдырыб адам бла не саламлаша, саурукъ-эсенлик сора билгени джокъ, къалай эсе да ма былай бир учхара адамчыкъ болду. Ишлеб джюрюген Сейтул а Абдулдан бир кесек алашаракъ болса да, кенг джауорунлу, бир бишген, добар, хар неси да джарашуу, эбли, болумлу джашланы санына къошулду.

Сёзю бир узун джукъа къарт къатын тамамлады:

— Керти айтасыз, джанларым, керти айтасыз. Борбай да ишден, адамлыкъ да, ишленмеклик да, эблилик да, аллах бирди, ишдендиле.

Айтхан сёзлери джерге тюшмей, суйген затлары, ашарыкълары алларына келиб юреннген сабийле Зулкъарнай ёлгенден сора къытлыкълны сынай башлагъанларында, аналары Салиманы юсюне прокурорла болуб сюелдиле. Совет властны игилигинден, къытлыкъ дерча къытлыкълны ышаны да джокъ эди. Алай а ала озгъун мелхумлукъгъа юреннген сабийле, бу джашауну аталары ёлгенден да ауургъа санадыла.

— Атабыз бизге кюн сайын ачха бере эди, сен нек бермейсе, — дейдиле Салимагъа.

— Аны аллай джалы, аны юсюне аллай табышы бар эди да, берген эте эди. Мени уа пенсиядан сора ачхам джокъду.

— Атабыз болгъан заманда джууукъла хаман къоюнлары-къолтукълары бла келе эдиле. Айт, энтда келтириб турсунла.

— Къолтукълары бла келселе, менден да къолтукълары бла къайтырыкъларын билген эте эдиле да, аны ючюн келе эдиле. Энди, джукъ табмазлыкъларын биледиле да, келмейдиле.

— Аtdя ёлгенли алгъынча иги ушхууурла этмейсе.

— Иги ушхууурла иги этле бла джаууладан этиледиле. Аланы уа мен сизге кюн сайын табыб туралмайма. Масхабсызлыкъ нек этесиз? Не хатабыз барды? Ийнек саууулады. Бачхабызда гардош, кёгет иги битгенди. Тюкенден ётмек, шекер, чёблеу джау, айда бир-эки кере дегенча эт алыб турур чакълы бир ачхачыгълыбыз бизни да барды. Дуния бары да бирин-бирине джалгъаргъа

кюрешиб, алай джашайды,— деб ангылатыргъа къарыу-ун аямай кюрешеди. Алай а сабийле къаналу хантлагъа асыры бек юренгендиле да, дуняда аласыз джашау болмагъанча кѳредиле.

Орунсуз сѳзле бла даула, гурушхала Салиманы башын суугъа атарыкъ этиб тургъанлай, эшик ачылыб, ким эсе да шош кириб келиб, босагъа джанында тесукъа этди. Къайгъыладан, Салиманы кѳзю къарангы этсе да, былай бурулуб къарагъанлай, Инал болгъанын ангылаб:

— О, кел, кел! Келлигинги билиб тура эдим,— деди. Аны окъурча болуму болмагъанын, эндиге дери окъууда нени кючу бла тутханларын ол биле эди.

Аны ючюн болур, «Не болдунг, къалай болдунг, нек келесе?» деб да сормады. Ичинден а кеси кесине: «Кѳрлюгюнгу кѳрмей, кѳрюнге кирмезсе», дейдиле. Асхат айтханны джашауда кѳре барабыз, окъуу бла джумуш бла ѳсген муну ызындан келген сабийле нени неден чыкъгъанын кереклисича ангыламайдыла сора, мынга — Иналгъа — аны къайсы тилде сѳлешиб ангылатырыкъма мен,— деб сагъышлагъа теренден терен бата барады. Юйде тургъан юч кюнню ичинде Инал тѳгерегине къараб, кюбюр, шкаф, ящик къоймай ачыб, къармаб, нени эсе да къызыу излейди.

Атасы Зулкъарнай сау заманында, техникумну бошагъанлай, санга машина аллыкъма деб талай кере сѳз берген эди. Джюрегине тюрелиб тургъан ашхы муратын Инал анасына билдирди. Джаш не болумсуз болса да, анга окъууну джолу джабылгъанын, къара ишге уа кючу джетмезлигин, ол себебли, башха мадар керек болгъанын ангыларгъа башы джетди. Алайсыз да нени неге джетдирирге билмей, башында къара къазанла къайнаб тургъан Салима анга тѳзюмлю джууаб этерге кюрешди.

— Айюнге, Инал, сен тубанда сѳлеше тураса. Мен бюгюн санга мешина алмагъа эдим да, сабийлени къарынлары бла юслерине джетдириб туралгъа эдим.

— Анам, сора ачханы джууукъладан ал. Биз да бере эдик да алагъа ѳнкюч ачха!

— Ала къайтараллыкъларына базыб ала эдиле ѳнкючню. Мен а неме базыныб алайым? Алай а Иналгъа сѳзюн ангылаталмады.

Юйден тышына чыкъмаучу Инал, бир кюн къайры эсе да кетиб, сау ыйыкъны айланыб къайтды.

— Инал, къайда айланыб келесе?

— Джууукъланы кѳрюб келеме.

— Да сен да адет бла джорукъгъа келише башлагъан эсенг, игиди. Алай а экинчиде джукъгъа кетгенинг болса, манга айтмай кетме. Ансы, Иналгъа не болду экен? — деб джюрегим къыйналыб тургъанма,— деди.

Дагъыда арадан он кюн чакълы кетгенден сора, Инал танг атмай кетиб къалыб, ингирде бир эски «Жигули» машинагъа миниб къайтды. Джюрютюрге уа атасы юрегген эди.— «Мен этген къоркъууланы барыны башы бла атлады Инал»,— деди Салима, легковойну кѣргенлей терен ахсыныб.

— Инал, кимникиди машина?

— Сатыб алыб келеме. Багъа тюлдю. Къуру 4 минг сом бергенме.

— Мен сабийлеге школ кийим алыргъа 200 сомну табалмай тургъан заманда, 4 минг сомну табхан джаш, аперим санга.

Сау бир ыйкъны джууукълада нек айланыб келгени шарх деб эсине тюшдю.

Боллукъ болду, бояу сингди. Ёнкюч алгъан тынч, къайтаргъан а бек къыйын богъанын Иналгъа бир кере ангылатыргъа кюрешген эди. Экинчи кере сѣз къатларгъа кѣлю бармады.

— Да къарыуунга базыб алгъан болурса,— деб Салима кѣзлери алас-булас эте кетди. Къайгъы ичин асыры бек кюйдюргенден къайры баргъанын, неле этерге кюрешгенин кеси да ангыламай, иги кесекни тентиреди.

Джашагъан дуниясында Салима джангыз бир джууукъну босагъасындан атламагъанды ёнкюч ачха деб. Келген анга келиб тургъанды. Ол себебден Салима, джашы борч этген адамла кѣзюу-кѣзюу келиб, ачханы излериклерин кѣзюне кѣргюзюб, тар джерде юсюне сарубек чыгъыб къалгъанча, къоркъду.

Арадан ай чакълы бир заман озгъандан сора, «Иналны машина алгъанын эшитиб, бир алгъыш этейим» — деб келеме. «Анам ачханы эки ыйкъдан къайтарырма» — деб айтдыргъанды дегенинде, сени сѣзюнгю джерге тюшюрмез ючюн, минг сом къураб берген эдим» — деб, келген-келген Салимагъа бир уллу игилик этгенча, махтаныб сѣлешедиле.

Салима «Елген эшек бѣрюден къоркъмайды» дерча халгъа джетди. «Мен сизге Иналны джибермегенме, не айтхан эсе да, не этген эсе да кеси этиб айланады, дерге тыйыншлы эди. Алай а, Салима, акъыллы адам, сѣзню ачыкъ этмеди. Не ючюн десенг, гъыр-мыр чыгъарын, ауур

сёзню кёлтюралмазлыгын биле эди ол. Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан силдегенча этди. Адам кьоркьуб туруб, ахырына джууукълашса, кеси да билмей тургъанлай, джюрегине бир тюрлю бир таукеллик келеди». Алай алайсыз да ол ачхаланы ызларына кьайтарыр кьарыуум болмагъанын билеме. Сора урушуб да, талашыб да не этеме? Башха борчла бла кьайгъыла уа? Ала андан да палахдыла.

Зулкьарнай, Салима да, сёзню тышына чыгъармай, ичлеринде сакълагъан адамла эдиле. Аллайла хар неге да ичлеринден кьыйналыб, джюреклерин тауусуб кьоядыла.

Зулкьарнай тюшген сокъмакъгъа кеси да тюшгенин сезиб, Салима сокъур-сау да таныр кибиб тюрленди. Бир джыл да озгъунчу Салиманы ёлюгюн Зулкьарнайны кьатында асырадыла. Къалгъан сабийле тюзеле барлыкъ болур эдиле, анасын таякъдан атламазлыкъ этген Инал болду.

Сиз билемисиз, ол заманда окъуусуз неда аз окъуулу тиширыула, окъуу джанындан кем болсала да, обурлукъ, хар затны чыгын таба билиуде бусагъатдагъыладан эсе онглу болгъандыла.

Биягъы юй бийчеле, экинчи кюн былайгъа, пенсионер Хамзатны юйюню кьатына джыйылгъанларында, Зулкьарнайны юйдегиси туб болургъа нек джетишгенин табынчы кьоймадыла. Хар ким кёлюне келгенни айтхандан сора, биягъы келбетли, токъ кьатын сёлеше келиб: — Да джаным, да, «Аман тууар, сени джыгъар», деб аны ючюн айтылгъанын энтда бир кере ангыладыкъ,— деб, Зулкьарнайны юйдегисине кесамат бериб, олтургъан джеринден ёрге туруб, этеклерин кьагъыб, кьолун кёзюне салкынлыкъ этиб, кюннге кьараб,— Мен джазыкъ, кюнор-та болуб тура кёреме — деб, юйюне ашыкъды.

«Адвокат»

Сапарбий бир-бирде кетиб къалады ансы, дугъурду, дардагъанчыды, неда башында джетмеген джери барды дерге джарамаз. Къарны кьаты-къаты бурса, айтырын-айтмазын биледи, ичи тутса, адамлыкъ эте да билликди. Ичигизде къалгъан сёз болсун ансы, аны усу барды. Озгъун кючю болгъанын да эсен чыгъармайыкъ. «Кюч

болса, акъыл керек болмайды» деб бош айтылмагъанды.

Сени, мени кибик орта школну ол да бошагъанды. Иги танг къуллукълада да ишлеб келгенди.

Джангы джаш тёлү джетиб, къуллукъла дипломлулагъа кёчюб, Сапарбий учхара ишледе джурюй башлагъанлы, къаны тюрлениб айланады. «Олтуруб кёрюнемей эди да, ёрге сюелиб кёрюне эди» дегенлей, кереклигерексизге да кёкюрек сала башлагъанды.

Келин келтирген, къыз чыгъаргъан дегенча къууанчлы кюнле кимни да джашауунда джангыз бир кере боладыла. Биреуню багъалы тою огъай эсенг, джер башы-тюбюне да болсун, Сапарбийни сансыз неда тергеусюз этиб къутулургъа болмазлыгъын ол джамагъатха кёр-гюзюрге керекди. Кертиди, ишлеген къуллукъларыны биринде да кёргюзалмагъанды къалгъан адамладан онглулугъун.

Сапарбийни туугъаны Къарт-Джуртдады. Сегиз джылындан башлаб он джылны Нарсанада, Ата джурт къазауатдан сора иши Джёгетей-Аягъына тюшюб, анда джашагъанды. 50 джыл тюгел толмаса да, юйдегиси хазна къалмай джетгенди. Бир-бирде джангыдан джаш болуб, юйдегиси этмеген ушагъыусузлукъланы кеси этиб башлагъанды. Сиз орамда тюбесегиз танымай озмаз ючюн, бир къауум ышанларын айтайым: орта бойлу, къара шинлиди, джауорунлуду, имбашлары ким да эслерча кенгдиле. Къарамы, джюрюшю джыйырма джылдагъы джашды, деб къоярса. Аны санында этинден эсе сингири аслам болгъанын, сени бла мени алай къой, менме деб тургъан адамлагъа танытады. Сынаргъа излеген адам бар эсегиз, арабин, кючюмю кимни юсюнде сынаим? — деб, кеси да сылтау излеб джюрюйдю.

Кеси болгъан джерде, мадарын табса, башхагъа сёз джетдирмеген бирле бардыла, аладанды. Алайды да, марджа, неда болсун, аны тергеусюз этиб ойнамагъыз. Аллаилагъа, артыкъ да бек контордагъылагъа, аны эм джарашыу, эм тынч амалы былайды: адам чагъым болгъан кёзюучюкню мараб туруб, барыб, къанын бузгъан адамны юсюне сюеледи. Эсигиздемиди, киштик чычхан бла къалай сёлешиучюсю? «Машокну башы ачыкъ тургъанлай, сени тюбюнден тешиучю къылыгъынг неди?» Чычхан, хариб, къалай джууаб этгени киштикге керек тюлдю. Ол кёк кёзлерин аны кёзюне тиреб, джити къарайды. Аны кёз гинджилери керилиб баргъанларына къараб туруб, къууаныб кёл кенгдиреди. Чычхан хариб: «Менден

да не излейсе?» — деб тюбюнден ёрге къараб сорса, биягъы ахырат соруун къайтарыб сорады: «Машокну башы ачыкъ тургъанлай...»

Бу аны эм сыйдам амалыды. Аны бла къутулсанг, шукур дерсе. Зыбырындан айтайым. Былтыр Зухра бла Алийни тойларында къайгъы чыгъарыб, кишиге сёз бермей тохтагъанында, аны къатарында къарамы, кючю да болгъан адам Добай аллына келиб: — «Алан, Сапарбий, кел, тойну, къууанчны бузмайыкъ» — деди.

— Сен ким болгъанса Сапарбийге акъыл юретирге? — деб къайырылды.

— Сапарбий, той бузгъан тойдан чыкъ деб сёз барды, сен аны билемисе? — дегенлей, Сапарбий секириб туруб, уруб ийгенинде, ол аууб кетди. Насыбха, ким эсе да аргындан джетиб, тутду да, Добайны джыгъылыргъа къоймады.

Экинчи кюнюнде уа кетди хапар элге джайылыб: «Хай-хай! Ол Сапарбийде бир кюч барды! Сен кёрген, Добайны уруб ийгенинде, барыб, метрге, ким экиге, ким ючге чортлатды», — деб хапар саулай элге джайылады. Сапарбий излеген да олду: «билсинле Сапарбий ким болгъанын». Ол хулиганлыкъны кыйыры милициягъа неда прокуроргъа джетгенлей, даучула, шагъатла да табылгъандыла. Алай а Добай, артыкъ да бек къууанчны юсюнде, ыйлыкъмай, андан тарыгъыб джюрюмезлигин ол биледи. Айтылгъаныча, Сапарбий тёзюб болмагъан неди десенг, былай адам джыйылгъан джерде сансыз этселе, анга тергеусюз къаты сёлешгенча таныса. Аны халисин билген, алайыгъына сакъ адам болгъан джерде, артыкъ да бек къулакъ оту болгъан кёзюучюкде, халаллыкъгъа дженгиб, кесин терилтиб къойгъаны да болады. Мындан алда райпромкомбинатны коллективи бош кюнюнде Махаргъа барды.

Анда кюнню кюн узуну солуб, ойнаб, ох деб тынчайдыда. Джанларындан аракъы шишала чыкъгъан джашла да болдула.

Ызларына тебреб, автобусха миннген заманда, оздуруб ичгенле да танылдыла. Айхай да, аллайланы ичинде Сапарбийни болмазгъа не амалы бар эди? Хар ким орунларына джарашыб, ариу халда бир-бири бетлерине къараб, Къобан ёзенни энишге тебретиле. Комбинатны директору механик бла, партбюруну секретары профкомну председатели бла, кългъанла да алача джанаша олтуруб,

бирер затны юсюнден ушакъ къураб келедиле. Кёлтюрюрек сёлешедиле.

Председатель къатында олтургъан механикге:

— Сапарбий къайдады, ол не этеди? — деб сорду.

— Майна, шоферну къатында сюелиб, анга неле эсе да бирлени айтады,— деди.

Шофер Сапарбийге сёз нёгерлик этген болмаз эди, аны таба къолун силкиб, бери ызына бурулуб кетди. Келе келиб, кесича орунсуз сюелген экеуленни бирин хыны тюртдю. Ол адам табсыз тюртюлгенин ушатмай, хыныракъ джууабмы этди да, Сапарбий темир къан алыб, аны юсюне силкиниб башлады.

Профкомну председатели туруб келиб, Сапарбийни эте тургъанын кёргюзюб, председателге айтды:

— Не эсе да Сапарбийни къаны таб тюрдю. Хайырсызла, джаш адамла, эрлай кеслери орунлагъа чёгюб, анга орун теджей билмегендиле. Не этебиз? Ол къайгы-туйюш чыгъарыргъа не аз да артына барлыкъ тюрдю,— деди.

— Алай деген неди? Бютеу районнга бедишлик этиб къоярыкъды. Алан, сен профкомну председателесе, таб бир амал,— деди.

— Сиз ушатсагъыз, аны амалын мен билеме,— деди механик.— Биз бир-бирибизге къычыргъан, даулашгъан кибиб этсек, Сапарбий аланы къоюб, бери бизге келиб къаллыкъды,— деди.

— Хайыр, джаным, не эте эсенг да эт,— деди директор.

— Алан, сен иш этиб манга къыш келгинчи отпусканек бермейсе? — деб, механик джалгъан даурну башлады.

Директор андан да бек къычырды:

— Машиналаны аякъ юсюне салсанг, хай да бар,— деди директор. Сени машиналарынгы бири ишлесе, бири ишлемейди. Мындан кёб тёзалмайма мен санга.

Сапарбий башын бери даулашханла таба бура башлады.

— Къалай да болсун, сени манга бир сюймегенлигинг барды,— деди механик. Ары бурулуб къараса, Сапарбий шыб деб джетиб, юслерине сюелиб, тынгылаб тура.

Директор мыйыкъ тюрюнден ышарыб, Сапарбий джууукъ келгени себебли, сабыр айтды:

— Сен иги джаш, бу къысха заманны ичинде автопаркны аякъ юсюне салалмай эсенг, аны ачыкъ айт. Сора мен да заманында орнунга адам излерикме,— деди. Сапарбий, алай бек да эсирмегенлей, къайгъы излеб, кеси

кесин ушаштыра кёре эдим, алайлыгын да унутуб, директоргъа джалына башлады:

— Алан, Магомет, начальник снабжение мен эсем, механикни къалай ишлегенин хар кюнде кёрюб, сынаб турама, манга сор. Тышына сырьё, товар алыргъа теб-ресем, джангыз бир джолда машина табылмай, джолумдан къалмагъанма. Директор, ары ол джанына кёз къысыб, Сапарбийни сёзюм огъурамагъанын ачыкъдан ачыкъ айтды:

— Да сиз, джандан-джаннга каришле, бир-биринги къорууларыкъсыз! Машина начснабха табылады, не сейир эсе да, къалгъанлагъа табылмайды.

Директор механикге эрши къараб айтды:

— Тамбла заявление джаз да ишден кесинг кет, алай тюл эсе, ишни баджаралмагъанынг ючюм кесим чыгъарама!

— Чыгъар, бир да аямай чыгъар, аман кёзюнге учурама,— деди механик. Сапарбий, ёрге туруб тургъан джеринде энишге ийилиб, директоргъа джалынды:

— Магомет, къой джаным, ишинден чыгъарма. Кесинг билесе, юдегиси ауурду, алкъын джашды, тюзелир.

Бу джалгъан дауур болгъанын билиб тургъан адамла, директор бла механикни артистликге чемерликлерине, бир минутну мындан алгъа кеси кесин эсиргенча этиб джорюген Сапарбийни терк аязыгъанына, джалына да билгенине сейир тамаша болуб, бир-бирлерине джашыртын кёз къысышыб, киногъа къарагъанча, кёз ачыб келдиле. Директор Сапарбийни сёзюне тынгылаб туруб, дагъыда айтды:

— Сапарбий, бир адамны айтханын этерик болсам, кимден да алгъа сени айтханынгы этер эдим. Къой, Сапарбий, мен бу адамгъа асыры кёб тёзгенме. Болду,— деди. Ма ол халда промкомбинатны директору Магомет, дуня таныгъан дардагъанны, озгъун кючю богъан Сапарбийни кесине джалындырыб, туююшюн, къайгысын да унутдуруб, сиз кёрген Махардан Джёгетей-Аягъына келтирди.

Экинчи кюн коллектив ишге джарашхан баш кюнден башлаб, Сапарбий приказла тагъылыучу къанганы джаны бла озгъаны сайын, ары къараб, арабин механикни юсюнден къаллай приказ чыгъарыкъды экен деб, сагъайыб, сымарлаб джорюдю. Аны айтханыбыз, Сапарбийни дюргенлиги чакълы халаллыгъы да барды. Эм башы уа неди десенг, ол автобусда къайда да Сапарбийсиз сёз болмагъанын, иш тынмагъанын, онгсузгъа джакъ боллу-

гъун кѣргюзгенлигиди. «Адвокат» деген ат а Сапарбийге Нарсанада аталгъанды.

А энди Сапарбий былай джазыкъ болуб нек джурюйдю, ол неден башланнганын табаргъа кюрешейик.

Ол табышлы юйдегини джангыз джашы болгъанды. Кесигиз билесиз, нек эсе да, аллай джангыз сабийни сѣзюн джерге тюшюрмеучендиле. Орунлу, орунсуз тилегин да толтуруб барадыла. Асыры бек суйгенден, аны буза тургъанларыны, ахыры аман боллугъуну юсюнден сагъыш этерге да суймейдиле. Аллай сабий а бара барыб, уллайса, кесинден башханы джукъгъа санамагъан, «мен» деб тургъан бир эгоист болуучанды.

Ол беш джылындан башлаб, онунчу классны бошагъынчыннга дери атасы анасы бла Нарсанада джашагъанды. 18 джылына дери ёсюю тыйылыб туруб, андан сора ёсюб кетген улан сабийледен болгъанды. Онеки джылына атлаб, 4-чю классда окъугъан заманында, аны ёсюю экинчи классда окъугъанладан онглу болмагъанды. Ол сеbebден аны танымагъан, орамда озгъан джашчыкъла анга уллу кѣллюлюк этиб, кѣб джангылгъандыла. Ол кесинден тамада джашчыкълагъа аууз джетдириучю болгъанды. Аны артыкъ сѣзюн кѣлтюрелмей, кеси тенглиле, андан онгула да аны уругъа керилгенлерин эслегенлей, беллеринден бууб, ичлеринден чалыб, тюбюне салады. Сора юсюнден эрлай бери айырылыб, ёрге туруб ышарады. Алай демеклиги, джыгъылгъаннга тушманлыгъы джокъду, спортну джоругъунда этгенлигиди. Джыгъылгъан ёрге туруб, чорталгъан бѣркюн башына кийиб, не этерге билмей, джолуна кетеди. Сапарбийни ол кылыкъсызлыгъын кѣре тургъанлай, атасы неда анасы «алай этерге болмайды», орамда озуб баргъан сабийге къатылыргъа карынг джокъду» дегенча джангыз бир сѣз, эсгертиу неда юретиу дегенча, ауузларындан чыкъмайды. Сапарбий кесинден да уллу джашланы джыкъгъанына уллу кѣллю болуб, халисизликге тюзеледи.

Бу халисин бузмагъанлай, 10 классны бошаб, аттестатын къолуна алгъанында, Сапарбий башха оюнланы кѣргюзе башлайды.

Бир кюн хоншу юйде джашагъан тенги Ожай бла бирге патефонну кычырта тургъанлай, Ючкекенден атасыны къарнашыннан туугъан джаш келди. Джангы адамгъа экиси да джарыкъ тюбедиле. Ючюсю да онунчу классны бошагъан джашла, музыка бла литератураны, кеслерини мындан ары джашауларыны юсюнден сѣлешдиле.

Сапарбий «мен адвокат боллукъма» дейди. Хоншусу устаз боллугъун билдирди. «Ишлер адамыбыз джокъду. Быйыл бла экинчи ыйыл мен колхоз малда ишлерикме. Андан арысы къалай боллугъун билмейме» — деди ючкекенчи.

Ингирала, ючюсю да шахарчыла, курортчула да басыныучу Пятачокга тигеледиле.

Анда къолтукълашыб джюрюгенлени къалынына киргенлеринде, Сапарбий кеси кесин билгич этиб:

— Къолтукълашыб джюрюгенлени кёремисиз? Биз да алача этейик. Ансы, бизни къарангы адамлагъа санарыкъдыла, — деди.

— Да, ала экеу-экеу болуб къолтукълашадыла. Биз а ючеуленбиз, — дедиле ол экиси.

— Бир адам артыкъ болгъаны ючюн хата джокъду, — деб Сапарбий джюреклеринде аккыллыкъ къалмазча джууаб этди. — Къолтугъумдан киригиз, теркирек джюрюрюкбюз, — деди.

Ол экиси быллай затха ёмюрлеринде да къатышмагъанлары себебли, аны айтханын тикирал этерге кюрешедиле. Пятачокда адам асыры кёбден, биреулен-экеулен да сыбдырылыб, кючден озады. Ол себебли, бирбирине сынджырча тагъылгъан ючеулен адамланы тюртюрт, кимин онгнга, кимин солгъа чортлатыб башладыла. «Бу ючеулен былай масхабсыз не эте болурла?» — деб, тюртюртгенле ызларына бурулуб, къараб, не эсе да бир затланы айтыб озадыла.

Сапарбий, бир алаамат борчну толтургъанча, аллына тубегенни, эслемегенча этиб, бир джанына силдеб, баралды. Бу экиси уа, асыры бек джунчугъандан, уялгъандан, къайры баргъанларын, не этгенлерин ангыламай, арабин, бу палахдан башыбызны не сылтау бла алайыкъ деген сагъышха кетиб, бир джанына чыгъаргъа таукел болгъан кёзюучюкде, биягъы Сапарбий бир курортчуну эрши тюртдю.

— Джашла! Кеслерин бакъдырыргъа келген курортчуланы араларына кириб, нек хулиганлыкъ этесиз? — деб сорду.

Сапарбий, кеси терс балталы дегенлей, курортчугъа эрши къайырылды:

— Хулиганлыкъ биз этмейбиз, сиз этесиз!

— Да, сен, иги джаш, хулиганлыгъынгы юсюне да имансыз адам кёреме. Милиционер джолдаш! Былай келигиз! — деб къычырды. Узакъ болмай, сюелиб тургъан милиционер шыб деб джетди.

— Милиционер джолдаш! Была иш этиб, ючеулен бирге кьолтукълашыб, кеслерин бакъдыргъан адамланы арыбла бери чортлатыб, масхабдан чыгъыб айланадыла,— деди курортчу.

— Былайда тынч баргъан джерибизде сен тюлмю эдинг, мени хыны тюртюб озгъан? — деди анга Сапарбий.

Милиционер былайда терс бла тюзюм айыралмазлыгъын таныб.

— Тёртюгюз да мени къатыш милицияны бёлюмюне тебрегиз,— деди. Джолда Сапарбий, лотерея билети минг сом къабхан адамча, башын кёкге тутуб, нёгерлерини уа, джюреклери джер бла тенг болуб, келедиле.

Ол ингирде дежурналыкъ этген милиционер, тёртюсюню да документлерине къараб:

— Не болгъанды? — деб биринчи тарыкъгъан курортчугъа сорду. Курортчу алмашдырмай, джалгъан сёз кьошмай, ишни болгъан болумуча ангылатды. Андан сора Сапарбий, Нарсананы прокурору ол болгъан кибик тебди.

Дежурна милиционер, акъыллы адам болур эди, бир кесекни тынгылаб туруб айтды:

— Сиз кесин бакъдырыб джюрюген адам, сиз барыгъыз,— деб курортчуну ашырды. Сапарбийни джёнгерлери джунчуб, уялыб тургъанларын эслеб, алагъа джукъ айтмады. Сапарбийге къараб бир-эки «татлы» сёз айтыргъа тыйыншлы кёрдю.

— Сен ауузлу джаш болгъанынгы кёрюб турама. Не залим эсенг да, къараны акъ эталмадынг. Сен айтханча, курортчу хулиганлыкъ этиб джюрюген адам болса, келиб кесин сизнича аждагъанлагъа урмай, ол да табарыкъ болур эди хулиганлыкъ этерге кесинден онгсуз бир адамны. Сени милицияда бир-эки кечени къалдырыб, мыйынгы орнуна салыргъа мени кьолумдан келликди. Алай болса да, джашлыгъынг ючюн, бу джол, бар. Экинчиде кьолгъа тюшмезге кюреш,— деди.

Сапарбий дагъыда къанмады, не эсе да бир болмагъан кёлкъалдыланы мурулдаб, нёгерлери бла бирге кетди.

Танг атар-атмаз, ючкекенчи кьонакъ, «кёрмегеним да сен болгъун» — деб ичинден бир затланы айта, элине къайтды. Юйлеринден чыкъмагъанча, Сапарбийлада туруучу хоншу Ожай аны асылсыз ишлери ючюн ёпкелеб, сау бир айны эшигинден басмай турду. Бир кюн орамда тюбегъа кьалыб, саламлашмай озаргъа умут этди. Алай а Сапарбий аллын алды да, иерге унамады.

— Алан, мен Пятачокда сизге аманлыкъ излеб къол-
тукълашдыргъанды деб тура болурса. Алай тюлдю. Кел
юйге, мен санга тынгылы ангълатайым,— деди.

— Не айтырыкъ эсенг да, не сылтаула джарашдыр-
гъан эсенг да, былайда айт,— деди Ожай.

— Алай эсе тынгыла. Мен юристликге, ангылаймыса,
адвокатлыкъгъа окъурукъма, деб айтхан эдим да! Юрист-
лиг а, кесинг билгенден, ол даулашыуду! — деди Сапар-
бий. Мен даулашыуда фахмум къалай болгъанын сынар-
гъа керек эдим да, сынадым.

— Да къалайгъа санадынг фахмунгу?

— Да мен сёз бла къайсына хорлатдым? — деб сору-
гъа соруу бла джууаб этди.

— Логикагъа хорлатдынг, логикагъа. Логика, сенден
огъай эсенг, судьядан, прокурордан да онглуду. Логика-
гъа келишмеген сёз къумну юсюнде юй ишлегенчады
Къойдукъ сёзню муну бла, мени ишим барды,— деб,
тюненеги тенги башын алыб кетерге ашыкъды. Сапар-
бий ызындан къараб къалды.

Пятачокда къалай болгъанларын хоншусу нарсаначы-
лагъа айтхан болур эди. Андан сора Нарсанада Сапар-
бийле экеулен болгъанлары себебли, «къайсы Сапарбий-
ге айтаса» деб сорсала, айюнге, адвокат не да «ёкюл»
Сапарбийге айтама, дейдиле.

Андан бери иги кесек заман озду, махтанчакълы-
гъы амалтын юрист институтха алмадыла, милиционер
болду, тутхучсузлугъу амалтын андан да тайдырдыла.
Энди уа склад тамада, кладовщик, завхоз, начснаб де-
генча ишледе айланады. Бир джылдан кёбге биринде да
чыдамайды. «Уялмагъан бетге къазан къара» дегенлей,
аны ючюн уят-хаят деген затны къулагъына алмайды.
Тенглик джюрюте билгени да алайды. Бююн мени бла,
тамбла сени бла.

Сапарбийни юсюнден сёлешген адамланы ушакъла-
рыны ахыры хар заманда бирча оюмгъа келеди: «Да,
джаным, насыб байлыкъда тюлдю, насыб ариу халидеди.
Адамлыкъ болса, рысхы да, тенглик да табылыкъ зат-
ладыла»...

Къанлы душманла

Джазгъы кюнню джылыуун таныб, элни адамы арбаз-
ла бла орамлада аслам кёрюне башлагъанды. Адей akka
танг атханлы бери арбазда тюрт-мюрт этеди. Малгъа

аш салды, тубюн тазалады, арлакьда тагьылыб тургъан маскесине аш берди. Итчикни аты алайды. Джашындан туугъан Қазбек да, эртде туруучу сабийледенди. Акканы ызындан джюрюб, къараб, ол этгенни эниклерге кюрешиб джурюйдю.

Адей эли, орамы бла да джарашыу, къайгьысыз джашай билген адамды. Алай а аны Маскеси, таймаздан юргени бла, орамны да, иесин да къандыра башлагъанды. Итчикни нек юргенине сынаб, къараб туруб Адей этген оюмгъа кёре, ол къабыргъа хоншусуну — Сарыбийни мазаллы ити — Бойнакъ бла душманлыкь джюрютеди.

«Игле джаурукь джюрютедиле» деб, аны сёзге салыб къалай сёлешесе?» дерикле да болурла. Алай а кёб джылны колхозда джылкьычы болуб ишлеген, фронтда атлы корпусну тахсачыларыны бири болуб джюрюген Адей, эшта, бир зат таныб айта болур.

Талай джылны мындан алда, Маскени Бойнакъ бла шохлукь джюрютген заманы да болгъанды, болумлары бла джапылары бир-бирине асыры бек келишмесе да. Бойнакъ тана тенгли итди, санлыды, албёскюндю.

Маскени уа, хариб, туюю къалынды да, аны бла бир кесек къарамлы кёрюнеди ансы, туюю болмаса, сени джауунг кёрсюн аны: киштик кибик алашачыкь, талгьырчыкь. Тоб болуб атылса да, Бойнакъгъа базманлыкь этерча болуму джокьду. Таб базманнга салыб чекдирсенг да, Бойнакъ аныча джыйырманы бир джанына дженгиб кетерикди.

Экиси да боюнларында сынджыр тохтамаучу джаны-уарладыла. Олсагьатлай чабыб барыб, бир бирлерине къошуладыла. Орамда экисин бирге кёрген адам ышармай озмайды. Джарлы Маске, боюнчугъун ёрге созуб, кеси кесин парийге ушашдырыргъа кюрешеди. Алай а аны бла бирге бара билмейди. Бара тургъанлай, Бойнакъны къарын туюю бла онгдан солгъа, солдан оннга чыгьыб кетеди. Қысха аякьчыкьлары бла джёбелеб, озуб алгъа чыгъады, бир къарасанг а, артха туракьлай туруб, ызындан сюреди. Бойнакъны уа джюрюшю бирчады: къатында джёнгерди болмагъанча, джолунда сансыз барады.

Алай а бу арт кёзюуде экисини арасында шохлукь тунакы болгъанды. Бойнакъ сыны къарамы бла да итлени арасында алчылыкь этгенинеми зарланады, огъесе бойну базыкь, башы гитче болгъаныны себебинде, бойнунда сынджыр тохтамай, Бойнакъ андан эсе кёб эркин-

лик табханынамы ачыуланады, огъесе, бошлугъу бла хайырланыб, келе-келиб, аллында ашын ашаб, джалаб кетиучюсюнмю кѣлтюралмайды?

Бир-эки джолда Маске бу чакъырылмагъан мухарны юсюне мыллыгын атады. Алай а джолу болмагъанды. Бойнакъ Маскени боюнчугъундан сермеб, бир джанына быргъаб, ашын джалаб кетиученди.

Алай эте, чалман, хуна тыймагъан Бойнакъны бедерлиги бла тергеусюзлюгюнден чыкъгъан айрылыкъны ахыры душманлыкъгъа айланганды. Неда этиб, Бойнакъгъа дерт къайтарыу Маскени къанына, санына сингенди. Энди уа былай къараб, Бойнакъны къаралдысын кѣргенлей, санларын къалтырауукъ кючлейди, кѣзчюклери къызыл къандан толадыла, тюгю джалкъачыгъы чюйресине къайырылады, кесин тохтамаздан сынджыргъа урады. «Ишо, бу сынджырдан ары бир ычхыннга эдим ансы, мен санга этерикни кѣрюр эдинг», дегенча, гѣджебсинеди.

Бир кюн Адей туудугъу къатыш мазаллы томурауну юсюнде олтуруб тургъанлай, Маске юрюб, хырылдаб, не халгъа джетиб тургъанын эслеб, «Бу аман Маске, хаман былай этеди, ары бошланганлай Бойнакъны ашаб къоярыкъча. Марджама, бошлаб, экисини къалай боллукъларына бир къарамасам! Чот аманнга кетиб, Бойнакъ Маскени пара-чара этиб сирелсе, табылыр, дагъыда аны кибиб бир шылаб», деген оюм бла, джашлыгъында этмегенин къартлыгъында этди. Маске былай ычхынганлай, чабыб барыб, кесин Бойнакъны юсюне атды. Мазаллы парий джунчумады, тесукъа этмеди, Маскени джалкъачыгъындан сермеб алыб, киштик чычханны элтгенча, бурулуб, кесини арбазына кириб кетди. Аны эслегенлей, Казбек къычырыкъдан алыб джылады. Адей акка, эсинде-бусунда болмагъан ол затха тамаша болуб, аны юсюне джунчуб, артыкъ да бек Казбекчикни къычырыб джылагъанына джюреги инджилиб, не этеригин билмегенликден башы тесукъагъа къалды. «Ай медет а, кеси къолум бла джелмауузну ауузуну салыб, къартлыгъымда Маскени гюнахына кириб къалдым да! Бу акъылсызлыкъны мен къалай этдим? — деб, не этерге, Казбекни сюйген Маскесин къалай къутхарыргъа билмей тургъанлай, биягъы Маске бир джукъ да болмагъанча, душман Бойнакъны воротасындан бери чыгъыб, орамда бусакъ терекни тубюнде джумшатылгъан джерни тѣрт аягъы бла да къазыб, топракъны кѣкге-кѣкге чыгъарыб, Бойнакъ табагъа юрюб башлады. Аны алай кѣрген Казбекчик,

джылагъанын къюуб, чабыб барыб, Маскени бойнундан къучакълаб, кесини юю табагъа тартды.

Маске уа ары Бойнакъ табагъа демлешиб тургъан бол-маса, Казбекчик тарта тургъанлыкъгъа, барыргъа уна-майды. Адей акканы къоркъгъаны бла къууаннганы тенг болуб, андан да бек сейирсиниб, ауuzu ачылыб, тюз ёрге сюелгенлей иги кесекни мычыды.

«Энди къарыуун таныб, тынч турлукъ болур» деб, Маскени орнуна элтиб, биягъы сынджырына тагъыб, юй-ге кетиб тебреди. Биягъы Маскени ким бла эсе да джангыдан талашханын, хырылдашханын эшитиб, Адей ызына бурулду. Ол а неди десенг, Маске къатында атылыб тургъан агъачны хырылдаб, чанчакълаб башлады. Эки-си да бу итчикни не этгенлиги, не ышаны болгъанын ангылаялмай, иги кесекни турдула. Джашчыкъ аккасыны этегинден силкиндириб:

— Акка, ой акка, Маске агъачны не ючюн талайды? — деб тюбюнден ёрге къараб сорду.

Адей, итчикден кез айырмагъанлай, джашчыкъгъа кеси кеси бла селешгенча, джууаб этди:

— Ай зауаллы Маске! Кёкюрегинг а асланныкъы кибикди, къарыуунг джокъду ансы! Агъачны Бойнакъны кезюнден кёрюб, талаб, анга кёл кенгдире тургъанлыгъыды.

Адей барыб, балтаны алыб, отун джарды, къуюдан сууну чыгъарыб, ийнекге суу ичирди. Юч сагъат чакълы озуб, кюн батаргъа къысылгъан заманда итчикге аш алыб баргъанында, Маске агъачны чанчакъ этиб бошагъанына кезю илиниб, сейирсинди.

Аны Казбек да эслеп,

— Акка, майна, Маске агъачны ашаб бошагъанды, джангыз умурлары къалгъандыла, — деди. Анга да кеси ангылагъанча айтды:

— Сёнгерге унамагъан дерт деб, джаным, ма был-лайгъа айтадыла. Маскени кёкюрек кесек болгъанына, тауусулургъа унамагъан дертине къарт андан да бек сейирсинди.

Арадан дагъыда бир джыл озду. Ай, таланган! Маске душманына дертин не унутмайды, не къурутмайды. Талай джылгъа созулгъан бу кюреш бла душманлыкъда Маске кесин хорланганнга санайды деб айтырча, джангыз бир ышан танылмайды. Биягъынлай, къуйругъун къалач этиб, башын ёрге тутуб, къулакъларын тѣппесине чыгъарыб, душманына таукел тюбейди, саулай тийреге

къайгы салда. Аны тауушун эшитгенлей, элни ит болгъаны къозгъалыб, аякъ юсюне сюелиб, юрюб башлайды. «Биягы лыхтын ычхыныб айланады, аллыгъызда ашыгъызгъа сакъ болугъуз», деген къуугъун болгъанды ол итлеге. Аны эшитгенлей, итле бирден къодулаб, Бойнакъны арбазларындан чиркитир къайгыгъа киредиле. «Бузоу аягы да бокълайды сууну» дегенлей, Маске аны джашауун татыусуз этиб айланады. Бойнакъны бегеджен къарнына, аны амалтын, къабын тюшмей башлагъанды. Маскени не тукъум демлешгени бла къорешгенин ангылаб, Адей акка кеси кеси бла сёлешеди: «Акка не дейсе?» деб, Казбекчик кёзюне къарайды.

— Деб а не дейме, бизни Маскеден залим ит джокъду! дейме. З джылдан джангы атлагъан къагъанакъ сабийге Адейни философия оюмларын ангылатыргъа къайдан къолунгдан келсин?

Бу мискин Маскени къонгурау тауушундан Адейлары кеслери огъай эсенг, тегерекде хоншулары да безиб бошагъандыла.

— Адей, Маскенгден да, джаныбыздан да тойдукъ, ариу кёчюб кетерча болдукъ,— деб накъырда сылтау бла сездиргенле да тюбейдиле. Хоншуладан гурушха сёз эшите башлагъанына джаны къыйналыб, Адей сагъыш этгенден сора, кеси кеси бла сёлешеди: «Кёремисе бу генезир джанны къайгысын? «Урама да ёледи, сатама да келеди». Кертиси бла да, къыстаб джиберсенг, къайтыб арбазынга келмей къаллыкъ тюлдо. Уруб а, киштик кибик, бу мискин джанны гюнахына къалай кирейим?» деб, къарт керти кёлю бла сагъышлы болду. Къабыргъада тагъылыб тургъан къамчиге кёзю илиниб, ашыкъмай къолуна алды. Не эсе да бир затха сагъышха кириб, алгъа бла артха бара тургъанлай, биягы Маскени ачы юрген тауушун эшитди. Арам-къарам этмей, арбазгъа чыкъгъанында, эштакет бурууну гылауларындан орамда биягы Бойнакъны, нени эсе да ийисгеб джюрюгенин эследи. Маске уа, ахыр джанауалгъа киргенча, хырылдаб, эрши юреди. Адей Маскени къатына джууукъ келиб, къамчи бла итчикни белин, къуйрукъ башын сермеди. Маске ары Бойнакъгъа юрюб тургъан болмаса, къамчини талай кере ачы-ачы тийгенин не аз да къулакъламады. Хир! — деб къычыргъанын истемеди. Джарыкъ кюню къарангы болуб, душманы табагъа къарышыб тургъан болмаса! Энди былай уруб да бир кёрейим деб, къамчи бла итчикни башын-башын сермеб да кёрдю.

— Акка, урма,— деб бир джанындан Казбекчик джетди. Ол джетмесе да, Адей андан сора урлукъ тюл эди. Не ючюн десенг, душманын бир кёрсе, агъачны ургъан да, аны ургъан да бирчады: ургъанынгы чархы сезмейди, кыычыргъанынгы кыулагъы эшитмейди, душманындан ёзге затны кёзю кёрмейди.

— Акка, энди Маскени урлукъ тюлсе да? — деб Казбекчик тюбюнден ёрге къарады.

— Тюлме, джаным, тюлме! Алайда джатыб тургъан томурауну да ур, Маскени да ур душманына бир къарышса, агъашча болуб къалады.

«Джаханим сенден толсун!» дегенча, итчикге кьол силкиб, туудугъуну кьолундан тутуб, кетиб бара тургъанлай, Адей кеси кеси бла сёлешеди: «Ма, дерт десенг, не сёнгерге не тауусулургъа унамагъан дерт! Бу къадар душманлыкъны бу мискин джан къалайына сыйындырыб тура болур? Муну былай кёргенден сора, мангылай кыйынылары, тюзлюк, тенглик ючюн къаджыкъмай демлешген адамлагъа мен мындан арысында сейирсинник тюлме! — деб, ызына, итчикге къарай, юйню босагъасындан ары атлады.

Партупе

Ата джурт къазауатны сакъаты Нанайланы Маммет, эртденбласында эртдерек туруб, озгъан ыйыкъда тюкен сатыудан тюшген отуз минг сом чакълы ачханы рабкоопну кассасына табдырыгъа ашыкъды. Ол башын фронтдан келтирген партупесини баууна кийдириб, сырты табагъа тюртуб, кетерге тебрегенлей, юй бийчеси Гоша эшикден боран-гылан этдириб кирди. «Бачханг худжунга къалсын! Мен барыгъыз да Джабакку кызыны бачхасын къазыгъыз деб тауукъланы юретиб джибергенча. Элни тюз кыйырында джашаб, тауукъланы бошламай, оруннга джыйыб да къалай тургъун?» деб чамланыб, эшикден киргенлей, эри Маммет да ауузуна ургъанча этди:

— Адам джумуш бла былай тебрегенлей, сени бу отча чартлатыучу кыылыгъынг бир къалмайды. Уялмай къарт къатынны Джабакку кызыны неси бла урушаса!? Аны кьой да, алайда мюйюшде ёрге сюелиб тургъан агъач аягъымы былай узат,— деди.

Агъашчыны ачыуу бурнунда дегенлей, эринден джакъ-

лыкъ табмагъанына джюреги кыйналыб тургъан Гоша Мамметни кесича хыны джууаб кыйтарды:

— Сен да, иги джаш, агъач аягъынг бла джюреги ми джарма! Аякъ сеники эсе, кыатынга — кьол джетер джерге-салыб джата тур! Сен орнунгдан ёрге тургъунчу кыаллай бир джумушну баджаргъанымы билемисе?

Энди Маммет да тебди:

— Сен мени сакъатлыгъымы ичинге сыйындыралмай тургъанынгы келген кюнюнгде огъуна танытханса! Иги кыыз, сени саула тилеб, мен аланы алларына чабыб алмагъанма сени. Сен менден маджал эркишини табмагъанында мени не терслигим барды? Кысхасы, экиси иги атышдыла.

Маммет агъач аягъын тобукъ башындан кыйиш бла байлаб, кьолу бла партупесине тийе, арбазгъа чыкъды. Хазыр арбагъа эшегин гузаба джегиб, джолуна джарашды. Маммет сакъат болуб, юйюне кыйитханлы тюгел эки джыл да озмагъанды. Саулай элде менден маджал ким барды деб, тегерегине керпеслениб кыараучу джаш, фронтха барыб, анда бир санын кыалдыраб кыйитса, ол бир да ауур тийиученди. Хыныракъ сёз эшитсе да, терсирек кыарагъанны эслесе да, мени сакъатлыгъым ючюн бюсюреусюз, этерге кюрешеди, деб джюреги алайгъа уру болуб башлайды. Аны ючюн болур, «чуу-чуу» деб, эшекни ашыкъдырыб, фронтда кыалай болгъанларын, Гоша бла кыалай юйленнгенин эсине тюшюргенлей барады.

Кыазауатны биринчи кюнлеринде огъуна Нынайланы Мамметни тобчу батареясы, кеси кирген дивизионну сафларында бетджан салыб, кюндюзгюде душман танкланы алларын тыя туруб, кече кыарангы болгъанлай, ызына ыхтырыла барыб, танг атханлай тохтаб, джангы бетджандан атышыуну бардырады. Ол урушланы биринде батареясы эки фашист танкны кыаушатыб, кёл кенгдириб тургъанлай, тоб окъ сызгъырыб келиб, Мамметни дагъыда эки солдатны джаралы этди. Госпиталда хирургла бир бутуну тобукъдан экишгесин кесиб кыоратдыла. Арадан эки ай озгъандан сора, Маммет, таякълагъа таяна, туугъан элине кыйтыб келди.

«Да энди манга Гоша келлик тюлдю да тюлдю, былай башына джаулукъ кысхан, аллыма ашымы саллыкъ, эскими джууарыкъ бир инсан болса», деб ашхы умутуну джилтини бир джарыйды, бир джукъланады.

Бир-эки айны джюреги бла тенг болгъанлай джюрюдю. Юйде кесинден сора эркиши сюек болмагъаны себе-

бли, юдегини джарыллыгына джараргъа кюрешиб башлады. «Марджама къарууму бир сынамасам!» деб, бир кюн ёгюзле бла агъачха кетиб, ингирде джарагъан отун келтирди. Аны томуруб, джарыб, джарашдыргъынчы тынчлыкъ табмады. Кюз болгъанлай, чалкъысын, тёшюн джарашдырыб, къайда таб болса, анда гылджасына бичен ишледи. Джашны иги танг борбайы болгъаны элде эсленмей къалмады. Къызла Мамметге тиллене башладыла. Ол огъай джанындан да бек суйген Гоша не сылтау бла да анга аууз джетдириучю болду. «Да, Гоша келлик болса, манга кимни да не кереги барды?» деген оюмгъа келгенден сора, Гошагъа адам джиберди. Гоша Мамметге не аз да сёз салмай келди». Энди уа кёре эркин-эркин сёлешгенин!» деб сагъышдан башын бери алыб къарагъанында, эшек юреннген джерине — рабкоопну правлениесини аллына келиб, сирелиб тура. Складны тамадасы чыгъа келиб, Маммет болгъанын эслеб:

— Алан, Маммет, бизге келген ушайса да, алай чончайыб турма да тюш. Саугъа салам берген адет да болучан эди ушайды да! — деди.

— Алан, марджа, айыб этме. Бир керексиз сагъышха кетиб тура эдим — деб, Маммет арбадан тюшюб, складчыны къолун тутду. Касса джабыкъ кёрюнеди. Кассир къайда болур?

— Бюгюн кассирни табарыкъ тюлсе. Районнга ачха алыргъа кетгенди. Маммет алай болгъанлай, адамла бла къабыргъасын келишдире билген адамды. Складчы бла да джыгыра болуб бошагъанды.

— Алан, келгенден ары бош къайтмай, туз, ички дегенча, карточкасыз сатылуучу затладан ала барыр эдим, — деб, складны эшигинден ары атлады.

Хант кереклени ариу ийислери бурнуна ургъанында, эртденбла юден ауузланмай чыкъгъаны эсине тюшюб, «алан, къабар затынг джокъмуду?» — деб сорду.

— Да не болумсуз болсакъ да, сени джел элталмаз кибиб этербиз да! — деди. Тууралгъан ётмек, бышлакъ кесекле, стол юсюне аралашыб тюшдюле. Белине дери гауусулгъан аракъы шышаны чыгъарыб, «мынга уа къалайса?» — деб сорду.

— Эшта, эшта аракъы иче турурча заманыбыз джокъду. Хайыр, сени хатеринг ючюн стаканны тюбюн джабхан бирчикни къуй. Болду, болду дей тургъанлай, складчы, кеси да къарачайлы болса, къылыгъын этмейми къоярыкъ эди. Стаканны толтурду. Кесине да азчыкъ къуйду.

— Энди сен юйюнге ох деб, джылыныб, къанынг ойнаб барыргъа сюе эсенг, бучукъну ич да къой,— деди.

Маммет «ой, оздурдунг»,— деб, джыйырылгъан кибikle этсе да, Гоша бла урушхандан сора къаны бузулгъаны себебли, стаканны башын энишге айландырды. Дагъыда бир стаканны тигелетгенден сора, Маммет аллах джолуна бош болду. Алай болса да складны хазнасыны юсюнде андан кёбню ойнай турургъа болмазлыгъын ангылаб, складчы бла Маммет халалчыкъла болуб, «аллах сенсиз этмесин» деб, къучакълашыб, уппа-чуппа этишиб айырылдыла.

Мамметни джырлагъан тауушу тауну-ташны зынгырдатыб, ызына къайтыб келе тургъанлай, джауа башлады. Ол джибиригине къоркъуб, башы къайгылы болгъан кёзюучюкде эшек терсине кете барыб, батмакъгъа кириб кетди. Олсагъатлай эки чархлы эшек арбаны арышлары ёрге кёлтюрюлюб, эшекни сыртында джери къарын тюбуне айланыб кетди. Ингичге къайиш белин асыры бек ачитхандан, аллына барыргъа унамай, эшек тюз балчыкъны ортасында сирелиб тохтады. Къамчини-къамчини джетдирди, чух-чух деб кюрешди. Эшек орнундан теберге унамады. Маммет не бек эсириб болса да, кече былайда къалса онгмазлыгъын ангылаб, онгсунмаса да, арбадан тюшдю. Сау аягъында чуругъун тешиб алыб, бучхакъларын ёрге-ёрге этиб, батмакъгъа кириб кетди. Эшекни къарын тюбуне айланыб тургъан джерчикни буруб, сыртына чыгъарама деб, энишге ийилгенлей, Мамметни сырты бла тагъылыб тургъан партупе айланыб келиб, шап деб джаягъына тийди. Ёрге туруб, партупени сырты табагъа тюзетиб, джангыдан энишге ийилгенлей, биягъы партупе ычхыныб келиб, биягъынлай джаягъына тийди. Дагъыда бир кере кёрдю, чоту болмады. Эсириб болмаса, бир тийгенлей огъуна партупени бойнундан бери алыб, арбагъа атарыкъ болур эди. Чоту болмазлыгъын таныгъанында уа арбагъа силдеб да айланмай, партупени бери алыргъа башы джетмеди. Партупени эшекни бойнуна такъды. Юйюне аман бла джыйылды. Тесукъа эте барыб, юйге киргенинде, агъач аягъын бир джанына, кийимлери бла бёркюн бир джанына силдеди. Башы джастыкъгъа джетгенлей огъуна джукъугъа бёленди.

Эртденбла кюн иги огъуна ёрге чыкъгъан заманда Маммет уянганлай огъуна бир ызгъа эки затны джокълады: башы къаты ауругъанын, экинчиси уа ачхасы бла

партупени къайры салгъанын. Не бек сагъыш этди эсе да партупени къайдагъысын ушаталмады. «Хайыр. Баш ауруугъа бир амал болур. Қъралны бир кюлте ачхасын мен къайда къойгъан болурма?» — деген соруууна кесинден джууаб табалмайды.

Арбасы батхан батмакъда кёб барамта болгъаны себебли, алайы шарх деб эсине тюшдю. «Баям партупени балчыкъда тюшюргенме», деб, алайы джюрегине тюрелиб, ары чабаргъа ууланым, къалай кийиннгенин кеси да эсгермегенча, арбаздан чыгъым, арам-къарам этмей, ары угулду. Эрлай джангыз чуругъун тешиб, кёнчек бучхакъларын ёрге къайырым, батмакъгъа кириб кетиб, эки кюлу бла да аны тюбюн къармаб башлады.

Маммет кеси кесин джерни тюбю бла джюрюгеннге санаб, мени не этиб джюрюгеними бир инсан да эсгермейди деб тургъанлыкъгъа, Гоша эртденбла эртде туруб, ийнекни саууб кыстагъандан сора Мамметни кесине, арбасына, эшегине да толу тинтиуюл этиб бошагъан эди. Ол биринчи болуб, Маммет арбаны керексиз джерде къалдыргъанын, ингирги джабалакъда эшекни хамытын джерге ташлаб кетгенин, ачхасы бла партупени эшекни боюнундан бери алмай кетгенин, хурулдаб джукълагъан Мамметни ауузундан аракъыны джаханим ийиси ургъанын, эртденбла уа орнундан турур турмаз, батмакъ табагъа джёбелегенин, — барын сымарлаб, эслеб джюрюгенди. А энди уа, ызы бла келе келиб, кюлларын джансюеклерине салым, Маммет эки кюлу бла да, батмакъны къалай булгъагъанына къараб, кёл кенгдириб турады. Эм ахырында джазыкъсыным, къатына андан да джууукъ барым:

— Эй, алан, мында не излейсе? — деб бек джумушакъ айтханы Мамметге таякъ бла ургъанча кёрюндю. Джанындан да сюйген Гошасы бу ыйлыкъ ишин кёрюб къойгъаны, тюз хамхотуна ургъанча ачыу тийди. Къулакъ артларына дери кызыарым, ыйлыгъы бла ачыуу бир бирине кюшулуб, амалсыздан ёхтем-ёхтем сёлеширге кюрешди:

— Мени не излегенимде сени ишинг болмасын. Иги къыз, ишинг бар эсе, ишинги эт. Гоша эркексинирге кюрешгенин, къарыусуз дыгаласларын таныб, эрин андан да бек джазыкъсынды.

— Къой, сен батмакъны не бек ийлесенг да, излегенинг анда джокъду. Сен нени излегенинги мен билеме!

Гошаны сёзюнде ашхы умутну джилтинин таныб Мам-

мет, джунчуб, сыныб, ыйлыкъ не зат болгъанын толусу бла сынаб, балчыкъдан бери чыгъыб, джангыз чуругъун да кийиб, тюбде болсанг да онглу сѣлеш, дегенлей, Гошагъа гѣджебсинди.

— Бош гѣджебсинесе, юйюнге кел, хариб,— деб Гоша эрин сюе тургъанлай, кѣзюне эрши-эрши къарады.

Ала къайтыб келиб, арбазгъа киргенлей, Гоша бау таба ашыкъды. Ичине кириб къараса, эшек да партупе да джокъ. Ауuzu кюйген адамча болуб, ыхтырылыб, бети кетиб, ызына арбазгъа чыкъды.

— Мен джазыкъ, эшек не болду, бауда джокъду,— деди. Партупени эшекни бойнуна такъгъанын Маммет эсине былайда да тюшюралмады. Гоша андан да бек къайгъылы болду. Ачханы юсюнден шартлы хапар табмагъанлай, юйге баргъанлайына, «тюкенни ачхасы къайда?» деб ахырат сорууну тебретирикди. Билмейме десем, чотум андан да гутдур боллукъду. «Сен, иш этиб балчыкъ бла батмакъда партупени тынгылы излерге къоймадың, сен мени аягъымы марлайса», деб тохтарыкъды. Къой, андан эсе барайым... да эшекни ол алгъан болур, деген оюм бла Мамметни эгечине ашыкъды. Барса,юде джокъ. Эгечини сабийлери «анна сизни эшек бла тирменнге мюрзеу алыб кетгенди», деди.

Къой, андан эсе, эгечи тирменден къайтхынчы кесими Мамметге табдырмайым, деген акъылда тохташыб, тамада къызчыкъгъа былай юретди:

— Къызчыкъ, ким да болсун адам, артыкъ да бек Маммет, мени соруулаб келгени болса, бизде джокъду,— де да къой, деди. Гоша бара барыб, орундукъгъа олтуруб, алай таяннганы бла джукълаб къалды. Сагъатмы, огъесе эки сагъатмы заман арадан озаргъа, тамада къызчыкъ чабыб келиб, Гошаны уятыб:

— Анам тирменден къайтханды,— деди. Чабыб, юйден арбазгъа чыкъгъанлай, Гошаны кѣзлери эшекни бойнуна битдиле. Гоша Мамметни эгечине ауузунда хазыр болуб тургъан соруун силдеди:

— Эшекни бойнунда партупе бар эди, ол не болду?

— Мен партупе деб неге айтханыгъызны билмейме, бауу бла бир къупас хызенни эшекни бойнундан бери алыб, бичен бла къабыргъаны арасына сукъгъанма,— деди.

— Ай, ауузунга къурман болайым! Иги джаным кибик, не бек арыгъан эсенг да, нени да къоюб, аны салгъан джерингден бери алыб бир бер.

Экиси да воротадан кызыу кириб, баугъа озуб кетгенлерин эслеген болур эди, ала баугъа кириб ызларына чыгъаргъа, агъач аягъы чыкъырдай, Маммет да алларына чыкъды. Кеси терс-балталы дегенлей, гѣджебсиниб башлады:

— Мамулий бла Тотулий кибик, была, бу эки чыртчаппа, не дигил-мигилле этиб айланадыла? — деб, кѣзлерине хыйла къарады.

— Тоба, не чыртчаппа эсек да ичген джерлеринде баш токъмакъларын кълдырыб джюрюген бир къауум эркишиледен узакъ онглубуз! «Агъашчыны ачыуу-бурнунда» дегенлей, Гошаны андан сора да бар эдиле Мамметге айтырыкъ тик сѣзлери.

Амма, алайсыз да Мамметни бети аман болуб тургъанын эслеб, андан сора сѣз къошмады. Гошаны кълунда партупеге уа эшикден бери чыкъгъанлай огъуна илингендиле Мамметни кѣзлери.

Билмегенле: «Ол Маммет бла Гоша бир-бири этлерин ашаб джашай кѣреме», дейдиле. Билгенле уа: «Тоба, тюзюн билирге суйсегиз, «эт ашагъанны алай кълый, кертисин билирге сую эсегиз, жангыз бир кюннге бир-биринден айырылсала, алыныргъа джетиб къладыла. Арбазда ма алай джумушларын да эте тургъанлай, Маммет Гошаны уппа этгенин кѣб адам эслейди. Алай кѣбюсюне бир-бирин асыры бек суйгенден да урушуучандыла. Гоша бла Мамметни хапарлары былайды: Ата джурт кълзауатда бир аягъын кълдыргъаны себебли, джюреги джер бла тенг болуб, юйюне кълайтыб келген Маммет бююнлюкде жангыз бир адамны не кесини неда юйдегисини джашаууна сукъланмайды. Анга сукъланганла уа, не джашырыу, бардыла. Мамметни кѣлюне джетмеген зат бар эсе, ол да джашауу асыры дженгил озуб баргъаныды. Бир ауукъ заман сабийлени къларынлары, юслерини, башларыны, окъууларыны кълйгъысында кетди. Школгъа келсе, бир баласыны окъууун махтасала, хоншу классдагъыны окъууун сѣгедиле. Андан юйюне кълайтыб келсе, юйде ким кълалай окъугъаныны юсконден «лекция» окъургъа чурум туады.

Балала окъууну битдириб, аскер къллукъларын да баджарыб, юйлерине джыйылгъандан сора, юйлендириу, кълыз чыгъарыу чотла бла да бир ауукъну ашырды. А энди уа джашау орнунда тохтаб къллгъанча болгъанында, кеси кесине джашауда артыкъ адамча кѣрюнуб да бир ауукъну кечинди. Эртдерек джатыучу, кечирек туруучу

болуб. Бу неди деб эслеб хыйсаб этгенлеринде, джашау деген зат кетиб тура кёре эдим. Биягъы Маммет салпыланды, джарамагъан сагъышлагъа бёленди. Игит да дейсе. Бир сагъатны ичинде джетиб къайтыучу базар эски джеринде турса да, эки къат узакъгъа кёчюрюлгенча болду. Джангыз кюннге этиб къоюучу иши кълундан къраргъа унамагъаны амалтын, ыйыкъгъа кючден битиучу болду. Эртден сайын Гоша «башым ауруйду», Маммет «джюрегим не эсе да табсызла этеди» деучюле болдула. Алай а джаз къауданны тюбюнден ёсюб, чыгъыб келген гяхиник ханс кибик, туудукъла джайылгъанларында, Мамметге да тин киргенча, джангы кюч кшошулгъанча болду. Туудукъла джыйыла келиб, лахорларын башласала, ауруу, рахынлыкъ эрек болуб, таугъа-ташха чачылыб, аланы дардагъанлары ариу макъамлы инар кибик кёрюнюб, туудукъла бла бирге келген ариу хауагъа бёлениб къалады.

Джашчыкъла, даулашсала, биринчи сёзге: «Ийнанмай эсенг, майна, аккагъа сор», дейдиле. Туудукъла асыры бек оза башласала, Гоша амма бир-бирде къыджырагъаны да болады. Маммет аккагъа уа ала мёлекледиле. Хар нелери иги, алапат, тамаша.

Эм бек суйгенлери Мамметни орденлерин, медалларын тагъыб, орамгъа чыкъсалады. Орамда хоншу джашчыкъланы кёзчюклерини джылтырагъанлары неден да ачыкъ кёргюзедиле аланы таза джюрекден сукълангъанларын.

Бир-бирде Маммет къуллукъ этген 97-чи корпусну ветеранларыны тюбешиуюне чакъырылса, туудукъла къумурсха тёбени кёзгъагъанча боладыла. Мамметни омакъ къабдалына саугъаланы хар ким орнуна, тюрелиб туруучу джерине тюрерге ашыгъадыла. Былайда тамада туудукъ Ожай акканы кёб санлы документлери джыйылгъан партупени тагъыб, инструктор болуб тохтайды:

— Алик, ол медалны орну былайыды, огъай, ма былайыды,— деб, фронтчу саугъаланы оноучусу болады. Анда ветеранланы тюбешиулеринден къайтхан заманда акканы къанджыгъасы къуру болмазлыгъын да эсен чыгъармайдыла ала.

— Адам баласыны эм баш зауугъу бла огъуру туудукъла кёре эдим,— дейди Маммет акка къартла джыйылгъан джерледе.

Таушуналаны Мустафа

Очерк

Граждан къазауатны белгили джигитини Балахонов Яковну урушлада махтау табхан дивизиясы, башхала бла бирге бизни край бла областда Совет властны къызыл байрагъын орнатхандан сора Кърымны туурасында Врангельни акъ аскерине къаршчы чабыуулгъа хазырланган аскер бёлекге къошулду. Кёб турмай, къызыл аскерле, Фрунзени башчылыгъы бла юрюлюб, Кърымны Украинагъа къошуб тургъан балчыкълы, батмакълы Перекопдан ётюб, врангельчилеге къаршчы чабыуулну кенгтин бардырдыла.

Перекопну тарбууунуна кирген заманда киши айтыб эшитмеген джигитликни кёргюзген аскерчилени бири балахоновчу дивизияны 96 полкуну путеметчусу тебердичи Таушуналаны Мустафа болгъанды. Ол сабыр кёллю, алай а таукел джигит, оюмлу аскерчи болгъанын ачыкъ кёргюзгенди. Унукъдурулгъан ишчиле бла эллилени Мустафа киби джигит балалары врангельчилени ууатыб, къалгъан кесеклерин къуууб барыб. Къара тенгизге къуйчандыла.

Джуртубузну узуну бла кенгинде Совет власть толусу бла хорлаб, рахат джашаугъа кёче башлагъанды. Андан сора Мустафа къралны ичги аскерлерини сафларына тюшгенди. Бандитле, тоноучула, жарлы халкъны инджитиучюле бла да иги кесекни кюрешгенди. Мангылай кыйыны бла джашагъанлагъа толу тынчлыкъ табылгъынчы сауут-сабасындан айырылмагъаңча, атындан тюшмегенча джюрюгенди. Андан сора бери Пашинскеге келгенинде, бир кесек тегерегине къараргъа да, Байкъулланы Шогъайыб кибикле бла сёлеширге да заман табханында, ол Тебердиден жангылычлыкъ бла чыгъыб кетген, тил билмеген къарангы джаш былай онглу адам болуб къалай кетгенине сейирсине, сагъыш да эте башлагъанды. Озгъан юч джылда джашауу бла ишлерин джик джиги бла эсине тюшюрюб, болгъан затланы кёзюне кёргюзеди...

...1917 джылда Октябрь революция хорлаб, законлу совет оноу орналгъандан сора капиталистле, помещикле, аланы абчар джашлары, кеслерин алдатхан къауумла Совет властны законуна сыйынмай, душман аскерлерин къураб, бийликлерин ызына къайтарыргъа кюрешедиле. Къарыулары джетмейди, Москвада, Ленинградда, дагъыда къалгъан шахарлада хорланыб, Доннга, Кавказгъа

юрюлюб, ётюрюк бла адамланы кеслерини сафларына тартыб, къайда ачха бла, къайда зор бла атларын, арбаларын сыйырыб, джюрюйдюле. Ма ол кёзюуде Шкуро деген генералны эгетлери эл-элге айланыб, къайда зор бла, къайда сатыб ат аладыла, дунияны хазнасын джоралаб, джаш таулуланы тизгинлерине тартаргъа кюрешедиле. Алай а таулула джыртхыч генералла къурагъан аскерлеге кирирге суймейдиле. Сора ма ол болумда таулу байла бла тиллешиб, ётюрюк бла джалгъан сёзню кеслерине джёнгер этедиле. Ма, сёз ючюн, Тебердиде тил билмеген къарангы джашны Таушуналаны Мустафаны чакъырыб:

— Сен, иги джаш кибик, талай атны Невинкагъа джетдириб, ма ол адамгъа ётдюрюб къайтсанг, ачхалыб-бочхалы болуб келликсе,— дегенлеринде, Мустафа аякъ тиреб башын аурутмады, бир атха минди, къалгъанланы башларындан тартыб, джолгъа чыкъды.

Невинкада атланы ётдюргенден сора, хакъын джанына салыб, бюгюн джолуна къалай чыгъарыгъын кёзюне кёргюзюб тургъан кюнде Мустафагъа Шкуро генералдан эркинлик келгинчи иерик тюлбюз дедиле. Хо, хо, мен Невинкада 2-3 кюнню артыкъ тынчайгъанлыкъгъа не боллукъду? Мени андан кёбге тыйыб, былайда къарнымы асыраб тургъан алагъа неге керекди? — деб кеси кесине ашхы умутланы джоралаб тургъанлай, ол Невинкада тебердичи джашха Байкъулланы Шогъайыбха тюбеди. Игитда дейсе, тебердичи тебердичиге болумну къошмай-къоратмай ангылатды. «Эй Мустафа, иги джаш, сен этген умутла мында джожьдула. Ала бизни кибикледен акъ аскерле къуаргъа кюрешедиле.

— Акъ аскер дегенинг ол неди?

— Ай хариб Мустафа, къарангыдан ёлесе! Байланы байлыкъларын, бийлени бийликлерин къорууларгъа сюе эсенг, «айраннга суу къош, телиге джол бош», бек таб келгенсе,— деб, шош, сабыр сёлешичю Шогъайыб, тынч, сабыр Мустафаны къанын бузду, таб ачыу да этди.

— Керек эсе, кесинг бар. Адамны чёкдюргенден, ыйлыкъдыргъан бла сындыргъандан сора джукъну билмеген байланы джанында мен къазауат эталлыкъ тюлме.

— Да, алай эсе уа, аперим санга! Энди, мен ангылагъаннга кёре, бизники не да этиб былайдан къачыуду! Андан ары къалай боллугъун иш кеси кёргюзе барыр. Ол экиси ызларына келген джоллары бла къачсала, къолгъа тюшериклерин ангылаб, ызы башха джары салдыла. Экиси да къача келиб, Нарсананы къыйырындан кирген-

лейлерине, Шкуруну атлы контрразведкачылары юслерине чыгыб кьалдыла.

— Кимле эсегиз да, орнугъуздан тебмей, тохтагъыз! — деб кычырдыла. Шогъайыб нѣгеринден тирирек болуб, кирпич кьакъгъан чакълы бир заманнга, къарангы кечеде, юйлени, бауланы, бурууланы арасында тас болуб кетди. Мустафа уа кьолгъа тюшюб кьалды. Къзаакъла алыб барыб, джашны тутмакъгъа салыб, соруу алыб башладыла. Мустафа «Невинкагъа атла алыб келгенем» дегенлей, ары телефон бла сѣлешиб, тюбюн табдыла. Шкуро джангы къурай тургъан аскер бѣлекледен адамла, артык да бек таулула, асыры кѣб къачханларын тохтатыр, кьалгъанланы да кьоркьутур ючюн, этген болур эдиле, аскер трибунал джыйылыб, Мустафагъа ёлюм азаб берди. Таш кюбюр кибик терезесиз тутмакъда, ол ёлюр кюнюн сакълайды. Эркишиге ёлюмню кесинден эсе, аны сакълагъан ауур тиеди. Бир сагъаты бир кюнча, бир кюню бир джылча кѣрюнюб къалады. Кѣзюнгю кыса башлагъанлай, не аз да къулагъына шыкьырт келгенлей, «а, энди, ышаннга салыргъа келедиле деб, джукъусу тас болуб къалады...

Бир заманда, Нарсана сахар тарх-турхдан, кычырыкъ бла сыйытдан толду. Тутмакъны къарауулары тынчлыкъсыз болгъанлары ачыкъдан ачыкъ танылды.

Бир заманда тутмакъ аякъ тауушдан, адамланы сѣлешген дауурларындан толду. Адетдеча болмай, тутмакъны эшиклери кенгине ачылдыла.

— Эй, гудучуладан кьалгъанла, документлеригизни хазыр этиб чыгыгъыз. Кимле эсегиз да эркин болдугъуз, деген тауушла эшитилдиле. Талай сутканы джукъламай тургъан Мустафа кызылла болгъанларын билгенинде, къангич болуб тургъан санлары мууал болуб, къарыусулукъгъа таянды.

Балахоновну 16-чы атлы дивизиясыны 96-чы полкуну командири Мустафаны имбашындан къагъыб:

— Энди башынга бош болдунг, мындан ары мура тынг къалай этергеди? — деб сорду.

Да бу соруу анда, туугъан Тебердисинде, берилсе, Мустафа сѣзсюз да агъыгъыз бла кызылыгъызны айырмагъан, тил билмеген, къара танымагъан бир къарангы адам, мени тургъан джеримде турмагъа кьоюгъуз! — дерик болур эди. Энди уа талай кюннге Шогъайыб бла бирге ашыргъандан, джалгъан сѣзле бла Невинкагъа келтириб, дагъыда тутмакъ азаб бергенлеринден сора, энди

ким да айыб этмесин, айыб этерик эте турсун, Мустафа мындан арысында барлык джолун белгили этиб бошагъанды. Джетишеди чёкдюргенлери, сындыргъанлары, мал бла тенг этгенлери деб, Мустафа къарачай тылмачха къараб былай айтды:

— Айыб этме, ким богъанынгы танымайма.

— Сиз керти джарлыланы, аякъ тюбде къалгъанланы аскери эсегиз, мени да кесигизге къошугъуз,— деб бир айт! Тылмачны айтханына тынгылаб, командир кенг ышарыб айтды:

— Молодец! Биз ма ол аскербиз!

Мустафагъа къызыл аскерчи кийимле, уллу бычакъ, шокк бла патронла берилдиле. Ма алай табханды Мустафа балахоновчуланы сафларына кесини джолун. Андан сора джигит аскерчини тыйыншлы билими болмагъанын эслеб, аны Пашинскеде совпартшколгъа салдыла. Окъуб бошаб, юйюне къайтыб, Тебердиде да комсорг болуб, иш комсомол организация къураб, аны биринчи секретары болуб ишледи. Алай а аскер иш Мустафаны джаны да, тини да болуб бошагъан эди. Кёб турмай аны къызыл командирлени школуна салдыла.

1923 джылдан 1926-чы джылгъа дери анда окъуб, бошаб, билимли командир болуб чыкъды. Ол джылдан башлаб, совет-авган чекде заставаны начальниги болуб тогъуз джылны ишледи. 1935 джылдан башлаб, Ата джурт къазауатха дери мюлк ишледе джорюдю. Фашист Германия эки къралны арасында джарашыулукъ бла рахатлыкъны юсюнден договорну бузуб, джуртубузгъа джашыртын чабды. Къыркъ джылдан атлагъан Таушуна улу джангыдан аскерни сафларына сюелди.

Ол батальонну командиринден башлаб, полкну командирине дери аскер къуллукълада къазауатны эм къыйын джерлеринде джорюдю.

1941 джыл къач аласында Мустафаны батальонун кеме бла алыб барыб, урушлагъа бёлениб, джана тургъан Севастопольда тюшюрдюле. Батальон борчун толтурду. Ызыгъызгъа, кемеге орналышыгъыз деб приказ келгинчи, батальон бетджанындан бир атламы артха ыхтырылмай уруш этгенди.

Талай ай арадан озгъунчу Орджоникидзеден узакъ болмай, Эльхот деппанланы къатларында Мустафаны полкга айландырылгъан аскер бёлеги Октябрь байрамны аллы бла Клеист деген фашист генералны танк корпусун ууатыугъа онглу юлюш къошханды.

...Аскер бѐлек тохтаусуз алгъа баргъан заманда, онг джанында ДОТ-ну пулеметлары чыкъырдаб, полкнун онг къанатын алгъа барыргъа къоймай тыйды. Кеси да алай-да келген Мустафа окопну ичи бла бир немецни озгъанын эследи. Фашист, бара барыб, эшикни ачар-ачмаз Мустафа къолундагъы гранатасын силдеди. Граната ДОТ-ну ичинде гюрюлдеди, джели уа ары кириб баргъан немецни ызына чортлатды. Дагъыда эки гранатны атхандан сора, пулеметла толусу бла шаушалаыб, полк алгъа юрюлдю.

Клейстни танкалы бѐлегин ууатыуда полкга иги башчылыкъ этгени эмда Мустафаны энчи батырлыгъы ючюн, ол дагъыда бир орден бла саугъаланды. Немцеде Орджоникидзедеги иги кесекни артыа ыхтырылдыла. Совет аскерле жангы бетжанлагъа чыгъыб, Азов тенгизге джууукълашдыла.

Новороссийскеден тутуб, бизни Къобан суу Азов тенгизге къошулгъан джерлеге дери бетджанларын салыб тургъан немецлени ууатыугъа да Таушуна улуну полку иги кесек юлюш къошду. Ол заманда Кавказ фронтну газетлерини биринде джазылгъанны окъуюкъ:

«Бизни офицерлени Таушуна улуну, Нотеновну, Карташевну аскер бѐлеклери этген батырлыкъ ишлери, къаджыкъмагъан гыртчылыкълары бла немецлени алларына салгъан планларын тоноу этдиле. Не дуппура, не батмакъ кѐлле батырланы аларын тыялмадыла.

Андан сора да, Мустафаны полку башха аскер бѐлеклени сафларында Украинаны кѐб шахарларын фашист эминадан къутхарыб, Тернополь областха кирди.

1943 джылны ахыр сюрѐми. Биринчи Украина фронт. 118 дивизияны 335 Къызыл байракълы Таушуналаны Мустафаны башчылыгъы бла хорламдан-хорламгъа атлай келиб, Черняховскийни 60-чы аскерини сафларында Тернопольну къатында душманны аскер бѐлеклерин къуршоугъа алыб къурутуугъа къошулду, мазаллы шахарны, Львовну, душмандан тазалар ючюн баргъан урушланы эм къыйын бетджанларында болду.

Мустафаны полку фашист джаныуарны уясы Берлинге джетерге къаст этиб, алгъа баргъан заманда, тобдан окъ къатында тюшюб, хауасы бир джанына силдеб, юсюн да топракъдан толтурду. Бир заманда эсин джыйыб, кѐзлерин ачханында, ол орундукъда джатыб, санитар къыз юсюне сюелиб тура эди. Мустафа кесини санларына тийди. Юсюнде джара табмады.

Алай а санлары былай сылыт некдиле? «Къымылда-

ма, контужен болганса?» — деб медсестра джастыгын тюзетди.

Мустафа джангыдан аякъ тирегинчи совет аскерле душманны умур-чумур этиб, тыйгъычсыз алгъа барыб, Берлинде хорламны байрагъын орнатдыла.

Арадан 3—4 джыл озгъандан сора аскерге юренирге келген джаш солдатла полкнун командири Таушуналаны Мустафаны саугъаларына сейирсиниб къарайдыла. Ол саугъала джигит къарачайлыны кёб санлы джигитлик ишлерини, джараларыны, контузияларыны, махтаулу ишлерини бирер шагъатлыкъларыдыла.

1920 джылда Перекопда бутуна тийген окъ ёлгюнчюннге дери биргесине джюрюгенди. Тобну огъундан чартлаб тюшген джараны табы, Ата джурт къазауатда тюшген дагъыда төрт джарасыны таблары ёлген кюнуне дери биргесине джюрюгендиле.

Аны кёкюрегин Къызыл байракъны эки ордени, Ата джурт къазауатны ордени, Къызыл джудузну ордени, Кавказны къоруулагъаны, Германияны хорланнганы ючюн дагъыда башха белгиле бла медалла кёб джылланы узагъына областыбызна махтаулу уланыны кёкюрегин джасагъанлай тургъандыла. Ол арт джыллада махтаулары бла намысын джерге тюшюрмей, ахыр джылына дери Нальчикде джашаб, анда ёлгенди.

Совет кърал бла областны махтаулу уланыны, Таушуналаны Мустафаны, махтаулу ишлерин, джарыкъ тюрсюнюн эсден кетермей сакъларбыз. Аныча уланлары болгъан къайсы бир халкъны да махтаныргъа толу эркинлиги барды.

Джетген кюнде

Очерк

Тенгизни татыуун ангылар ючюн, аны толусу бла ичерге керек тюлдю. Джангыз бир тамчысын тилинге джетдирсенг да боллукъду деб, халкъда аллай сёз барды. Ата джурт къазауатда Айбазланы Ханафийни дагъыда аны кибиклени махтаулу ишлеринде совет аскерчилени хар бири этген джигитлик ачыкъ танылады.

Айбазланы Ханафий Мырзаны джашы 1918 джыл Джёгетей элде туугъанды, ёсгенди, окъугъанды. Орта школну тауусхандан сора Совет Аскерни тизгинине чакъырылгъанды. 1940 джыл Киев шахарда аскер училище-

де окъуб, лейтенант атны алыб чыкъгъанды. Андан сора 20-чы атлы полкъда эскадронну командири болуб къуллукъ этгенди.

Уллу Ата джурт къазауатны башланган джылында Доваторну, дагъыда эки генералны атлы корпуслары фронтну бетджанларындан ташатын ётуб кетиб, душман кючлеб тургъан Смоленск областны, Белоруссияны теренине кириб кетгендиде. Ол аскерлени сафларында таулу джашла да болгъандыла. Ары ётген атлы аскерлени баш муратлары, душманны башы къайгъылы этиу, джолларын оюу, кёпюрлерин атылтыу, не этиб да тылларын къатышдырыу болгъанды.

Смоленск областда Ярцево шахаргъа джетерге 30 километр къалгъанында, атлы полкнуну командири Красношапко тахсачы взводнуну командири Айбазланы Ханафийни чакъырыб, немецлени аскер, техника кючлерини санын, Германиядан келген фашист бёлекле фронтну къайсы бетджанларына баргъанларын, дагъыда аны кибик затланы билиб къайтыргъа, «тилни да» келтирирге буюргъанды. Элlege айланыб, адамлагъа тюбед, шахаргъа къалай ётерге боллугъун дагъыда аныча затланы тамамлы билгенден сора, чегет джолла бла Ярцево шахаргъа атланады.

Эки ат джегилген арбагъа эт, кёгет, гаккы дегенча затладан джюклеб, джалгъан удостоверениелени да джанларына салыб, базаргъа сатыу этерге баргъанча къуралыб, джолгъа чыгъадыла. Белгилисича, фашист оккупантла шахаргъа ашарыкъ-ичерик сатаргъа баргъан адамла бла улоуну озмагъа къоюгъуз деб буйрукъ бергендиде. Джол тарлада, кёпюрледе сюелиб, къараууллукъ этиб тургъанла Ханафийни арбасын тохтатыб, «Аусваис» деб къычырадыла. Бизникиле хурджунларындан удостоверениелерин чыгъарыб, кёргюзюб, тыйгъычсыз озадыла.

Айбаз улу, Ярцевонуну базарында сатыу этерге экеуленни къоюб, кеси нёгерлери бла бирге немецлени тахсаларын джыяргъа джайылады. Керекли затланы барын къагъытха джазыб, чурукъ олтанларына джашырыб, юч бёчке патегенни да арбагъа джюклеб, ызларына айланадыла. Джолда немец къарауулла сюелген постладан бери ётгенлей, бизникиле «тилни» къайгъысын кёредиде. Ат арбаны джолну сёдегейине салыб, бир чархын бери аладыла. Кёб да турмай джолда немца легковой кёрюнеди. Айбаз улу бла нёгерлери къадалыб, арбаны чархын «джарашдырыб» кюрешедиде.

Машина къатларына джетгенлей, легковой тохтаб, ичинден эки немца офицер чыгъады. Аланы бири джолну аллын алыб нек турасыз деб джашлагъа хыны этеди. Ханафийни арбачысы Семенланы Азретге «бар да, немца легковойну шоферундан чёгюн алыб кел» деб буюрады. Азрет шофергъа джууукъ келиб, чёгючюн тилейди. Ол чёгючню бергенлей, аны бла башына уруб, шоферну къампайтады. Олсагъатлай Ханафий бла нёгерлери немца офицерлеге учадыла. Къысха сермешни терк огъуна бошалады. Офицерле бой саладыла. Легковойну хазыр патегенден къуюб джандырадыла, офицерлени да полкну штабына алыб барадыла.

Бююларына салынган буйрукъну тынгылы баджарыб, бютеу корпус бла бирге полк ызына тебрейди. Тахсачы взводу бла бирге Ханафий алда келеди. Джолда анга бир къарт белорус джолугъады. Была ажымсыз да Совет аскерчиле болгъанларын билгенден сора къолу бла алай ары бир джары кёргюзюб, «узакъ болмай ма алайда эки чакъырым чакълы джерде фашист генерал бла талай офицер тиширыула бла ашай, иче, ойнай турадыла», дейди. Атлы взвод къарт айтхан джерге ашыгъады. Бугъунуб, ташадан къарагъанларында, къартны айтханы тюз болуб чыгъады. Окъ атылгъанча джетиб, эс джыяргъа да къоймай, генерал бла офицерлени сауут-сабаларын сыйырыб, сюрюб барыб, полкну командирине табдырадыла. Ол немца генерал тадай аскер бёлекни артиллериясыны командири болуб чыгъады.

Кёб турмай, Доватор генералны атлы корпусу Москваны къатында немецлени бетджанларындан ётуб барыб, кесибизникилеге къошулады. Ол корпус баджарыб къайтхан кёб тюрю джигитликни бирин, айхайда, Ханафийни взводу баджаргъанды. Джуртубузну ара шахарыны къатында баргъан, минг, миллион адам къошулгъан сермешилени биринде Ханафий джаралы болуб, госпитальгъа тюшеди. Андан къайтхандан сора 1942 джыл июльдун ноябрь айгъа дери командирлени усталыкъларын ёсдюрген курслада окъуб, капитанны чынын алыб чыгъады. Ханафий да ичлеринде болуб, 700 совет офицерни самолетла бла алыб барыб, урушла къызыу бара тургъан Сталинград шахарны къатында парашютла бла тюшюреди.

Ханафий Сталинградда 24-чю аскерни 41-чи полкунда батальонну командири болады. Былайда дагъыда бир кере джаралы болуб, госпитальгъа тюшеди.

Андан къайтхандан сора, ол Курск эмда Орлов шахар-

ланы орта сюремлеринде андан да уллу сермешулеге кѳошулады. Былайлада тамбла, бюрсюкюн дегенча уллу сермешуле боллукъларын хар ким да биледи. Алайлада болгъан шолукъ бла хайырлана, Ханафий чырпыланы тюблеринде джарашыб, ашыкъмай бинокль бла къараб, душманны бетджанларында болгъан халны сынаб башлайды. Юч темир джол бла талай автомобиль джол бир-бирлерине чалышхан кеси иги таныгъан Проспенчик деген элни кѳол аязындача кѳрюб, ашыкъмай тынгылы сынаб кюрешеди. Немецлени аскер бѳлеклеринде тынчкѳллюк, сансызлыкъ, таб сакъсызлыкъ болгъанын ачыкъ танийды. Узун джайгъы кюнлени къалай ашырыргъа билмей, эрикген немецле аууз кѳобузланы согъуб безийдиле, джаншайдыла.

Ол таныгъан немец ротала кюн сайын эртденбла алты сагъатда амалы болмагъанча, бири бетджандан кетиб, башхасы аны орнуна келиб, бир-бирлерин ауушдуруб тургъанларын дагъыда башха кѳрген затларын барыб, полкну командирине айтады. Бир кюн полкну командири Красношапко Ханафийни чакъыртыб келсе, штабда фронтну командири Рокосовский, дивизияны командири Батов олтурушуб тура. Полкну командири Ханафийге айланыб, «манга айтханынгы джангыдан къайтарыб бир айт», — дейди командир. Ол кѳзю бла кѳрген затларыны хапарын толуракъ айтыргъа кюрешеди. Генерал Рокосовский иги хазырланыгъыз да, сермешуу къураб, душманны тобчу кючлери къалайлада орналгъанларын билирге кюрешигиз. Андан сора кесинги батальонунг бла чабыуул этиб кѳр. Эсле, кесинги артыкъ бек отха атма. Сермешуулени уллусу алкъын алдады, — дейди.

Бир кюн эртденбла беш сагъатда Айбаз улу минг чакълы аскерчиси бла буйрукъну толтурургъа хазырланады. Терен хансда джатыб тургъан батальон сюркелиб, хаман алгъа барады. Чыгъанакълы, темир чыбыкъла тартылгъан тыйгъычланы анга деб ишленнген кыптыла бла кеседиле. Тамам 6 сагъатда, фашист взводла бла ротала бир бирлерини бетджанларын ауушдуруб башлагъан кѳзючюкде, юрюлюб, чабыуулну башладыла. Эсде-бусда болмай тургъан чабыуул немецлени абзыратады. Джигит аскерчиле Ханафийни башчылыгъы бла фашистлени шындыкъ этиб, 50 аскерчилерин да пленнге алдыла. Кѳб турмай, Ханафийни батальонуна болушлукъгъа дагъыда эки батальон джетди. Алай бла Проспенчик деген темир эмда автомобиль джолла бир-бирине чалышхан эл кесибизге

къайтды. Москваны къатында мазаллы чабыуул башланыб, немецле 400—500 километрни Москвадан артха ыхтырылгынчыннга дери, Проспенчик элни къолдан ычхындырмады. Батальонну сейирлик хорламыны хапары Аскерни командующийси дж. Рокосовскийге джетди. Ол, СССР-ни Баш Советини Президиумуну атындан Айбазланы Ханафийни кёкюрегине Қъызыл байракъны орденин тьюреди. Андан сора бара тургъан урушланы биринде ол ючюнчю кере джаралы болду. 1943 джыл ноябрь айда 1944 джыл февральгъа дери Москвада госпиталда джатды.

Санында-чархында къарыу ышан танылгъанлай, биягъы Ханафий фронтха ашыкъды. Ол Белоруссияда Сож сууну къатында уруш эте тургъан аскер бёлегине къайтды.

Айбаз улуну ышаны алайды. Қъара кючге ышанмайды, хар бир аскерчисин керексиз аджалдан сакъларгъа кюрешеди. Акъыл, оюм бла, тахса ишлени деменгили бардырыу бла уруш этдиреди. Анга шагъатлыкъ этген бир юлгюню айтайым. Бир джолда джангы чабыуулну башлардан алгъа быллай болум ачыкъ болду. Тахсачыла аны батальонуна къаршчы бетджанда джауну 6 быргъылы миномётларыны дивизиону болгъанын билдиле. Ала хар бир минутну ичинде 600 минаны джудтурургъа боллукъларын да билдиле.

Батальонну кюндюз чабдырама десе, джолу болалмазлыгъын билди. Капитанны батальону къарангыда къысыла барыб, душман полкнуну адам кючюн гимикдириб, сау полкнуну быргъы минометларына ие болду. Ол сейир оюмлулугъу, таукеллиги ючюн, Айбаз улу Ата джурт къазауатны экинчи дараджалы орденине тыйыншлы болгъанды.

Қъазауат хорламлы тауусулуб, фронтдан къайтхандан сора Ханафий партияны райкомуну бёлюмюню тамадасы, колхозну председателини заместители болуб ишлегенди, областда ичги ишлени область управлениесинде ишлегенди. Оюмлулукъ, сагъыш этиб ишлеу хар къуру да аны нёгери болгъанлай тургъанды. Қъайда ишлесе да, тюзню джанында болгъанды, терсни джанына тийеме деб къоркъмагъанды. Қъралны ишин кърал, халкъ излегенча ишлегенди, къуллугъун кеси файдасына хайырландырыу дегенча чийсил ишлеге къатышмагъанды.

Сыйлы ветеран бюгюнлюкде пенсиядады. Джамагъат ишлеге тири къошулады: ёсюб келген джаш тёлюню тюзлюкге, закон бла джорукълукъгъа юретеди.

24 Джылны тенгиз флотда

Очерк

Юйюбюзню аллы бла кюн сайын дегенча орта бойлу джарыкъ къанлы бир 70 джылгъа джууукълашхан тёртсандыкъ адам озады. Тыш къарамы алай кёрюннгенликге, ол 77 джылгъа келген къартды. Юсюн, башын, несин да джыйышдырыб джюрюген бу адам былайлада джашагъан 30 джылны узагъына, къаллай да болсун, бир учхара ишге неда сёзге къошулуб киши кёрмегенди. Джолун, ызын таныб джюрюген, джашаууну ючден бирин къара тенгизде флотха берген, къазауат бла урунууну ветераны Савва Данилович Ивашинди ол.

1933 джылда ленинчи комсомол джаш тёлюню Аскерни тенгиз кючлеринде къуллукъ этерге чакъыргъанында, Краснодар крайда Новоминск станседе джашагъан, он башлы юдегини атасы Ивашин Данилни джашы Савва комсомолну чакъырыуна разылыгъын кимден да алгъа билдиргенлени бири болгъанды.

Ол крайда комсомол организация берген джолоучу къагъыт бла Севастополь шахаргъа келгенди. Добар джашны джигитлигине, борбайына да киши дау табалмагъанды. Аны аскер тенгиз флотда эм къыйын санагъатланы бирине-торпеда катерлени машинистлерини школуна салгъандыла. Тенгизде садакъча баргъан катерлени, кёкде окъча учхан истребителлени да борчлары бирчадыла. Торпеда катер тенгиз кючлени илячиниди. Билмей тургъанлай шыб деб джетиб, эки-юч минасын силдеб, ташайыб кетсе, не мазаллы кемени да батдырады. Кесибизни кемелени уа, къоруулайды. Душманны тенгиз джагъалада шахарларына, бегитилген бетджанларына, аскер кючлерине да чабыуул этеди.

Торпеда катерлени бёлегинде — бригадада 17—18 катер болуучанды Алагъа душманны тобундан, огъундан тюшген къыяуну джамаб, тоб, окъ тешиклерин битеб, тамбласында къайтыб урушха къошулурча этиб тургъанланы старшинасы болгъанды Савва Данилович.

Ата джурт къазауат башланган кюнледе ол къуллукъ этген торпеда катерлени бригадасы Дунай сууда Очков шахарда орналыб болгъанды. Душман къара тенгизни джагъаларында орналгъан шахарланы бир-бири ызындан кючлеб, бизни тенгиз флотну аякъ орунсуз, таянчакъсыз этерге кюрешгенди. Бригаданы катерлери Одесса

шахаргъа кѣчгенден сора, фашистлени аскер тенгиз кючлерине уллу кѳоранч салыб тургъанды.

59 кюнню узагъына фашистлени Одессагъа иймей тургъан совет дивизиялагъа къара тенгизчиле, ол санны ичинде мина катерле сауут-сабаны, дагъыда башха керекли затланы тенгиз джолла бла табдырыб тургъандыла. Джаралыланы ташыгъан сауутсуз кемелени кѳоруулагъандыла.

Одесса шахардан кетгенден сора бизни тенгизчи кючлерибиз Севастополь шахарны портунда орунлашхандыла. Джылгъа джуукъ заманны ичинде душманны Севастопольгъа иймей тургъан совет аскер бѳелеклени дундияны сейирсиндирген махтаулу ишлеринде аскер тенгиз кючлени, ол санны ичинде мина торпеда катерлени бѳелеклерини иги кесек ююшлери барды. Ала Севастопольну тенгиз джолларын душман самолетла бла кемеледен кѳоруулагъандыла, джаралыланы ташыгъандыла, Севастопольну сауут-саба кереклисин табдырыб тургъандыла. Севастопольну тенгизден башха джолу уа болмагъанды. Тенгизчиле Керчь проливни къатында аскер десантланы тюшюргендиле, душманны кѳб кемелерин батдыргъандыла.

Севастопольдан Геленджикге кѣчген заманларында да бизни катерле душманны тенгиз кючлери бла сермешилерин тохтатмагъандыла. Кѳб тюрю кемелерин батдыргъандыла. Анапа шахарны къатында душманны аэродромуна чабыуул этиб, джерде тургъан самолѳтларын талай кере кюйдюргендиле.

Къара тенгизни кѳгюнде бизни самолетла фашист самолетла бла уруш этгенлери сайын, бизни катерле алайгъа джетиб, суугъа тюшюб, батмай къалгъан летчиклени къутхарыб, джагъагъа ташыгъандыла. Къутхарылгъанланы ичинде немца летчикле да болгъандыла.

Савва Данилович командирлик этген машинистлени тириликлери бла этимликлерини кючюнден, бизни тенгизчиле кѳб тюрю къыйын болумдан сау-эсен къутулгъандыла.

1942 джыл Къара тенгизде болгъан урушлада бизни 64 мина катерибизни командири тамада лейтенант Сушко окъ джарадан ѳлгенди. Лейтенант Чурсин ауур джаралы болгъанды. Катерни кесинде уа 1112 окъ тешик саналгъанды. Алай демеклик, катер ызына Геленджикге джеталмазча къыяулу болгъанды. Анапа шахардан узакъ болмай матросланы асламысы душман кючлеб тургъан

джерде тюшюб, Геленджикге джаяу барыргъа керек болдула. Джангы командир Ивашиннге «не да этиб, катерни Геленджикге джыялмазмыса?» — деб сорду. Ол буйрукъ тюл эди. Кертиси бла да тилек эди. Не ючюн десенг, отлугъу тенгизге тѣгюлюб бошагъан катерни талай джюз километр узакълыкъгъа табдыр деб приказ берирге болмайды. Джуртуну патриоту Савва Данилович, командирни тилегин кеси кесине приказгъа санады. Матросланы бирин кесине джѣнгер этиб, отлукъсуз, мотору иш-лемеген катерни кечеле бла Геленджикге джыйды. Аллай затла Ивашинни тенгиз къуллугъунда андан сора да тюбей тургъандыла.

1942 джылны ахыр сюреминде бизни аскер Сталинградны къатында 330 минглик фашист аскерни къуршоугъа алыб, къурута башлагъанында, Къара тенгизни урушчу флоту баш къоруулаудан озуб, чабыуулгъа кѣчдю. Биринчи болуб, торпеда катерлени бригадасы, башха кемеле бла бирге, джаяу аскерлени бѣлеклерин алыб барыб, ташыб, Новороссийск шахарны къатында тюшюрюб, шахарны фашистледен тазаларгъа болушуб турду.

1943—1945 джыллада тохтаусуз баргъан тенгиз урушлагъа къошулуб, катерлени бѣлеги къайтыб Дунай суу Къара тенгизге къошулгъан джерде Очаков шахарда кесини биягъы портунда орналды.

Къазауатдан сора совет аскерчиле барысы дегенча юйлерине къайтхан джыллада Ивашин кибик тенгизчилени юйлерине бошларгъа таблыкъ тюшмеди. Не ючюн десенг, ала тенгиз флотну ара багъанасына саналгъан адамла эдиле. Къазауат бошалгъандан сора дагъыда 11 джылны узагъына ол кесини тенгизчи ишин этерге керек болду.

Тенгизде джюзюб айланган миналаны аулаб, къурутуучу тральщик кемеге кѣчюб, Совет Союзну, Румынияны, Болгарияны Къара тенгиз джагъаларында, аны кибик тенгизни бютеу кенглиги бла узунлугъунда мина къоймай, «чѣблеб», атылтыб, бошагъанларында, 1956 джылда Ивашин кибик тенгизчилени да юйлерине ашырыргъа мадар табылды.

Ивашин Савва Даниловични Ата джурт къазауатда этген джигитлик ишлерине Совет правительство мийик багъа бергенди. Ол Къызыл байракъны, Къызыл джулдузну, Ушаковну Ата джурт къазауатны биринчи дараджалы орденлери бла, «За боевые заслуги», «Одессаны къорулагъаны ючюн», «Севастопольну къоруулагъаны ючюн»,

«Кавказны кьоруулагъаны ючюн», дагъыда бирси медалла бла саугъаланнганды. Аскер-тенгиз флотну сафларында чыныкъгъан, 77 джылгъа келген Савва Данилович туугъан джуртуна къуллукъ этгенли джарым ёмюрден аслам заман болду. Энтда джунчумайды, тесукъа этмейди, Флот ишин тыйыншлысыча баджаргъаны кибики юйюн, юйдегисин да ариу джорукъда тутады.

Юйюнг бла кюрешгенден эсе, элинг бла...

(Бир джабыулу пьеса)

Ойнагъанла

А л а ч ы к ь — эрге чыкъгъан кызыны анасы
А ч а у — 56 джылда, кызыны атасы
Ю н ю с — 25 джылда, кызыны къарнашы
С а к и н а т — 45 джылда, хоншу къатын
Т о б ч у к ь — 23 джылда, Юнсюню тенги
А т ы с а г ь ы н ы л м а г ь а н д ж а ш — Юнсюню тенги.

Эки комнатлы юй. Онгдагы эркин, солдагы гитче, бир ыйыкны мындан алгъа кызы чыкъгъан Ачауну юйю. Кюбюр, чумадан, кюбюрчек дегенинг бары ачыкды. Ичлеринде, шиндиклени юслеринде да бернеликле кёрюнедиле. Юнсю, Тобчукъ, дагъыда бир джаш стол джанында джарашыб, заман ашырадыла. Столда алай кёб болмаса да, сауутла, ашарыкыла, пиво, лимонад шышала. Ючюсюню бирини кёлунда кьобуз неда гитара.

Ю н ю с. Эсигизде болсун, анам келгенлей, мен ийнарыны кьоярыкъма. Анамы, атамы къатларында аллай затланы джюрютмейме.

Т о б ч у к ь. Алан, сылтаула сала турма да, ол кюнню ийнарынгы бир айт.

Ю н ю с.

Сукъланама мен айгъа,
Терезенгден къарайды,
Сукъланама аязгъа,
Чачларынгы тарайды (эки кере).

1-ч и д ж а ш. Бир кюн, быллай бир олтурушхан джерде, Джагъафар ант эте эди, Юнсю айтхан ийнарларыны барын кеси джарашдырады деб.

Т о б ч у к ь. Аны ким билмейди?

2-ч и д ж а ш. Аланла, ауузуна чабханны кьоюгъуз. Юнсю, айт.

Ю н ю с.

Балийлени чакъгъаны,
Чокъракъ сууну саркъгъаны,
Тюрсюнюнгде танылад
Чууакъ тангны атханы. (эки кере)

Ичген сютюнгю агъы,
Къызылы балийни.
Тюрсюнюнгде танылад
Ариулугъу халинги. (эки кере)

Къар тауушсуз джауады,
Тёшейди мамугъун,
Сорушад хауа, кюн,
Элим шош, сериюн. (эки кере)

Джангыз менмеми
Кёлю сорушмагъан,
Сюйгени сүймеген,
Дарман болушмагъан. (эки кере)

Тангны нек атханын,
Къобан нек саркъгъанын,
Сенсиз ангыламайма
Джашау не болгъанын (эки кере)

(Юнсюну анасы А л а ч ы к ъ киреди)

А л а ч ы к ъ. Қъара сен былагъа. Эй джаш, санга айтама! Биз келин келтирмегенбиз, къыз чыгъаргъанбыз. Эгечинги аягъы босагъадан ары атлады, той да оюн да битди. Кетигиз, столугъузну алайгъа, ол юйге кёчюрююз. Қъызыны ызындан барлыкъ затланы мюйюшге къалаб, тынчытыб къойдукъ да. Аланы къюбурден бери чыгъарыб, кимин кюннге атаргъа, кимине итиу уругъа керекме. Юнсюс, алайгъа кёчюрюз.

Ю н ю с. Джашла, къоярыкъ тюлдю, столну алайгъа кёчюрейик.

(Столну кёчюредиле. А л а ч ы к ъ бернеликlege итиу урады)

Ю н ю с. Марджама, бернечилени тиеклерине бир къатылмасам:

Бернеле, бернеле
Сабсарча джетерле.
Баш баулу адамны
Армаулу этерле. (эки кере)

Ай, бу хариб ана
Нечик ангыламайды
Джарыкъ дуниягъа
Быстыр чот джарамайды. (эки кере)

А л а ч ы к ъ. Тохта, мени къатымда ийнарла айтырыкъса, не?

Ю н ю с. Анам, бу ийнар тюлдю, чамды.

А л а ч ы к ь. Аллай чам манга керек тюлдю. Энди мындан кёб озмагъыз. Сиз билген-ичген. Бернеден, ёзгеден да не хапарыгъыз барды?

Ю н ю с. Барды, барды хапарыбыз, анам, барды. Кёрмейбизми кыйыныбыз кыйры кетиб баргъанын. Была джууукъ адамларыбыздыла, быладан джашырлыкъ сёзюм мени джокъду.

А л а ч ы к ь. Джаш, сен эсиргенликден сёлеше тураса. Тохта, санга атанг бир келсин.

Ю н ю с. Анам, къаранчхагъа айтаса ансы, атам берне чотха не кёзден къарагъанын а бек билесе. «Мени юйюмде берне джюрюб боллукъ тюлдю, ишиме, намысыма келишмейди», деб ненча кере айтханды санга. Билирге суйсенг, бу затлагъа кыйналгъандан атам таякъдан атламазлыкъ болуб айланады.

А л а ч ы к ь. *(стол джанында сюелиб, бернеге барлыкъ затлагъа джарашдырыб итиу ура тургъанлай)*. Къаяры пиямча бла сёлеше турургъа мени заманым джокъду. Мен бернени нечик суйюб эте эсем, аллах джаныгъызны алай суйсюн. Иги сагъан, арагъыздан бир джары думп болуб кетиб, сизни къаллайла эте тургъаныгъызгъа, къаллай адет-джорукъ джюрютгенигизге джашыртын бир къарар эди!

Ю н ю с. Да къарасанг да, анам, къууаныб кетер эдинг. Иги адетле бла киши да кюрешмейди. Адетлери болмагъан миллет миллет тюлдю. Биз айтхан неди. Адетле да адамлачадыла. Ала да туадыла, джашнайдыла, ызларына кыйтыб джукъланадыла. Ма ол болджаллары озуб, чирий тургъан адетлеге джан салыргъа кюрешгенледиле бизни джурегибизге джарамагъанла. Сокъур тутханын бек тутар деб, къарышыб турмай, бу иш башха миллетледе къалайды деб, адам тегерегине да къарай билирге керекди.

Т о б ч у к ь. Юнюс, къой не этесе. Башха миллетле багушха кюрёб бошагъан берне чотдан башларын алалмай тургъан адамлагъа нени эсе да ангылатыргъа кюрешген, сен да сейир адамса!

А л а ч ы к ь. Айтма къой. Бир алааматла сёлешеме деб турады Эсиргенди да джаншарыкъды.

Ю н ю с. Анам, столда аракы, ички болмагъанын кесинг билесе, дагъыда айтаса ансы. Сейир этеме мен былагъа. Хоншубуз Секинат бернесиз-къалынсыз къаллай той, къаллай къууанч этди?

Т о б ч у к ь. О къой, къой. Берне осал адет болгъа-

нын ким да биледи. Бир кѡауум башбаулула эски сокъ-макѡдан тышына чыгълмайдыла ансы.

Ю н ю с. Мени сейирсиндирген неди десенг, кеси кѡыйыны бла джашагъан адамла этгенни этмейдиле да, кѡаяры харам ашдан тойгъанны эниклерге кюрешедиле.

Т о б ч у к ъ. Алан, Юнѡс, сен кѡонакѡ сѡймеген кѡонакѡбайча, сѡзню быстыр чотха буруб кѡойдунг да. Сора биз кетейик. Биз кетгенден сора ананг бла даулаша турурса. (*Иги кесек бернеликни джарашдырыб кюрешеди Алачыкѡ. Иги кесек бернеликни кюннге атаргѡа, джаяргѡа кѡлтюрѡб кетеди*).

Д ж а ш. Юнѡс, ийнарни сакѡлаб турабыз.

Ю н ю с. Ийнар айтханымы анам эшитсе боллукѡ тѡлѡю.

Т о б ч у к ъ. (*Ерге туруб, терезеден ары кѡарайды*). Майна, Алачыкѡ арбазгѡа чыгъыб, бернеликлени кюннге джая турады. Сылтаунг ол эсе, айт, Юнѡс эштирик тѡлѡю.

Ю н ю с.

Сѡйгенле-хур джанла,
Сыйлагъыз аланы.
Ай кибик, кюн кибик,
Джарытадыла дунияны. (*эки кере*).

Кѡз кѡысхан джудузла,
Да не излейдиле.
Сѡйген муратына
Тѡбесин, дейдиле. (*эки кере*).

Мен сокѡуранмайма,
Былай кѡйгеним ючюн,
Эм насыблы джанма
Сени сѡйгеним ючюн. (*эки кере*)

(Аякѡ тауушла эштиледиле, Алачыкѡ келеди. Джашла тѡтѡюн ичрге арбазгѡа чыгъадыла.)

А л а ч ы к ъ. Хай, хай, хай! Былай кѡолгѡа алмасам, болгъаным зыраф болургѡа башлагъан эди. (*Итиѡ урады, хоншусу Сакинат киреди*).

С а к и н а т Эшта, табалгъан эсе Алачыкѡ бернеге джараулу затланы. Тоба быллай бир байлыгъы болгъан элибизде джангыз бир тѡкенибиз джѡкѡду.

А л а ч ы к ъ. Елген датамы джаны ючюн, джангы джууукъланы кѡллерине джеталмам деб кѡоркѡгъаѡдан, ичимде джаным джѡкѡду. Хоншу тѡренчи, хар затны маджалырагъын сайлаб алыргѡа сен да болушмаѡдынг.

С а к и н а т. Айхай, ишингден, юй джарлылыкѡдан бошасанг а! Мен огъай, ким айланса да, мындан маджал затны табмакѡлыкѡ кѡыйынды. Алачыкѡ, шохум, юйдегини кѡыйынын былай тышына бюркесе, энтда

эки кызынг джетиб келе ушайдыла. Юнюсге бююн огъуна къатын алсанг да, акъыл бегитген бир джашды. Къайдам, суйгенинге туура айт, дейди. Арбазда джангы юйюгюзню да тюрб ташы салынганлы джыл болду. Бу времянкадан да ары бир чыкъсагъыз иги тюлмю эди? Къайдам кесинг манга берлик талай минг сомну да анга къошсанг, джарлылыкъларынг аз тюл ушайдыла.

А л а ч ы к ь. Ий, Сакинат, джанынга болайым, юйдегими къатында санга борчум болгъанын сагъынма. Санга борчумдан къутулгъанма деб ийнандырыб турама. Етюрюгюмю билселе, къутуруб къаллыкъдыла. Алайсыз да эзеу болуб турадыла. Тюз айтаса, джаным, джарлылыкъларыбыз кёбдю, ауурду. Алай болса да, биринчибизни бир айыбсыз эте турайыкъ.

С а к и н а т. Бизни анабыз да тамам быллай сёзле бла болгъан рысхыбызны тамада эгечибизге этиб кюйдю да, андан бери отуз джылгъа джууукъ заман озду, тёрт эгечни арабызда бернеден чыкъгъан айрылылыкъ, бизден озуб, туудукълагъа да джетиб турады. Сен а артыкъ да бек. Башынгы ёрге кёлтюрмей урунуб, джун бла, бачха бла, къол ишле бла он бармагъынгы туюуб, бююннге джетдинг. Заманында исси хант ашамай, джанынгы харам этиб, сен джетмеген джер къалмай, бир кюн ма былай суугъа къуюб къояр ючюнмю айландынг джыйырма джылны?

А л а ч ы к ь. Джюреги ачыгъанны аллах кеси кёреди. Кесинг айтханлай, харам рысхы юйюбюзге кирмегени, капегине, шайына дери мангылай къыйыныбыздан чыкъгъаны кесинге белгилиди. Алай а, не этейим, къалай этейим? Мындан алда Джарашдылары кызыларына къаллай берне этгенлерин кёрдюнг. Айхай, аллайланы кёрсенг, халисиз, кызыгъанч атха къалмайым, дейсе да, джюрегинг ушатмай тургъанлай, табханынгы тегесе да башлайса.

С а к и н а т. Палах ол тюлмюдю, кесибиз кибиб бир джарлыгъа эришмейбиз да, барыб тургъан, бир харам ашдан къутургъаннга кесибизни ушашдырыгъа кюрешибиз. Ма, мен, джашыбыз Асланбекни кызын келтирлигине тамам ишексиз болгъанымда, салдым да бардым анасына. Нюрсият, джаным, экибизни да балаларыбыз бир тилли болуб бошагъанларын ангылаб, аны ючюн келеме. Эшта экибиз да эки джюрек этген оноуну бузаллыкъ болмазбыз. Алай эсе уа, бермейме санга берне, алмайма сенден къалын, деб ачыкъдан айтдым. Ол тишируу эсинде болма-

гъан затны эшитгенинде, арсар болуб, бир джукъ да айталмай, мурукку этди. Сора, «сиз бермеген къалынны биз да даулаб аллыгъыбыз джокъду» деб, джолгъа келишиб къалды.

А л а ч ы к ь. Да, Сакинат, сен къайнайса, сен устазса, хозыйнынг да къуллукъчуду, сени айтханынг джарашхан этеди.

С а к и н а т. Сени Ачауунг меникинден кем къуллукъчу уа тюлду.

А л а ч ы к ь. Ол алай болгъанлыкъгъа, мен бир къарангы тиширыу, элде джюрюген адетни ташлаб къоялмайма.

С а к и н а т. Тоба, Алачыкъ, шохум, этмезге суйсенг, берне этмезге джолла кѣбдюле. Хозыйнынг Ачау, амалын табса, ол затны джюрютюрюк тюлду. Джашынг элде эм джарыкъ адамланы бириди. Къызларынг болсала, алай. Ийнан. Къарангыма, аллайма, быллайма, деб барын да бир джанына тыйыб, суйгенинча этиб джюрюйсе. Не этге эдинг да, бююннгю адетге, юйюнге хайыры болгъа эди.

(А ч а у киреди).

С а к и н а т. Ачау, «аман къызгъа къазан къошакъ» дегенлей, ий къызыгъызны, сокъуру, муккурлугъу, сыннганы, чыкъгъаны болуб, аны ючюн джалынчакъ болубму бересиз бу къадар бернени? Накъырда эте турама ансы, тоба, къызы сыннганы, чыкъгъаны да джокъду. Элде сайлама къызланы бири ол эди.

А ч а у. Хо санга бир да, аллайлагъа къарайдымы дейсе! Харам ашдан къутургъанлагъа эришмейик деб азмы айтдыкъ? Манга «хо» дей тургъанлай, кеси ушатханча этиб барады. Биягъында кесинг айтханлай, аман, иги эсем да, мен да кърал ишни баджарыб джюрюген къуллукъчуланы бирине саналама. Бир да къуруса да мени бир джазыкъсын деб, азмы юрешгенме? Берне чотланы хапары бизни коллективге джайылса, мен уялгъандан кишиге бетими кѣргюзаллыкъ тюлме. Мен билмегенлей, мен кѣрмегенлей, джангы джууукъладан «къалын» атлы бир ачха хуртдакны алгъанды. Энди аны он къатха берне бла къайтармаса, антына ёллюкча болуб, джанын къолуна алгъанча, хырылдаб юреше тургъанлыгъыды. А энди уа кѣресе, «иш бегигенди, бояу синнгенди». Олду бизге табхан джууабы. Къыз чыгъа-

рыуда, келин келтириуде, Къарачай, сенден осал адети болгъан бир миллет джокъду. Мындан алда фронтчу тенгиме уллу Малкъарда Хамбийге къонакъгъа баргъан эдим. Анда Хамбийни тилеги бла быллай ишге мен да къошулдум. Къызы атасы Хамбий, «алан, Ачау, сен аллах бергенча келгенсе. Кесиме барыргъа ушамайды. Барлыкъ джеринде бизни къыз кибики болуму къалай боллугъун, бу эки адамны да кесинге джёнгер эт да, бир кёрюб къайт» деди.

Б а р д ы к ь. Джашны атасы юйде джокъ эди. Анасы, бизге аш-суу теджеди. Ауузланнгандан сора бизни бир таб джарашхан отоугъа келтириб, джашланы бирине, «Локъман! джаз деди». Локъман къагъыт, къалам алыб, джашны анасы айтханны джазаргъа хазыр болду. «Бу юйню ичинде сиз кёре тургъан затла келенникиле боллукъдула. Ма джаз: юсюнде тёшеги, джастыгъы, джуургъаны бла эки ундурукъ».

С а к и н а т. Ундурукъ дегени уа неди? Ангыламадым.

А ч а у. Ундурукъ деб Малкъарда орундукъгъа айтадыла. Андан сора дагъыда эки орундукъ арты кюйюз, аякъ машина, телевизор, сёлешиннгенни джазыучу магнитофон, дагъыда ала кибики юйге керекли затла». Анда Малкъарда къыз чыгъарыуда кёзбаулукъ джокъ кёре эдим. Эки джаны да тырмашхан бирди. Джангы юйдегини джашауу, аны зауугъуду. Эрге баргъан да ашарма, джашарма деб барады.

С а к и н а т. Сау бол. Кёлюмю къандырдынг. Кёб болмасала да, бизде да бардыла Малкъардача ариу адет бла иш этгенле. Сёз ючюн, кесигиз кёрдюгюз, биз да ишни эки сабийге табыча этгенибизни.

А ч а у. Мен 12 сагъатха совхозну конторуна джетерге керекме. (*Кетеди*).

А л а ч ы к ь. Бу худжулукъ быстырла, юйдегими эки бёлюб къойдула да! Юнюс а, Юнюс! Айтхан сёзюмю джерге тюшюрмеучю Юнюс, джууаб этиучю болуб айланады. Аталары андан да гутдур! Ай болду, менден кери кетиб, башха юйде джатады! Тиллешген кибики, барысы мени бернеликлерими чайнайдыла! Алай акъыллыла эсегиз, бююнню марлаб турмай, мени да кесигизча акъыллы этсегиз а! Мен да, мынгылан ашамагъан эсем, бир ойлашырыкъ болур эдим. Энди уа, иш битиб, бояу сингиб бошагъандан сора, барысы да акъыл юретиучюле, мен а тели.

С а к и н а т. (*терезеден тышына къараб*). Алачыкъ,

майна, бузоу бернеге хазырлагъан костюмунгу дженгин чайнай турады.

А л а ч ы к ь. Оу, мен къуруюм, кюннге атхан эдим да, унутханма да къойгъанма. (*Кетеди. Аны ызындан Сакинат да чыгъады*).

(Тобчукъ кире келиб, тегерегине къараб, бара барыб, эшикден тышына кычырады).

Т о б ч у к ь. Эй, аланла. Юйде джик деген къалмай кетгендиле. Келигиз. (*Киредиле*).

Т о б ч у к ь. Юнюс, ийнарынгы ахырына джетдир.

Ю н ю с. Къоярыкъ тюлсюз. (*Джырлайды*).

Бир сансыз озаса,
Нек билмейсе, джаным,
Сынгар бир кѳргеним
Джан дарман болгъанын. (2 кере)

Мен ангыламайма,
Не ючюн джокъдула,
Сюймеклик аурууну
Багъыучу докторла? (2 кере)

Сѳз этиуде джокъса сен,
Китаб бла шохса сен,
Кертисин излесенг.
Олду мен излеген (2 кере)

Ю н ю с. (*Джырын бошагъандан сора, бара барыб, терезеден къарайды*) Тобчукъ, киногъа къараргъа сюе эсенг, бери кел. (*Келиб экиси да терезеден къарайдыла*). Бернелик пиджакны дженги бузоуну тамагъына кетгенди да, анам ауузундан бери алалмай кюрешеди. Сакинат бузоуну артына ыхтырыб, чынты дженгни бери бошатыргъа кюрешгенлигиди.

Т о б ч у к ь. Бар ант этдир, чот табсыз болду. Алачыкъ эслемей, артында ташха абыныб, джыгъылыб кетди да.

(Юнюс бла Тобчукъ ары чабыб кетедиле. Бир минутдан Юнюс. Тобчукъ, Сакинат, ючюсю да Алачыкъны кѳлтюрюб келиб, юйге кийредиле. Кресло орундукъгъа олтуртадыла. Алачыкъ сол къолун он къолуну чынасындан айырмайды).

А л а ч ы к ь. Оу аллах, ой джаным! Сыннганды, сыннганды, сыннганды. Билегим сыннганды.

С а к и н а т. Кѳремисиз чыначыгъын тутуб тургъанын? Не сындыргъанды, неда чыгъаргъанды.

Ю н ю с. Сакинат, мен скорый помощъха чабдым. (*Чабханлай кетеди*).

Алачыкъ. Сыннганды, сыннганды. Шайтан къар-
гъагъан кюн...

Сакинат. Алачыкъ! Тюгел сыннган болмаз да!

(Джабыу)

Абрекле

Трагедия

Ойнагъанла

Азамат, Абреклени башчысы — 35 джылда.

Къаншаубий — уллубай — 55 джылда

Къубади-Къаншаубийни джалчысы — 60
джылда

Бекир-къагъытчы — 40 джылда

Мырза — старшина — 45 джылда

Локка — 27 джылда Абрек

Теммот — Абрек — 25 джылда

Темирбек — Анисатны джашчыгъы 8 джылда

Далхат, 8 джылда — Айшатны джашчыгъы

Анисат — 40 джылда — юй бийче

Айшат — 40 джылда — байны юй бийчеси

Эсгертиу

Беш адамны: Азаматны, Къаншаубийни, Бекир бла Мырзаны рол-
ларын ауузлу адамла ойнаргъа керекдиле. Аладан къалгъанланы
роллари къысхачыкъладыла. Гыкканы, Теммотну, Къаншаубийни
кичи джашы бла кюеуюню ролларын эки джаш баджарлыкъдыла.

Далхат. Къанамат бла нёгерлери биз болайыкъ,
сен мыртазакъ бол да сюр, кел ойнайыкъ!

Темирбек. Аз суймез эдинг? Кесинг бол мырта-
закъ! Бек билесе Къанаматны джууукълугъун, Эбзеденди
анамы да тукъуму!

Далхат. Аналаны, аталаны кел къояйыкъ, мырта-
закъ бола эсенг, кел ойнайыкъ.

Темирбек. Атам аны тутдурлукъма дегенди, малы-
быздан джарлылагъа теджегенди, деб махтаннган сен
тюлмю эдинг, айтчы огъай!

Далхат. Къойчу, мен болайым деу Къанамат, тутчу
сюрюб, джигит эсенг бусагъат! (Темирбекни къулагъына
шыбырдайды). Ма, ашыкъла да берейим!

Темирбек. Алдамай эсенг, берчи бери ашыкъланы,

(Далхат чыгъарыб, санаб, ашыкъланы береди). Сау бол! Мыртазакъ а болалмам, сау къал, ал шохум менден салам!

Д а л х а т. Ойнамасанг, къайтар бери ашыкъланы!

Т е м и р б е к. Биреуню бёркюн алсанг, сакъ бол бёркюнге, ашыкъчыкъла къайтхандыла ийесине!

Д а л х а т *(джыламсыраб, Темирбекни белибаууна джабышады)*. Ашыкъланы бери къайтар бусагъатдан!

Т е м и р б е к. Нек ёлесе? Къой соясыз кюн сайын, нек башладынг аналаны зырнайын?

Д а л х а т. Нек сарнайма? Кесинг сарна садакъачы! *(Темирбек ол берген ашыкъланы къойнундан чыгъарыб, кенгенге атады)*.

Т е м и р б е к. Ма, сен да джый, садакъа джыйгъан иги эсе, сюек ючюн шашхын болуб кетесе!

Д а л х а т. Кесинг джый, эртде юренибсе садакъагъа.

Т е м и р б е к *(Джагъасындан тутады)*. Къачан джыйгъан эдим, айтчы, садакъа? Айт, алай тюл эсе, тоба этиб къайт.

Д а л х а т. Къайтмайма, бер бери ашыкъланы! *(Тюйюшедиле, кенгден къычыргъан эшитилиб, Айшат джетеди)*.

А й ш а т. Энди уа къалай табдыгъыз бир-биринги? Нек джалгъайса, и, сен, хашкен, бери кесинги? Кет, бар юйюнге, юйюнгден кзурурукъ, танымай эсенг ырджынгы, ма, джумдурукъ! *(Темирбекни урады)*.

Т е м и р б е к. Нек ураса, кетмейме былайдан! *(Айшат дагъыда тюртеди)*. Бир хата саллыкъма сен зыкгыл текеге, къайтыб басмазча бу тийреге!

А н и с а т. *(Къычыргъы кенгден эшитилиб джетеди)*. Урмай, тюртмей айтыргъа джокъмуду джол? Нек ураса сабийни салмай хатер? Сабий тюйюшюр, джарашхан да этер! *(Темирбек бла Далхат бирер джары кетдиле)*. Иги билесиз, ол уруб, бу джарашыб. Чыкъгъа эди тангнга ургъан къолу къарышыб.

А й ш а т. Хашкен билиб сёлеш, сен ким, мен кимме? Кесинги урсам да мен эркинме! Сен ёлдюнг деб төлеу джокъду аны бил, тый хашкен, сеники эсе ол тил!

А н и с а т. Джарлы эсек, аллахны джарлысыбыз, бизни да барды ол буюргъан рысхыбыз. Сындырыб, джер бла тенг этиб сёлешесе, джанынгы тарт аллахдан къайтыб алесе! *(Айшат кетеди. Къанамат келеди)*.

А з а м а т. Нек урушасыз? Эгечим, неди бу дауур?

А н и с а т *(Джылайды)*. Ненча айтама ары барма деб, джара ююне джара салма, деб. Джаным, алагъа

башын ким ёлчелейди? Джарлы болсанг, джаргъа джуукъ джаша дейди. *(Темирбек бла Далхат бирге ойнай озадыла).*

А з а м а т. Анала джау болдула, талашдыла, балала уа, майна кёр, джарашдыла! Эгечим, сабий кылыгы алайды. Ала ючюн адам адам бла урушмайды.

А н и с а т *(джылай)*. Не зтейим артыкъ сёзлеге, джарлы эсенг, ёл да кир дейдиле джерге.

А з а м а т. Кимди ол, чакъырчы бери!

А н и с а т. Ма ол джоргъалаб кетиб баргъанды! Келиб джюн ишлемейсе деб къадалгъанды. Аны юсюне згетлери, джетеклери, майна келеди къан ичиучю эри! *(Къандауур къатлары бла озуб тебрейди. Бара барыб джалчысына тубейди).*

К ъ а н ш а у б и й. Эй, къарт, не айланаса сен мында? Кимни къойдунг, малны, къошну къатында?

К ъ у б а д и й. Эшек бла юйге отун тигелетгенме. Къошну, малны хоншугъа аманат этгенме.

К ъ а н ш а у б и й. Мал тас болса, ийманынгы ийирирме, башха этмей мыртазакъгъа сюрдююрме.

А н и с а т. Ма алайды джарлыгъа «саламы!»

А з а м а т. Эй, алан, айыб этмей, былай бир къайт, онгузула бла нек кюрешенинги бир айт.

К а н ш а у б и й. Тыйма, ким эсенг да, джолумдан, ёлюр гёбелек башын отха атхан кибик. Къаяры басык джууаб излейди Къаншаубийден, сослан къаягъа гакгыны ургъан кибик!

А з а м а т. Сен къартха къаллайла сёлешесе?

К а н ш а у б и й. Ол джалчы, мен ие, ишинг болмасын анда! Ксб кёргенме мен сенлей ззеулени мында!

А з а м а т. Тохта, кючюнге бек базгъанча кёрюнесе, кишиликни сынашайыкъ алай эсе! Нек туракълайса, къатын, энди артынга? Келчи чыгъайыкъ ары эл башына. *(Азамат аллына силкинеди, Къаншаубий туракълай кетеди).*

К ъ у б а д и й. Аллах ючюн тилейме, иеме тийме, мен бир онгузма, чотну аманнга ийме!

А з а м а т. *(Къандауурну ызындан кычырады)*. Къартха тийсенг, эштмедим деме! Бу ёзенде джашау табмазса, ант этеме.

К ъ а н ш а у б и й. *(кычырыгы зшитиледи)*. Тохта да сени бусагъат къабынга джыйдырайым! (Ол ары, къарт бери ташайыб кетедиле).

А н и с а т. Ким эсенг да къурман болайым джанынга.

Адам сёзюн алмайдыла тойгъан къауумла! Кел, юйге джууукъ бол, бир суусаб ичерсе.

А з а м а т. Сау бол, игиликге барайыкъ. (*Анисат кетеди джалчы къарт къайтыб келеди*).

К ъ у б а д и й. (*къайтыб келиб*). Джарлыгъа джакъ болгъан адам кёрдюк, танышыргъа деб къайтыб келеме. Сен ким боллукъса? Кел былай бу ташха бир олтурайыкъ. (*Экиси да олтурадыла*)

А з а м а т. Мен Азаматма.

К ъ у б а д и й. Ангыладым. Сен боллукъса бизничалагъа джакъчы.

А з а м а т. Эндиге дери джакъчы бола тургъанбыз, бюгюн кесибиз да джакъ керекли болгъанбыз. Къайсы къагъытчыгъа барайым? Керимгеми, Бекиргеми?

К ъ у б а д и й. Алада уллу башхалыкъ болмаз. Амма Керим джазгъан санга джарамаз.

А з а м а т. Нек, Бекир устаракъмыды?

К ъ у б а д и й. Ол андан устадыуа деялмам, джалатыу бла дженгнген болур аны баям. Бекир ашайды, пристопха да ашатады. Сени фахмунг не лязим пристоплагъа, къуш да къонмайды къуру ууучха! Теберди ёзенде чыгъа эди хапарыгъыз, бери къаллайла джангылдыгъыз?

А з а м а т. Сен сорма, мен айтмайым, неге керекди ол? Къалмады бизге бёрю ыздан ёзге джол!

К ъ у б а д и й. Адам ачыб, мал урлабмы хаджиретсиз?

А з а м а т. Терс болсакъ, анчамы тентирерик эдик? Закон салгъан азабны чегерик эдик. Мен билмейме кишиге бёрк ала, аллайны уа суймейдиле старшинала. Хыянатчы адамланы тутаргъа, деген буйрукъ келгенинде бизни таргъа, старшина гудуланы джашырды, бары ючюн да ючюбюзню ашырды.

К ъ у б а д и й. Тутмакълыкъдан къачханынгы эшитгенме, таукелликге уллу сейир этгенме.

А з а м а т. Джети джылны джанууар халда джашагъанбыз, кесибиз да хайыууаннга ушагъанбыз.

К ъ у б а д и й. Старшинагъа дерт къайтарыб кёрдюнгмю?

А з а м а т. Тиширыуну болумунда адаргыгъа кёл бармайды дертим барды деб айланыргъа. Сизни элде нечикди джашау?

К ъ у б а д и й. Сукъланыр зат джокъду!

А з а м а т. Иги хапар айтмадынг да, Къубадий! Бир биринден айырылыб, Азамат онгнга, Къубадий солгъа

озадыла. Къаншаубий келе келиб, къартны ызындан къычырады.

Къаншаубий. О Къубадий! Былай къайт! (*Къубадий къайтыб келеди*).

Къаншаубий. Былай олтур (*Олтурады*). Санга айтырыгъым барды. Биягъында мени бла чѳрчек сѳлешген, эшта, хаджирет Азамат болур эди?

Къубадий. Олду, Къаншаубий.

Къаншаубий. Ол кюн Азамат мени малымдан къаллай бир ууаныкъны сюргенди.

Къубадий. 20 ууанык сюрюлгенди. Алай а сюрген Азамат тюлдю.

Къаншаубий. Да сора Азамат сюрмей, менми сюргенме?

Къубадий. Да ол да сен да сюрмегенсиз. Малны сюрген кесинги джашынг Унух болгъанды.

Къаншаубий. Сен къарт, керт да дегеннге, мени тѳзгениме, къабынгдан чыгъыб айлана кѳреме. 20 ууаныкны кесинги бойнунга салырма да, ол заманда кѳрюрсе кюнюнгю! Унух атасыны къошуна чабханды деб, кимни ийнандырыргъа умут этесе?

Къубадий. Бышыбызда аллах кеси къараб тургъанлай, алай къалай сѳлешесе? Мен ѳлюр тюгю чыкъгъан бир къарт, ѳтюрюкню къалай айтырма?

Къаншаубий. Сен былайда кимге ауаз берирге кюрешесе. Мен Къуранны окъуб чыкъгъанма. Сен а Къуранны тюгел къолунгда тутмагъанса! Унух мени малымы сюргенди деб кишини ийнандыраллыкъ тюлсе!

Къубадий. Да къалай ийнандыралмайма, къаратору аджирге миниб, ууаныкъланы Нарсана базаргъа сюрюб баргъанын бир тюл, эки юч адам да кѳргендиле. Аны юсюне базарда сата тургъанын, Карчоннада тишируула къатыш иче тургъанын кѳргенле бардыла.

Къаншаубий. Ийманынг алай болсун. Ол кюнледе Унух къошну къатына джууукъ басмагъанды сора.

Къубадий. Энди кѳймай эсенг, болгъаныча айтырыкъма. Джаумлу кюн эди. Ингинде бек кеч эте келди да, Унух кече къошда къалды. Мени къошха келгеним кишиге айтмагъыз деди. Джаумлу кече стауатха айландым, Унухну илкичге тагъылгъан аджири джокъ. Андан къайтыб, джарыкъ джандырыб къарасам, Унух къошда да джокъ. Арабин бу къайры тас болду экен деб, джатыб къуюшене тургъан малны санагъанымда, 20 ууанык джетмеди. Ма, хапарны кертисин излей эсегиз.

Къаншаубий. Хайыр, тюз айтаса дейик. Сора сен мени ётюрюкчю этерге излейсе, не? Мен тюнене къагъытчыгъа джаздырыб, Азамат сюргенди 20 ууаныкны деб, джарашдырыб, пристопха табдырама. Сен да мени бюгюн ётюрюкчю этесе, не?

Къубади. Мен джангыз бир инсанны да ётюрюкчю этерге излемейме. Не айтханыгъызны да этейим, не да болсун, мени ётюрюкге къошмагъыз, ансы. Джангыз бир джерде джалгъан шагъатлыкъ этиб, кишини гюнахына кирир къарыуум джокъду.

Къаншаубий. Мен сени халинге къарайма да, хозыйнынгдан башха кимни да къорууларыкъса. Сени къарнынгы асыраб, юйдегинге да ашау, джашау бериб тургъан Къаншаубийге сенден шапагъат джокъду, не?

Къубади. Етюрюкден ёзге не айтханынгы да этейим.

Къаншаубий. Мени сёзюм сёзю. Андан тайыб боллукъ тюлдю. Энди, хай да къошха терк къора. *(Къубади артына, алына къарай кетеди. Башха джанындан Азамат келеди).*

Азамат. Къаншаубий! Да сен адам ашагъан эмегенсе да. Да сенде иман деген затны ышаны да джокъду да! Сен къартдан джалгъан шагъатлыкъ излейсе, не? Сен Пашинске бла Нарсананы Карчонналарында мюлкюнгю бёскёрюб джюрюген джашынгы аманлыкъларын, бёрюню ашаса ашамаса да ауузу къан дегенлей, джакъсыз абреклеге джюклерге кюрешесе, не? Олмуду сени эркишилингинг? *(Къаншаубий айтыргъа сёз табмай, джунчуду).*

Къаншаубий. Бёрюню аласы, къарасы джокъду. Унух сиз да бир итни похусуз.

Азамат. Огъай. Биз киши малына тиймейбиз. Сен кесинг тюбеменликге, джашларынг биледиле, ма бу абрек джылларыбызда сени малынга да кёб бичен алгъанбыз кёб къашбакъ, мал орун ишлегенбиз. Алай болмай, сен адам сёзюм ангыламай эсенг, сени мурдар къанынг манга халалды, ма бусагъатдан ашырайым атангы джанына

(Билмей тургъанлай, Къаншаубийни кичи джашы бла куюу келедиле.)

Къаншаубий. Нечиксе, Азаматчыкъ тюшдюнгмю къолума? Сен былайда мени юсюме асыры кёб къусдунг да! Ма къууан, бу гитчебизди, бу уа кюеуюбюз. Биз сенича хашкен тюлбюз, бизни адамыбыз барды. Къайда энтда бир айтчы, биягъында айтханларынгы.

А з а м а т. Нек айтмайма, бек айтайым. Джалчыланы этлерин ашаб, терилерин чабырлыкъ этиб киесе. Биреу-лени кыйынлары бла джыйгъан харам рысхынг, кимге да халалды. Артыкъ да бек хауле джашынга. Алай а сен атасы, ол баланг, ортагъызда болгъан итлик ишлеригизни манга джагъама десенг, кѳремисе ол мийик къаяны. Ма алайдан атарыкъма сени.

К ъ а н ш а у б и й. Бу басхан парийни манга мындан кѳб юрдюрмегиз! Бусагъатдан кѳолун аягъын байлаб, алыб барыб, ол кеси айтхан къаядан быргъагъыз! Бир да кѳуруса да, къаргъа бла кѳундузгъа аш болур.

Джашла экиси да кысыла келиб, Азаматха илинирге кюрешедиле. Алай а джетген джетгенни уруб, къаблаб, чортлатыб барады. Джашы бла кюеую кими асхаб, кими билегин тутуб, ынгычхаб къачадыла.

К ъ а н ш а у б и й. Аман итлеча, къайры къачыб бара-сыз. Былайда Азамат деген бир калак итге базман болалмагъан, сиз не затласыз? (*Джашла къайтмаздан тас боладыла*). Къаншаубий къамасын чыгъарыб, Азамат таба тебрейди).

К ъ а н ш а у б и й. (*Азаматха*) Не адамгъа, не малгъа сенден тынчлыкъ болмай къалды да. Тохта, да мен сени джелмаууз башынгы кесиб алыб, пристопха саугъа этейим да!

Азамат, ол къатына джууукъ келгинчи орнундан тебмей туруб, къатына джууукъ келгенлей, къаманы тутхан кѳолуну бууунундан табанны джетдириб, Къаншаубий ары ауаргъа башлагъанлай, сыртына джумудурукъну джетдиреди. Къама келиб Азаматны аллына тюшеди, кеси уа алчы-гулчу болуб, джыгъылыб кетеди. Азамат Къаншаубийни къамасын кѳолуна алады. Къаншаубий иги огъуна кыйналыб, ёрге турады. Юсюн-башын къагъаргъа кюрешеди.

А з а м а т Джашынг, кюеуюнг да кесинге ушай кѳре эдим. Ма, кезлик кибигинги кынына сал. Байрамджакъ Къаншаубий, экинчиде былай гугуруклансанг, башха тюрлю сѳлеширикбиз. Къаншаубий кѳолу къалтыраб, къамасын кынына тюзеталмай, кѳб кюрешеди.

А з а м а т. (*Кычырады*). Гыкга, Локка, Къубадий, былай келигиз. (*Келедиле. Къаншаубий кесине кѳоркѳуб, кѳзлери джанадыла*).

К ъ а н ш а у б и й. Кѳр сен быланы. Тиллешиб джюрюгенлерин! Сен, Азамат, аманлыкъдан артха турмагъан бир адамса. Алай а эсинге салама...

А з а м а т. Тохта, Къаншаубий, сени генезир джанынг кишиге да керек тюлдю. Биринчиси, сен мени кесингден телиге санагъанынгы мен кёреме. Сен джашынг, кюеуюнг бла тиллешген заманда мен къарнашым Локка бла тиллеширге нек болмайма? Сиз ючюгуз мени хорласагъыз арам-къарам этмей, башымы кесиб, пристопха алыб барлыкъ эдигиз. Мен а, сиз алгъа тиймесегиз, сизге тиерик тюл эдим. Энди мындан ары санга джан керек эсе, былайда, бу къартны къатында эки затха ант этесе: биз сени малынга, хазнанга къатылмагъаныбызгъа. Аны джашынг бёскериб баргъанын мюкюл этиб, бу къартха уа не азда тиймезге ант этесе да, андан сора джолунг мамукъдан, сау эсенг юйюнге къайтаса. Алай тюлмюдю... кесинг окъугъан Къуран бла ант эт. (*Къаншаубий не этерге билмей тентирейди*). Ант эт дейме мен санга! Алай тюлмюдю тебретигиз ол кеси кьоркътухан къая башына.

Джашла эки дженгинден тутуб тартадыла, Къаншаубий аякъ тирейди.

Къ а н ш а у б и й. Тохтагъыз, Къуран бла, аллах бла да ант этеме, атыгъызны сагъынмазгъа, къартха да тиймезге.

Джабыу.

Бекирни юю. Эшик къагъылыб. Локка юйге киреди.

Л о к к а. Салам алейкум, юйге игилик!

Б е к и р. Алейкум салам, келгеннге да игилик!

Л о к к а. Узакъ джолданбыз, инджиббиз бек, Бекир, санга барды уллу тилек.

Б е к и р. Кел, олтур джарсыу неди, эшитейик, джарар затны нек этмейбиз, бек этейик!

Л о к к а. Джашланы чакъырайым. (Эшикден тышына къараб, келигиз, деб къычырады. Азамат, Къасбот, кириб, саламлашыб олтурадыла.

А з а м а т. Иги тынч эсегиз биз сорлукъла?

Б е к и р. Тынчбыз, джашла, джокъду хатабыз! (*Суусаб келеди, ичедиле*).

А з а м а т. Адам джашаудан эрекбиз биз ючюбюз, аллах бла аманатбыз, тилекчибиз.

Б е к и р. Сиз бирлеге мюлк дау бламы айланасыз? Прошаннаны пристопхамы джаздырасыз?

А з а м а т. Огъай, огъай, биз джюрюген башха ишди, рысхы ючюн джыртышыу бешишди.

Б е к и р. Ким боллукъсуз сиз, танышайыкъ. Дау болмайды мюлксюз, джерсиз.

А з а м а т. Болады, Хаджибекир! Да санга аманатма, мен Хаджирет Азаматма.

Б е к и р. Он хаджирет болсанг да, Азамат, къонакъ къонакъбайгъа аманат.

А з а м а т. Тутмакълыкъдан къачхан юч хаджирет, азаб чекмей, джашар кибик бир мадар эт.

Б е к и р. Къалай айтасыз, алай къалай айтасыз? Боб-бошнагъа азаб чекген инсанласыз. Мен билеме, къонакъ болугъуз юйюме! Таулугъа джюкдю къонакъ къачын кёрюрге! Къонакъ, джаным, уллу аллахны къонагъыды, меникиди хар биринги гюнахы да. (*Ашарыкъ келтиредиле, ашайдыла*).

Б е к и р. Белибауну, ышым бауну бош этигиз, тилек тилеб, уллу аллахха иш этигиз. Прошеннаны мен кёл ашаб джазарма. Джарамаса уа, тюрк патчахха джолларма. Къагъыт, къалам правлендеди, мен барайым, эсигизде болсун, джашла, алайы. (*Эшикге чыгъыб кетиб, къайтыб келеди*). Джашла, аманат болайыкъ уллу аллахха, башыбыз къалмасын бир палахха. Джюкге алдым хайыр хатагъызны, ышаныгъыз манга сауут-сабагъызны.

А з а м а т. Алай къалай болур?

Б е к и р. Сагъыш эт. Кирген бар, чыкъгъан бар, сауут эслениб, джайылмасын хапар. Мен сау къадар къоркъуу джюкдю джашла сизге, аккыллыкъны келтирмегиз кёлюгюзге.

А з а м а т. (*Шкогун къолуна алыб, биринчи кёргенча къарайды*). Айырылмаздан тогъуз джылны джюрюдюк бирге. Энт да, шохум, эсенлик бла тюбейик. (*Джашла сауутларын Бекирге береди. Ол сауутланы кёлтюрюб кетиб, башха юйде къоюб къайтады*).

Б е к и р. Асламыракъ мычысам, къарамагъыз, сизни сансыз этгенге санамагъыз! Къайта эсем, биз тынгылы сёлеширбиз. (*Кетеди*).

А з а м а т. Сары джауча джагъылды, джаным, бу бизге, халек уста кёре эдим кука тилге.

Т е м м о т. Джангыз бир кюнню сагъышдан къайтмайма, излейме, терслигими табмайма.

Л о к к а. Ол тюлмюдю джюрек джауну ашаб баргъан?

Т е м м о т. Ма, адам десенг, Бекирча болады.

А з а м а т. Кёлюнгмюдю? Табханса бизге шатырны, абреке джакълыкъ этген батырны. Аллах билсин, къо-

накъбай да къалайды? Джюрегими бир зат хаман талайды.

Гыкга. Хаман аккыл нек боласа, Азамат.

Азамат. Бизни сатыб, багъа чыгъарын таныса, болмаз джакълыкъ отубуз бир къармалса! Ма, тогъуз джыл бёрю джашау этгенли. Юркмей, къоркъмай, тюзде, джолда джюрюгенни кёрген сайын кёлум бла сукъланама, мангылай ишге термилеме, таралама.

Теммот. Не кюннге чыгъармай, не эшикни джабмай, саным ишни кюсеб, ишлерге кюн табмай (*«Къасбот» «Джандарны» мурулдаб джырлайды, эжиу этиледи*).

Локка. Юйюнг болуб, бир тыбырны джылытмайын, биз терекден джел учургъан чапракъ киби, не джашау эталмай, не джарытмай, тар тузакъда мутхуз джаннган чыракъ киби.

Азамат. Азаматчыкъ, артыкъ ийегинг барды, деб, анам хариб, маджал ашны теджей эдинг. Эл ауузунга къараб тургъан бир адам боллукъса, Азамат, сен, дей эдинг. Хурмет тюл да къайгъыладан толдум, анам. Учу ызлагъан къазакъ бёрю болдум, анам. Сен ёлген кюн мен да ёлсем, иш тынар эди, пристоп да бир кесек тынгы табар эди. Тюзю, энтда мен кесиме ышанмайма.

Теммот. Оноучуса деб, табына билмейсе кишиге.

Азамат. Да, не этейим аллах берген бу халиме? Сыйлагъанны сыйлайма, сыйламаса, терсине тартса, тартама мен да терсине!

Локка. Хата джокъду, талай байгъа мал джокълатдыкъ. Джарлы юйледе толу къазан эт къайнатдыкъ. Биз эсенликден, бюгюн кёб джарлы токъду. Джангыртханбыз кёб ёксюзню зыккылларын.

Теммот. Онгузлагъа джакъ болдукъ, адам болгъан эсе, ахырат да бизникиди къуран айтхан бар эсе?

Локка. Халкъ ёкюлю Бекир къонакъбайды, нек къоркъабыз, аллах айтса, джарайды. (*Къанамат джандарны ортасындан мурулдайды*).

Теммот. Заман болгъанды, энди тынчайыкъ, таннга да игилик бла чыгъайыкъ. (*Чыракъны джукълатыб джададыла*).

Азамат. Алан, Гыкга, аякъ таууш эшитеме!

Теммот. Аз джюрюген джокъду? Къой джукъла, истеме!

Азамат. Бу къанаугъа сауутланы бош алдырыкъ.

Локка. Джюрегинг уру некди сени Азамат? Къонагъына этмез да ол хыянат!

А з а м а т. Уру тюлдю, ол джюрекди, Гыкга, ийнан, тогуз джылны сакълаб тургъан хар чарпыудан (*Гыкга туруб терезеден къарайды*).

Л о к к а. Юйню къатында мыртазакъла джюрюйдюле!

А з а м а т. Айтама да, боллукъ болуб бошагъанды, тегерекни джаллы джыйн къуршагъанды. (*Чыракъ джан-дырадыла, кийнедиле*).

Т е м м о т. Бош кёре эдим биз тюбеучю джаллыла! Бёрю десенг бёрюдюле ма была!

Л о к к а. Джаныуар десенг, джаныуарла мындадыла, къан ичерге хазыр болуб турадыла.

А з а м а т. Гыкга, Гыкга, алдамайды джюрегим. Къо-барайыкъ, кел, эшикни безгисин. (*Эшикни ачаргъа кюре-шедиле, бирер затны алыб, урадыла, ачалмайдыла*).

А з а м а т. Чюйреди да парий итле ишигиз! Ачыкъ джерде стем болмаз эди къыркъ бешигиз. (*Эшик ачылыб, алларында акъ тону бла Мырза, ызындан Къаншаубий, мыртазакъ кириб келедиле*).

М ы р з а. Да, къонакъла, бетден-бетге танышайыкъ, артха салмай, сёзню туура айтышайыкъ.

А з а м а т. Къылычланы кёкюреклеге тиремейин, къо-накъла бла таулу кибик танышсагъыз, адет бла намысны да теблемейин, сауутланы юйюгюзде къалдырсагъыз. Айхай, айхай сёлеширек арада. Бёрю бла бёрю тилде сё-лешебиз, кириб келсе да, тумакъ къойну къабына.

Т е м м о т. Бекир «къонакъбай а» къайда къалды? Къонакъларың сизге бериб ол къоймаз да! Ишибизни бойнуна суюб алды, кёзю кёре, бу зорлукъну унамаз да!

(Старшина бла Къаншаубий бир-бирине мыйыкъ тубюнден ышарадыла).

М ы р з а. Энди джашла, пиреуленнге барайыкъ, иши-гизни айырайыкъ закон бла. Керек болса, Бекир да табыл-лыкъды. Алай болмай, ариу бла эсгертеме, къынк этгенлей, къырыллыкъсыз, ант этеме.

А з а м а т. Ант этмей а, алай болсун ийманың, улху бла бирге туугъан мискин джаның.

М ы р з а. Кел, Азамат, иш кетмесин хынылыкъгъа!

Т е м м о т. Къанаула согъумлукъгъа сатар ючюнюмю джашагъанбыз джылны ит джашауда.

Мырза. Нек сатабыз, нек сатабыз? Хынылыкъгъа бош кетмесин арабыз!

Азамат. Суймеген эдим гинджи киби кийингенин, ол къанауну тюлкю киби кийингенин. Мен бу затны эртдерекден билген болсам, джангыз кюнне баш эркилик табалсам, бычакъ бышлакъны сылгъан киби, къазакъ бѣрю эшеклени къыргъан киби, ѳтмез тенгиз айырса да, арабызны, джангыз кесим бутар эдим джыйырмагъызны. Нек турасыз, ма тутугъуз, къоркъмай эсегиз.

Мырза. Нек тутабыз, нек тутабыз. Огъай, огъай.

Азамат. Нек бола эдик биз бююнча джазыкъ, ойнаталсакъ къолда къама неда къазыкъ?

Мырза. Энди, джашла, бош сѣзлени, кел къояйыкъ, ишигизни закон бла айырайыкъ.

Азамат. Ийнан чыгъарлыкъма он багъаны джаныма, боярыкъма оногъузну кеси къанына.

Теммот. Хар кюн сайын аллах айтса дегенлей, буму болду биз табалгъан тилек тилей?

Лока. Тура келиб, джата туруб намазлыкъда, биз тилеген къадар тилек энди къайда? Кимни кимге талатаса, сыйлы аллах! Инджилгеннге нек джауады хар бир палах? Нек толадыла мурдарланы иннетлери? Аламыдыла, уллу аллах, умметлеринг?

Мырза. Ий бош этесиз, мен сизге аманлыкъ излемейме!

Азамат. Сени уа, Къаншаубий, аллах, Къуран бла да берген антынг къайда!

Къаншаубий. Мен бѣрюлеге берген антымы антха санамайма.

Азамат. Сора, мени тутаргъа келгенсе, не? Бир аманлыкъдан артха турмагъан адамса, джашынг Унухха къарыуунг джетмегенинде, джакъсыз абрекле бла кюрешесе, не?

Къаншаубий. Сизни артыгъызны этсек, джашха да бир оноу болур!

Азамат. Тюз айтаса! Къаргъа къаргъаны кѣзюн алмайды.

Къаншаубий. Агъач бѣрю, ауузунгу тый. Тюбде болсанг да уллу сѣлеш деб, кѣрмейсе сен быланы.

Мырза. Къой Къаншаубий, энчи дауунгу арагъа салма.

Азамат. Ол энчи дау тюлдю. Пыргъауунла бла джакъсызланы, джелмауузла бла аякъ тюбде къалгъанланы араларында болгъан ѳмюрлюк дауду ол.

Мырза. Къюгъуз, нетесиз ёмюрлени санаб? Джарлыны байны да аллах кеси джаратханды.

Азамат. Огъай. Экисин да зорлукъ джаратханды. Ма энтда бир кере тюшдюле тюбге джакъсызла, къууаныгъыз. Тамбла кёкюреклеригизде медалла джылтырарыкъдыла. Эй, джашла! Хомух болмагъыз. Кёрлюкню кёрмей кёрге кирмезбиз. Сатлыкъладан къоркъмагъыз! Алырбыз да джаныбыз ючюн биз да багъа, салырбыз да джелмауузлагъа онушар джара. Ючюсю да джан бердиле батырла киби, деб туудукъла айтыр киби. Нек къараб турасыз? Ма байлагъыз! Алай тюл эсе уа джолдан джанлагъыз! Болмай эсе, бир эрлеча сёлешейик.

Мырза. Кимни атасын ёлтюренибизни эшитайик. Да, сёлешейик.

Азамат. Сатлыкъллагъа аллай ёт эмда эрлик къайда? Сиз билген тегенеде харам аш, файда!

Мырза. Ийнаныгъыз тутмазбыз сизни.

Азамат. Ийнанмайма! Асыры бек къызыныбсыз чынлагъа. Тау да, таш да даучу болур бу затлагъа! Бююн къууасыз мени генезир дунядан. Сизге къайтыр бу туз, ма бу дам. Мен былайда бир ёллюкме, аман къанаула, къаныгъызны ит кючюкле джаларла.

Локка. Къонакъ сатхан азрейли керахатла, медал бла тебси тюрню унутурча, ёмюрюгюз ёкюрюча эм улурча.

Мырза. Къюгъуз бош сёзню, бой салыгъыз!

Теммот. Тохта, кёзюу джетиб ёкюрюсюз, бизге къазгъан уругъузгъа кёмюрюсюз.

(Азамат Мырзаны билегинден сермеб, тон дженгин бери айырады. Мыртазакъ Азаматны герох бла учхара урады. Башха мыртазакъ. Гыкганы къама бла сермеб аудурады. Къанамат окъ атхан мыртазакъны бир ургъаны бла джыгъады, араларын джырыб, эшикге къутулады. Мыртазакъ секириб туруб, ызындан чабады Азаматны «джиберме» деген къычырыкъла эшитиледиле. Мырза бла бир мыртазакъ Къасботну къолларын артына байлайдыла. Азаматны сюрюб кетген мыртазакъ къайтыб келеди.

Мырза. Не болдугъуз? Ычхындырыб къоярсыз да?!

Мыртазакъ. Ычхынса да сейир тюл эди ол .
аждагъан. Адам тюл эди, алауган эди алауган! Адемейни
билегинден сермеб алыб атыб ийди, тюз къол ташны
атхан кибик. Тюз хунаны башы бла учуб барыб, тоб
деб тюшдю Адемей, туз тулукъ тюшген кибик. Азамат
кючден ауду тогъуз-он окъ бирден тийиб. («Къанамат»
*деген джырны тартыуу согъула тургъанлай, джабыу
ийиледи*).

ЛАЙПАНЛАНЫ
ХАМИТ

ДЖЮРЕК
ДЖАРА

ПОВЕСТЬ

Боран кече

Къуат улу Батей, эртденбла эртде къобуб, къол-бет джууб, джылы кийиниб, эшикге чыкъды. Январны сууукъ аязы аны суююмлю токъ бетин чимдиди. Чырпа бёркюн джелкесине тюрте, огъурлу къара кёзлерин кенг ачыб тёрт джанын сынады: Тёгерек къар басхан джалан сыртла тик бетле, талала, терен чегет къулакъла, узакъда тау-ланы тёппелерин агъартадыла.

Батей джюгенни зынгырдата барыб, бауну эшигин кенг ача: «Токаш! Къалайды кеф? — деб ышарыб сорду. Къаратору байтал: «Хи-хи», — деб къууаныб, анга акъыллы догъра кёзлерин джандырды. Батей атны бойнундан башлаб аякъларына дери къадалыб, бичен буштукъ бла сюртдю, сылады, сыйпады. Бауну бир джанында ийнекни габдешине да аш атыб, атны тартыб барыб, илчикке такъды. Ат джерни чыгъарыб терлигин да къагъыб-согъуб байталны джерледи. Бу ат тайчыкълай ёксюз къалыб, Батей аны кесине алгъан эди. Къолундан келгенча сылаб-сыйпаб, джан аурутуб къарады, сютю, сют башыны да къызгъанмады. Ол эки кере къаты ауруду, мал докторну чакъырыб, иги дарманла бла къадалыб бакъды.

Ючге чыкъгъанында, ким да сукъланырча тебчилдеб джюгенде тохтамагъан, бир къынгырбоюн, ёрекъулакъ болду: ёшюню кенг, саурусу тёгерек, аякълары узун ингичке, бойну да узун. Атасыны къылыгъы Батейге кёчгенди аны ат бла джаны бирди, кеси инджилсе да, атын инджитмез, кеси ач къалса да, атын ач къоймаз. Къыш ачы сууукълада джамчысын юсюнден алыб, атны сыртына атыучанды. Керекли кюн бир минсе да, Батей анга джюк салмаз, башха адам салса да разы болмаз... Тик ёрге чыкъгъаны болса да аны атха миннген адети джокъду.

Баш энишге тюшгени болса да — джаяу. Иеси ийнакълагъанын, урушханын да ат иги ангылайды. Кенгден «Токаш» дегени болса, «Хи-хи» — деб къууаныб чабыб джестер. Заманында аш берилмесе уа, ол ачыуланыб, огъурсуз кишнеб, ал аягъы бла джерни къазыб даулар.

Батей Токашха минсе, къамчи излемейди... «Къамчи бла джюрюген атны не атлыгъы барды? дейди.

* * *

Батейни юй бийчеси Кемисхан кесекле тийиб бирси юйде джатады. Ол кеси шапалыкъ этиб, маджал ашарыкъ табханын джарашдырыб, столгъа салды. Буда гырджын да, эки аякъ джууурт да салды. Кемисханнга да ол айтхан ашарыкъны элтди. Батей радиоприемникни къургъанлай, ол къычырыб джангы хапар айтыб башлады. Къой ферманы тамадасы тюклубет Къазанчыланы Окъуб ала кюйюз артмакъларына элге элтир хапчюгюн джарашдырыб джыйды. Батей ёлтюрген бёрюню къатхан терисин да тамадагъа деб къанджыгъасына къысарча чырмады. Экиси да ашарыкъгъа чёкдюле... Окъуб, джукъа уууртларын кёбдюрюб, джаякъ таууш этдире, мушулдаб ашаб тебреди. Ол столда ачылыб тургъан китабны кёрюб:

— Батей, биягъы сен джанынг-тининг да китаб. Бир къайгъым болуб мен джукъудан бёлюне башласам, къолума китаб алдым... Сонгура, бир кесекден, алхамдюлиллах, хурулдадым да тебредим...

— Бусагъатда китабдан къачхан,— деди Батей,— кесини насыбындан къачады... Ол адамгъа бедешликди. Джюз къызым болса да, аллай джашха бирин да бермез эдим... Мени акъылым бла бусагъатда къойчу билимли адам болургъа керекди. Элиб дей билмеген тумакъ къойчу бизге керек тюлдю, аллай къойчуну зараны хайырын озуб кетерикди. Мен къойланы юсюнден кёб иги китаб окъугъанма. Мен аланы ашларындан-сууларындан башлаб, аурууларына дери билирге кюрешеме... Алай болса да, къойланы юсюнден мен алкъын кёб затны ангыламагъанма. Мени атам, къойну, атны да былай къараб кёргенлей, тюгюнден, неда кёзлеринден: «Эй, муну ауругъаны барды», деб билиб къоя эди. Бир къауум адам «тумакъ къойча» деб, къойгъа хиликке этиб сёлешир. Тейри деб айттайым, анамдан туугъанлы мен къойла бла келеме. Мен сынагъан-биз хиликке этерча къойлада аллай тумакълыкъ джокъду... Сёз ючюн, мен не сынаб кюрешсем да къозуну анасы къайсы къой болгъанын билмей къалдым. Къозула бары да манга бирча кёрюндюле. Мен беш джюз къозуну къойлагъа къошсам, хар ана къой баласын къыйналмагъанлай табады. Къойгъа башха къозу баргъаны болса, ол табанлаб уруб къатына да къоймайды.

Бу былай нек болады? Хар кьой кесини баласын кьалай таныйды? Хо, ол да алай кьалсын. Ол биз тумакъ деген кьой кыш, неда джаз кьочхаргъа нек турмайды? «Къачда болмаса кьочхаргъа турургъа болмаз», деб анга ким юретди? Мен кесим кьрген, кесим сынагъан зат. Августда джугьутурла кеслери эчкиледен айырылыб октябргъа дери энчи сюрюу нек боладыла? Къачда эчкиле текеге тургъан заманда ала келедиле да кеслери кьошуладыла. Бу былай нек болады? Былай этигиз! — деб алагъа ким дерс берди? Кьойланы кьаллай ауруулары барды? Аланы кьалай багъаргъа керекди? Быланы барын да мен билирге борчлума. Бусагъатда мени баш сагъышым: кьойла эгизле табар ючюн алагъа кьалай кьараргъа керекди? Былтыр бизни кьб кьоюбуз эгизле табдыла, аны ючюн бизни махтар ючюн да кьоймадыла. Ачыкъ айтыргъа, кьой ферманы алкьын кьб джетишимсиз ишлери барды. Менде тьезюм кьалмагъанды, ишле тюзелмеселе, мен бу фермадан жанларыкъма. Мен айтхан неди? Бизни сюрюуюбюзде осал, агъачсыз мал кьбдю, аланы джюнлери да аз... Аллай кьойла бла ким бет джарыкълы боллукъду... Майна крайда алтышар-джетишер килограмм джюн берген сейир кьойла... Аладан нек алмайдыла?

— Батей,— деди Окъуб, сууукъ кьараб,— мен да аны тамадалагъа айта-айта безгенме. Ала: «Ахча джокъду», деб баш аладыла. Иги малны бизге бошунагъа киши да бермейди. Батей ауазын бир кесек кьлтюрюб хыны айтды: «Ахча джокъ эсе, сора легкой машиналары барды да? Бизни тамадабызны хурджунунда партбилети болгъанлыкъгъа, джюрегинде коммунистлиги азды. Хар адам этген ишине уялмай, ыйлыкъмай джашаргъа керекди. Биз талай джылны бирге ишледик, бир-бирибизни сынар ючюн кьалмадыкъ. Сен ферманы осал ишлерине нек тьезесе? Аланы башларын нек бастыраса? Ферма бай, хайырлы ферма болса, кьрал да кьууаныр, биз да кьууанырек. Ферма жарлы болса, биз да кьармалдыкъ. Алай тюлмюдю?

Батей совхозну адам тьезмез осал ишлерини юсюнден кьызыб:

— Алай нек болады? — деб сьелешди.

Алай болса да Окъуб аны сьезюне тынгыламай ашарыкъгъа къадалды.

Ашаб-ичиб, экиси да эшикке чыкъдыла. Шылап Окъуб кьочхар тону бутларына чырмала, кьарны джырыл-

дата тири-тири атлай барыб, баудан бир мазаллы семиз акъ кьойну мюйзлеринден тартыб чыгъарды. Кьой аякъ тиреб, атламагъанында ол кюч этиб, скойреб юй аллында четеннге келтирди. Сюек саблы бир уллу бычакъны: «Ма, бойнун тарт ары»,— деб Батейге узатды. Сора, Окъуб кьойну четеннге томалтыб тыпырдагъан аякъларына къадалды. Батей да чегелеб, сол кьолю бла кьойну башын кюч этиб четеннге басды. Онг кьолю бла да чиллеча чыммакъ къалын джунде кьойну богъурдагъын излеб тебреди. Джюнню эки джанына айрыб, сылаб, кьойну богъурдагъында кызылдым этин ачды. Сора, зыб деб бойнун дженгил тартырча бычакъны алайгъа уулай шыбырдаб: «Бисмиллах», деди. Къыйынлыкъ джетгенин ангылаб, кьой кысха-кысха ауур солуду. Алай онгсуз болуб тургъанлай, эки кере да мангырады. «Не терслигим, не гюнахым болду? Мен насыбсызгъа быллай бир зорлукъ нек этесиз? Нек къанымы тегесиз? дегенча, ол скойюмлю догъра кезлерин джандырыб, адамча ауур ынгычхаб Батейге мыдах, сууукъ къарады. Олсагъат Батей анасындан туугъанлы кермеген бир сейир затны кердю: кьойну кезлеринден джиламугъу тегюлюб бара... Аны кергенлей, Батейни джумушакъ джюреги эзилиб, санларына сууукъ тер урду... Уучу кийикни ёлтюрюб тишлик этеме деб, аны джюрегин отха тутханлай, анга джан кириб секириб туруб къачыб кетгенди деген таурух да шаркъ деб эсине тюшдю.

— Тоба, тоба,— деди сескеклениб Батей,— Окъуб, сен алыннганмы этгенсе? Бу сени кьоюнг тюлдю, кермеймисе энин? Бу совхозну кьоюду!

— Ол кимни кьою болгъанын сен айтмасанг да билеме,— деди ачыусунуб Окъуб.— Неге тынгылайса? Тарт ары бойнун!

Батей кьолю бла кьойну кёбген къарнына тие келиб ачыуланды:

— Адам тюлмюсе сен? Бу бууаз кьойду, бууаз... кьозларына да алай кёб къалмагъанды. Былтыр да эгизле табхан эди, ол кьочхарлыкъгъа кьойгъаныбыз да муну кьозусуду. Энтда ишексиз эгизле табарыкъды. Хай, хай Окъуб! Сен къалай ташджюрек адамса! Кьойну къарнында кьозусу бла ёлтюрсенг, ол адамны ёлтюрген кибикди... Бир башхасы джокъду.

— Не этерими,— деди чарлаб Окъуб,— мен кесим билеме, сабий тюлме... Мал доктор бла селешгенме, тилим бирди... Бёрю ашагъанды десек болду.

— Ашагъан эки аякълы бёрю болурмеди? — деб сор-сала не айтырса?

— Этден сизге да къоярыкъма: башын, аягъын, ичин, омурауларын да. Къалгъаны совхоз тамадагъа, ол санга да, манга да иги кёз бла къарарча, биле болурса: «Къуру къолгъа къуш къонмаз».

— Окъуб сен аны алай бек сюе эсенг, энчи къойлары-нгы бирин кесиб нек бермейсе?

Батей секириб туруб, бычакъны юй таба хыны быр-гъады, къойну мюйюзлеринден тартыб къобарыб, «юс» деб къыстады. Ол «ме-ме» деб къууанч тыбырлы болуб, къойлагъа бау таба атылды, Батей шибижича къызарыб къайнагъан джюрекни тыялмады:

— Кимди былайда сюрюучю? Сюрюучю мен тюлмеми? Сюрюуню айыбы мени бойнумда тюлмюдю?

Окъуб, бети-къуту да тюрлениб, харам кёзлерин Батейге джандырыб хыны этди:

— Батей, эсингде болсун, былайда ферманы тамадасы сен тюлсе, менме... Сен къоркъакъ, къызбай адам болгъанынгы бюгюннге дери билмей тургъанма.

— Тюз ангылагъанса, — деди Батей, — барды мени бир къоркъгъаным. Ол да неди? Уятымы, намысымы, сыйымы тас этеме деб къоркъама. Атам танкист эди. Сталинград-да 1943 джыл урушда ёлдю. Андан сора, анам да кёб джашамады. Ала манга не байлыкъ къойдула? Аладан манга къалгъан эски топракъбаш юй... Алай а, ала манга къойгъан байлыкъ алтындан, кюмюшден да багъалыды... Ол да неди? Ол адамлыкъ. Мен совхозну малын урлаб ашасам... гудучу болдум, сора, атам, анам къойгъан байлыкъ да мени юйюмден къорады.

Батей юй таба сабыр атлай къара сагъышха кирди:

— Кечем-кюнюм да, къарда, жангурда да мен къой-ланы юслерине ёре туруб, къралымы аллында уялама деб дыгалас эте, Окъуб да былай эте... Бу фермада аны талай энчи малы, аланы санларын башсыз-тюбсюз этерге кюрешеди. Къыркъ къойдан къагъытха тюшгени къуру беш къой. Бу ишни Батей тамадагъа айтханында, ол биягъы «болсун» дегенден ары джукъ да айтмады. Орден алама деб Окъуб бир джыл эгизле деб алдаб отуз къозу къошхан эди. Батей аны тамадагъа айтыб буздургъан эди. Андан бери Окъуб Батейге джашыртын уру къазгъа-нын къоймайды. Бетден бетге ол джукъ да айтмайды... Окъуб элге кетсе, ызына къайта билмейди. Ол тамадагъа мал бериб, тюбюнден-башындан кириб, омакъ сёлешиб

кесине бургъанды. Окъуб «Волгасына» миниб, кесини энчи ишлерине айланады. Фермагъа чыкъса: «Ишле кѳ болдула, тамадабыз джибермеди», — деб ѳтюрюк затланы гырылдайды. Элде аракъы кымылдагъан джерге сормагъанлай, къонакъ болгъан кылыгъы барды. Аны эринден къоюлуб къайтхан кызы совхоз ишден джанлаб, энчи ишлерине айланады. Кюлте-кюлте ачха элтиб, Москвадан багъалы хапчюкле келтиреди, сатыу-алыу этеди. Кѳзден кѳзге алагъа киши джукъ да сагъынмайды, тынгылайдыла.

Батей гыртчы санларын тири кымылдата барыб, къой ферманы эшиклерин ачханлай, бурнуна джылы мешхут ийис урду. Алты джюз сарыджилик шпан къой, таналача мазаллы къалач-мюйюз къочхарла, къошбаш текеле басыныб, эшикге атылдыла. «Хыр-рейт», деб Батей шош сызгъыра биченле таба сюрдю.

Антау гебеннге миниб, кѳмкѳк биченден къойлагъа эркин аш атды. Онглу онгсузну тюрте, ала ашха джабышдыла. Сакъалы салына бир мазаллы къошбаш къара теке кеси энчи бир уллу лыппыргъа джарашханды. Аны ашына чабаргъа къалачмюйюз къочхарла да базмайдыла. Барама деген болса да, былай бир кере сермегенлей, томалтыб джибереди. Акъылы джетишген болмаз эди, бир улакъчыкъ да чабыб барыб, текени биченине узалама дегенлей, ол уруб къаблады да къачыб кючден-бутдан къутулду...

Бу теке кече бир фермагъа келмей тюзде къалды. «Бнягъы дорбунда къалгъан болур», деб Батей эртденбла эртде къобуб ары чабды. Тик кюнбетде джаргамлада абына-сюрюне дорбуннга джетди. Уллу дорбунну аллында сюелиб, ичине сынаб къарай: «Эйт», — деб таууш этди, джукъ да джокъ. Дорбун аллында тебленнген къарда текени аякъ ызлары, бѳрюню сокъмагъы толу. Къарай барыб, бѳрюню эки буштукъ тюгюн табыб сейирсинди. «Эй анасыны, къалай алапат теке бошалды!» — деб ахсыныб бушуу этди. Фермада текени эркелетмеген, анга маджал ашарыкъ къабдырмагъан джокъду. Алай болса да, ол джашыртын юйге кириб, ашарыкъ табханын урлаб къабаргъа да уялмай эди. Бара барыб: «Бир къарайым» деб, Батей гебенле таба бурулду... Барса, теке антау гебенни юсюне ѳре сюелиб, биченни бушдукълай тура... Джетиб: «Ай, зауаллы, сен, саумуса? — деб къууанч тыбырлы болуб, текени мюйюзлеринден тутуб къучакълады, базыкъ бойнун, сыйдам сыртын сылады. Тинтиб къа-

раб не джерине бир сыдырылган ышан табмаганында, эл бла бир кзуанды. «Бёрю сени сагалламай калай кюйдү? Калай кутулдунг? — деб сорду, джумушакъ селешди. Бойнунда конгураучугу суюмлю зынгырдай, теке секириб, ал аяклары Батейни кёюрегине салыб: «Ме, ме» — деб биягы сен бир тузчукъ джалат дегенча, аны кюл аязын зыбыр тили бла джалады. Текени бёрюден калай кутулганын тюзюча киши да билмеди. Алай болса да, ол бёрюню джамызына джити мюйюзюн джетдирген болур эди дедиле. Кемисхан да: «Бёрю конгураучукуну зынгырдаганындан кюрккыган эсе, да ким биледи» — деб кюшду. Ол кюнден сора текени аты да «Батырбек» болду.

* * *

Батей да, аны катыны Кемисхан да талай джылны таймаздан кыш да, джай да джарашыб, кюй фермада кзуанчлы ишлейдиле. Ырысхы бла ала кишиге да сукланмайдыла: элде тёрт комнатлы джараган юлери, орун-орундукъ десенг да эркин, эки саулукъ ийнеклери, талай кюйлары, махтаулу ишлегенлери ючюн ачханы да онглу аладыла.

Мындан алда совхозну тамадасы: «Батей, ийнек ферманы ишлери колайсыздыла, тамада этейик, ары кеч, унутмазбыз, болуш», — деб тиледи. «Да, мени насыбым кюйла блады, аладан айырылсам, насыбымдан да айырылдым», деб аякъ тиреб унамады. Кертиси да ол кюйчулукуну сюеди, аны башына сыйга тергейди. Аны тенглери: «Алан, биргеннге бир кюй болмаса, сен джандетге да барлыкъ тюл кёреме», — деб чам этедиле. Батейни кюйланы юсунден талай иги китабы барды. Ауруган кюй болса да, аны не бла калай багъарга керек болганын ол мал докторга соруб да кюрешмейди. Аны билимини кюсунден кысыр калган кюй да джокю. Джыл сайын кёб ана кюй да эгизле табадыла. Бу иш бла районда Батейни озган кюйчу джокюду. Былтыр аны кюйнунда эки эгиз кюзу бла суратын да алыб махтаб газетде чыгарган эдиле.

Батей да, Кемисхан да бир бирлери бла да уруштуйюш болмай ийнаныб, ышаныб, ким да сукланырча татлы джашайдыла. Батей бир ишни юсунден «Калай болса таб болур?» — деб сорганы болса, катыны: «Калай суйсенг алай», — деученди.

Январны аллында бир сууукъ ингирде чоюн бетли тубанла бир бирлерин теблей, булгъана-чулгъана джетдиле. Мычымай къаялагъа, чегетлеге ёшюн уруш эте, гюрюлдеб бир халек боран келди, къалын джаугъан къарны огъурсуз джел сюрюб дуняны боран-гылан этди. Чегетде мазаллы терекле чыкъар-чукъур эте, томалыб шындык болдула. Бу джуртлада быллай халек боранны Батей дунясында да не кёрмегенди, не эшитмегенди. Къойла басыныб, бир-бирин теблей, кюнбетни энишге къулакъ таба къачдыла. Бир бёлек къой да кюнбетде эчкилени ызларындан кёнделен дорбунчукъла таба тизилдиле.

Батей, гыртчы санларын къатдырыб, таягына таяна, чабыб, къойланы алларын алыб: «Юс-юс»,— деб дыгалас этиб кюрешди. Алай а, ферма таба, боран ургъан джанына буралмады. Ашхам болду, кёз байланды. Батей: «Къойла сууукъдан къырылыб къан джауады», деб къоркъду.

Сюрюу ёзен ичине тюшюб, ачыкъ талада сабыр болду — тёбен джанларын къалын чегет, эски агъач, къаратёген, кюнбетге джанаша иги кесек нарат терек да бар. Кюреше кетиб, Батей сюрюуню алайгъа тыйды. Алайда чегет ышыкъда боран да шош, къар да джукъа, кёб да турмай боранны гюрюлдегени, ачы сызгыргъаны да сабыр бола башлады, чегетни чыкъар-чукъур тауушу да тохтады. Бир бирлерине эришгенча, бёрюле кенгден созуб улудула. «Джыйын джанлы болуб къан салмагъа эди», деб Батей сескекленди. Тамагъын бошлаб, ол чегетни зынгырдатыб, къысха-къысха туайлады... Эки бармагъын тилине салыб, талай кере да сызгырды, къаргъа батыла, «Бузлаб къаладыла»,— деб Батей къойланы юркютюб кюрешди, не бар, не джокъ деб сюрюуню тегерегине талай кере айланды. Арыб-талыб, къарт нарат терекге сыртын тиреб чёкдю. Туруб ёрге-энишге секириб да кёрдю, сууукъ юсюне ачыкъ да къошулду... Аны сакъалы, мыйыгъы да къар бузлаб агъарды. Боран тохтаб, дуня шош болду. Сууукъ джелни ачы ургъаны тохтагъанында, табигъатха бир кесек джылыу тюше башлады. Батей: «Энди хата джетмез» деб къууанды. Кёз къысмай, гызгыз эте, тангнга азаб чегиб чыкъды. Дуня терен къар, сууукъ чыкъырдатады. Къулакъ суучукъ да бузлаб шыбырдагъанын къойгъанды. Батей къарай барыб, бузлаб къар тюбюнде къалгъан он къойну табды. «Эй, ана-

сыны, быланы заманында къалай кърмей кълалдым?» деб кыйналды. Шош сызгыра, «хиррейт» — деб сюрюню ферма таба бурду. Къошбаш теке, эчкиле бла алгъа чыгыб, джол кърюзтдю.

Палтон джаулугъун да бойнуна атыб, Кемисхан орун-дукъда мыдах олтуруб тургъанлай, юсюне кирди.

— Хата болду дедим да джаным чыкъды, кез къысмагъанма. Не эте айланаса, саумуса?

— Джокъду хата, Шаутешик къулакъда кълалдым, боранда къойланы бери буралмадым... Он къой да кър тюрюнде кълалды.

— Хата джокъду, джанынг сау болса, мал табылыр.

Экинчи кюн Батей саулугъуму къолай кърмейме деб тарыкъды. Ючюнчю кюнюне санлары исси болуб, орунга тюрдю. «Кесекле тийгендиле, хата джокъду» — деб ол къатынына къл берди. «Кеси маджал боллукъ болур» деб, Кемисхан да элге хапар бермеди. Малланы ашлары-суулары да Кемисханны бойнуна тюрдю. Саулугъу да алай къолай болмагъанлай къатын къойлагъа да, ийнек-леге да заманында аш салды, къулакъгъа тюрюрюб суу да ичирди. Окъуб да келди. Батей, кючден сёзю чыгъа, анга хапар айтды.

— Да кърар керекли этгенсе, къойланы къргъанса. Сюрюню фермагъа нек джыймагъан эдинг? Терслик кесингдеди, къорагъан малны телерсе, — деб хыны селешди.

Окъубну бу дурген сёзлери Батейни кюе тургъан санларына ауур тийдиле, ынгычхай тургъан Батейге «Саулугъунг къалайды» деб сормады.

Арадан дагъыда эки кюн кетди. Батейни аурууу дженге башлады, джуукъ-тенг чыгыб, аны элге тюрюрдюле. Доктор тинтиб къараб: «Суукъ джетиб ёпкелери ауруйду», — деб ачы хапар айтды. Ол кюйюб-бишиб, «кёкюрегим» деб, солуун алалмай кыйналды. Чакъмакъ къойла амалтын джан берген ким къргенди!» деб хоншулары Топай да чарлады. Батей эс ташлай, адам сёз ангыламай башлады. Кемисханны кърнашы Батал эртденбла эртде Батейлагъа атланды. Арбазда къубабет эгечин, Кемисханны, эслеб, аны къатына барыб, аз скойюмлю ышара къууанч хапарын айтды: «Бусагъатда радио бла бердиле: къойлагъа махтаулу къарагъаны ючюн Батейге «Трудовое Красное знамя» орден берилди». Эгечи джыламукъладан толгъан огъурлу кёзлерин да анга айландырыб: «Батей кече ауушду», — деб ачы хапарын айтады. «Алай

деген неди?» — деб Батал бети-къуту да тюрлене, юй таба атланды. «Уям оюлду, насыбым къуруду», — деб Кемисхан кемсиз къыйналды.

Къыйынлыкъ тюшгенинде, Кемисхан джюнге тюшген тауукъча къармалыб къалмады. Ол «насыбым, къууанчым, джангыз балам», — деб Иссагъа ышанады.

Гитчелигинден бери Исса юйде уруш-къаугъа дегенден хапары джокъду, аны атасы да, анасы да намыс, сый тутхан адамла. Джаратылгъанлы Исса анасыны ачуланнганына тюбегенлей къалды. Исса терс атласа анасы айтыр ючюн къалмайды. Алай болса да, анасы аны кечерин да, тѳзерин да биледи. Ким да кечиучю ана джюрек... Келини Фатима кече-кюн да школдан чыкъмагъанча ишлейди. Юйде да тетрадла бла, китабла бла кюреше, башын кѳлтюрюрге да заман табмайды.

Кемисхан муратына джетдими? Огъесе къармалыбмы къалды? Исса анасына, юй бийчесине Фатимагъа не къууанч, не насыб берди? Табсыз сѳз бла, аман иш бла Исса аланы къыйнадымы, огъесе къыйнамадымы? Ким да биле болур, бала анагъа салгъан джара анга окъ джарадан да ачыды.

Бусагъатда балалары терсейиб, муратларына джетмей, насыбсыз болгъан анала алай аз тюлдюле. Баласы салгъан къыйынлыкъ къоргъашынча джюрегин ауур басыб: «Елюб къорагъан игиди», — деб ахратха ашыкъгъан ана да табыллыкъды.

Кемисхан къатангы, тири, иште арый билмеген къатын, къой фермадан айырылса да, совхозну башха ишлерине таймаздан къошулгъанлай турады, джай сют фермада ишледи, мадар табыб, дырындан да къалмагъанды. Биченнге Исса да джюрюйдю, къолларында энчи маллары биченсиз болмайдыла. Совхоз да унутмайды, болушады.

Ол таукел къатынды. Керекли кюн кеси джангыз къарангы кече чегетге кириб кетерге да артына бармаз. Ол къоркъгъан джылан бла битдир. Обур, ибилис, шайтан деген хапарлагъа да алай уллу ийнанмайды. Тюзю, къарангы кече ала эсине тюшселе, джюреги титиледи.

Бу арт кѳзюуде ол китаб окъургъа ѳч болгъанды. Артыкъсыз да ана тилде суратлау литератураны сюеди. Уллу шкафы да китабдан толгъанды. Ары сыйынмагъанын столда къалау этгенди. Иги китабла аны джюрек джараларын, ауур сагъышларын бир кесек унутдурадыла... Алкъын аны эзилген ана джюреги чапырылмайды.

Кёмеуол

Бир кѡауум адам джашауда кѡайнаб, шоркѡлдаб баргѡан суугѡа тюшген джонгурчхагѡа ушайды. Томала бар да, башы тѡбюне бол, кёмеуолге батыл да кет. Дагѡыда сууну башына чыкѡ Кемисханнѡ джашы Исса да ма алай башы-тѡбюне бола келиб, энди эркин сѡзѡлмезге чыкѡ-гѡанча болгѡанды. Ол ана кѡарнашы Баталны болуш-лугѡу бла шофер курсланы бошаб, элинде совхозну бѡлю-мюнде джѡк машинагѡа джарашыб, ишине махтана кѡууанчлы джашайды. Анга анасы Кемисхан да ѡй бий-чеси Фатима да кѡууанадыла.

* * *

Бир джолда Иссагѡа мешина бла ара сахаргѡа ба-рыб, эл тѡкеннге товар келтирирге буйрукѡ берилди.

Юнну бир чууакѡ, джылы эртденгилинде ол, бетин да сѡйѡмлю тау аяз сылай, базагѡа барды. Мешинаны не кереклисине да кѡараб джолгѡа хазырлады. Кѡн ёзен-нге тѡшерге тѡкенни тамадасы Гебенек улу Тохтар да быдыры салына, аракѡы кекире келди. Исса: «Мешина хазырды», — дегенинде, ол хырха тамагѡын бошлаб: «Молодес» — деди, ышарыб кабинагѡа олтурду. Исса машинаны кѡыздырыб эрлай уллу джолгѡа чыкѡды. Шууулдаб баргѡан сууну бойну бла чегет ёзенни энишине ташайыб кетдиле.

Тохтар эл тѡкенде кёбден бери ишлейди. Таймаздан аны биргесине сатыу-алыу этгенле аны кѡызы бла кѡеѡу. Окѡуулары аз болса да, тѡкен ишге устала болгѡандыла. Тохтаргѡа сукѡланмагѡан джѡкѡду;беш комнатлы, джа-рагѡан шифер бла джабылгѡан ѡйлери. Юнѡу ичи сѡйлы кѡйѡз, багѡалы кѡзгѡу, телевизор, радиѡла десенг да бар. Тохтар: «Насыб башы-ырысхѡ» дерге ёчдѡ. Бир-бирде бир газет окѡуса да ол китаб окѡуб кѡрешмейди. «Гудучу тѡкенчиледен газет не хапар айтады?» — деб кѡызына сѡруучанды.

Тохтарны ѡсѡнден ким эсе да тарыгѡыб милициягѡа джашыртын кѡагѡыт джазгѡан эди. Райондан талай кере комиссия келиб тѡкенни кѡазыб, тинтиб кѡрешдиле. Алай болса да, кириш кѡаягѡа тирелгенча болуб киши да джѡкѡ табалмады. Бир джѡкѡ табхан болду эсе да, Тохтарны усталыгѡы бла аны да башы джабылды. «Кле-

ветникле, зар итле, манга джашау бермейдиле», деб тарыгъыргъа ёчдю. Тохтар кесине керекли адамгъа баш уруб омакъ сёлешир, керексиз адамны саламын да алмаз. Ол ырысхыдан тоя билмеген джут адамды. Хурджунлары толса да кюбюрчегим да бир толсундеб дыгалас этеди. Ол кеси да, юйдегиси да багъалы кийимлерине махтангандан тоймагъандыла.

Мешина гюрюлдегенден, суу шууулдагъандан башха таууш джокъду. Ёзен бетлери къалын чегетле, ачыкъ джашил талала, анда къой да, тууар да кёрюнеди. Алларына къысха-къысха, тюрлю-тюрлю мешинала чыгъадыла. Кюн къыздырыб, хауа ауур бола башлагъанды.

— Тохтар,— деди Исса,— оллахий, мен бюгече бир тюрлю тюш кёргенме. Мен тюшге алай улуу ийнанмай-ма... Алай болса да ол тюш мени бир кесек сагъышлы этгенди.

— Да, айт,— деди ол,— тюшюнгю аманын, игисин да ачыкъ айтыб къояйым.

Исса тамагъын ариулаб тюшюн тебретди:

— Кюнорта бола мен джюк мешинамы гюрюлдетиб, район шахардан элибизге атландым. Огъары таргъа джетерге кёз байлана башлады. Четгле, къаяла къараууз болдула. Машинагъа суу керекли болду да, алайда тохтадым. Челекни алдым да, дыбыртлаб суу джагъагъа тюшдюм. Сыйдам суу ташлагъа абына-сюрюне бардым. Къарасам, Къобан арасында улуу ташны башында бир тюрлю джанууар. Башы былай гылын къушха ушаш, улуу догъра кёзлери отча джана. Улуу къара къанатлары созулуб суугъа тие, бёрюню къулакъларыча ёрге туруб эки къулагъы, «грр-гррр» деб былай бир эрши тукъум къычырды. Джюрегим тыпырдады, сора сермеб, ташны алдым да быргъадым. Ол башлы-тюблю бола келди да, хауагъа бир кесек кёлтюрюлдю. Къанатын сындыргъан болур эдим, дыгалас этди, учалмады. Къанаты созула тыпырдай барды да, суугъа кёмюлдю да ызына чыкъды. Алай а, къайнаб баргъан шоркъа суу хорлады, урду да ызына кёмдю. Булгъана-чулгъана кетди да дагъыда чыкъды. Оллахий-билляхий, алдай эсем, тыбырым къурусун, ма былай «гы-гы» деб адам джылагъанча этди. Кёзлерин манга джандырыб адамча сёлешди:

«Не аз да гюнахым болмагъанлай сен манга былай зорлукъ нек этдинг? Мен аны санга кечмезме; ма бу мен тумаланган къобандан сени башынга бир улуу палах

тюшюн»,— деб ачы къаргъаб, кѣмюлюб кетди. Тюсю мен аны ѳлтюргениме сокъурандым. Андан бери джюрегиме къоркъуу кириб къыйналыб турама. Оллахий-билляхий, кече эс ташларгъа аз-буз къалдым. Ол не тукъум джаныуар болду? Адамча къалай сѣлешди? Адам сыфатха кириб айланган ибилис неда обур болурму эди? Бу тюшню, не шарты болур экен?

— Ой! Исса! — деди Тохтар, тоблукъ бетин сылай,— тейри, сени тюшюнг алай къолай тюш тюлдю. Ишексиз, санга бир хата тюшерге башлагъанды. Алай болса да, къоркъма, ышан манга... Мени джаным сау болуб, мен сени не уллу хатадан да къутхармай къоймазма.

Тохтар тюлкюча хыйла ышарыб къарады. Алай болса да ол накъырдамы этди, огъесе кѣлю бламы айтды. Исса соруб, къозгъаб кюрешмеди.

Джырылдаб кюнортагъа ала ара сахаргъа кирдиле. Ол кюн ала экиси да элге къайтмадыла. Иссаны анасы Кемисхан да, юй бийчеси Фатима да тангнга джукъулары бѣлюне чыкъдыла.

Экинчи кюн эртденбласында Гебенек улу Тохтар элде мыдахланыб къайгъылы хапар айтды. Исса мен айтханны этмеди, аракъыны оздурду. Огъары Тарда ол мешинаны суугъа аудурду, болгъан харакетибиз да халек болду: эки машок шекер да, юч ящик кампет да кѣмеуюлге батылдыла, вино, аракъы шыша къалмай ууалды. Тиширыу чурукъну, тиширыу тонланы, талай багъалы затны да къайнаб келген суу урду да алды да кетди. Ол сагъатдан къайдан чыкъдыла эсе да мотоцикл бла эки милиционер юсюбюзге келдиле. Ишни болумун кѣрдюле, эсириб авария этгенди, дедиле да Иссаны тутдула да кетдиле Мешина табдыла да къалгъан хапчюкню да мени да элге ашырдыла.

Тохтаргъа: «Бетинг-къутунг былай нек кѣбгенди?» — деб киши да сормады.

Бу ачы хапарны эшитгенлей, Кемисхан къарнашына, Баталгъа, чабды, Фатима да, джукъа санларын тири кымылдата, совхоз бѣлюмню тамадасына кетди. Элде бир къауум адам: «Ол авария деген ѳтюрюкдю, ала алай хыйлалыкъгъа этгендиле, тюкенни байлыгъын суу алды деб, алдаб аны экиси да юлеширикдиле». Бу хапарны милициягъа джазыб бергенле да болдула.

Аварияны юсюнде болгъандыла деб ышаныб, бу ишни сюзерге раймилицияны тамада лейтенанты Къарабашланы Шонтукъгъа, аны нѣгерине Иванов Алексейге бер-

диле... Шонтукъ кеси элге барыб, Исса къаллай адам болгъанын соруб, тинтиб кюрешди. Тохтарны эл эртдеден бери таныйды. Советде уа «Тохтар къолайсыз адамды», деди... Алай а, айтхан сёзлерин бегитирча зат табмадыла, Иссаны юсюнден: «Ол тюз адамды, алай аракъчыды»,— дегенден башха айыб киши да айталмады.

Тохтар Шонтукъну ишлеген джерине районнга къысха-къысха бара келе тебреди, аны джашагъан джерине да къыйналмагъанлай, джол табды.

Бир джолда, кеч эте, Тохтар тартыб Шонтукъланы юйлерине барды. «Адам кёреди», деб, төрт джанына илгизлик къарай, экинчи этажгъа чыгыб эшикни акъырын къакъды. Шонтукъну къатыны аны таныб джумушакъ саламлаша, кюле-ышара юйге чакъырды. «Шонтукъ бусагъат келликди, былай олтуругъуз»,— деб, топлукъ къолу бла анга шиндикни кёргюздю. Тохтар, эгеч-къарнаш болуб, кука сёлешди. Кеси айта да кеси кюле, анда-мындан келтириб бош затланы сандырады. Бир кесекни тынгылай келиб, шыбырады:

— Нина Захаровна, айыб этмегиз, джаратсагъыз мен сизге бир зат келтиргенме, деб уллу сумкасындан бир багъалы тишируу тонну чыгъарыб аны аллына столгъа салды.

— Да, бу ашхы затды. Неди багъасы? — деб къатын дубликаны ары-бери айландырыб, сынаб къарады.

— Багъа эсе алаллыкъ тюлме,— деди. Къатын кийиб кёрдю, ким да махтарча юсюне ариу джарашды, ол къууанды, кюлдю, ышарды.

— Алай болса да, неди багъасы? — деб Нина Захаровна айландырыб сорду.

— Бу тон,— деди Тохтар аз ышарыб,— сизни ауруугъузну алсын, аны не багъасы барды? Сизни эригиз манга къаллай бир игилик этгенди... Мен анга къюрчек толу бир алтын берсем да борчумдан къутулмам. Ма бу кесек затны да сени ууакъ кереклилеринге деб, къагъытха чырмалыб, бир минг сомну да столгъа салды.

— Эшта, эшта! Алай деген неди? — деб къатын къызырыб дагъыда бир бош затланы субайлыкъгъа айтыргъа кюрешди. Къатын ачханы ызына къайтарады,— деб къоркъуб Тохтар мыллыгын эшикге атды. «Къуру къолгъа къуш къонмаз» деб, Тохтар, этген ишине къууана, орамгъа чыгыб тири-тири атлаб кетди.

Шонтукъ, Иссаны къысха-къысха чакъырыб, къаты соруу алды. «Тохтар алдайды, ол кече суугъа бир сирнек

тоб да кетмегенди» — деб ол аякъ тиреди. Бир джолда Исса бла бир камерада тургъан бир сакъаллы киши анга акъыл юретирге кюрешди:

Исса! Сен милиция бла бош кюрешесе. Ала айтханны этмесенг, башынг палахха къаллыкъды. Мен кесим сынагъан затны айтама. Къоркъма, сен бусагъатда ала айтханча: «Хо, разыма», — де да къол сал. Сора сюдге тюзюча айтырса... Ийнан, алай табды.

Бир кече Шонтукъ Иссаны соруугъа чакъырды. Биягъынлай къырама-джырама-деб, ачы-ачы селешди.

— Нечик ангыламайса? — деди ол, мен санга табын айтама... Аллай бир быллай бир багъалы товарны суу алды да кетди. Эсирдим да авария этдим, терслик мендеди, кечигиз де да тиле, сора, биз да сюдю да санга джумушакъ къарарбыз. Эсингде болсун, алайсыз биз сени къармарыкъбыз, туугъан джурутунгу кърмей къалыргъа башлагъанса, товар суугъа кетди-къалды эсе да санга не башхасы барды? Исса! Сен бош дыгалас этесе, Тохтар аллай бир, быллай бир товар суугъа кетген эди деб къагъытха эртде къол салгъанды. Ол кече нѳгерим да мен да сизни юсюгюзге чыкъдыкъ, болумну кърдюк. Дагъыда бир къошарым, Топалач бла Хызыр джолоучулукъда болуб, аварияны юсюне келгендиле, кѳргендиле. Ала да Тохтар айтхан кертиди деб шагъатлыкъ этедиле... Энди сен кимни дженгерге умут этесе? Болмагъанында, Исса: «Тохтар айтхан да, шагъатла айтхан да тюздю, аллай бир, быллай бир багъалы хазнаны суу алыб кетген эди, эсириб мен авария этдим, терслик толусу бла мендеди» — деб, къагъытха къол салды.

— Эртде этеринги кеч этдинг, — деб, кюле-ышара, Шонтукъ Иссаны тюрге ашырды.

* * *

Батал Иссаны ишини юсюнден айлана-айлана арыгъанды. Район милицияны тамадаларына, ишни джюрютген Шонтукъгъа барыр ючюн къалмагъанды. Джан аурутуб, аны бла киши да селешмейди. «Алкъын иш бошалмагъанды» деб, тюз селеширге да турсунмайдыла. «Кѳб заман кетди, энтда да бир бар» — деб Кемисхан тилегенинде, Батал «Огъай» деялмады. Барды милицияны тамадасына Тарасовгъа. Батал аны эшигинден къарагъанлай ол: «Манга неге келесе, билесе ишни джюрютген Шонтукъду, анга бар», — деб сууукъ къарады. Батал, сѳз да айталмагъанлай, къысха ызына бурулуб коридоргъа чыкъды... Ол кюн Шонтукъгъа тюрге суймеди...

Ол алай сагъыш эте симсиреб тургъанлай арлакъдан Шонтукъ анга къараб тургъанын эследи. «Да, кѣргенден сора, барсам игиди» деб Батал аны таба атлады. Кабинетни акъыртын къагъа, кириб, джумушакъ салам берди. Шонтукъ аны саламын да къайтармай, джассы бетинде базыкъ бурун сюрте:

— Сен тамадагъа нек барыб айланаса, Иссаны ишине къарагъан мен шойма да? — деб сууукъ мияла кѣзлерин джандырды.

— Исса, — деди дагъыда ол кызыб, эсирди да авария этди, тюкенни мюлкюн суугъа къуйду. Тергечи, къралгъа къаллай бир заран тюшгенди? Машинада адамла болсала, къалай боллукъ эди? Аллай пьянчушкала къралыбызны тюрб этерге башлагъандыла. Сен Иссаны ана къарнашы, аны нек бошлаб къойгъанса? Ол былай ичкичи болуб къалай къалды? Совхоз ишден а талай заманны нек джанлаб айланды? Сен анга ёкюл болургъа кюрешмей: «Юй бийченнге дубленка къайдан чыкъгъанды?» — деб нек сормайса. Бизге бошунагъа келиб айланма, бизден анга джакълыкъ болмаз. Сибирге джиберликбиз, Батал, сен коммунистсе, Иссагъа джакълыкъ этеме десенг, таякъ санга да тиер.

— Огъай, — деди Батал, — мен сизге джакълыкъ излей келмегенме, иш къатышмасын, тюз къаралсын, — деб келгенме. Исса айтханнга кѣре аварияда суугъа бир сернек тоб да кетмегенди.

Шонтукъ кызыарыб, чѣрчек-чѣрчек келтирди:

— Сора, сен бюгюн бери манга дерс берирге келгенсе? Алаймыды? Сен аварияны юсюнде болмагъанса, аны юсюнде нѣгерим бла мен кесим болгъанма. Ол кече джолоучулукъда болуб, Топалач да, Хызыр да кѣргендиле... Тюкенни хазнасын суу алыб кетгенин билиб, беги-тиб, ала да бизге къагъыт бергендиле. Сен, Исса айтханнга кѣре, суугъа джукъ да кетмегенди, дейсе. Исса — аракъычы, ол ауузуна не тюшсе аны айтыр. Ким ийнанныкъды анга? Санга Исса не айтхан эсе да андан мени не хапарым болсун? «Эсириб авария этдим, аллай бир быллай бир товар да суугъа кетген эди, терслик мендеди, кечигиз, тилейме» деб, Исса бизге къагъыт бергенди... Батал, сен бизге оноу этиб кюрешесе, сен керекли джерибиз джокъду. Иш сюдге берилликди, айтырынг бар эсе, ары бар.

«Арабий, адам къалай этсин? Етюрюк тюзлюкню хорлаб кетергеми тебрегенди? деб ол терен сагъышха кирди.

Батал кириш къаягъа ёшюн тургъанча болуб, района

сёз ангылаталмазлыгын билди. Иссаны иши аманнга кетерге башлагъанын да ангылады.

Эки-юч кюнден Батал джарашдырыб, Иссаны аты бла область милициягъа къагъыт джазады. «Исса махтаулу къойчуну джашыды, ёмюрде да аманлыгъы, урлагъаны, тырнагъаны да болмагъан тюз иннетли, урунуб джашагъан адамды» деб совхоздан иги къагъыт да алды.

Сора бир кюн Батал ара шахаргъа область милициягъа кетди. Дежурна анга: «Аллай ишлеге къарагъан майор Эсенланы Муратды, анга бар,— деб юретди. Ол кенг, кирсиз коридорда бара барыб, аны кабинетин табды...

Кёб да сакъламай адамла чыккъъанлай, эшикни акъырын къагъыб, ариу джасалгъан эркин кабинетге кирди. Уллу столгъа кёк схарла джабыу джабылгъанды, аны юсюнде да эки-юч телефон, къалау-къалау папкала, къагъытла, газетле... Юйню бир къабыргъасында да Ленинни портрети... Мурат шош ауазы бла Баталгъа салам къайтара: «Олтур»,— деб къолу бла шиндикни кёргюздю. Батал къагъытларын аны аллына сала джумушакъ шиндикге батылыб олтурду. Мурат къагъытланы алыб, ичинден окъуб башлады.

Эсенланы Мурат эски коммунист, милицияда кёбден бери ишлейди... Мындан алда Москвада бирджыллыкъ курсланы бошаб келгенди. Ары дери институтну юристлик факультетин бошагъанды. Мурат аманлыкъчыланы тюблерин ачаргъа уста болгъанды. Аны алдар аманлыкъчы алкъын туумагъанды»,— деб аны тенглери чам этедиле. Киши тюбюн ачалмагъан къыйын ишлени анга берирге ёчдюле...

Мурат джылы келсе да сакъал, мыйыкъ джюрютмейди, суююмлю адам, бишген дугъумча чолпан къара кёзлери. «О, Мурат бла ойнамагъыз! Аны кёзлеринде кючю уллуду, кёзбаулугъу барды сынагъансыз», деб, элде эки-юч адам ант этедиле. Орта бойлу, токъ адам, милицияны кийими аны юсуне ариу джарашады. Ачыкъ джюреккли, берген сёзюне табылгъан адам. Эсенланы Мурат толу хапар излей районнга да, элге да эки-юч кере барды. Бир джолда ол элде Баталгъа тюбев энчи ушакъ этди:

— Батал,— деди ол,— сен бизге джазгъан бла Исса джазгъан бир бирлерине келишмейдиле. Сен: «Кёб багъалы зат суугъа кетген эди»,— деб Тохтар айтхан зат ётюрюкдю, аварияда суугъа бир сернек тоб да кетмегенди»,— деб джазаса.

— Мен Исса айтханча джазганма,— деб ол сёзюн ангылатыргъа кюрешди.

— Исса кеси аллай бир, быллай бир багъалы зат аварияда суугъа кетген эди, не терслик да мендеди, деб район милициягъа къагъыт джазыб бергенди. Энди мен кимге ийнаныргъа керекме? Исса сабий тюлдю, эки тюрлю айтыб ишни нек къатышдырады?

Мурат огъурлу кёзлерин джумуб тынгылаб сагъышха кирди.

— Да,— деди Батал,— ачыкъ айтыргъа, сени нек тынгылагъанынгы да билеме... Сен милицияны осал ишлерин дунягъа джаяргъа излерик болмазса... Сёз ючюн, Шонтукъ, иги ишлейди деб махтайдыла... Анга грамота да бергенсиз... Мен былай къараб сынаб турама. Ол бек хыны, дюрген адамды. Ол мени бек уллу суутханды... Энди мени барырым да келмейди. Къуру мени бла тюл, хар кимге этгени да алайды. Адамгъа адамча сёлеширге унамайды. Ол билген тик, ачы сёз. Чыгъанакъча аллына келгеннге илинир, огъурсуз къарар, «Не кереклинг барды» деб джумушакъ сёлешсе, тыбыры къурурукъ болмаз эди Мен билген, мен кёрген, бизни районда милицияда да бир къауум адам тюзлюкню теблейди. Соруу этген заманда кеслерин дуня малгъа алдатыб ишни джабдыргъан артыкълыкъ этген къылыкълары да барды. Аллай затланы кеслери сынагъан адамла бизни элде да бардыла. Бир къауум милиционер улху алыргъа да уста болгъандыла, улхугъа адамлыгъын сатаргъа ол милиционерге ёлген кибик тюлмюдю? Анга андан уллу бедишлик не болур? Бу былай нек болду? деб не сагъыш этиб кюрешсем да, мен джууаб табалмайма.

Мурат бу затны юсюнден сёз къозгъаб тереннге кирирге соймеди. Районда милицияны бедишлик ишлерин Мурат андан эсе да иги биледи. «Къан джауду бизге, ит Тохтар насыбсыз Иссадан бошаргъа тебрегенди», деб Кемисхан мардасыз къыйналады. Кече сайын джюреги чанчыб дарманла ичиб кюрешеди. Бир кече дохторну да чакъыргъан эдиле. Бир-бирде ол таш да салдырады. Ол да аны джюрегин чапырыр зат айтмайды.

Дерт

Бир ингирде Батал Кемисханлагъа барыб иги кесекни олтурду. Фатима ушхуургуа бышлакъ биширген этди.

Бары да стол джанына олтуруб, ашай-иче, Иссаны юсюнден къайгъылы ушакъ этдиле... «Бизни,— деди Кемисхан,— ёмюрде да Тохтарлагъа аманлыгъыбыз болмагъанды... Энди ол не терсликни да Иссаны юсюне кюреб нек кюрешеди? Ол бузгъанды ансы, Исса ёлсе да кеси аллына аракъы ичиб, эсириб ёмюрде да авария этмез эди.

Ала алай эте тургъанлай эшик къагъылды. Кирсе, Тохтарны ана къарнашы Баймакъ Махай. Тишируула къобдула, аны алай келгенин ушатмай тынгылашдыла. Батал айтханча ол табчаннга олтуруб, барысына да сынаб сууукъ къарады. Юйню да аракъы, сохан ийис кючледи. Ол къыркъ джылдан бир кесек атлагъан болур, бир саудюгер сакъаллы киши. Баймакъ аны чам атыды. Алай болса да аны тарыгъырча алай уллу баймакълыгъы джокъду. Анасындан туугъанлы онг аягъы тюзелмей джамбашлай кългъанды. Кёбден бери совхозну ишине къатышмайды. Тюкеннге кече къарауллукъ этеди. Багъасын ёсдюрюб джашыртын аракъы, дубленка, чурукъ сатаргъа да уста болгъанды. Келин келтирген, неда къыз чыгъаргъан юдегиле анга баш уруб, тилекчи болуб барадыла...

— Батал,— деди Баймакъ хыйла кёзлерин джандырыб, джассы сакъалын сылай,— Исса бизни Тохтаргъа нек уру къазыб кюрешеди? Ётюрюк затны айтыргъа уялмаймыды? Бизге къазгъан уругъа ол кеси доб деб сыртындан тюшюб кълалыргъа да болур.

Баймакъ Иссаны сопалаб, чёрчек-чёрчек сёлешди.

— Сен-деди Батал деменгили, ким кимге уру къазгъанын билирге излей эсенг, бар да милициягъа сор.

— Эсириб, авария этген да Исса, тюкенни хазнасын суугъа къуюб, тюр этген да Исса. Алай бла къралгъа мингле бла заран салгъан да Исса... Энди бизни Тохтарны не терслиги барды?

— Исса айтханнга кёре, ол аварияда суугъа бир сернек тоб да кетмегенди. Ол кече милиция Иссаны тутуб алыб кетди. Алайда тюкенни хазнасы бла кългъанла кимле болдула? Ала Тохтар, сора эки милиция джаш. Талай багъалы товар тас болду. Энди аны айыбы Тохтарда тюлмюдю?

— Батал,— деди Баймакъ, эрши къараб, эсингде болсун, биз да алай тюрде къала келген тукъум тюлбюз. Тохтамаса, тейри, Исса шибижичик къабаргъа да болур.

— Да, къайдам,— деди Батал — шибижичикни Тохтар къабыб къойса уа кълалай болур?

— Болсун,— сора — деб Баймакъ кесин кёбдюрюб, секириб туруб, ызына да къарамагъанлай, баймагъына бара, арбаздан чыгъыб кетди.

— Батал,— деди Кемисхан,— ол ким да билген сыйсыз ит. Эки бетли, сёзю бир, этген иши да башха. Аны бла даулашмасанг иги боллукъ эди. «Аман этегингден тутса, кес да къач» — деб халкъ билмей айтмайды.

Экинчи кюн ашхам бола орамда Иссалагъа бир таууш келди. Кемисхан да, Фатима да юйден бирге чыкъдыла. Къарасала, почтада ишлеген къатын. Тири-тири атлаб, баратагъа джетдиле. Ол къатын Фатимагъа бир телеграмманы узатыб, эрлай орамны энишге ташайыб кетди.

— Тоба, тоба, бу телеграмма бизге къайдан чыкъды,— деб Фатима ашыгъыш окъуду. Кёзлери кёргеннге ийнанмай тентек болду, джюреги тыпырдады. Кемисхан къагъытны аны къолундан алыб окъуса,— ачы хапар, къара къыйынлыкъ:

«Тюнене кече Исса тюрмеде ауушду, джюк машина да алыб дженгил джетигиз. Келмесегиз ёлюкню больницагъа берликбиз. Тюрмени тамадасы Чомача Улу».

Кемисханна джюреги тебиб, солууу тамагъына тыгъыла башлады, джюрек аурууу къозгъаяды. Бетинден къаны кетиб, агъарыб аманны кеминде юйге кириб табчаннга джыгъылды. «Ах, мен джарлы, мен хариб, насыбым къуруду, эки эшигим джабылды»,— деб джылады. Суююмлю джукъа бетин джыламукъ джууду. Фатима анга валидол бериб докторгъа чабды. Баталгъа адам джибердиле... Доктор да, Батал да мычымай бирден джетдиле. Кемисханнга доктор укол этди, тиниб къарады. «Больницагъа барсын, бусагъат «скорая помощну» чакъырайым,— деб ашыгъыб чыгъыб кетди. Фатима Баталгъа ачы телеграмманы берди. Ол да не айтыргъа билмей, тенгек болуб, сагъышха кирди.

— Батал, къалай оноу этесе? — деб сорду Фатима.

— Сен Кемисхан бла больницагъа бар. Мен ара шаргъа кетейим. Анда джууукъ-тенг бар, ёлюкге мешина да табарма... Тамбла мен санга больницагъа къайтырма... Къалгъан оноуну артда этербиз... Кемисханнга къара, сакъ бол, къатындан кетме...

«Скорая помощь» джетиб, къатыннга болуша тебреди, Кемисхан эс джыйыб келиб, дагъыда аманнга кетди. «Скорая помощь» аны да Фатиманы да алыб, район больницагъа кетди.

Батал телеграмманы да алыб, уллу джолгъа чыкъды. Ёзенни, чегет бетлени къарангы кючледи. Уллу джолгъа мешинала кенгден джарытыб ёрге-энишге озадыла. Кёб да сакъламай, бир джюк машинаны кабинасына чёгюб, ара шахаргъа тюрге кетди. Кече арасында тюрге барды. Гитче терезеден телеграммасын дежурна милиционерге узатды. Ол эрлай окъуб, телеграмманы ызына къайтара харх этиб кюлдю.

— Ёлюню юсюнде къалай кюлесе? Айыб тюлюдю! — деб Батал анга мыдах къарады.

— Не ёлген хапар айтаса? — деди ол. — Мен Иссаны нёгерлери бла хамамгъа элтиб келдим... Ким эсе да сизге дерт джетдире турады. Чомача улу деб бизде аллай адам да джокъду.

Батал не айтыргъа билмей, къара сагъышха кирди. «Шаркъ» деб эсине Баймакъ тюшдю.

— Шо, бир адамлыкъ эт, — деб, Батал баш уруб тиледи. — Бу телеграмманы кёргенлей, Иссаны анасы джюрек ауруу тутуб, больницагъа тюшгенди. Анга бир уллу хата болургъа башлагъанды. Бир хатер эт, Исса не кереклиси бар эсе да анасына бир къысха письмочукъ джазсын.

Дежурна сёз да айтмагъанлай туруб кетди. Мычымай ызына келиб, терезечикден Иссаны письмосун узатды. Батал къууанч тыбырлы болду, дежурнагъа алгъышны игисин айта, эшикге чыгыб кетди. Иссаны джазгъанын окъуб: «Сёзсюз, телеграмманы бере айланган Баймакъды» деди.

Шыбыла чыракъла шахарны кенг, терекли орамларын джарытадыла. Тири-тири атлаб, автостанциягъа барды. Кеч болду. Автобус джюрюген тохтагъанды. Излей кетиб, бир такси табыб, район больницагъа атланды. Бурнуна дарман ийис ура, излей кетиб, эгечини палатасын табыб кирди. Олсагъат Кемисхан джылаб тебреди, хоншу къатын да анга кёл берирге кюрешди.

— Джылама, эгечим! — деб, Батал, аз ышара, анга Иссаны письмосун узатды.

— Ёлюню юсюнде къалай ышараса? — деб, къатын, кёлкъалды болуб, анга сууукъ къарады. Кемисхан джашыны письмосун окъугъанлай, не айтыргъа билмей, тили тутулгъанча болду, асыры бек къууаннгандан сынгсыб джылады.

Къатын письмону айландырыб дагъыда окъуду.

— Тоба! Тоба! Исса къабырдан къобханча болдум.

Кесини хатыды, хариб,— деб къатын ышарыб джыламсырады. Батал эгечине хапар айта иги кесекни олтурду.

— Арабий, бизге бу палахны салгъан ким болду экен? — деб Кемисхан къарнашына къарады.

— Къоркъма эгечим, аны да табарбыз.

— Батал, энди былай этейик: Мени хатам джокъду... Мен былай бир кесек ачылгъанымда, Фатима кёб болмай Дугъумлагъа кетди. Сен да ары бар, хапар айт. Кече да анда къалырса.

Ол эгечи бла татлы саламлашыб, орамгъа чыкъды. Кирсиз район шахарны кенг, терекли орамларын шыбыла чыракъла дуу джандыргъандыла. Адам къымылдагъан джокъду. Уллу джолда санлаб бир мешина озгъандан ары дуния шошду.

Баталны ачлыгъы, арыгъаны да бир бирине къошулуб, санларын ауур этгендиле. Акъырын атлай барыб, уллу джолдан Дугъумланы юлери таба бурулду. Биринчи этажда барыб, аланы эшиклерин акъырын къакъды. Джукъламай тура болур эди, Дугъум эрлай эшикни ачыб, мыдах къарады. Батал юйге киргенлей, Фатима да джетиб къайгъылы кёзлерин анга джандырды.

— Иссаны ёлюгю не болду? — деб джыламсырады.

Батал ашыгъыш хапарын къысхасыча айтыб, анга Иссаны письмосун узатды. Фатима да сейирсиниб, асыры къууаннгандан, кёкге къараб, «уллу аллах, сени кючюнг уллуду»,— деди къынача къызарыб.

Борч

Бир джолда эртдерек къобуб, Батал джангы хапар излей, ара шахаргъа область милициягъа кетди. Кюн орта бола, шахарны уллу орамында автобусдан тюшюб, милиция таба бурулду. Июнну аллы, чууакъ кюн, адам, мешина десенг да толу, дуния чайкъалады.. Кюнню иссилингден терек салкъынлагъа къысыла милициягъа джетди. Дежурнадан эркинлик алыб, майор Эсенланы Муратха атлады. Аны сакълагъан адам болмагъанына къууаныб, эшикни акъырын къагъыб, кабинетге кирди. Мурат ышарыб, саламны джарыкъ къайтара, «олтур», деб къолу бла шиндикни кёргюзтдю. Батал ол биягъы джумушакъ шиндикге батылыб олтурду. Андан-мындан бош затланы айта келиб, сагъышлы къараб, Мурат Иссаны хапарына кёчдю.

— Иссаны иши тюзюча ачыла башлагъанды. Тюкенни байлыгъын суу алыб кетген эди деген хапар ётюрюк болуб чыкыгъанды. Тюкенни хазнасын Тохтарны кызы башха шахарда сата айланганлай тутханбыз.

Батал кесин тыялмай аны сёзюн бёлдю:

— Уллу адамлыкъ этдинг, сени кючюнгден тюзлюк хорлады, биз аны ёлсек да унутмазбыз.

Мурат хапарына дагыда кюшду:

— Тергегенбиз да онбеш дубленка, джыйырма тиширюу чурукъ, бир ящик аракъы шыша артыкъ болуб чыкыгъанды. Базадан алгъан заманда аланы кягъытха джаздырмай алгъандыла.

— Тоба, тоба, не сейир хапар айтдынг,— деб Батал сейирсинди.

— Унутуб кюя эдим, дагыда бир кюшарым,— деди Мурат,— ол телеграмманы джаза айланган адамны да табханбыз. С. Баймакъ болуб чыкыгъанды. Аны табхан да алай кыйын болды... Хатына кярадыкъ, ол бир. Экинчиси да — телеграфда ишлеген кыатын: «Ол телеграмманы джазыб, манга берген бу эди»,— деб Баймакъны былай кяраб кёргенлей таныб кюйду. «Терсейдим, айбылы болдум, кечигиз»,— деб тилеб ол бизге кягъыт бергенди.

— Сен болмасанг Иссадан бошаргъа башлагъан эдиле Уллу кюуандырдынг, джаша,— деб Батал аны махтады.

— Батал,— деди Мурат,— сен мени алай керексизге махтама. Мен борчуму этеме, борчуму эм башы — тюзлюк. Мен аны толтураллыкъ тюл эсем, сора, былайда неге олтуруб турама?

— Мурат! Алкъын аман адам кёбдю, тюзлюкню сакълагъан да алай тынч тюлдю.

Мен,— деди Мурат,— бир джолда тюзлюк амалтын ол дунягъа кетерге аздан кяалдым. Кече ачха амалтын тюкенде кассирни ёлтюрюб кяачхан эки мурдарны сюрдюм да, ма кёресе,— деб ол бойнунда окъ табны кёргюзтдю.

— Мурат деди кете туруб Батал,— унутуб турама. Топалач Тохтар айтханны бегитиб, аварияда юсюн де болгъанма деб раймилициягъа кягъыт бергенди. Сют ферманы тамадасы Ахлау: «Топалач айтхан бош, ётюрюк затды. Авария болгъан кече Топалач мени бла фермада болгъанды»,— дейди.

— Болсун, Батал иги этдинг айтханынгы, кяарарма,— деб нелени эсе да кягъытха джазды.

Батал джумушакъ саламлашыб, кѣууана-кѣууана кетди. Кенг, кирсиз терекли орамда адам да мешина да толу. «Бир кѣабар эдим»,— деб хант юй таба бурулду, Кесини энчи ишлерине кюреше, шахарда юч кюнню турду. Тёртюнчю кюнюнде ол автобусха кѣонуб, элине кѣайтды. Юйюне бармай, алгъы бурун Кемисханлары таба бурулду.

Терезеден эслеб, эгечи аны аллына арбазгъа чыкъды:

— Тоба, тоба, Батал! Быллай бир нек кѣалдынг? Бизде хапар уллуду. Тохтарны милиция тутханды... Ол кѣалай эсе да Иссаны джояргъа тебреген болур. Бизге бир уллу палах тюшерге башлагъанды. Худжу кѣалсын ол кѣара тауукъ, эртденли гугурукча кѣычыргъаны тохтамайды — юркютюб, юш деб кюрешгенме, дагъыда гу-гурук-кку дейди да тебрейди. Тыбырсыз, кеси да эл эштирча хуна башына кѣонуб кѣычырады. Хоншуларыбыз да ол тауукъ-ну дженгил огъуна кѣоратыгъыз,— дейдиле.

Батал джууаб этиб кюрешмеди, юйге киргенлей, Фатима бла джумушакъ саламлашыб, Эсен улу Мурат айтхан хапарны джарашдырыб айтды:

— Бери иги тынгылагъыз,— деди,— хапарны бек аламатын энди айтырыкъма: тюкенни аварияда болгъан хазнасын тергенлеринде, талай багъалы зат артыкъ болуб чыкъгъанды.

— Ангыламадым, алай дегенинг?— деб Кемисхан кѣарнашын ауузуна кѣарады.

— Кѣалай ангыламайса? Тохтар талай багъалы затны базадан кѣагъытха джазмагъанлай алгъанды, талай тон, тиширыу чурукъ, аракъы ящик. Сатсала, ачханы базаны адамлары бла юлеширик болур эдиле.

Кемисхан да, Фатима да кѣууанч тыбырлы болдула, сейирсиндиле. Фатима ашарыкъ, ичерик этерге кѣадалды. Кемисхан да болушду. Дженгил огъуна джауда бишген кѣызылууарт хычинда табакъгъа кѣаландыла. Кюлеышара бары хычинланы кѣолгъа алдыла. Батал сѣз башлады:

— Сѣз ючюн, Тохтар айтханча, тюкенни хапчюгюн суу алды да кетди... Кимди аны тѣлерик? Авария этген Исса, аны тѣлерик да олду. Ол ачы телеграмма бериб айланган Баймакъ болгъанын уллу кѣыйналмагъанлай табыб кѣойдула. «Терс болдум, тилейме кечигиз»,— деб ол бош уруб, милициягъа кѣагъыт бергенди.

Кемисхан кѣозгъалыб, кесин тыялмай Тохтарны да, Баймакъны да ачы-ачы сермеди:

— Тохтар тамам барыб тохтагъан аманлыкъчыды.

Эндиге дери урлагъаны азмыды анга! Тюрмеден чыкмай тыбыры кзуруб квалсын алай: ол ит баймакыны да тюрмеге джыяргъа керекди.

Батал сагъыш эте келиб, ахсыныб мыдах айтды:

— Эгечим! Исса хаман абын, терсей... Бизни бебишлик этиб бошагъанды. Мен аны ызындан айлана арыгъанма. Ачыкъ айтайым, энди аны бир аманлыгы чыкыгъаны болса, кватына да бармам, суугъа кетсе: «Андан бери кыайтма»,— дерча болгъанма.

Ол сагъат «гок-гок» эте, бир къара тауукъ босагъадан тюшдю.

— Ма буду,— деди Кемисхан ачыусунуб,— ол худжу кваллыкъ, бизге аманлыкъ излеб айланады. Батал, тут бери, тарт бойнун. Тауукъ къачыб да кюрешмеди. Батал тутуб, эшик аллында эрлай бойнун тартыб, тауукъну мылыгын ашарыкъ юйде столгъа сойландырды. Насыбсыз тауукъ алай боллугъун билсе, гугурукча кычыргъанны кыой «гок-гок» деб да кюрешмез эди.

Экинчи кюн Къарабаш улу Шонтукъ да, Иванов Андрей да тюрмеге джыйылгъандыла деб, элге хапар келди. Дагъыда Тохтар товар алгъан базада да экеулен тутулду.

— Ох, ох! Не ашхы болду, къарачай халкъ керти айтады: «Кюн да батар, ай да батар, тюзлюк батмаз»,— деб Кемисхан кёл кенгдириб сёлешди.

Андан сора да Батал Иссаны ишини ызындан иги кесекни айланды. Кемисханлары авария ючюн алагъа салынган ачханы да теледиле.

* * *

Эм артында Исса ишинден ариуланды. Джаханым отдан кзутулгъанча болуб, тюрмеден чыгыб, юйлерине сау-эсен джыйылды. Кемисханланы юйлери кзууанчдан толду. «Къурманлыкыгъа» — деб Батал да бир сарыджилик токълуну келтирди. Аланы арбазларын шорпа, хычын ийис кючледи, джууукъ-тенг да келди.

Ачыкъ айтыргъа, джашау Иссагъа тамам бир джарыгъан дерс берди. Емюрде да кетмезча аны джюрегине бир кемсиз джара тюшдю. «Ол да неди? Милиция тюзлюкню тутуругу, ким да анга ышансын, ийнансын дейле. Энди мен бизни район милициягъа кыалай ийнанайым, кыалай ышанайым? «Етюрюк айтма, алдама» — дер орнуну, Шонтукъ «етюрюкге керти де да кыой сен, алайсыз

кырама, джырама», — деб, мени бла нек кюрешди? Милицияны адамлары терслик джанлы нек болдула? Тюзлюкню нек тебледиле? Алай болса да, мени кесимде да барды уллу терслик. Эсириб, авария этмесем, башым быллай бир палахха кълалмаз эди. Хай, хай, мени джауум да тюргеге тюшсюн! Къара джаханим де да кьой. Андагыла адамланы керти джююлгъанларыдыла. Бир адам ачха амалтын эки тиширыуну ёлтюрюб, тюргеге тюшген эди. Адам адамгъа алай зорлукъ этерге къалай кълундан келеди? — деб Исса бу затха уллу кыйналды.

Исса тюргеге тюше айланнганына ыйлыгъады, унугъады. Абына-сюрюне айланмай, джашауда энди кесиме бир орун табалсам — деб, ол къара сагъышха киргенди.

Мешинадан айрылгъандан сора Исса унугъуб, юйге кириб турмады. Анасы да, юй бийчеси да анга дагъан болдула. Ол совхозну не ишине да айланады. Агъашчыла бла таугъа кетиб эки ай чакълы ишлеб да келгенди. Тюрмедеча болмай эркин айланнганына башына уллу насыбха тергейди... Къыш джетди, джайдача болмай, совхозда да иш аз болду. Талай бошбоюн джаш орамгъа джарашдыла. Исса да эки-юч тенги бла аракъы кымылдагъан джерни ыстымлай, «Тенгле кьоймадыла», деген сылтау бла биягъы стаканлагъа кесин хорлатханды.

Арадан иги кесек заман кетди. «Балам, аракъыгъа кесинги бошлама, саулугъунг да къолай тюлдю. Халкъдан да уялама», — деб Кемисхан баласындан тилер ючюн кълалмады. Алай болса да сезде «хо» десе да, ол иште кесин кългъа алалмады. Тойгъа-оюннга да джырчы Исаны кысха-кысха чакъырадыла, аракъыны да андан киши кызгъанмайды. Алай эте келиб, Исса: «Бир абынган минг сюрююр», дегенча бола башлады.

Тойда

Кюн кызаргъа автобус гюрюлдей келиб, кирсиз район шахарны терекли, кенг, чайыр салынган орамында тохтады. Исса да, Кемисхан да тюшюб, терек салкъынлада бара барыб, поликлиника таба бурулдула. Исса салпыланбыды: дохдургъа барыргъа суймейди. Бюгюн аны анасы да Фатима да кьоймай зор бла тебретгендиле. Кёб да бармай, поликлиниканы кенг каридоруна кирдиле. Бир джанына бурулуб, Кемисхан нервалагъа къарагъан дохтургъа Михайлова Нина Петровнагъа джаздырды.

Коридор кирсиз, адам аз, кѡшунлада тюрлю-тюрлю гокка ханс десенг да толуду. Исса, тѣрт джанына ишекли кѡрай, барыб анасыны кѡатына чѣкдю. «Эштемисе — деди анасы — джашырма, саулугѡунг болмагѡанын тюзюча ачыкѡ айт». Кѣб да турмай, Иссаны сестра чакѡырды. Ол секириб туруб, хыбыл санларын тири-тири кѡмылдата, бурнуна дарман ийис ура, эркин кабинетге кириди. Тѣрт джанына кѡайгѡылы кѡрай, дохтур кѡлу бла кѣргюзтген шиндикге кѡбуллуб чѣкдю.

Нина Петровна сары шинли, джылы келген, токѡ, суююмлю кѡатын, ол огѡурлу кѣзлерин Иссагѡа сагѡышлы айландырыб, кескин, джумушакѡ сорду:

— Ненг ауруйду? Не тарыгѡыуунг барды?

— Сизге алай тарыгѡырча ауругѡаным джокѡду — деб, ол баш энишге кѡарады. Дохтур айтханча, ол белине дери тешиниб сыртындан табчаннга джатды. Дохтур сингирли кѡлу бла аны кѣбген кѡарнын тинте барыб, баууру болгѡан джанындан кюч салыб басханлай, ол ауур ынгычхады. Кѡатын анга хапар сорду, тинтиб джан аурутуб кѡарады. Чѣгюшчюгю бла тобукѡларындан да, билеклеринден да кѡагѡыб, сынаб кѣрдю. Дохтур аракѡыны юсюнден да сорду.

— Бутларынг кѡачандан бери кѣбедиле?

Алай а, Исса ачыкѡ хапар айтмады, башсыз-тюбсюз эте келиб, ичкичи болгѡанын джашырыргѡа кюрешди. Дохтур кеси барыб Кемисханны чакѡырды, ызына келиб, олтуруб Иссагѡа мыдах кѡарады... Хыбыл кѡуба бети, джыйрыкѡ кючлеген мангылайы Иссаны саулугѡу кѡлайсыз болгѡанына шагѡатлыкѡ этедиле. Кемисхан кирир кирмез джаулугѡуну кѡыйыры бла чырайлы джукѡа бетин сылай: «Аурууунгу алайым», — деб баш уруб, «болушугѡуз» — деб тиледи.

Дохтур Иссаны саулугѡундан джашырмай, тюзюча хапар тебретди:

— Исса бизге эртде огѡуна келирге керек эди, кѡарнгылыкѡ этгенди, оздургѡанды, аракѡы аны саулугѡуна уллу заран салгѡанды. Джюреги да, баууру да кѡолайсыздыла. Больницагѡа джарашыб, Исса кесин бакѡдыр-маса, арты аманнга кетерикди.

Исса «не хо, не огѡай» демей, баш энишге кѡараб тынгылауну басды.

— Неге тынгылайса? — деди анасы, — дохтур айтханны эшите болурса? Иссагѡа военкомат айтхан да алай эди. Саулугѡу амалтын аны аскерге алмадыла. «Больни-

цада бакъдырыгъа» деген эдиле. Алай а, не келсин, бу эки аягъын тиреди да, унамады.

— Да керек эсе, барырма. Алай больницада джатарча мени алай хаталы аурууум джокъду.

Дохтур дагъыда айландырыб: «больницагъа!» деб, буйрукъ халда къаты айтды. Алай болса да, мадар табыб, Исса больницагъа бармазын аны анасы да, дохтур да биледиле. Дохтур этген оноугъа къууаныб, Кемисхан кенген келтириб, анга алгъыш этди. Аны бла джумушакъ саламлашыб да, анасы да, баласы да орамгъа чыкъдыла.

Июнну аллы, табигъатны джашнагъан кёзююу. Кюн не къарыуун да салыб къыздырады... Алай болса да, терекле орамлагъа салкъынлыкъ бередиле, иссилик кишини да инджитмейди. Узакъ бармай, автостанциягъа бурулдула. Исса салпыланыбды, не кюлмейди, не ышармайды, башын больница къайгъы къайнатады. Адам эшитеди деб къоркъуб, ол анасыны къулагъына шыбырдады:

— Анам! Мен бу больница деген бедиш хапарны кишиге да айталлыкъ тюлме... тилейме, сен да айтма. Ишге кетгенди десенг, болду. Аны тюбюн ким къазыб айланыхкъды...

— Болсун! — деб, ол баласыны замансыз джыйрыкъ болгъан бетине къараб, терен ахсынды.

Биягъы автобус бла экиси да экиндиге эллерине джыйылдыла.

* * *

Ашхам джетиб, табигъатны, чегет ёзенни, тау элни къараууз этди. Джулдузла басыныб, ачыкъ кёкню омакъ джасадыла, толгъан ай да тауну артындан акъ кёзлерин джандырыб, ёзен башланы джарытханды. Оджакъладан чыкъгъан тютюн къарангыдан эсленмейди. Орамлада, арбазлада тууарла кёрюнедиле. Санлаб бир ит юрген неда эшек окъугъан болмаса, эл рахатды. Уллу сууну аз шыбырдагъаны да, белляу этгенча, адамны къайгъысын чачаргъа болушады.

Суююмлю тау аяз бетин сылай, Исса ауур атлай, тар, таш орамгъа чыкъды... «Не бар, не джокъ» деб тёрт джанын сымарлады. Элни огъары, тау таба джанындан харс, къобуз тауушла тунакы келдиле. Исса сагъайыб, къулакъ салыб тынгылады. Аяз ургъаны сайын тауушла ачыкъдан ачыкъ келдиле. Харс тауушла джарыкъ чыкъдыла. Иссаны джюреги къозгъалды, ауур санлары дженгиллене

башладыла. Анасы келиб, аны имбашына сингирли кьолун салыб, джумушакъ айтды:

— Балам, атангы джаны бла тилейме, джукъгъа барма энди. Ауузуннга аракъы салгъанынг болса, берген сютюм харам болсун.

— Эшта, эшта! Анам, бир да кьоркъма, энди мен ёлсем да аны аузума салмазма... Мен сени кёб кере мыдах этгенме... кеч деб тилерге да кьоркъама. Энди мен сени мындан ары мыдах этмезме...

Къобуз, харс тауушла ачыкъдан ачыкъ келдиле. Муну да кёзюне аракъы шишала кёрюндюле. Исса экили болуб: «Бир барайым, бир бармайым» деди. Сымпайыб, сагъышха кириб, папиросун бокъсурата, иги кесекни турду... Къобуз, харс тауушла бла къатыш джырлагъан таууш да чыкъды. Исса учунду, не къатдырыб кюрешсе да кесин тыялмады. «Анам кёреди», — деб кьоркъуб, ызына къарай, тири-тири атлаб, той таба джырылдаб кетди. Джолда бара-бара ол кеси аллына шыбырдады: «Эй, Исса! Акъылынгы ичме, анангы да алдама. Аны мыдах этгенинг озуб боллукъду».

Той баргъан юйге джууукълашханлай, бурнуна бишген эт ийис урду. Кенг арбазгъа кирди. Уллу шифер башлы юйню терезелеринден ургъан джарыкъ арбазны ариу джарытады. Огъаргъы юйде той къызыу барады. Коридорда да талай эркиши ёрелешиб, харх этиб кюле, ляхор эте, тютюн тартадыла. Иссаны эски джыгырасы Шамай аны таныб: «Тоба, тоба! Алан, къайдан чыкъдың? — деб тили чала, ийнакълады, «Не ашхы болду былай келгенинг! Мен сени излеб, юйюгюзге эки кере да баргъан эдим. Совхозну махтаулу кьойчусу Идрисге, улан туугъанды, къууанч уллуду, джюр» — деб кьолтугъундан алыб, тёбен юй таба тартды. Исса, талай кефли адамны юслерине киргенлей, джумушакъ саламлашды. Стол башында тамада орнуна чёкген совхозну кьой фермасыны тамадасы Локъман, аны къатында да суйюмлю ышара чырайлы Идрис, туугъан уланны атасы, кёкюрегинде ордени джылтырайды. Юйюню орну-орундугъу адам махтарча иги джарашханды; эки къабыргъада да багъалы кюйюзле. Бир мюйюшде да телевизор, аны юсюнде да магнитофон. Столда ашарыкъ эркин.

Бурмамыйыкъ кефли тамада Локъман къалын къара къашларын кёлтюрюб, алгъышны джарыкъ башлады:

— Суйген тенгибиз Идрисге уллу насыб келгенди, анга барыбыз да къууанабыз. Мындан ары да аны къууан-

чы кѣб болсун, ёмюрю да узакъ болсун. Бу туугъан бала да намыслы, сыйлы болсун, насыблы болсун, акъылы да тенгизча терен болсун, биз излеген — тюз иннетли, кирсиз джюрекли адам. Ата джурт ючюн джанын артха салмазлыкъ джаш болсун, атасыча халал, берген сѣзюне табылычу болсун!

Джашланы бири ышарыб сѣз къошду: «Ерюзмекча батыр болсун, атасыча совхозну халкъ суйген къойчусу болсун!» Бары да «амин» дедиле.

— Туугъан уланга саулукъ-эсенлик, Ата джуртубузгъа да, элибизге да тынчлыкъ-рахатлыкъ... Бу сени тазилингди тарт,— деб, тамада Иссагъа тюгел толмагъан аракъы стаканны узатды... Бары да, стаканларын къолларына алыб, анга къагъышдыла. Исса орнундан къобса да, стаканны алмады. Бир тѣгерекбет джаш хыныракъ ауазын бошлады:

Алай адебсизлик нек этесе? Тамада санга стаканны узатыб тургъанын кѣресе да! Оллахий-билляхий, мен ёлюр от болса да тамада бергенден сора, бир артыма къарамай тартар эдим,— деди.

Исса баш да кѣлтюрмеди.

Сора, бир къызылбет токъ джаш хырха ауаз бла:

— О, шапа! Ол Иссагъа азды-аз! Аны ючюн ёпкелеб алмайды, стаканны ары толтур. Исса, анга хыны къараб, джууаб бермеди. Дагъыда бир догъракѣз киши къоймады:

— Тарт ары! Неге тынгылайса! Хадаус, эркиши тюлюсе сен?

— Къюгъуз, былай къатылыкъ этмегиз! Ичеллик тюлке,— деб, Исса мыдах къарады. Тамада орнундан къобуб, хыны ауазын кѣлтюрюб, тик айтды:

— Сора, сен мени да, бу былайда олтургъан адамланы барын да джукъгъа тергемейсе. Алаймыды? Не? Аракъы къымылдагъан юйге чакъырылмагъанлай, чабыб баргъанынгы билмейбизми?

Бир къыркъмасакъал киши да, тили чала, тамадагъа джан баса, Иссагъа къадалды:

— Хай, хай, хай! Сен не адебсиз адамса! Бизни барыбызны да былай мыдах нек этесе? Тарт ары! Болмай эсе, бери бер, сени юлюшюнгю да мен тогъуйум... Хаталы аурууунг бар эсе, нек джашыраса, айт ачыкъ!

— Огъай. Айтама да, ичеллик тюлке. «Аракъыны ауузума салмазма» — деб сѣз бергенме, ант этгенме, ант этгенме,— деб Исса аякъ тиреди. Къайсыла эсе да хилик-

ге этиб кюлдюле. Ол биягъы догъракёз Зулкъарнай тохтамады:

— Къой, къой! Не ант хапар айтаса! Бош затланы гырылдаб айланма. Неди ант деген? Къургъакъ сёз, джел урду да, думп этди да кетди, къоркъма, ант бузгъанынг ючюн сени асмакъгъа киши да асмаз. Сёзюнгю бузуб, сен кимге заран саласа? Сёзню иеси сенсе, суйсенг бердинг, суйсенг да ызына алдынг!

— Да сора, бет? — деб Исса анга хыны къарады. Джылы келген бир киши ауазын кёлтюрюб, Иссаны джакълады:

— Къоюгъуз, Иссагъа быллай бир зорлукъ этмегиз!.. Тейри, ант дегенигиз асмакъдан кючлюдю... Антын бузгъанны не эркишилиги, не адамлыгъы барды?

Дауур-суйюр этдиле, анга асыры тынгылагъан болмады.

Бир суйюмлю къарамыйыкъ джаш Топаш тамадагъа да сормагъанлай, догъракёз Зулкъарнайны къолгъа алды:

— Алан сен Иссагъа быллай бир нек къадалгъанса? Бу арт кёзюуде сен кесинги аракъыгъа бошлагъанса... Бюгече да мардасындан иги оздургъанса. Алай эте келиб, биягъынлай совхозну джюк мешинасын джардан томалдырсанг, къалай болур? Ол эл джыйылгъан кюн «партия аракъы къурусун» деген оноугъа мен да къууанама — деб туруб, омакъ сёлешдинг. Сёзде бир, иште башха! Эки бетли! Алайды да?

Зулкъарнай, бети-къуту да тюрлениб, тили чала, дюргенине урдурду:

— Топаш! Алай озгъун нек сёлешесе? Къабынгдан чыкъма! Тейри башха болмай шобраларынгы...— деб туююшюр къаннга кирди. Къатында олтургъан джаш аны билегинден тартыб тыйды. Тамада да: «Зулкъарнай! Бу къууанч кюн алашангы сабыр эт»,— деб хыныракъ сёз къошду. Ол дагъыда тохтамады:

— Топаш! Сен совхозну беш къошуну тамадасы, балгъа батыб джашайса. Ишден къыстайдыла деб къоркъуб сёлешесе алай. Алайдан къысталгъан кюнюнгде огъуна сен башха тюрлю сёлешмесенг, бычагъым сени...

— Зулкъарнай! Эндиге дери былай чынкъылбашса деб турмай эдим. Мени бюгече да, тамбла да, бюрсюкюн да айтырым бирди... Айхай, аракъы адамны саулугъундан бошагъаны бла къалса уа. Аракъы намыс, сый да къоймайды... Уруб былай къара кёмюр этиб атады. Ма олду

палах! Бу элде тамам барыб тохтагъан сыйсызла кимледи-
ле? Ала аракъычыладыла! Бу къууанч кюн мени алгъы-
шым: бу туугъан улан намыслы, сыйлы болсун, къарачай
халкъны сыйлы адетлерин тута билсин, ёмюрю узакъ
болсун, атасыча къралны махтаулу къойчусу болсун!

Ышарыб, бары да «амин» дедиле... Алай болса да, та-
лай адам Иссаны къоймады, къадалды, зор этди. Болма-
гъанында: «Да, былайда айтылгъан алгъышла къабыл
болсунла», — деб стаканын бошатды. «Машалла» — деб,
ышарыб, бир къауум адам анга бюсюреу этди. Аракъы
аны бауурун, джюрегин аурутурун киши да истемеди.
«Джумушакъ терекни къурт ашар», — деб халкъ ойнаб
айта болмаз.

Столда хычын да, къазан бла бишген къой эт да, ара-
къы да эркин. Шамай Иссаны къатына чёгюб, ашарыкъны-
ичерикни анга теджеб кюрешеди. Алай эте келиб, тама-
даны буйругъу бла Исса къонгурау ауазын бошлаб, «Къа-
наматны» тартды. Джашла да къадалыб, эжиюу этедиле.
Исса ол кече къуру бир стакан бла къалмады. «Болду», —
деб кеси кесин тыя билмеди, кёзлери алас-былас кёрдюле.
Аракъы ичмезге берген сёзюн да, антын да, больницаны
да унутду, кесин биягъы аракъыгъа хорлатды.

* * *

Кече къарангы. Эл башында шыбыла ачы-ачы чартлаб,
от оюула бла чоюн бетли тубанланы сопалаб башлады.
Кёк кюкюреб, джер тебрингенча, дунияны дюнжурдетди.
Мычымай, джел этдире, челекден къуйгъанча уруб, таякъ
джангур джетди. Орамлада кир ырхы суула бёгеклениб,
ёшюн уруш эте, джырлаб уллу суу таба чабышдыла. Элде
не адам, не хайыуан кёрюнмейди. Гёбел санларына аракъы
сингиб, тентирей-тентирей, кёзлери алас-былас эте, Исса,
иги кесекни барды. «Исса», — деб артындан бир хыны
таууш чыкъды. «Не», — деб ызына бурулуб, тёрт джанын
сымарлады, джукъ кёрмеди. Бир-эки атлагъанлай, да-
гъыда ол биягъы таууш келди. «Кимсе?» — деб дагъыда
тёрт джанын сымарлаб къарады, джукъ да кёрмеди.
Илгизлик болуб, хыбыл санларына сууукъ тер урду.
Къачама дегенлей, «Занг» деб башын джерк терекге
урду. Ой, ой, мен а аджашыб суу джагъагъа тюшюб
бара кёреме! — деб сейирсиниб, кеси аллына мурулдады.
Абына да джыгъыла, томала, юсю-башы да кир, ды-
галас эте кетиб, тик къабхакъдан уллу джолгъа чыкъды.

Суу сингиб, кийимлери къара кылды болгъандыла. Орамда балчыкъ суугъа батыла да, чыпал-чупул эте, аракъы ийис кекире, юлерине джетди. Тентирей-тентирей арбазгъа кирди. Арбаз да, юй да къарангы, терезеледен чыракъ ургъан джокъ! Исса барыб эшикни теберди.

Ачылмады.

— Фатима, ач ары! — деб хыны этди, эшик ачылмады. Къулакъ салыб тынгыласа, юйде адам дауурла.

— О! Тели хонча! О! Кенделен хота! Тебдирме мени, ары ач дейме да... Этме былай артыкълыкъ, элде аракъы ичген къуру мен болубму къалдым? Эсингде болсун, бу мени юйюмдю, мени, эшите болурса? Бу юйюню иеси менме мен! Эшикни нек ачмагъанынгы да билеме. Сен умут этгенча, мен алай чынкъылбаш тюлме! Биягъынлай кече джатма башында къал деб этесе. Огъай, энди мен акъыллы болгъанма, джатма башында къаллыкъ тюлме. Сен ала-мат орунда джумушакъ тешекге батылыб, мен да джатма башында сууукъдан абызырай гыз-гыз-гыз эте... Алаймы дейсе? Не?

Исса эшикге базыкъ къынгыр бурнун тиреб, джалыныб джалбарыб башлады: «Сосланчыгъым! Ой алтынчыгъым! Сен мени эгечимден туугъанса. Унутханмы этгенсе? Мен санга ненча кере кампет берген болурма? Ма энтда шакалад кампет! Фатима айтханнга къарама да ары ач!

Эшик ачылмады. Сора Исса кючюн салыб, эшикге табанны-табанны басыб джонгюрдетди. Хоншу итле да къозгъалыб, хаб-хуб этдиле. Юйден бир эркиши дауур чыкъды.

— Алаймы дейсиз? — деб джелымсиз Исса къызды. Излей кетиб, арбазда бир базыкъ къазыкъны табды. Барыб не къарыуун да аямай керилиб терезени сермеди. Зынгар-зунгур, — деб миялала ууатылыб джерге къуюлдула.

— Исса! О, тыбырсыз! Ах мен жарлы, неди бу тели ишинг? — деб аны анасы Кемисхан джетиб, эрлай андан къазыкъны сермеб алыб, бир джанына быргъады.

— Эшитмеймисе дауурланы? Фатима юйде тургъанлай, манга эшик ачаргъа унамайды.

— О тыбырсыз! — деди анасы, — акъылынгдан чыгъыб, шашыб айланаса! Ол селешген радиоду. Радио. Майна Фатима. Экибиз да Баталлагъа барыб келебиз.

Фатима юйню ачыб, шыбыла чыракъны джандырды. Ол эрини бу бедешлик ишине асыры къыйналгъандан

сёзю тамагына тыгылыб, джукъ да айталмады. Исса анга да къарамай, тентирей-тентирей барыб, тапчаннга томалыб: «Ой, джюрегим, ой бауурум» — деб ауур ынгычхаб башлады. Кемисхан да, Фатима да тангнга дери кёз къысмай, анга болушургъа кюрешдиле.

Ийнан

Экинчи кюн эртденбла башха элден «эгечинг къыйын ауруйду»,— деб хапар келди да, Кемисхан ашыгыш ары кетди.

Исса ауур ынгычхаб, орнундан къобалмады.

Фатима эрлай барыб, эл дохдурну Тауланни чакъырды Ол халкъ суйген билимли, онглу дохтур, джан аурутуб тинтиб къарады. Иссагъа да хапар сорду. Къалын къара къашларын аз кёлтюре, тюклю къолу бла кёзлюклерин тюзете, Фатимагъа мыдах къараб, Иссаны неден ауругъанын тюзюча ачыкъ айтды:

— Баууру кёбюб халек болгъанды, аракъыны зараныды, аны юсюне джюреги да къошулгъанды. Район шахарда больницагъа барса иги боллукъ эди... Алай а, джол узакъ, бу болумда аны ары элтирге джарамаз. Бир кесек сабыр болайыкъ, кесим кюрешейим...

Иссаны санлары ингирде исси болуб, эс ташлаб, нелени эсе да мурулдай келиб: айтды:

— Фатима. Тилейме, мени больницагъа унама, ала анда менден бошарыкъдыла. Эшитемисе?

Ол юч кече бла юч кюнню санлары кюйюб-бишиб сандыракъ эте, къаты ауруду. Фатима аны юсюне ёрге туруб, не кереклисине да джан аурутуб кюрешеди. «Ёледи,» деб джууукъ-тенг да басындыла. Фатима эрлай район шахаргъа барыб, дохтур айтхан иги дарманланы табыб келди. Иссаны санлары бир кесек сууб, сандыракъ этгени тохтады, ашарыкъ къаба башлады.

Исса Фатиманы кёб кере мыдах этгенди, кёб кере да джылатханды. Алай болса да, къыйынлыкъ джетген кюн анга сыртын бурмады. Ишинден да отпуск алыб, Иссаны къайгысына къадалды. Эрини не кереклисине да Фатима кеси къарайды. «Фатима къаратон болуб сабий табмай Иссаны насыбсыз этди»,— деген сёз джюрюйдю. Аны Фатиманы кёзюне ачыкъ айтхан къатынла да бардыла. Бу сёзлеге Фатима джалан этине мурсаны джетдиргенча болуб къыйналады. Сабийлери болгъан къатынланы ара-

ларында унугъуб джашайды. Кеси тенгли тишируулары сабийлери бла айланганларына тюбесе, джылары келеди. Ол сеbebден Фатима Иссага джалынчакъ болганлай джашайды.

Арадан иги кесек заман кетди. Исса маджал болду, орнундан къобуб, эшик аллына чыгъа башлады.

Фатима тапчанны кегет бачхагъа чыгъарыб, салкъын-да Исса солурча орун джарашдырды. Ачха табханын кызгъанмай, эрини кереклисине джойду, тюкенден сют, бышлакъ, джау табханын эркин алды. Излей кетиб, элде бир танышындан иги кесек таракъ бал да табды.

Ичкичи тенглери Иссаны бир да-эки да джокъламадыла. Ол огъай, кысха джууукълары да, не бла болушайыкъ деб сормадыла. «Фатима болмаса, атылыб къала кёре эдим» деб Исса алгъын анга сууукъ къарагъанына, озгъун селешгенине сокъурана башлады.

Бир джолда Фатима да, Исса да терек бачхада салкъында къанга шиндикге олтуруб, иги кесекни энчи ушакъ этдиле. Исса сёзюн бёлюб, аз ышара, къатынына джити къарады. Фатима огъурлу кёзлерин анга кенг ачыб:

— Алай нек къарайса? Айтырынгмы барды? — деб сорду.

Ол ышаргъанын къолюб, сёзню табыча джарашдырыб, джюрегин ача башлады:

— Къоргъашынча, джюрегими былай басыб, къыйнаб тургъан бир зат барды. Аны санга айтыргъа талпыб турама Фатима. Мен кече сайын эсире да кел, уруш-туююш ач, хыны селеш, сени кёб кере мыдах этгенме. Оллахий, ол затла эсире тюшселе, джерге киририм келеди. Сокъуранама, сени тёзюмюнг болмаса, биз эртде огъунакъ да чачылыр эдик... Сен тёздюнг, чыдадынг. «Сабыр тюбю сары алтын»,— деб халкъ билиб айта кёреме. Бююнлюкде сен мени къатыма келмей къалсанг да бир терслигинг боллукъ тюл эди, бар эди эркинлигинг, ийнан! Энди манга сенден багъалы киши джокъду. Тилейме, кеч! Унут! Манга къыйынлыкъ джетген кюн уллу адамлыкъ этдинг. Керекли кюн джанымы санга берирге да артыма турмазма. Исса баш энишге къараб мылы кёзлерине джабышды.

Фатима джазыкъсыныб, аны джаягъындан эки кере уппа этди. Акъыллы кёзлерин аз джума, сагъыш эте сёзюн башлады:

— Эр, къатын арасында алай да болур, былай да болур. Бери бир тынгылачы, мен санга революциягъа дери

болгъан ишден бир керти хапар айтайым. Джаш Мустафа кече тенглери бла болгъандыла да, къызны, Абидатны, юйюнден джашыртын чыгъаргъандыла да, орайданы тартхандыла да келтиргендиле. Джууукъ-тенг басыннганды, уллу той-оюн башланнганды. Джаш: «Дунияда менден насыблы ким болур? — деб къууанч тыбырлы болуб, къанат битиб, аягъы басханны кёзю танымай айланнганды. Сонгура, ал кечесинде огъуна уллу къайгъы чыккыгъанды. Абидат, таралыб джылаб, джашны не аз да къатына къоймайды. Мустафа ариу айтыб эркелетиб кюрешгенди. Алай а къыз унамагъанды. «Джанымдан эсе сен багъалы» — деб тургъанса, мени эки эшигими былай нек джабдынг?! Джашырма да айт», — деб джаш къаты тилегенди.

Къыз джыламугъундан толгъан кёзлерин анга айландырыб буйрукъ халда кесгин айтханды: — «Мен сени бла джашарыкъ тюлме, бюгечеден къалдырмай мени юйюме элт». Тоба-тоба! Отму ашагъанса? Сен мени сюеме-ёлеме деб туруб, энди былай нек этесе? Не палах болгъанды сеннге? Айт», — деб баш уруб джаш тилегенди. Къыз джылаб: — «Юйюме элт, юйюме! Алай болмаса, мен бюгече огъуна кесимден бошарыкъма», — дегенди. — «Сора джашау сенсиз манга да керек тюлдю», — деб, Мустафа къамасын тартыб алыб, кесини кёкюрегине тирегенди. — «Былай нек этгенинги чурумун айт, алайсыз, кеси къанымы кесим тегеме» — дегенди. Сонгура, Абидатчыкъ чилле джаулугъу да, узун къара чачы да бетине, кёкюрегине тегюле, ачы хапарын айтханды:

— Мени атамы къанын текген сени атанг болгъанды, къан дерти болуб ёлтюргенди. Сен аны менден нек джашырдынг? Кече бла да, кюн бла да тилейме, ашыр мени юйюме... Бедишлик болгъанма... Мурдарны джашына къалай бардынг деселе, не айтырма? Мен бетими анама къалай кёргюзтюрме? Андан эсе ёлюб къорагъан ашхыды... Энтда да тилейме! — деб къыз къычырыб джылагъанды.

— Болсун сора — дегенди джаш — хайда, тебре юйюнге ашырайым... Мени ёлюгюм да сени арбазында къалыр. Сенден жангыз бир тилерим: дуниядан нек кетгеними чурумун мени анама айтмай къойма. Хайда, джюр! Танг атыб къалады, — деб джаш аны ашыкъдыргъанды.

Алай а къыз орнундан да тебмегенди. «Сенсиз манга да джокъду джашау. Сора мени да ёлтюр» — деб Абидат эки къолю бла да джашны бойнундан къаты къучакъ-

лагъанды. Алайда ёлген да, кырылган да болмады. Экиси да сау-эсен, ким да сукъланырча, кыуанчлы джашадыла. Энди ала нек чачылыб кетмедиле?

Мустафа «Болмай эсе, кел юйюнге элтейим» дегенинде, кыыз нек унамады? Аны чуруму не болду? Аны чуруму суймелик болду. Суймеклик болса, насыб да, кыуанч да кыурумаз, болмаса уа, эки эшигинг джабылды, кыармалдынг, юйдегини тутуругу — суймеклик, ол кючлю затды. Башха болмай, кириш кыаяны чачыб атар. Не джашыруу, сени кёб кере терслигинг болду, анангы да, мени да талай кере мыдах этдинг. Алай болса да, озган заманланы кыозгъаб, кыазыб айланнгандан не хайыр? Энди мен да кечмей не этерикме? Ичиб, эсириб айланнган кимге да бедиди. Мындан ары аракыдан айырылсанг, сора сен кесинг да насыблы, мен да насыблы. Бу джол сен ёлюрге аз кыалдынг. Мындан ары джанынгы сакылай бил, кеси кесинге кыабырлагыа джол ачма, гёбелекча кесинги отха атма.

— Фатима! Сен бу джол мени ёлюмден кыутхардынг. Энди джаным-тиним да сен... Сени джангыз бир джолда мыдах этгенден эсе, джерни джети кыатына кирирге да разыма,— деб ол эки кыолу бла да Фатиманы кыолун кыаты кыысды. Аракыны энди сен бир да-эки да сагырма. Энди билдим ол адамны кыуру санларын кюйдюрген бла кыоймайды, акылын да кюйдюреди. Ёлсем да аны тилиме салмазма... Мен санга джетдирген азабланы кечсенг, манга сау дуняда андан уллу насыб болмаз!

Арадан иги кесек заман кетди. Алгыын юйге от тюшсе да, кыулагына кирмеген Исса энди кёзю-башы джарыб, юйню не кереклисине да джан аурутуб кыараб башлады. Эртденден ингирге дери мычхысы бла чёгючю кыолундан тюшмейди. Бауну башында акыган джерине да кыарады. Юй джумушха, ашарыкы-ичерик этерге да аллы айланнганды. Алай болса да, кыобаннга барыб, суу агыач бла суу келтирирге ыйлыгыады. Эртденбла эртде неда кече бла суугыа бир челек бла барады, кыачан келеди? деб, ингир сайын арбазда Фатиманы аллын сакылайды. Аны кечикгени болса, орам башына чыгыады. Фатима келгенлей, кёзю-башы джарыб, чам-накыырда эте, махтаныб, столгыа кеси келиб, этген ашарыкыны салады.

Бир-бирде: «Бюгюн эт хычын! — деб да махтанады джууукгыа-теннге. Фатиманы хаман махтаиды, ёлюмден кыутхарды, дейди.

Бюгюн ол Фатиманы кыууандырама деб джангы хапа-

рын да жарык ышарыб айтды: «Орамда кьой ферманы тамадасы бла селешдим... Атамча кьойчу боллукьма, тауда, кирсиз хауада, андан алапат не болу?»

Фатима Иссаны адам болуруна ийнанады, ышанады. Эри бла аны араларында кьара тубанла чачылыб, кюн таякьла жарыта башлагьандыла. «Былай кьаратон болуб кьаллыкь болмазбыз, бара-барса, бир сабий да тууар дейди. Сабийлери болгьан, насыблы джашагьан тенглери не сукьланды. Алай болса да, ол биягьы уу джылан-аракьы джетиб, энтда Иссагьа кьадалады,— деб кьоркьа-кьоркьа айланады.

Бир ингирде Фатима школдан арыб-талыб чыкьды. Аны устаз тенги Зулихат ызындан джетиб, кеси аллына кюле-ышара сёз кьозгьады:

— А кьыз! Сени бла ачыкь селеширге кюсеб турама, кьалай эсе да таб тюшелмейме... Мен санга бек сейирсиниб турама... Исса адам болурдан эртде озгьанды... Бош, бобба бош кюресесе... Майна кюеулюк Халис: окьуу бла алай онглу болмаса да, ишлеген джери хайырлы. Бизни элде тюкенчиди, джарагьан кьырпыч юю, легкой машинасы. Андан сора да эки ийнеги, джыйырма шпан кьою, сатаргьа джюн, халы, д. а. к. эркин... Эки кере кьатын кьойгьанлыкьгьа, бусагьатда аллайла азмыдыла? Ол мени ана кьарнашымды...

Бу ушагьыусуз сёзле Фатимагьагьа ауур тийдиле.

— Фатима! Бош тынгылайса! Ырысхыгьа батарыкьса. Исса адам боллукь тюлдю, мындан алда тойлада эсириб айланганын кесим кёзюм бла кёрдюм.

— Зулихат,— деди Фатима иги ачыусунуб,— бош кьыйналаса, манга кюеулюк керек болса, кесим оноу этерме. Сен мал, машина деб тизесе... Дунияда тамам барыб тохтагьан аман адам деб кимге айтыргьа боллукьду? Джюрегин шимир кючлеген, намысы, сыйы бузулгьан... Насыбны ырысхы бла сатыб алыргьа кюрешген. Мени тукьумумда малгьа башын сатхан тиширыу болмагьанды... Адамлыгьы джокь эсе, машинасы сары алтын болса да, керек тюлдю. Манга оноу этиб кюрешмей, сен кеси башынга нек оноу этмейсе? Башынга чал ургьанында да эрге бармай, былай атылыб кьачаннга дери турлукьса?

Фатима, андан кьысха айырылыб, тири-тири атлаб, юю таба джанлады. Зулихат да тёппесине чёгюч бла кьакьгьанча болуб, аны ызындан мыдах кьараб кьалды.

Экинчи кюн Фатиманы ана эгечи Кьалахан башха элден кьонакьгьа келди. Узун ингичге, сыфаты кьурум

бетли, ариу къыз, — деб чам аты да барды. Бет тюрсюн-юнде адамны джюреги илешир джери джокъду: миялакёз, зугулбет, узун, джукъа бурнуну учу баш эрнине тиреледи, салпыкчулакъ, ким да билген кылыгы-махтанчакъ. Алай болса да, тюз иннетли, терсликни кёлтюрюб болмагъан, намыслы къатын. Адамгъа тергей, Къалахан базыкъ тамагъын бошлаб, дюргенине урдура Фатимагъа акъыл бере тебреди:

— Билесе, къачан да мени сёзюм ачыкъды. Иш этиб келгенме. Ананг джибергенди... Ананг десем да, ол айтхан да, мен айтхан да бирди. Сен ананг айтханны этмесенг: «Берген сютюм харам болсун», — дерикди. Нечик ангыламайса? Исса сени да, бизни да насыбсыз этгенди. Бу джол биз айтханны этмесенг, ананг да мен да сени харам этерикбиз. Ангылаймыса? Иссаны аман ишлерин эшите-эшите, ыйлыгыб джерге кирирлей болуб турабыз. Мындан ары да ол бизни къуандырлыкъ тюлдю. Иссадан башынгы ал, созма. Ол санга-аманлыкъ, сен а — анга игилик. Бобба бош кюрешесе. Анга игилик этгенликге, ангыламаз. Къара тууар нени ангыларыкъды?! Аны иши «аманнга игилик этсенг, ююннге сау бармазса», дегенчады. Аллай адам дунияда да нек джашайды? Юйюм, юйдегим дей билгени джокъ, джанында бир къара шайы джокъ, сен да алгъан джалынгы аны къарнына джоя! Барыб тохтагъан сыйсыз. Мен да сени амалтын ненча кере джылагъан болурма. Аны аллах биледи... Алкъын сен чырайлы, джаш къатын... Атанг, хариб, болса, сени былайдан эртде да къоратыр эди. Къалахан гырылдаб, Фатима да тынгылаб, иги кесек заман кетди. Эм артында Фатима кесгин айтды:

— Къалахан! Исса алгъынча тюлдю, уллу тюрленгенди. Таб, тюрленмесе да, онгсузну атыб кеталлыкъ тюлме. Сен айтханча аны алай атыб кетсем, халкъгъа бетими къалай кюргюзюрюкме?

— Фатима жангыласа, уллу жангыласа! Сени ананг сенден да, менден да акъыллыды, билиб айтады. Бююнлюкде сени чурумунг хазыр, анам ауруйду де да жанла да кет.

— Анам менден акъыллы болгъанын мен эртдеден бери да билеме. Алай а Иссаны юсюнден жангылады. Ол тюрленгенди, манга да бек игиди, джаным-кёзюм демей сёлешмейди. Энди аракъыны да ауузума салмам, дейди. Эсирмесе акъыл бла да, намыс бла да аны кишиге сукъланыр джери джокъду. Таб, аны анасы Кемисханны

да мыдах эталлыкъ тюлме. Мен аны табхан анамдан башха кѳрмейме.

Къалахан ачыуланды, огъурсуз кѳзлерин джандырыб хыны этди:

— Энди ананг айтхан да, мен айтхан да чѳбден ѳт-мейди? Алаймыды? Кесинги да, бизни да быллай бир сыйсыз нек этесе?

— Да, Къалахан! — деди Фатима. — Мен сабий тюлме, кеси башыма оноу этерге акъылым джетиширик болур...

Къалаханни бети-къуту тюрленди, секириб туруб, сау къал да демегенлей, тири-тири атлаб, орам таба тебреди.

— Къалахан! — деди туруб Фатима, — кеч бол-гъанды, джол узакъды, этме былай ушагъыусуз, кече былай къал.

— Керек болса, азмыды манга фатар? — деб ызына да къарамагъанлай, арбаздан чыгъыб, уллу орам таба айланды.

* * *

Исса кийик сау болмаса да, аякъ юсюнде айланады. Фатима эртдеден ингирге дери школда иште, аналары Кемисхан да, башха элде ауругъан эгечинде, Исса да юйде кеси джангыз башына бош. Аны эски тенглері кюндюз Фатима болмагъан заманда, къысха-къысха келе-келе турдула. Элде къууанчы болгъан юйге Исса биягъынлай чакъырылмагъанлай бара башлады. Къой фермагъа барыб, сюрюучю болама дегенин да унутду.

Бир ингирде Исса биягъынлай Фатиманы аллына чыкъды, кюле-ышара джумушакъ сѳлешди, отун джар-гъанына да махтанды. Фатима аны кефли болуб тур-гъанын эслѳб: — «Неди бу ишинг, уялмаймыса?» — деб анга мыдах къарады. Ол болумсуз ышарыб, баш алыр-гъа кюрешди:

— Ант этмеме, аракъыны ауузума да салмагъанма, къоймадыла да башымы алыр ючюн бир кесек чакъыр-чыкъ уртлагъанма.

«Биягъы терсине кетергеми башлагъанды экен?» — деб Фатима къыйналыб къара сагъышха кирди.

Ибилис

Кемисхан совхозну нартюх бачхасына чагагъа барыб, арыб-талыб, ашхамда арбазларына кирди. Кёгет бачханы кыйырында аякъ джолну къатында ёрге сюелиб тургъан бир адамны эследи. Не сынаб къараса да, аны таныялмады. Сора, ол къаралдым кимден эсе да къачханча, дыбыртлаб барыб, джатма тюбуне кирди. Бир кесекден акъырын тегерегине къарай чыгъыб, къачыб бау артына ташайды. Къачыб бара абыныб джыгъылгъанында: «Сойма, бир хатер эт! Сойма! Мени терслигим джокъду!» — деб талай кере къычырды. Алайдан да къача барыб, чегелеб дугъум тереклеге къысылды. Кемисхан шашаргъа джетиб: «Кимсе сен?» — деб къычырды. Сора ол адам узун-узун атлай, джан солуу эте, Кемисханны юсюне келди. «Тобасто, сенмисе, Исса?» Алындыраса да! Нек этесе быллайла? — деб къайгъылы сорду. Алай а ол джууаб да бермей дыбыртлаб барыб, юйге кириб, занг деб эшиклени этиб, анасы да ызындан джетди. Бети-къуту да кетиб, Исса къызылдым кёзлерин джандырыб тынгылады.

Иссаны болуму къолайсыз болгъанын эслеб, анасы къайгъылы сорду:

— Балам! Былай нек этесе? Не болгъанды санга? Джукъа, кёксюл эринлери къалтырай, тили чала, ол хапар айтыргъа кюрешди:

— Хай-хай-хай, къан джаууб къала эди! Бир маллы саубитген чоюн бетли, къаб-къара киши, къолунда да бир уллу къамасы да бар... Огъай, джангылма... Киши тюл, Ибилис... башын, бетин да къалын бурма чал тюк басхан, акъ сакъалы да джассы кёкюрегине салына... Уллу догъра кёзлери да чыракъча дуу джана, мени кёзлерими къаматдыла да джукъ да кёрмей къармалыб къалдым. Бусагъатда да кёзлерим былай тубан басханча болуб, иги керелмейме... Сора Ибилис мени сюрдю, мен да къачдым.. Ол джетиб джагъамдан алыб, бугъача гюрюлдеген тамагъын бошлаб: «Нек намаз этмейсе?» — деб да бир сорду. Башымы алыб кючден-бутдан къутулдум. Ишек джокъду, къабырлада кешенеде джашагъан ибилис ол болур, ол къаллай бир адамгъа къан салгъанды? Рамазанны сокъур этген да олду, дейдиле... Ибилис кетмегенди, бачхада хуна джанына бугъунуб турады. Анам, алайгъа барма, эки эшигибиз джабыллыкъды.

Исса, алынган адамча, кезлерин джандырыб, тили чала, хырылдаб кьоркьуулу хапарын дагыда бардырды: — Алайда ибилистен сора да барды бир башха кьайгы. Хай! Хай! Джаным чартлаб чыгьаргьа аз-буз кьалды. Заманында эслемедим. Хунаны кьатында сюелиб тургьанлайыма, бутларыма бир зат тийди. Эслеб кьарасам — бир мазаллы талгьыр джылан. Табанны-табанны басдым да, бир джанына быргьадым. Сора булгьана-чулгьана келиб, мени таба сюзюлдю. Дуниянда мен аллай джылан кермегенме, кьязыкьча базыкь, узунлугьу да менден узун, эки кек кезю да отча, дуу джана, сырты да кюмюшча джылтырауукь. Кьалайындан урсам таб болур дегенча, башын келтюрюб, мияла кезлерин менге джандырды. Сонгура айры тилин да чыгьарыб «ш-ш-ш» — деб, мени таба созулду. Билмедим кьалай болду эсе да — джылан эрлай эки кьат чырмалыб бойнумдан кьаты бууду. Не кючюмю да салыб кюрешдим, тартдым-создум, алай болса да, аны кьарыуу уллу болду да, бир зат эталмадым, бойнуму бош эталмадым. Сермеше келиб абындым да джыгьылдым, солуууму алалмай, онгсуз болуб эс ташладам, джулдузла да, джер да башларын-тюблерине айландыла, эм артында, таб тюшдюм да, джыланни бойнуна эки кьолум бла да кьадалдым, джибермедим. Сонгура джылан, онгсуз болуб, созула башлады. Сонгура бойнумдан сыдырыб алдым да, бир джанына быргьадым, ол джерге сойланды, башын да келтюрмеди, эшта, аны бир кезбаулугьу болур, санларым кьурушуб аллыма атлаялмай кьалдым, иги кесекни сымпайыб турдум, сонгура эс джыя келдим да, юй таба секирдим. Анам! Ибилис да, джылан да бери келиб кьаладыла — терезени бери эт.

Анасы баласыны бети-кьуту да кетиб, кьалтырай тургьанын керюб джязыкьсынды, аны джюрегин джапырыгьа кюрешди:

— Исса, балам! Бош затны айтаса, болмагьан затды ол... Мен былай санга кьараб керюб турдум... Сени кьатынгда киши да джокь эди, сени киши да сюрмеди, кезюнге керюннгенди... Бир-бирде адам алай болады: Кемисхан: «Ах, мен джарлы, акьылындан чыгьыб шашыб айлана кереме,» — деб ауур ахсынды. — Джарлы джанны ол худжу аракьы бошагьанды...

Кемисханны кек кьыйынлыкь сынагьан мыдах кезлери мылы болдула, Исса нелени эсе да мурулдай барыб, тапчаннга аууб, кезлерин кьысыб, ауур ынгычхаб

башлады... Кече орундан секириб кьобуб: «О! Хахай! Ибилис менден бошайды», — деб эки-юч кере да кычырды.

Ол кече Фатима школдан кеч келди.

Ауур ынгычаб, Исса кысха-кысха солуйду. Анасы да, Фатима да, аны юсюне ёре туруб, джан джаулукъну сууукъ суу бла мылы этиб аны мангылайына салыб кюрешдиле. Алай этгенлери хатасы-хайыры болду эсе да билмедиле, Исса иги кесекден сора шум болду, джукъу хорлаб, хурулдады. Алай болгъанына Фатима да, анасы да кьууандыла. «Фатима! Арыгъанса хариб, бир тынчай, Иссагъа мен кёз-кьулакъ болурма» — деб, анасы тешинмегенлей тапчаннга таянды. Ол Иссагъа кьулакъ салыб, иги кесекни турду. Алай эте келиб, татлы джукъугъа сингди. Бир заманда Кемисхан гугурук кычыргъаннга илгениб уянды. «Не эте болур экен?» деб, акъырын барыб, джашыртын Иссагъа къарады, ол орунда джокъ. Юйлерини барына да къарады, табмады. «Ич кийимлери бла къайры кетерик болур? Кеси джараууна чыкъгъан болур,» — деб, къатын, арбазгъа чыгъыб, тёрт джанын сынады. Къарангыда айланыб излерге кьоркьуб, ызына юйге кириб, Фатиманы да уятды. Экиси да бачхагъа, баугъа барыб изледиле, табсанг кьойма, Исса думп. Ол кече Кемисханнга джетген азабны адам адамгъа айтыб кьолундан да келмез.

Аны: «Быллай джашау керек тюлдю, мен кеси-кесимден бошарыкъма,» — деген сёзню анасыны шаркъ деб эсине тюшдю. «Ишек джокъду, ол башын Къобаннга атды», — деб Кемисхан джылады. Джууукъгъа-тенгнге чабды, элни кьозгъаргъа ыйлыкъды. Тангны бурну къарагъанлай, чабыб, къарнашына Баталгъа ачы хапарын айтды. «Алгъы бурун кесибиз былай бир къарайыкъ» — деб, экиси да суу бойнун энишге атландыла. Бара-барыб, кенгден кёпюр тюбюнде бир кымылдагъанны эледиле. Барсала — Исса, мылы ташлагъа чёгелеб, бетикъуту да сууукъдан кёгериб къалтырай. «Кетигиз!» — деб кьобаргъа унамай, аякъ тиреб кыйнады. Батал да, Кемисхан да аны кьолтугъундан алыб, зор бла кёпюр тюбюнден чыгъардыла. Суу джагъаны адам кёрмеген джерле бла аны тарта-соза, аманны кеминден юйге джыйдыла.

Фатима да болуша, анасы Иссаны кир ич кийимлерин эрлай сыдырыб алыб, кирсиз кийим кийдирди. Орунга джатдырыб юсюн мамукъ джууургъан бла джабды,

аны юсюне да тонну атды. Фатима дохдургъа чабды. Анасы Иссагъа стакан толусу исси сютню ичириб, ашарыкъ-ичерик къайгъылы болду. Санлары джылыныб, Иссаны аман къалтырагъаны шош бола башлады. Мычмай дохдур да джетди, укол этиб, дарманнга къагъыт джазды. «Къоркъмагъыз, аракъы аурууу тутханды, ачыллыкъды,»— деб Кемисханны кълюн басаргъа кюрешди. Дарманны кючю бла Исса джылы орунда джукъугъа сингди. Экинчи кюн эс джыйыб тюз сёлеше, акъыл джыя башлады. Анасы да джюреги бир кесек ачылыб суйюмлю ышарды.

Эртденбла Иссагъа аны кече къачхан хапарын Фатима айтханында:

— Кет, ийманынг алай болсун... гырылдама! — деб къыджырады.

Кече арасында

Апрелни ахырында, бир джылы ингир, арыб-талыб, партфели да, къолтугъу да тетрадладан толу, Фатима школну кенг арбазына чыкъды. Табигъат эртде уянганды, эл тегереклеге, тик бетлеге, чатлагъа гяхиник ургъанды. Отлаудан тууарла да тоя башлагъандыла. Школну кегет бачхасы да къурмашча чакъгъанды, Джазгъа къууанмагъан ким болур? Адам да, джаныуар да къууанады. Бугъунчакъ ойнай болурла, орам башында сабийле да ары-бери чабыб, дауур-суйюр этедиле. Джазгъа Фатима да къууанады, окъуу бошалыб, солур заманда джууукълашханды. Алай а не къууана эсе да, аны джюрегинде къыйынлыгъы былай къара туюмчек болгъанлай турады. Ол юйюне барыргъа да суймейди. Аны эри Исса ичкичи тенглерин къысха-къысха юйге чакъырады. Фатима да школ ишин къоя да хаман алагъа шапа бола джарлы джанындан тойгъанды.

«Биягъыла бюгюн да джыйылыб тура болурла» деб къоркъа-къоркъа Фатима мыдах, акъырын атлай барады. Юйге кирсе, киши да джокъ. «Не ашхы болду»,— деб, къууаныб стол джанына олтуруб, къадалыб тетрадлагъа къарай башлады.

Кёб да турмай, Исса къулакъ оту бла, тентирей-тентирей босагъадан тюшдю. Аны аракъы кюйдюрген къызгъылдым химил кёзлерине, уллу салпы къулакъларына, джукъа къыйыкъ эринлерине сынаб мыдах къараб,

Фатима ичинден: «Ах, мен джарлы, бу былай болуб нек кьалды, былай сыфатсыз тюл шой эди да? — деб ахсынды, юйню эрлай тютюн, аракъы, сохан ийис кючледи.

Къубабет Фатима, тетрадла бла кюрешгенин бѐлюб, Иссагъа хыны къараб, хапар сорду:

— Не болдунг? Милиция не айтды?

— Бардым, ишле кьолай тюлдюле, эки-юч кюнден ишигиз сюдге берилликди, деди. Керексизге бери келиб неге айланаса? Айтырынг бар эсе, сюдге бер деб, урушуб, иги сѐлеширге да турсунмай кьойдула. Джолда мен Дугугъа тюбедим.

— Сени ол аракъы тенгинг?

— Аракъы ичсе кьалса да — ол иги адамды. Эки-джюз сом ачха таб, мен сени башынгы ол кьайгъыдан алайым, дейди.

— Исса! Бош ол ѳтюрюк хапарды! Ачхангы да ашаб, ол алдаб кьоярыкъды.

— Нек ѳтюрюк? Мени ишим алай хаталы тюлдю.

— Къалай хаталы болмайды? Кюйюз урлаб айлансанг.

— Ким айтханды санга бу тели хапарны? Мени кюйюз-мюйюз урлагъаным болмагъанды. Райисполкомну гаражына кириб, легкой мешинадан кюйюзню урлагъан Халит кеси болду. «Муну джашыртын саталсанг, бир кѳрюрсе» — деб ол кюйюзню манга бериб, кеси эрлай джанлаб кетди. Ол кюйюзчюк кьайдан чыкъгъанындан мени бир зат хапарым да болмады. Мен аны алыб, базаргъа бара тургъанлай, джолда милиционер алдыма чыкъды да, тутду да кьойду. Энди Халит: «Кюйюзден хапарым джокъду, аны кѳлтюрюб айланган Иссады: анга соругъуз» — деб, кесини кир ишин мени юсюме кюреб кюрешеди. Къысхача мени тутуб, тюрге джыяргъа башлагъандыла. Тамблагъа сен эки джюз сом ачха табмасанг, боллукъ тюлдю. Манга къан джауаргъа башлагъанды.

— Кьайдан табарыкъма мен санга аллай бир ачха? Джокъду менде аллай къарыу! Ачха-бочха бериб, сени иш джюрютюрюнг ѳтюрюкдю.

— Да, болмай эсе, сора, сен ѳлкюч ачха таб.

— Нек табама? Керек эсе, кесинг таб! Ишлеб хайыр тюшюргенинг джокъ, хурджунунгда бир къотур шайынг джокъ... Ёлкюч ачханы къалай тѳлериксе?

— Джетген кюн сен манга былай къатылыкъ нек

этесе? Сен мени юй бийчем тюлмюсе? Киши адамгъа этгенча нек этесе? Нек болушмайса?

— Санга болуша джарлы джанымдан тойгъанма. Сен мени арытханса, анама чепкенлик алалмай турама. Мындан алда борчума дединг да, он тюмен ачха бердим, аны төрт тюменин да ёлкюч алыб бердим.

Исса алындыу кёзлерин джандырыб, терсине урдуруб тебреди:

— Мен сени джюрегингде не киринг болгъанын сормагъанлай да билеме. Сен тамам барыб тохтагъан хыйлачы, харам тюлкюча, мени тюргеге кьорарымы излейсе, мени Сибирге ашырсала, сора сен кьууанч тыбырлы болдунг, мени кьанджалбаш юйюмю да кючлединг. Ма олду сени кьара дьгаласынг.

Исса барыб, шкафны кьармай кетиб: «Бу кюйген юймюдю? Мында бир кьабарыкь нек джокьду? Кьачаннга дери турлукьса? Бир кюн собрания, бир кюн да педсовет, неда профком! Болмай эсе, ары школгъа кёч да кьал» — деб, хыны этди.

— Да,— деди Фатима суюмлю джукьа чубар бетин назик кьолу бла сылай — ала бары да мени ишимдиле, мени борчумдула, кьууанчым, насыбым да — ишим, школду!

— Эркишисине ашарыкь — ичерик этген сени борчунг, сени ишинг тюлмюдю? Сен мени аллыма ашарыкь салмагъанлы кьаллай бир заман кетди?

— Ичген джерингде кьала айланмай, заманында юйюнге келсенг, ашарыкь да табылыр эди.

Исса телисине кьыза тебреди:

— Тюз айтаса, мен бусагъат тылы басайым, гырджын этейим сен а алай сейирге кьара да тур! Не? Алаймы дейсе?..

— Нени да кьой да,— деди Фатима хыныракь — ол менден урлагъан юч тюменинги бери кьайтар, ол школда профсоюзну ачхасыды...

— Да Азретге борчум болду да, мадарсыз болуб алдым... Бердим, энди кьутулдум... Тюзю, ол профсоюз ачха болгъанын билсем, алмаз эдим...

— Борчунгу школу ачхасы бламы телериксе?!

— Мен айтханны нек ангыламайса? Тёлемесем, иш аманнга кетерге башлагъан эди. Азретни кьатыны Кябахан, хар тюбегени сайын аны сагъына, джанымдан тойдурду... Эм артында милициягъа барабыз деб кьысды.

— Да урламай, соруб алсанг а? Уялмаймыса?

Ала алай эте тургъанлай, Кемисхан да Кябахан да юйге кирдиле.

Кябахан огъурсуз кезлерин Иссагъа джандырыб, хыны тебретди:

— Сен не бетсиз адамса! Джыл кезю джетди тамбла-тамбла эте, бу тамбланы арты къачан боллукъду? Нек къайтармайса борчунгу? Бу иги анангы хатери болмаса, биз сени шобраларынгы эртде огъуна къобарыр эдик.

Хыбыл санларына сууукъ тер ура, Исса акъырын эшикге джанлаб кетди. Кемисхан джалынды, джалбарды, Кябаханны джюрегин джапырыргъа кюрешди.

— Айыб этмегиз, не кычырыкъ этейим. Биз татлы джашагъанбыз, энди бу кесек ачха амалтын арабыз бузулмасын, келир ыйых кюн ачханы кесим алыб элтирме. Фатима Иссаны кир ишине джерге кирирлей болду. Ичинден: «Ах, мен джарлы, мен хариб, муну бла джашагъан менден насыбсыз ким болур?» — деб ахсынды.

Исса, адам кёрмезча, кётет бачханы къалын джеринде къанга шиндикге чёгюб, къара сагъышха кирди:

— Ай анасыны, не аман, не табсыз болду? Ол сёзчю Кябахан бусагъатда бери къайдан чыкъды?.. Не сёз, энди ол элге хапар джаярыкъды! Бедишлик болуб бошагъанма! Ол худжу ачханы алгъанымдан сора Фати-магъа тюзюча айтсам иги боллукъ эди... Къан джау-гъанды, элде къайда аман да меннге самаркъау этиб башлагъанды. Кёрдюнгю ол зымпыкъ Темирджанны манга соргъанын: «Ой Исса, къара тонунгу сатмай ту-рамыса?» «Да аны арбаз толу бир баласы, «Къаратон» — деб мени хиликке этгенлигиди. Да, тюзю, алай десе да барды чурумму... Сюйсенг джашыр-сюйсенг къой, элде къаратон деб бедиш этедиле. Тейри, менден эсе бёрю да маджалды. Джыл сайын талай баласы болур, кесине тукъум кзуар... Мени былай къармаб тургъан Фатимады. Олду мени насыбымы кзурутхан.

Ичкичи тенгине тюрберге эсине тюшюб, Исса орамгъа чыкъды. Анасы ызындан таууш этди.

— Бери къайт, къой бу кече айланнганынги!

Ол джууаб да бермей, тири-тири атлаб, орамдан ташайыб кетди. Тамашлары джашлары аскерден къайтханы ючюн кзурманлыкъ этген хапарлары да Иссаны кзулагъына чалышханды. Ол джарыкъ кёллю, накъырдачы джаш. Къонгурау тамагъын бошлаб, ким да сюйюб тынгыларча джырны уста тартады. Иссаны аман кылыкъларын, аракъы ичгенин киши да джаратмайды.

«Уялмаймыса?» деб, аны кѣзюнден айыблаб сѣлешген адам да аз тюлдю... Алай болса да, кѣууанч кюнледе Иссаны чакъырадыла, уста алгъыш этгенине, кѣонгурау ауазын бошлаб, ариу джырлагъанына ким да сѣююб тынгылайды. Иссагъа аракъыны киши да кѣызгъанмайды. «Мардасы болду», деб тыяр орнуна: «Бизни адамгъа санай эсенг, тарт» — деб кѣысадыла, зор бла артыкъ ичиредиле... Исса эрлай огъунакъ эсириб, тубаннга кириб, башы-тюбюне болады, кѣууанчны, нени да унутады... Кѣыза келиб, бир-бирде оюнну, кѣууанчны бузгъаны да болады.

* * *

Кѣуру Иссаны кѣыйынлыгъы болуб кълса, Фатима тѣзе-тѣзе барыргъа да болур эди, «гютдю юсюне кълалач» дегенча, аны юсюне да Айшат, кѣайын кѣызы, кѣошулгъанды... Тюрлю-тюрлю чурумла бла аллындан огъуна да аны кѣабыргъасы Фатима бла келишмеди... «Фатима китаблагъа джабышыб тургъан болмаса, бизге келинлик эталмады», — деб, ол аллына тюбегеннге тарыгъады... Фатима аны бла татлы джашаргъа излеб, неге да тѣзерге кюрешеди. Алай а Айшатны кѣлюне джеталмайды. Фатима, шош кѣараб, Айшатны джюрегин ачар мурат бла сѣз кѣозгъайды:

— Сен меннге сууукъ кѣарайса, чурумун айтмайса, джюрегим кѣыйнала айланама.

— Да,— деди Айшат, тамагъын бошлаб, гуммослу джассы бетин базыкъ бармакълары бла сылай,— терслик менде тюлдю, сени кесингдеди. Мен Иссаны эгечиме, алай а, сен манга сууукъ кѣарайса, хатер этмейсе. Сенсе пединститутда орус тилден, литературадан экзамен аллыкъ... Санга талай кере баш уруб тиледим... Алай а, сен мен айтханны кѣара чѣбге да тергемединг, джангыз баламы кѣармадынг. Институтха алдырмадынг. Ма кѣресе, джарлы джан сени терслигинг бла орамгъа атылды да кълды...

— Да анга комиссия оноу этеди, аны тамадасы уа ректорду. Мен кѣолумдан келгенни этдим, болушдум, сочинениесин орталыкъгъа санатдым. Башха экзаменледе да болушур ючюн кѣоймады, «экиле» салдырмадым. Алай а, не келсин, балы джетмеди дедиле да, алмадыла. Энди анда мени да не гюнахым барды? Айт...

— Да сора, бал керекли болду эсе, сен аны манга нек айтмадың?

Билесе да, мени кесимде огъуна талай бал четен. Таракъ бал да табар эдим...

— Айшат ангыламаймыса! Мен аллай бал демейме.

— Сора къаллай бал дейсе? Бек игисине май бал дей шойдула да? Аллайны да табар эдим.

— Айшат, юйюнге! Къызынғы билими джетмейди деб алмадыла.

— Да джетмей эсе, нек къошмадың? Сора сени бизге не келинлигинг барды? Къарнынг бурса, къошар эдинг!

Айшат джыламсыраб башлады.

Ала алай эте тургъанлай, кенчек хурджунларында аракъы шышасы салына, Исса тентирей тентирей босагъадан тюшдю... Къызылдым мияла кезлерин джандырыб, аракъы кюйдюрген эки эрнин да къыйыгына бардыра: «Неди бу къайгы?» — деб хыны сорду.

Фатима, суйюмлю джукъа бетин ингичге къолуб бла сылаб, джюрегин ачитхан затны теге башлады:

— Район шахаргъа кетсенг, юйюнге къайта нек билмейсе? Ишинг, кючюнг болса хо, ол бир иш. Сау юч кюн, юч кече къайда тас болуб айланаса? Ата юйюнгден быллай бир нек къачаса?

— Ачыкъ айтыргъа суймейсе ансы,— деди Исса — аны чурумун манга сормагъанлай да билесе. Мен атамы бу алапат къанджалбаш юйю кимге деб сакълайма? Не? Бу юйде мени тукъумум, мени урлугъум джашаргъа керекди. Къайда урлукъ? Неге тынгылайса? Юйню ичи кийизден, кюйюзден толу. Алай а, не келсин, быланы барындан да мени келюм чыкыгъанды, ата юйюмден къачыб чыгъарлай этгенсе! Мен юйге келсем-келмесем да санга бир башхасы джокъду. Сен китабланы къалау-къалау этиб джыйгъанса, кече, кюн да школдан бери чыкъмайса. Ашыма-сууума, юсюме-башыма къарагъанынг да джокъ. Неге да тезер эдим, къаратон болмасанг... Мен да адамча джашаргъа излейме... Манга сабий керекди, сабий! Уланымы эркетирге, ийнакъларгъа табсам, башым кекге джетгенча болур эди... «Аття, аття»,— деб балам бойнумдан джумушакъ къолчуклары бла бир къучакъласа, манга андан уллу насыб, андан уллу къууанч къайда? Мени тенглери ми мазаллы къызлары, джашлары, аланы кергеним сайын джюрегим чанча айланама.

— Уланны юсюнден, — деди Фатима — терслик кимде болгъанын мен да билмейме, сен да билмейсе... Къаллай бир заман кетди, сенден бир джылы сёз эшитмегенлей къалдым.

— Да, — деди Исса къыйгына эрши къараб, — джюрекден суймеклик къуруса алай болады.

— Сени суймекликден не хапарынг барды? Нени да ол худжу аракъыгъа сатыб бошагъанса.

— Сен, — деди ачыуланыб Исса, — аналыкъ эталмайса сора, мен суймекликни санга джерденми чыгъарлыкъма?

— Сен аталыкъ эталмайса, мен аналыкъ къалай этерме?! — деб Фатима Иссагъа хыны къарады.

— Не дейсе? Чынкъылбаш! Алай телинге нек урдураса? — Иссаны бети-къуту да тюрлениб, аузуна тюшген аман сёзю да аямай басыб тебреди. Олсагъат Айшат келиб, отха къургъакъ джаркъаны атханча этиб, Иссаны Фатимагъа юсдюрю:

— Исса, санга бир сорлугъум, — Фатима докторгъа уколгъа нек джюрюйдю? Орамгъа кир хапар чыкъгъанды, ыйлыгъыма, къыйналама!

Джелимсиз Исса огъурсуз кёзлерин джандырыб, отча джанды:

— Неди бу укол хапар? Менден нек джашыргъанса?

— Джокъду мени джашыртын ишим, доктор санга да бир келсин деген эди.

— Алай дегенинг? Къарабет! Сен не аман озуб айланса! — деб Исса ауур джумдуругъу бла Фатиманы назик бойнуна керилиб, аяусуз талай кере урду, ол шиндиги бла биргелей тентирек келиб, полгъа тёнгереди. Аны бла да кёлю кенгмей, эски катийлери бла аны башына, кёкюрегине — табаны бла басды. Фатиманы бети къан джугъу болду. Исса, джитча кёзлерин джандырыб, къысха-къысха солуй къутурду:

— Кет, къора, бусагъат! Кёрюнме кёзюме! Кёрюнме! Артынг бла чыгъыб кет!

Олсагъат Иссаны анасы Кемисхан эшикден чабыб джетди:

— Ах, мен джарлы, мен хариб! Бу джарлы джанны быллай бир нек сойдунг? — деб, Фатиманы къобарыргъа кюрешеди, аны бетинде саркъыб баргъан къанын хотасы бла сюртдю.

Исса бери айланыб, анасына къутурду:

— Сенсе мени къууанчымы къурутхан! Сенсе мени

эки эшигими джабхан. «Фатиманы алмасанг, ёлеме» — деб кысхан сен болмадыңмы?!

Кемисхан келинини кълутугъундан алыб, бирси ком-натагъа кетди, джан аурутуб татлы сёлешди:

— Балам, не кычырыкъ этейим, Иссаны адамлыгъы эртде къорагъанды.

— Анам,— деди Фатима джыламсырай,— ол мени насыбымы эртде юзгенди. Кече сайын ичкичи тенглерин ал да кел, мен да аланы юслерине ёрге тур да шапалыкъ эт. Дерслериме хазырланмай кълаллай бир азаб чекген-ме...

Кемисхан келинини джюрегин чапырыгъа кюрешди. Бир кесекден Фатиманы бети кёбдю, къара кюлтюмден толду. «Ой башым, онг кълабыргъам, бир бек ачыйды, чанчады» деб тарыкъды. Кече башым тегерек айланыб, кёзлерим къларангы этеди деб, орнундан да кълбалмады.

* * *

Экинчи кюн Исса эртде огъуна уянды. Алай болса да, кече Фатиманы туйгенини юскюнден сагъыш эте, орнундан кълбмай кёб джатды. Аллында Фатиماغъа кириб, бир сёлешейим,— деди. Дагъыда: «Кълый, Кълый! Неге табыныб кюрешеме? Ол былайдан кълораргъа керекди. Олсагълат Кемисхан кириб, кёб кълыйынлыкълны сынагълан огълурлу мыдах кёзлерин анга айландырыб урушду:

— Адам тълмюсе? Фатиماغъа быллай бир кълатылыкъл нек этесе? Бир бар аны кълатына, джумушакъл сёлеш, джюрегин джапырыгъла кюреш.

— Кълый! Кълый! Не джапыргълан хапар айтаса? Ол былайдан кълысха заманы ичинде арты бла чыгълыб кетерге керекди.

— Ах, мен джарлы, мен хариб,— деди анасы,— туйюб сен Фатиманы сакълат этгенсе, бедишлик болгъланбыз. Кече талай кере кълусханды, «башым тегерек айланыды,» деб да тарыгълады. Кълан чабыб, онг кълабыргъласы халек кёбгенди, «иегилерим сыннгандыла,» дейди. Мен да тийиб кюрдюм, барды сыннганы. Бизге кълан джауаргъла башлагъланды. Билселе, Фатиманы тамада къларнашы Умар башха районда ёкюлдю, ол бу затынгы санга кечмез. Доктордан кълагълытла джарашдырыб прокуроргъла берсе, сора сенден бошады.

Иссаны кълызбай джюреги терк урду. «Кертиси да ала мени тюрмеге тыгъларгъла башлагълан кёреме,» деди.

Ашыгыш кийиниб, бет-кѳол да джуумагъанлай, акъырын бирси юйге Фатимагъа кирди. Тюз къатына олтуруб, не айтады деб, сынаб къарады. Фатиманы суйюмлю бети, къара къолтюр тюршген онг джаягъы, кѳбюр чолпан кѳзюню кѳуру гинджиси кѳрюнеди. Мангылайында жарасына да йод къалын джагъылгъанды. Талай заманны Фатиманы чѳбге да санамай, тюз сѳлеширге да суймей айланган тели Исса бѳгеклигин да атыб, джалыныб-джалбарыб башлады:

— Фатима! Джангылгъанма, кеч, тилейме, уллу джангылгъанма! Эсириб билмей этгенме... Бир кере джангылгъанны аллах да кечеди, дейдиле.

Сазбет Фатима, кѳбген джаягъына джаулугъун тарта, хыны айтды:

— Сен эсириб уруб иегилерими ууатмай мени, кесинги иегилеринги нек ууатмадынг? Къара къолтюрмени мени санларыма салмай, кесинги санларынга нек салмадынг? Сен, аллах деб, нелени гырылдайса? Сени аллахынг да джокъ, ийманынг да джокъ! Манга баш уруб былай тилекчи болуб келгенинг чурумун билмейди деб тураса?! Сен эки бетли адамса, джюрегингде болгъан затны джашырыб кюрешесе... джюрегинг айтхан бир, аузунг айтхан да башха. Къызбайса, джокъду сенде эркишилик... Фатима милициягъа тарыгъыб къармайды,— деб, къоркъуб, дыгалас этиб айланаса! Бир да къоркъма, мен ыйлыкъмай сени бла не милициягъа, неда сюдге бараллыкъ тюлме. Мени джюрегиме джангы ачы джара салгъанса. Аны сау этерге дарман джокъ, ёлсем да къабыргъа ма алай ол джара бла кирликме. Сени бла джашагъан менден насыбсыз ким болур? Кет! Къора къатымдан! Кѳрюнме кѳзюме!

Суйюмлю тюрсюню бузулгъан Фатиманы кѳзлери мылы болдула. Исса, башына чѳгюч бла къакъгъанча болуб, нелени эсе да мурулдай ызына кетди.

Хапар эшитгенлей огъуна башха райондан Фатиманы тамада къарнашы Умар легкой машина бла шыб деб джетди. Ол джылы келген эски коммунист, огъурлу киши, иште-кючде да сѳзюне табылгъан эсли адам. «Сокъур тутханын бек тутар» дегенча, алгъан ишин биширгинчи тынчлыкъ табмайды. Тюз иннетли болгъаны ючюн ишлеген джеринде аны багъалы кѳредиле.

Сѳз ачыкъ болду, барысы да джюреклерин тѳкдюле. Кемисхан сѳлеше келиб джалыныб, тилеб башлады:

— Фатима! Джаным, кѳзюм! Энди Иссаны барыбыз

да кьолгъа алгъанбыз, тюшюнгенди, энди тюзелир. Тилейме, мени былай айтыб атыб кетме... Билесе, сени баламдан башха кёрмейме...

— Анам, айыб этме, ачыкъ айтмай болмайма. Джанынги бер десенг, берейим, не аз да артыма турмазма, сени амалтын джаным саулай къабыргъа да кирликме. Алай а, мен Исса бла джашаяллыкъ тюлме, ол мени джанымы, санымы да къара кёмюр этгенди, энди менде тэзюм къалмагъанды.

Басымлы Умар тынгылай туруб, къалын къара къашларын кёлтюрюб, чал ургъан сакъалына кьолун джетдире, деменгили тебретди:

— Исса бузулуб бошагъанды, ол кеси айыбына кеси тюберге керекди. Аны тюзетирик законду. Ачыкъ айтыргъа, былайда джюрегими бир зат уллу кыйнайды. Ол да неди? Исса эсириб, элде кесинден тамадалагъа, къартлагъа уялмай бетин къалай кёргюзеди? Къартланы намысларын-сыйларын кёрген ашхы адетибизни ол быллай сыйсыз нек этгенди? Аны багушха нек атханды? Халкъны аллай сыйлы адетлерин сюерге, сакъларгъа биз борчлу тюлбюзюм? «Уллуну сыйын кёрмеген уллаймаз» дегенни нек унутабыз? Сен Иссагъа юретир ючюн, айтыр ючюн къалмагъанса, сени анга айтхан сёзюнг чапракъдан ётмей, былай сыйсыз болуб нек къалды? Анасын мыдах этген, аны намысын, сыйын кёре билмеген баланы не балалыгъы барды? Анга къалай тэздюнг? Къалай чыдадынг? Сен да къараб тургъанлай, Исса Фатиманы кыйнайды, эм артында туююб, санларын сакъат этди. Сен бу затланы баланга нек кечдинг? Къарачайда аккаларыбыздан къалгъан сыйлы адет: эр къатынын туюсе, аны эркишилиги да, адамлыгъы да юсюнден къорады, дегендиле... Алай кишини къара чёбге атхандыла. Энди ол ашхы адетни сен да, Исса да багушха нек быргъадыгъыз? Дагъыда сени къарнашынг, хар кимге да акъыл берген устаз, кенгден былай сейирге къараб нек турады?..

Кёб сёлешдиле. Фатима къайтмаздан кетерин экинчи кере да къаты айтды.

— Умар,— деди Кемисхан,— эм артында тилейме, хатер эт, Иссаны сюдге-джолгъа бериб кюрешме!.. Унутмазма. Ол, чал ургъан къалын мыйыкъларын сылай, хыны айтды:

— Иссагъа не аз да кечим джожьду! Ол къабындан эртде чыкъгъанды, аны тюзетирик законду.

Къатын тилеги къабыл болмазлыгъын эслеб, андан ары сёз къозгъаргъа суймеди.

— Фатимагъа да иш табыллыкъды,— деди Умар,— бу школдан кетмей боллукъ тюлдю, бизни школда анга орун барды. Ары табу этиб да аллыкъдыла.

Столгъа салыннган ашарыкъдан къабаргъа Фатима да, Умар да унамадыла. Къарнашы болуша, Фатима орнундан къобханлай, Кемисхан аны кёкюрегине къаты къысыб, талай кере къучакълаб, уппу этди...

Кюн тау артына ташайды. Августну аллыды. Ингири да иссиди. Бир-бирде эшек окъугъан, ит чабхан таууш чыкъса да, дуня шошду. Айландырыб саламлашыб, Умар да, Фатима да «Москвичге» олтурдула. Гюрюлдеб бензин ийис эте, машина арбаздан чыгъыб, орамны энишге айланды.

«Насыбым къорады» — деб, Кемисхан да, ызларындан къараб, мылы кёзлерин сюрте къалды.

Джюрек джара

Айшатха Исса Фатиманы кетген хапарын айтханында: «Андан бери къайтмасын, сокъур суйген сау кёз,»— деб кюлюб къойду.

Исса, андан ары аны не айтханына да тынгыламай, сагъышланнганды.

— Юй бийче керекли болсам, азмыды тиширыу? Сёз кююн, майна Байду хаб-хазыр! Бир кере айтсам болду, ол чабыб келмесе кёрюрбюз... Таб, керекчигин да джыйыб. Сора бизге аллах сабий да берир. Улан тууар. Мен да аны: «Ой алтынчыгъым, ой къалашчыгъым,»— деб эрке-летирик болурма... Ол да кюлюр, ышарыр, дуппуш къол-чукълары бла чачымдан тутар. Манга андан уллу къу-уанч къайда? Тейри доббас Байду, эгизле табыб къояргъа да огъай демез. Сонгура, экиси да джашчыкъла... Сора, алагъа къаллай атла атарма? Ма, оллахий, табдым... Бекир... Огъай, зукку Бекирни аты джарамаз. Адамны бетин чыгъаргъан ат керекди, былай мени атымча, Исса! Исса файгъамбар. Ма табдым джарагъан атла: Асланбек, Алибек! Бара барыб, уллу аллахны кючюнден аланы бири пивзаводха директор болса... Ма ол заманда мен зауукъ джашауну сынар эдим.

Энди меннге къууанч джашаугъа джол ачылды деб, морт тишлерин кёргюзтюрге излегенча, Исса кеси аллына,

«ха-ха-ха!» деб кюлдю. Стакан аракъыны бир ызгъа тогъуб, папирос къабындырыб, кенг бурун тешиклеринден тютюнню бохсуратды. Гёбел санларын аракъы сылыт этиб аюча тапчаннга ауду.

Кемисхан, аны къатына олтуруб, кирпич къакъмай, мыдах къараб, шош айтды:

— Балам, сени Фатима бла туююшген хапарынг элге джайылгъанды. Ыйлыгъыб джерге кирирлей болгъанма... Бизни тукъумубузда быллай бедишибиз болмагъанды... Ах, мен джарлы, мен хариб, атагъызны ол дуняда да бир ёлтюрюрге башлагъанса.—Сен Фатимача сыйы, адамлыгъы болгъан адам энди ёмюрге да табмазса. Тилейме, къой бу ёлюр отну, аракъыны, къан джауаргъа башлагъанды.

Олсагъат Айшат да джетиб сёзге къошулду:

— Исса! Туугъан къарнашымса, санга ачыкъ айтмай болмайма. Не сёз, Фатима, къаратон болду да, сени да бизни да къармады, насыбсыз этди. Алай а, къатынын туюген эркишини не эркишилиги болур? Ол санга ёлген кибикди... Болмай эсе, акъырын, шыкъыртсыз айырыл да къал! Энди кесинг да бедишлик, биз да бедишлик болургъа башлагъанбыз. Энди сен, суугъа кетсенг да, ызынгдан киши чабмазча этгенсе...

— Къой, къой Айшат! Бош гырылдама. Алкъын мени суугъа секирив акъылым джокъду. Кёпюр оюлуб кетгени болса да, башха болмай ма былай чабакъча джюзюб чыгъарма.

— Балам,— деди анасы Кемисхан,— тюзю, сен Фатиманы кёб кере джюрегин къыйнагъанса, ким да тёзелмезча талай кере мыдах этгенсе. Сагъыныргъа уялама. Фатима сау айны больницада ауруб джатды шахарда — сен бир кере да джокъламадынг.

— Да мен больницагъа баргъанлыкъгъа андан Фатимагъа не файда болур эди? Мен ауругъанны къалай сау этейим, айт. Иги дохдурла бар, дарман десенг да эркин.

— Сен,— деди Айшат — нечик ангыламайса? Саулугъундан бошагъанса, бу худжу аракъыны быллай бир нек сюресе?

Кир бармакълары бла джабагъы бетли чончайма мыйыкъларын сылай, Исса баш алыргъа кюрешеди:

— Ой, эгечим? Сен не хапар айтаса! Шышаны башындан бир кере уртлаб: «Мардасы болду,»— деб, аны башын джабхан адам кёргенмисе? Не? Бойнумады сау

дуняда аллай адам табсанг. Анам да, сен да мени ангыларгъа унамайсыз. Сиз манга аракъыны суюб ичеди деб турасыз... Мен аракъыны тамам мадарсыз болуб ичеме... Мадарсыздан, ангылаймысыз? Ичмесенг, ёллюксе деб дохдур манга ачыкъ айтыб къойду...

— Атанг, иши болуб элге келгени болса, чыдаялмай ызына фермагъа къачыб кетиучен эди. Аны джанытини да къой... Юзмей джыйырма джылны совхозну къой фермасында ишледи... Къыш сууукълада, джай джангурла джибите айлана эди. Алай а «инджилеме», деб тарыкъмагъанлай къалды. Ол къойлагъа чыкъса... «Къууанчым, насыбым да была» — деб кёзю башы да джарыб, тирилик къалыучан эди... Малны башын сакълагъаны ючюн, кёб джюн алгъаны ючюн сау областда аты айтылды. Кърал да, сау болсун, саугъа берди, энди сен ол иги атанга бир джугъунг ушаса, не боллукъ болур эди...

— Анам, аны заманы башха, мени заманым да башха!

— Хо, атанг алай къалсын! Сен мени да унутханса. «Юсюнг-башынг къалайды? Анам, не кереклинг барды?» — деб сормагъанлай къалдынг. Фатима бла Айшат болушмасала, къалай джашар эдим? Алгъынча къатыма олтуруб: «Анам,» — деб хапар айтхан адетинг да къалмагъанды, бир юйде джашагъанлыкъгъа, сен кесинги бир киши адамча тутаса. Ах... Менден насыбсыз ким болур? Бу затланы адам эслейди деб, къоркъа-къоркъа джашайма. Табхан анасына былай сенича сууукъ къарагъан ким кёргенди... Бузулгъанса, ташджюрек болгъанса! Кертиси да, аракъы Иссаны Иссалыгъын къоймагъанды... Исса дуняда нек джашагъанын кеси да билмейди.

Кемисхан джюрегиндегин тёгюб, баласына айтыр сёзюн артха салмады:

— Хауле айланнганынг энди боллукъду, мындан кёб ыйлыкъдырма, башымы суугъа атарлай этгенсе. Совхозда къой фермагъа джараш да, ишле. Кёресе, малчыла къалай насыблы джашайдыла, ырысхылары, берекетлери... ким да энди алагъа сукъланады...

— Анам! Къой сен бу ферма хапарны. Къойланы чакъмакъ ийислерин кёлтюрюр къарыуум джокъду... Совхозну тамадасы джашла, къызла тууар, къой фермалада ишлесинле деб хаман сёлешеди. Сора аны джашы былтыр эл школну былай бошар-бошамаз думп болуб шахаргъа къачыб нек кетди?

— Балам,— деди Кемисхан,— энди сен иш излеген сылтау бла бу орамланы кызыдырыб, тас болуб айлануунгу кыой... Джангыз гылджаны да кыыш не бла асырарыкыбыз.

— Мен сыртха чыгыб, совхозгъа бичен ишлерим ётюрюкдю. Бизге сют, джау керек эсе, майна, тюкеннге бар да ал.

— Да, тюкеннге барыр ючюн, ачха-бочха керекди... Къаллай бир заман кетди, сен юйюнге бир шай да келтирмейсе... Юйде ашарык, ичерик бармыды деб, эсинге да келмейди.

Исса анасына джууаб табмай тынгылауну басды. Кёб мычымай, къобуб терен ахсыныб, биягъынлай элге сингиб кетди.

Олсагъат эшик аллындан бир хыны таууш келди. Кемисхан ашыгыш арбазгъа чыгыб къараса, орамда джалан баш бир узун къарамыйык джаш сюелиб тура. Аны къатына барыб, къайгылы сорду:

— Ким керекди?

Бети-къуту да кюнде кюйген къурумбет джаш, къара догъра кёзлерин огъурсуз джандырыб, джууаб этмей, хыны сорду:

— Исса деген былайдамы джашайды?

— Хо, былайда джашайды.

— Сиз аны кими боласыз?

— Анасыма!

— Сора аны бери чакъырыгызы!

Иссаны юсюнден ол адам къууанч хапар айтмазын эслеб къатын: «Энди уа не айтады экен?» деб аны аузуна сынаб мыдах къарады.

Джаш дженгиллигин таныта, кызыа башлады:

— Иссаны излей мен былайгъа талай келгенме. Мен аны ызындан айланганлы ма эки ыйыкъдан атлады. Кече, джангурда шахарда терек джанында аууб тургъанлай, мен аны такси бла сау-эсен юйюне келтирдим... Ол манга онбеш сом-ачха берлиги къалгъанды. «Хурджунумда ачхам джокъду,»— деб тиледи да, хатер этдим... «Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса,»— дейдиле.

— Исса былай элге чыкыгъанды!

— Аны излеб айланыргъа мени заманым джокъду. Мен сизни аракычы джашыгызы ючюн къралгъа ачха телерик тюлме.

— Да, сора къалай этейим? Джанымда къуру беш сомум барды.

— Да, къалай суйсенг алай... Болмаса, милициягъа тарыгъыркъма.

Милицияны сагъынганлай, къатын кърккъуб, эс джыйыб джумушады:

— Айыб этмегиз, бусагъат,— деб санларын къатдырыб къабыргъа хоншуларына кирди. Мычымай къайтыб, ачханы толусу бла анга узатды, къатынны огъурлу кърлерине джити къараб: «Исса къайда ишлейди? — деб сорду.

— Ауругъанды да, бу арт кърюуде ишлемейди.

— Да сора, эсириб, тѣнгереб айланыргъа ол ачхабочха къайдан табады да?

Кемисхан джашындан хапар айтыргъа суймей, баш энишге къараб тынгылады. Сора джаш, къатынны алына бир кир машокну быргъаб, хыны айтды:

— Магъыз! Ачха тѣлегинчи — деб муну Исса манга кърыйган эди...

Къатын машокну ачыб кърараса, ичинде Иссаны эски кърлеги, шалбары...

Джаш уллу орамгъа чыгъыб, машинасын кърыздырыб кетди. Кемисхан да аны ызындан мыдах къараб къралды.

Насыб деген неди?

Бир кюн Кемисхан тамада кърнашына Баталгъа барыб, Иссаны юсюнден уллу кенгеш этди. «Къан джауады, кеси башына оноу этерге акъылы джетмейди. Бир мадар эт деб тиледи. Сѣлеше келиб Батал: «Исса бла суйсенг сѣлеш, суйсенг кърый, аны болуру болуб бошагъанды. Больница болмаса, мен анга башха оноу билмейме... Алай ол больницаны сагъынсанг, кърыйнуна от тюшгенча болады». Сѣлеше келиб, Кемисхан Фатиманы да сагъынды. «Фатима бери ызына къайтырча бир мадар болса»,— деб кърнашыны аузуна кърарады.

— Керексизге тилекчи болуб ыйлыкъмайыкъ,— деди Батал.— Энди ол бери къайтардан озгъанды... Исса бла кърурчдан ишленген тиширыу да джашаялмаз. Дагъыда анга бир кърошарым: ол ичкичи болгъаныны бир чурум Фатимады.

— Батал! Джангыласа, алай нечик айтаса! Джокъду аны терслиги.

— Огъай, джангылмайма. Адам абына тебресе, аны сыртындан тюртюб джардан иерге джарамайды... Адам эсенг, анга кьолунгу узат, кесинге тарт, болуш. Акъылы юй бийче татлы, джумушакъ сёз бла аракъыдан айырыб кьояргъа да боллукъду. «Аман эрни иги кьатын тюзетир»,— деб халкъ билмей айтмайды. Эркишини джарытхан да, арытхан да кьатынды. Къысхасы, Иссаны юсюнде Фатима гюнахлыды. Ол Исса бла адамча сёлешгенине мен тюбемей кьалдым... Кърым тауукъча, кече-кюн да кесин кёбдюргенлей айланды. Юй бийче алай этерге кьалса, эркиши аракъы ичген кьой, кьаядан секириб да кетер. Сен да Фатимагъа кьошулуб, кече анда-мында нек кьаласа деб, Иссаны аралатыб онгун алгъаныгъызыны мен ненча кере кёргенме... Сен джашынг бла энчи, ачыкъ сёлешмейсе, ол санга джюрегин ачмайды, аны кече юйюне нек келмегенинден сени хупарынг джокъду. Ол Фатиманы кёрюрге да, анга тюберге да суймейди. Ийнан, джюреги эртде сууб бошагъанды. Ма олду аны чуруму.

* * *

Исса, орундан кьобар-кьобмаз, кьол-бет да джуумагъанлай, шкафдан аракъы шишаны алыб, ёрге тутуб сейирсинди: «Тоба-тоба, былай азчыкъ некди? кьайдады мындан кьалгъаны? Тюнене мен кеси башыма быллай бир аракъыны ичген болурмамы? Шышаны башы — тюбюне айландырды, аракъы толу стаканны алыб, ышарыб мурулдады:

— Эй, Исса! Джаша, игилик бери, аманлыкъ кери.— деб эрлай стаканны бош этди. Тузлу агурчаны уллу-уллу кьабыб, ууртларын кёбдюрюб, мушулдаб ашаб башлады.

Олсагъатлай Кемисханны тамада кьарнашы Батал сормагъанлай юйге кирди. Тапчанга олтуруб, сууукъ чолпан кёзлерин Иссагъа джандырды. Исса да аны келгенин онгусунмай, баш гёбенине кьарады, экиси да тынгылашдыла.

Батал билимли адам, Ставропольда пединститутну бошагъанлы, элде историядан устаз болуб, талай джылыны ишлейди. Ол орта бойлу, джукъа санлы, кьара шинли адамды. Къалын, бурма мыйыкълары, тюз сыйдам бурну, акъ кьозу тишлери бетине суйюм береди. Батал эски коммунист, басымлы эл суйген адам, элчиле кьу-

уанчлы, къайгъылы кюнлеринде да аны чакъырадыла. Кереклилери болса, тартынмай барадыла. Ол кимге де игилик излеген огъурлу халал киши. Адамгъа игилик этерге мадары болса, не аз да артына турмаз.

— Исса,— деди Батал къалын къашларын кѣлтюрюб,— Фатиманы туюген ачы хапарынгы эшитгенме. «Эрни аманы къатынын джылатыр, дейдиле. Сен, эркиши, алай этерге къалай къолунгдан келди? Сен Фатимагъа артыкълыкъ этгенинге, аны джюрегин сындыргъанынга мен кесим талай кере тюбегенме. Алай этерге къалсанг, сени бла не тѣзюмлю тиширыу да джа-шамаз.

— Да,— деди Исса ачыусунуб — мени эки эшигими джабыб, тыбырымы къурутуб айланнган Фатима болмадымы? Энди ол кетди, манга да насыб джол ачылды...

— Да, къайдам, Исса! Сен Фатиманы къыстагъанлай, кеси насыбынгы уруб, къара кѣмюр этиб къойгъан эсенг да, ким биледи?

Исса беш комнатлы акъ къанджалбаш юйюне, багъалы кюйюзлерине махтаныб, къызыб бѣгек-бѣгек сѣлеше келиб, сѣзюн былай бошады:

— Батал, айыб этме, мен былай ауузуму ача башлагъанлай огъуна чабыб келир тиширыула бу элде кѣб-дюле.

— Сен не затла сѣлеше тураса, бетсиз! Къалай ангыламайса? Насыб ырысхыдамыды сора?! Алтын-кюмюш берсенг да аны сатыб алалмазса, насыб сени кибиклеге кесин тутдуруб къоймайды, бет болмагъан джерге ол, бойнун кессенг да, аякъ басмайды.

— Да,— деди Исса -- бир джолда сен «Золото купит четыре жены» деб Лермонтовну сѣзюн нек айтхан эдинг? да? Ол акъыллы поэт аны билмей айтхан болмаз эди.

Батал ойлаша, акъыл джыя келиб, ачыусунуб, аууазын бир кесек кѣлтюрюб сорду:

— Сен кеси башынга насыбны къалай ангылайса? Насыб деб неге айтадыла? Сен кесинги насыблыгъа тергеймисе? Джашырмай бир айтчы.

— Ачыкъ айтаргъа, мен кесими насыблыма деб махтаныр къарыуум джокъду... Бу насыб дегенни да ким юлеше болур? Биреуге арбаз толу насыб, биреуге да сокъур чибин!.. Манга уа сокъур чибин да джокъ... Алай а, анда мени не гюнахым! Не терслигим! Мени насыбымы юзгенле, мени насыбсыз этгенле-аман, зар адамла, таш-джюрекледиле.

— Исса сени киши да насыбсыз этмегенди, кесинги насыбсыз этиб айланган сен кесингсе. Мен санга бек сейирсинеме? Бир умутунг, бир иннетинг джокъду, китаб-газет окъумайса. «Умутсуз джашау — отсуз кёсеу» деб халкъ билмей айта болмаз. Былай сыйсыз джашагъандан эсе ёлюб къорагъан кёб да ашхыды. Бир ишге джарашыб, къууанчлы ишлемесенг, кесинге юйдеги къураргъа башынг джетмесе, не къууанчынг да, тюшюнг да, тюнюнг да аракъы болса — сора сени насыб къалай джокълар? Не?

Батал столда бир ётмек кесекни алыб, Иссаны кёзюне тутду:

— Хар кюнде сен муну ашамай болмайса! Бир кере тюл, эки-юч кере да, Алаймыды? Сора бу къайдан чыгъа болур? — муну ким эте болур? — деб нек сормайса? Ол кеси аллына кёкден тюшмегенин сабий да биледи да! Ишинг-кючюнг джокъ, юйюнге джыйылмайса, кесинги къарнынгы асыраялмайса... Сен не затса?! Ишлемейсе сора, санга капек да къайдан чыгъарыкъ болур? Мен билгенден, сени юсюнгден костюмунгу тиширыуунг Фатима алгъанды. Ботинкаларынгы да — ананг. Кесинги ачханга алгъан кийимлеринги юсюнде къой да, къалгъанын бери теш деселе, тейри, сен чий кымжа болуб да къалырса.

— Батал,— деди Исса шибижича къызарыб. Мени кийимимде да, ашымда да сени не ишинг барды?! Сабийлеге дерс бере юреннгенсе да... Эсингде болсун, мен сабийликден эртде чыкыгъанма. Сен ётюрюкню сёлеше тураса. Мен ишден ёмюрге да джанламагъанма, ишге талпыб, кюсеб да турама, иш излеб мен районнга, шахаргъа ненча кере бардым?.. Заготовитель этерме, къагъытларынгы келтир, деди, келтириб къолуна бердим. Бир кюн «Тамбла кел, ишге джараш» деди. Къууанч тыбырлы болдум, элде да махтаныб, хапар айтдым. Барсам, мени орнума Зукку Чокай чёгюб тура. Асыры ачюдан джюрегим былай тарс деб атылырлай болдум. Энди ол алай нек болду? Аны менден, неси артыкъды? Билими менден эсе аз... Акъыл джаны бла уа аны былай къанджыгъама кысыб да кетерме. Чокайны джагъы болду, мени уа джокъ... Къалай залимди бу джакълыкъны кючу! Аны тышында да ишексиз Чокай улхучулукъ узатханды. Джукъ джакъмасанг, ма алай боласа. Джакъмасанг, арба да ма алай джызылдаб, баралмай тирелиб къалады... Мен да табу деб да берлик эдим

хурджунум къуру болду да... «Къуру къолгъа къуш къонмазын» мен да билеме.

— Къой-къой, Исса сен бу тели алгъан-берген халпарынгы. Алама-береме деб, ол чынкълбаш Баракайны тюрге тыгъылыб кетгенин кърдюнг да!

— Да, бере билмесенг, алай игитда боласа!.. «Ташны ата билмеген-башына урур».

— Исса! — деди Батал — сен мен айтханны нек ангыламайса?

Бу элде азмыды иш, бизни совхозну къой-тууар фермаларына джараш да ишле!

— Да, Батал! Сени джашынг школну бошар-бошамаз думп болуб шахаргъа къачыб нек кетди?

Батал бир кесек джунчуду, сора ачыусунуб:

— Исса! Нек ангыламайса? Мен айтхан неди? Кесинг суйген бир ишге джараш да ишле, дейме!

— Къой-къой! Сен не суйген-мюйген хапар айтаса? Мен ачхачыкъ чыгъар джер излейме! Аны къалай ангыламайса?!

— А-а! Энди ангыладым,— деди Батал, самаркъау эте,— тынч иште аз ишлеб, къб ачха алырча. Алаймы дейсе? Экиси да тынгылашыб иги кесекни турдула.

Сёзю алгъы бурун Батал башлады:

— Исса, сен бу ёлор отну къоймасанг, сеннге иш да, тиширыу да табыллыкъл тюлдю, аны билиб къой. Сен джаш джылларынгы аман бла ашырыб бараса. Сени терслигинг бла ананг да, Фатима да насыбсыз болдула, хаулеликде айлана, джашлыгынгы къара кёмюр этдинг. Ант этеме, мени джашлыгъымы бери къайтарыргъа бир мадар болса, анамдан джангы туугъаннга санарыкъ эдим. Бурун Германияда джылы келген Фауст — деб бир онглу адам болгъанды. Сора ол бир ариу къызыны суйгенди да, анга джашлыгъы керек болгъанды. Сора, Мефистофель деген Ибилис анга келиб: «Джанынгы манга сата эсенг, джашлыгынгы табыб санга береме», — дегенди. Арам-къарам этмей Фауст джашлыгын алыб, аны орнуна джанын Ибилисге Мефистофельге бериб, кеси чыртда къармалыб къалгъанды. Кёресе, джашлыкълны багъасы къалай уллуду!

Кеф этиб тургъан Исса чибинледи. «Антсызма мен сени эки аягынгы бир уюкъгъа сукъмай къойсам,» деб къызыб дургенине тебреди:

— Батал, сен къачан да мени бир тели сабийчикге санайса. Сёзюнг умурсача кюйдюреди. Мени сёгерге

табсанг, атха миннгенча боласа. Бюгюн да «Ичкичисе, ишлемейсе» деб да къакъдынг. Сен кертиси да алай тюз иннетли, таза джюрекли адам эсенг, манга ишге джарашыргъа нек болушмайса?

— Къалай болушурукъма, сен тутхан ишинги хаман оюб, бедишлик болуб бараса сора...

— Сен соруулаб, тинтиб, хаман мени къара чѣбге атыб кюрешесе. Мени да барды санга бир сорлугъум. Сен элде партбюрону секретары болуб, талай джылны ишлейсе. Майна Чоппа улу Узеир, Мыртазакъ улу Зеке тюрлю-тюрлю сылтаула бла совхоз ишден джанлаб айланадыла. Аланы бир-бири башында къырпыч юй-лери, «Волгалары,» тублеринде кыйюзлери... Сен ала-гъа: «Бу къадар ачханы къайдан табасыз?» — деб нек сормайса? Ала сатыудан джай, кыш да юйлерине джыйылмай айланадыла. Ма аладыла къралгъа заран салгъанла. Мени мешинам да джокъ, сен да, милиция да алай кир ишлени башларын джабыб, тынгылауну басыб нек турасыз? Хаман манга нек къадаласыз?

— Исса, керти айтаса, ишден джанлаб айланган, кир иннетли адамла бардыла. Аланы юсюнден мен совхозну директору бла талай кере сѣлешгенме... Халкъына, къралына заран салгъан адамны не адамлыгъы болур? «Гыбы» де да къой!

— Энтда биягъы мени сопалай кѣреме,— деб, Исса анга эрши къарады.

Батал да, Исса да алай сѣзге кызыб тургъанлай, Джабагъы улу Джокка сормагъанлай «доб» деб босагъадан тюшдю. Эти терисине сыйынмагъан бир быдырлы кысыккъѣз джаш, салам бере, аз ышарыб, Баталгъа джумушакъ, джалынгыч халда айтды:

— Район аралыкыгъа деб тилеген эдинг да, джюр, мешинам да былайда орамда хазырды...

— Да, анда мени ишим кѣбдю, санга сакъларгъа табсыз болурму?

— Эшта, эшта, Батал! Алай къалай айтаса? Тейри, керек болса, сау кюнню да сакъларма... Сени кибик адамларыбызны сыйларын кѣре билмесенг, сора, биз адамбызмы...

Дамсыз Исса, Джоккагъа хыны къараб, тигине урду-ра башлады:

— Эл джыйылгъан джерде сен мени Исса аракъы ичеди, алайды-былайды деб, къара чѣбге атыб, нелени гырылдаб айланаса? Мен эркиши башым бла не ичерме,

не къалырма, анда сени не ишинг барды? Мени юйюмде тиширыулада аракъыны аузуна салгъан болмагъанды. Сени уа ол кирхонча юй бийченг, Азаматгерийни къуанчынды тартыб, джылыныб айланганын мен кесим кёрдюм. Ма бедиш деб аллайгъа айтылады!.. Сени къатынынг бариш этерге тундрагъа барыб келгенди. Эшта, ол сокъур рысхы болур сени былай къайнатхан... Намысын, сыйын да анда ачхагъа сатханланы барыбыз да эшите турабыз. Алаймыды? Мени санга дагъыда барды айтырым... Эсингде болсун, мен сени къолгъа ала башласам, терк огъуна къабынга джыярма... Башха болмай, шобураларынгы былай тамырлары бла къобарыб алырма... Эште болурса?

Джокка, бетине тер уруб, шибижича къызарыб, тили тутулгъанча болду, сёз къозгъаргъа къоркъуб болушлукъ, джакълыкъ излеб, Баталгъа къарады.

Алай а ол сёзге къатышмады.

Къоз бёрк

Эртден бла кюн тау башлагъа къагъа, Исса, къобуб, тойгъа тебрегенча, омакъ кийинди. Джукъа къашларынды къармаб, акъ тюк табханын къоймай джыртыб алды. Джабагъы бетли мыйыкъларын къыбды бла къыркъды. Сора базаргъа атылды. Ол анда Байдыугъа тюбед «Фатимадан артымы айырдым» деб, къууанч хапарын да айтды, андан эки тюмен ачха алыб, кюле-ышара аракъы тюкеннге кетди.

Исса Байдыугъа къысха-къысха бара-келе турду. «Сенсе мени джулдузум, джаным-тиним да, энди сенсе» — деб ант этди. Анасына хапар да айтмагъанлай, бир кече Исса эки-юч тенги бла барыб, легковой машина бла джырылдатыб, Байдыуну келтирди. Байдыу субайлыкъгъа огъай деб да кюрешмеди, табу этиб келди. Иссаны ичкичи адам болгъанын да биле эди. Алай болса да, бара-бара бир тюзеллик болур деб ышанды. Аны тышынды да Иссаны къанджалбаш юйюне, багъалы кюйюзлерине кёзю къарады. Биринчи келин келтиргенча, джууукъ — тенг да басыныб, къурманлыкъ этиб, тойну джасадыла. Алай болса да «Фатимагъа артыкълукъ нек салынды? Тиширыу бла эркиши арасында тенглик закон нек бузулду?» — деб элде киши да сормады. Эртдеден бери да бу элде адет алайды: эркиши суйсе, къа-

тын алыр, суйсе кьояр, ол мени ишимди» — деб махтаныр... Былай сыфатына кьарасанг, Байдыуну адам махтарча ариулугъу джокъду. Къызыл дуппуш бетинде эки салынмакъ уурту, догъра кёзлери, кьалын кьара къашлары, эки эрни да чюйресине айланыб, ауузу бла къуш тутхан саубитген къатын, кука сёзлю, махтанчакъ. Алыргъа — берирге да суу уста. «Эчки берген кьой алыр,» дегенча, намыс-сый деб сёлешсе да хар ишин ачха — бочха бла базманлайды. Алай болса да, Байдыу тири къатын, совхозда да не ишге да эринмей чабыб айланганды, гардош кьаларгъа, дырын джыяргъа аны киши да джетмез. Кьолу кийим тигерге, джюнге да устады.

Бир джолда Иссаны аллына ушхууур сала, Байдыу кьарнындан тутуб: «Ой анам! Ой анам!» — деб дыгалас эте барыб, тапчаннга джетиб чёкдю.

— Не палах болду. Биягъы сени джюрегингми чанды? — деб кьайгъылы соруб, Исса барыб, аны юсюне ёрге турду. Кьарай-сынай келиб, къатыныны кюле — ышара тургъанын эследи.

— Тоба-тоба! — деди ачыусунуб, алынганмы этгенсе? Елеме деб, мени кьозубму кюлесе?

— Бизге кьууанч келеди,— деди ол ышарыб — уллу кьууанч, улан тууарыкъды!

— Ой Байдыучугъум, ой джанчыгъым! Не уллу кьууанч хапар айтдынг! — деб, Исса, къатынын кьучакълаб, талай кере уппа этди.

— Да энди кьууанч келирине не сёз?! Сен бу худжу аракъыны кьойсанг, кьууанч юсюне кьууанч кьошулур эди... Хар ким да бизге сукъланыр эди...

— Кече бла кюн бла десенг да ант этеме, улан туугъан кюнден сора мен аракъыны къатыма да кьоймазма. Сабий туугъанына той-оюн этербиз, сора мен андан сора аракъыны харам этдим...

Бу хапаргъа Кемисхан да джашындан аз кьууанмады. Ол кюнден башлаб, ала Байдыуну тегерегине чабдыла. Аналары Кемисхан «Джаным-кёзюм» деб эркелетди, эри да кюн сайын «Мёлекчигим» деб ийнаклайды. Исса да, анасы да халы табханларын базаргъа ташыйдыла... Не бла да Байдыуну кёлюне джетерге кюрешедиле. Уллу шахаргъа кетиб, айланыб тууарыкъ сабийни не кереклисин да алдыла. Бир джылгъа кирсе, хариб деб Кемисхан сабийге кёлек, кёнчек да алды. Эки джылы джетсе деб дагъыда бир багъалы костюм-

чукъла да алды... «Энди, «къаратон» деген бедиш атым да къорады, ата болдум», деб, Исса кюле-ышара, аягы басханны кёзю танымай айланады... Сормагъанлыкъгъа да къууанч хапарын айтады. Къурманлыкъгъа деб эки иркни багъыб башладыла. Кемисхан къууанч кюннге ун, принч, шекер, джау эркин болурча юге ташыйды... Исса сабий тууарына ашыгъыб, хар кюн сайын: «Быллай бир кюн къалды» деб санайды. «Къызмы, джашмы бол-лукъду?» — деб, Кемисхан сингирли къоллары бла стол-да нартюх бюртюклени ойнатыб, таш салыб къорешеди. Бир кере «къыз» бир кере да «джаш» деб тюрлю-тюрлю чыгъады. Бир-бирде уа таш сабий тууарын да кёргюз-мейди. «Къарны барды сора, сабий къалай туумаз? Елген сабий тууб, эки эшигибиз джабылыр да?» — деб, къатын кеси аллына мурулдаб, къыйналады.

Экинчи кюн Кемисхан, къууаныб, кюлюб-ышарыб къууанч хапар айтады:

— Ишексиз, келин улан табарыкъды, улан! Бир сейир тюш кёргенме. Къоянчыкъны къойнума алыб къу-чакъладым. Ол да не аз да къачар ышан этмеди, кёкю-региме къысылды. Джумушакъ тюкчюклери бла бетими айландырыб сылады. Бу мени юйюме уллу къууанч кели-рини шартыды. Аллай тюш кёрген къатынга улан тууа-рын бу элде мен кёсим талай кере сынагъанма...

* * *

Кече Байдыу кёз къысмай, ауур ынгычхаб, ауруб тебреди. «Ой аллах, къыйынлыкъдан сен сакъла,» — деб Кемисхан тилек тилей келиб, эки кере джылады. Элни уста къатынлары басыныб: «Къоркъма, алай да бола-ды», — деб аны кёлюн чапырыгъа къорешедиле.

Танг атаргъа бир суйюмлю, бир джаубедек улан тууду. Къатынла Кемисханнга алгъышны къуядыла. Джаш да къыз да чабышдыла, къууанч хапарны джуу-укъгъа-тенгнге джайдыла, багъалы суйюмчюлюкле алдыла. Айшат да джетиб, эрлай къууанч хапарны Ис-сагъа билдирди. Исса секириб туруб, къолларын джыйыб къычырды: «Огъай, мени аллахыутагъалагъа бир джа-рагъан джерим болур. «Къаратон» деб манга самаркъау этиучю чынкъылбашла, эшите болурсуз? — деб, Айшат чыккъанлай, кесин тыялмай, кефш Исса ёрге-энишге чынгаб, бюгюлмеген бутларын чалдыш-малдыш этиб, кеси аллына ышара, джангызгъа барады.

Кюн ёзеннге тюшерге, Иссаланы кенг арбазлары да, юйлери да адамдан толду. Исса да, Батал да кърманлыкъгъа деб багъылгъан иркни джатма тюбюнде четен юсюне сойландырыб, бойнун тартыб эрлай санладыла.

Кемисханланы юйлерин хычын, шорпа ийис кючледи. Юзмей, юч кюн бла юч кечени той-оюн барды.

Айшат машина бла барыб, элде айтылыб тургъан къобузчу ариу Мариямны келтирди. Ол, къонгураучугъун зынгырдата, къобузну кючлю тартды. Харс а келеди. Алай эте келиб, джаш къауум арбазда отун къалаугъа олтуруб тургъан къартланы тойгъа тарта тебретиле. Таб, Кемисханны да къоймадыла. Ол, сюйюмлю ышара, джукъа субай санларын тири-тири къымылдата, чайкъалыб тебседи. Уллу да, гитче да басыныб тутуш да барды. Арбаз арасында бир уллу багъананы сюедиле. Аны башына къоз бъркню такъдыла. Аны тюбюнде да талай сыйлы саугъа: алтын суугъа салынган кюмюш токъмакълары бла акъ чилле джаурукъ беш метр схарла, дагъыда беш метр къатапа. Тири джашла, джаулу джиб бла окъа бъркге, саугъалагъа ёрлейбиз деб, дыгалас этиб кюрешдиле. Байдыу джатхан юйде къызла, джашла джюзюк оюн, туюмчек оюн ойнайдыла. Джуюукъ, тенг басынды. Джумушай, кюле, ышара, алгъыш эте, келиб:

— Не анасына, не атасына ушамагъан бу сабий къайдан чыкъгъан болур?— деб сорду.

Исса аны сёзюн онгсунмай, къызарыб, къыйыгъына къарады. Къатын ушагъыусуз соруу соргъанын эслеп: «Огъай, накъырда этеме ансы, бара-бара атасына ушар, къылыгъы демейме, бет тюрсюню, сыфаты,— дейме деб а дагъыда къошду.

«Бу тыбырсыз, ауузун къачан тыярыкъды?» — деб, Исса анга огъурсуз къарады, хыны джууаб этерге тебреб, кесин кючден тыйды. Алай а, ауузу къуш тутхан Джумушай бла даулашыргъа базмай, баш энишге къараб тынгылады.

Байдыу, кече-кюн демей, баласыны юсюне ёрге туруб, эркелетиб къарайды. Кемисхан да анга джан-къан аямай кюрешеди. Экиси да сабийни ийнакъларгъа, эркелетирге табсала, дунияларын унутадыла. Байдыу: «Мен да ана болдум, «къаратон» деген бедишликден да къутулдукъ,— деб къууанады.

Къууанч кюнюнде Исса аракъыдан кесин тыя билмеди. Эсириб къууанчын да, кесин да унутуб тапчаннга

томалыб джукълайды. Аны халисин билген къонакъла да кёлкъалды болмайдыла.

Экинчи кюн: «Былай нек этесе? Къууанчлы, джарыкъ кюнюбюзню былай къарангы нек этесе?» — деб Кемисхан къыйналыб сёлешди.

Алай а Исса: «Быллай насыбда ичмесенг, къачан ичериксе? — деб бюсюреусюз джууаб бериб къойду.

Исса джашчыгъын: «Ой къалачыгъым, ой тутуругъум», — деб къойнуна алыб ийнакъларгъа, эркелетирге ёчдю.

Алай а: «Эсирген адам сабийни къолундан ычхындырыб, бир палах этер» деб, Байдыу баласын Иссагъа ышанмайды.

Арадан иги кесек заман кетди. Иссаны уланына докторла келе-кете тебретиле. Кёл салыб багъаргъа кюрешдиле. Алай а, сабий амандан аманнга кетген болмаса, маджалгъа айланмады. Бир-бирде сабий юзмей кечекюн да къычырыб джылайды. Аны алай нек этгенини чурумун киши да билмейди. Джылай келиб, арыб, онгсуз болса кеси тохтаучанды.

Бир кюн Байдыу тюкеннге кете туруб, Иссагъа къаты айтды:

— Мен къайтхынчы сабийни къатындан кетме, эшитемисе! Кеси джангыз къойма! Биягъынлай таралыб джылагъаны болса, къойнунга алыб, инджитмезсе.

Байдыу сабийни эрине алай уллу ышанмайды. «Биягъы бала къычырыкъ-хахай этиб джылай болур» — деб, Байдыу ызына ашыгъыш къайтды. Кюле-ышара, Исса арбазда аны аллына чыкъды, бармагъын анга тутуб: «Сёлешме, уятаса» — деди. — Дохтур керекди дей эсенг а, бойнумады менден алаамат доктор табсанг. Сен кетгенлей, джашчыкъ биягъынлай къычырыкъ-хахай этиб, джылаб башлады... Не кюрешиб да, тыялмадым... Сонгура, сагъыш эте кетдим да, бир алаамат дарман табдым.

— Тыбырсыз, не дарман хапар айтаса?

— Къарачы, мушулдаб къаты джукълайды. Стаканнга къуб бир уртлам аракъчыкъ уртлатдым да...

— Ах, мен хариб — мен джазыкъ! Сакъат сабийден бошадынг!.. Сабийинге алай телилик къалай этдинг? — деб Байдыу джыламсырады. Олсагъат джёткюре, тыгыла келиб къабиж сабий санлары да къалтырай, къусуб башлады, солууун алалмай, бети-къуту кёгерди.

— Елдю, насыбсыз! Хайда чаб, дохтургъа! Чаб, —

деб, Байдыу, баласын кьойнуна алыб, ачы-ачы кычырды. Иги да кийинмегенлей, Исса джаланбаш дохтур таба атылыб кетди.

Гюнах кимдеди?

Бир кюн Байдыу да Кемисхан да джашчыкьны да алыб эллеринден район шахарда поликлиникагъа атландыла. Эки этажлы ариу поликлиника да терапевтге кирдиле. Суююмлю дохтур Нина Ивановна сазбет, арыкъ сабийни алыб, не усталыгъын да салыб, тинтиб къарады. «Бу сабийни былай аманнга джетгинчи заманында нек келтирмегенсиз,» — деб гурушха этди. Эм артында кысыхасыча хапар айтды:

— Бу баланы халы кьолай тюлдю, кёресиз, кыйналыб солугъанын! Джюреги сакъатды... Больницагъа салыргъа керекди... бусагъат невропотолгга да барыгъыз... Мен аны бла сёлешейим.

Кемисхан джалыннгыч халда субай сёзню кенген келтирди:

— Аурууунгу алайым, бу сабийге бир оноу эт, бизден къайтмаса да, аллахдан къайтыр, — деб баш уруб тиледи. Дохтур аны не айтханын да эшитмеди, тынгылаб, дарманнга рецепт джазды.

«Мадаргъа кёре болушурбуз» — деб аланы кёллерин чапырыргъа кюрешди.

Андан чыгъыб, невропотологга эски танышларына Джандар улу Тамашха кирдиле. Ол кюлюб-ышарыб, джумушакъ саламлашыб, ариу сёлешди. Элде джууукъдан — тенгден да хапар сорду. Эркелете, ариу айта, къабиж сабийни акъырын кьойнуна алыб къараб тебреди. Джашчыкьны юсюнден Байдыугъа да Кемисханнга да талай затны сорду:

— Бу уа не айтады экен? — деб Кемисхан, дохтурну аузуна джити къараб, джалыныб сёлешди. Эм артында джашчыкъдан тарыкьды:

— Дыгалас этиб кюрешебиз, алай а, не келсин, бу бала не аз да айнымайды. Ашагъаны ичине джукъмайды, къусаргъа да ёчдю, хаман джылаб, джукъусуз болуб, бек кыйналады, биз да кыйналабыз... Дагъыда бир кьошарым, — деди Кемисхан. Бу бала сегизинчи айына киргенди... Алай а, не ёсмейди, тирилмейди... Джаратылгъанлы мен мунуча эринчек сабийге тюбемегенме.

Былай сыртындан сойланыб тургъан болмаса, ёрге къобаргъа унамайды. Башын да ёрге тюз туталмайды, былай джамбашына бара барыб, томалыб кетеди. Эки дунягъыз да джарыкъ болсун, сизден къууанмагъан адам джокъду, къууанчыгъыз кёб болсун, тилейме, алтын этеклеринге башым къонакъды, сууабды, болуш бу джарлы джаннга. Дохтор сабийчикге тинтиб къараб, ызына узатды. Байдыугъа мыдах къараб тынгылады. Сабийчик арыкъ къолчукълары бла «Ынга, ынга» деб анасыны узун къара эшмелеринден тутаргъа тырмашды. Дохтур джашчыкъны ауругъаннандан джашырмай тюзюча ачыкъ хапар айтды:

— Бу баланы бир зат эринчеклиги джокъду, муну санларында уллу сакъатлыгъы барды. Бутлары иги иш-лемейдиле, ёрге къобалмагъаны да аны ючюндю. Эсчиги да кемирекди, акъылчыгъы, ким билсин, тюзелирге да болур. Болушур ючюн муну кёб заманны багъаргъа керекди, крайда быллай ауруулагъа къарагъан уллу дохтурла бардыла. Къагъытларын ары джарашдырайыкъ, барыгъыз, болушурла. Алай болса да, бу баланы кийик сау киши да эталлыкъ тюлдю. Бу сабийни гюнахи атасындады, Иссада дейме. Аракъычыны туудугъу алай болады. Дохтурну бу ачы хапарына Байдыу да Кемисхан да бир-бирлерине къараб, ахсындыла. Байдыу ичинден къара сагъышха кирди. «Мен хариб, сабий тууады да насыблы болама деб къармалыб къалдым кёреме... Бу джарлы балагъа энди не мадар?»

Исса ол кече юйге келмеди. Рахын баласыны хапарын айтыргъа да ыйлыкъды. Сабийни хапарын Кемисхан да Байдыу да джашырдыла.

Ючюнчю кюн ингирде биягъы Исса, эсириб, тентирей-тентирей юйге кирди. Байдыу къойнунда акъбет сабийге къараб тыхсыб, джылаб тебреди:

— Сен мени эки эшигими джабыб нек къойдунг?.. Бу топал, сакъат балагъа не оноу? Бышыбыз бедешликге къалгъанды. Ах, мен джарлы, мен хариб, къан джаууб къалды да юйюме-башыма да!

Джелимсиз Исса хыны къан алыб:

— Юрме. Аман-иги эсе да аны сен табханса! Сен! Аны не айыбы да сени бойнунгдады. Сени ичинг чирикди-чирик, — деди.

Байдыу секириб туруб, столда уллу бычакъны сермеб алыб, кеси кёкюрегине керилди.

Исса эрлай аны къолуна къадалды.

Насыбымы кѳурутхан кѳара эшек! Энди мен не ючюн джашайма? — деб Байдыу сарнады. Исса керилиб аяусуз аны бойнуна, башына да талай кере джумдурукъ-ну джетдирди.

Экинчи кюн сабийчикни да алыб, Кемисхан да Байдыу да Ставропольгѳа уллу дохтурлагѳа кетдиле. Анасын да, баласын да больницагѳа алдыла. Дохтурла басыныб, сабийге джан аурутуб кѳарадыла. Эм артында ала джашырмай, джашчыкъны хапарын ачыкъ айтдыла:

«Атасыны ичкичи болгѳанынданды сабийни сакъат болгѳаны. Топаллыгѳын сиз кесигиз да кѳресиз, акъылы да тюз тюлдю. Аны тышында джюреги да баууру да кѳолайсыздыла.

Джашчыкъны больницада бир ай чакълыны багъыб кюрешдиле. Алай болса да бир кече аны джюрегине кѳаны тѳгюлдю да болушур мадар болмады, джан берди. Кемисхан да Байдыу да ѳлюкчюкню алыб, машина бла юлерине кѳайтдыла. Байдыу ичинден кеси кесине кѳл этерге кюрешди. «Рахын, бечел бала не кѳууанч берлик болур эди? Бедишлик болгѳанбыз, ары ѳлюб кѳорагѳаны иги болду,» деди. — Кѳанджалбаш юйге ырысхы да, насыб да табама деб кѳармалыб кѳалдым да, менден джарлы ким болур! — деб ол тыхсыб джылады.

Ингирде Исса юйге кири-кирмез, Байдыу, ауазын кѳлтюртуб, кѳайнагѳан джюрегин тѳкдю:

— Кет, кѳора! Кѳѳюме кѳрюнме! Гюнахсыз баланы ѳлтюрген, джерге кѳмген сенсе, сен мурдарса, мурдар! Барыб тохтагѳан мурдар!

Байдыу джаралы джюрегинде басынган затланы таймай айтды. Муну сѳзюн башха адам эшитмесин дегенча, Исса туруб акъырын бирси юйге кириб кетди.

* * *

Кемисханны диннге алай уллу ийнамы джокъду. Намаз этиб, ораза тутуб да кюрешмейди. Алай болса да, шыбыла ачы-ачы чартлаб, кѳара тубанла да айланч-буйланч от оюула джюзген заманда: «Аллах, мени джарлы джанымы кѳыйынлыкъдан сакъла!» — деб, тилек тилерге ѳчдю. Елюм кѳргени болса да, хар нени да динни джоругъу бла этеди. Иссаны баласы ауушхан кюн: «Адетлерибиз мени юсюмде кѳурумасынла», деб Кемисхан барыб, Сапар молланы чакъырды. Аны динден билими кѳолай тюлдю. «Джарым моллады,» — элде чам

аты да, элде апенди болмагъаны себебли, тыш элледен чакъырадыла. Елюм кѳрген юйдегиге Сапар чакъырылмагъанлай барады, ала бергенни табу этиб алады. Аны юсюне да дагъыда бир айыбы! Киши эслемесни билсе, аракъыдан асыры джанлаб кюрешмейди, бир-бирде джаназыгъа къулакъ оту бла баргъанын да эслегендиле.

Ашхам бола, шылап Сапар, гулоч таягъына таяна, джабагъы бетли узун джукъа мыйыкъларынын сылай, тар орамны Кемисханлары таба атланды. Кемисхан, ачыкъ эшикден аны арбазда эслеб, аллына ашыгъыш чыкъды... Саламын ала, джунчуяракъ, юйге чакъырды. Юйде эки-юч къатын, Исса, аны къатыны — Байдыу. Бары да къобуб, къубула-къубула, саламын алдыла. Агъач орундукъда Иссаны баласыны ёлюгю кебиннге чырмалыб тургъанын эслеб, Сапар шиндикге олтурду, андан-мындан сѳлеше келиб, шош сорду:

— Не оноу этиб турасыз? Бу джарлы баланы къачан асырарыкъбыз?

— Да, къайдам,— деди мыдах Кемисхан.— Тамбла, былай кюн къызаргъа деб турабыз!..

Исса да, анасы да стол джанына олтурдула, къатынла да тынгылы тынгылашыб ёрелешдиле.

— Кемисхан,— деди, молла, хыйла кѳзлерин джандырыб, чырпа бѳркюн къолуна ала.— Сен не аз да къыйналма. Бу баланы дин джанындан не кереклисин да мен кесим тындырылкъма. Мен тамблагъа къартланы да чакъыртаим, аллах айтса! Елюкчюкню да къабыргъа салырбыз, джаназы къылырбыз, дууасын этербиз. Байдыу барыб, кебинни бир джанына тартыб, баласыны саз бетине мыдах къараб, джыламсыраб башлады. Иссаны бу баласы туугъан кюнюнден башлаб, юзмей ауруйду, суу-салам болуб, териси сюеклерине джабышханды, эки джукъа эрни да кѳгергендиле, кѳз орунлары да адамны джюрегине къоркъуу берирча эки терен къууш.

Молла чал ургъан узун джукъа сакъалына бармакъларын батдыра, шош айтды:

— Да, бу джарлы бала, шанагъатчы болсун, джандетли болсун, ол дунясы джарыкъ болсун. Мындан ары Кемисханлары сауларыны эсенликлерин кѳрсюнле.

Бары да шыбырдаб бирден «Амин» — дедиле.

Сапар мынчакъ санай, шыбырдай дууа эте келиб, тилек тилеб, арабча иги кесекни сѳлешди.

Эм артында ана тилге кѣчдю:

— Да, хариб, бу джарлы бала, замансызлай кѳорады. Алай болса да, бу кѳагъанакъ сабийни гюнахы кѳурусун деб сѣлеширге да дурус тюлдю, аны не гюханы барды? Гюнах биздеди, атада-анада! Ата-ана сакъат болсала, балагъа саулукъ кѳайдан табылыр? Кѳуранда, китабда ачыкъ айтадыла:

— Аракъы харамды, харам! Аны ичкенни саулугъу да, насыбы да кѳуруду, эки дуниясын да кѳарангы, джаны да джаханимни джети кѳатына кирди... Аракъы ичин кюйдюрген ата туудугъу бла кишини да кѳууандыр-маз.

Исса моллагъа кѳынгырына кѳарады... туудугъу рахын, аны айыбы атаны-ананы бетине тюшеди... Кѳуранда да, китабда да анга не аз да кечим джокъду. Мен дууа этиб, китаб ачыб не кѳадар кюрешсем да, Иссаны башын бу гюнахдан алырма деб сѣз бераллыкъ тюлме. Исса ол дуняда сыйрат кѣпюрден ѳтер, джаханим от-дан кѳутулур десем да алдарыкъма. Иссаны беги — кѳуту да кетиб, кѣзюнде огъу болса, урурлай болуб, моллагъа эрши кѳарады.

Ол джылтырауукъ кѣзлерин джандырыб сорду:

— Кемисхан! Сен билгенден, Иссаны кѳоллары былай нек кѳалтырайдыла? Неди аны чуруму? Ол гюнахлыды, ол себебден анга заран джетгенди. Дагъыда бир кѳошарым — Исса, аурууу дженгиб, кѳармалыб кѳалыргъа башлагъанды... Мындан ары оздурмай, анга болушургъа керекди. Кемисхан! Эгечим, мен санга туугъан эгечиме не этерик эсем, аны этейим, кюрешейим.

Кемисхан, не усталыгъын да салыб, джалыныб-джалбарыб башлады:

— Да, Сапар! Былай келиб бизге кѳыйналдынг, ѳмюрюнг узакъ болсун, ийманлы бол. Кѣресе, бюгюн бизни уллу кѳыйынлыкъ басыб тургъанын. Иссаны джанына джукъ болады деб кѳоркъама. Ол айюден кѳоркъуб, тили тутулгъан джашчыкъгъа да болушхан эдинг, тилейме, бизге да болуш, эки дуниянг да джарыкъ болсун, болуш. Ачха-бочха да табарыкъбыз.

Молла гюнахны-сууабыны юсюнден кѣб сѣлешди. Шиндикден кѳыйналыб кѳоба тарыкъды:

— Ма былай белим кѳуруша, дыгалас эте айланама, бу худжу джел ауруу кѳоймайды.

Бир доббас кѳатын анга хыйласына ышара, сорду:

— Сен хар кимге да дууа джасаса, кесинге нек джасмайса?

— Ой, эгечим,— деди ол,— табу этиб да джазар эдим! Алай а, мен кесиме джазгъан дууа джарарыкъ тюлдю. Исса! Сен бир-эки кюнден мени таба бир келирсе, китаб да ачарма, дууа да джазарма, къолларынгы къалтырагъанына да къарарма.

Молланы ашыра, Кемисхан эшикге чыкъды. Эринден къалгъан кюмюш сагъатны да джашыртын анга, джыйырма тюмен нохта бау деб узатды. Ол аланы къабдалыны джан хурджунуна сала, сау бол да демегенлей, къарангы орамгъа ташайыб кетди...

* * *

Кече арасында Кемисхан бир тауушха уянды... Барыб къараса: Исса джалан баш, джалан аякъ, ич кийимлери бла тобукъланыб, эки къолун да кёкге джайыб, тилек тилей, мурулдай тура...

— Ой! Аллах! Кеч! Тилейме. Мен мурдар тюлме! Сапар ётюрюк затны, айтады, кеч, тилейме!

Анасы, джетиб, аны билегинден кесине тарта, джумушакъ айтды:

— Бери тур, балам! «Мурдар» деген бош хапарды. Сапар нени биледи? Тур бери!

Анасы да, Байдыу да Исса бла кюреше, тангнга дери кёз къысмагъанча чыкъдыла.

Тёзюм бошалыб, Байдыу эки-юч кюнден Иссадан башын алыб, ата юйюне къачыб кетди.

Исса ёкюнеди

Арадан иги кесек заман къорады. Бир кюн Кемисхан Иссаны къатына чёгюб, къолун аны тобугъуна салыб, мыдах джюрегин тёгюб башлады.

— Балам, кесингден да менден да бошагъанса. Бутларынгы кёбгени да, баууругну ауругъаны да анданды деб, дохтур санга ачыкъ айтды да? Бир палахха къалыргъа башлагъанбыз... Джашлыгъынг аман бла кетди, кесинге бир орун айыралмасанг. Чегет джанууарла да къурайдыла да кеслерине уя.

— Анам, насыбым алай болур... Энди менден не излейсиз?

— Да, насыб санга кеси аллына келмез. Сени насыбынг, сени кесинги кьолунгдады... майна, Фатима, акъыллы, намыслы тиширычукъ къачды да кетди. «Аманнга алтын да чыдамаз,» деб тюз айтадыла. Сен аракъыдан айырылмасанг, сени бла киши да джаша-яллыкъ тюлдю... Экинчи кере кишиге да сормадынг да Байдыуну алдынг. Аны да, хариб, не хатасы болду? Барыбыз да бир сабий тууса дедик да сакъладыкъ. Барыбыз да къууанч тыбырлы болдукъ... Алай а, не келсин, сабий бизге къууанч болмады, джюрек джара салды. Аны юсюнден терслик сендеди деб, дохтурла ачыкъ айтдыла.

Ары ёлюб къорагъаны ашхы болду. Сау эл сени аузгъа алгъанды. Майна Байдыу да башын алды да кетди. Кеси насыбынгы кесинг юзгенсе. Энди мындан ары не оноу? Ишинг, кючюнг джокъ, былай тынгылаб къачаннга дери турлукъса? Къалай джашарыкъса? Къайда ашарыкъ-киерик? Аланы ким келтириб берликди сеннге!.. Бизни артыкъ малыбыз, артыкъ джерибизми барды... Сен, мазаллы киши, аллай бирчикни къалай айырал-майса...

— Анга сагъыш эте, сылхыр болуб да турама мен... Узаймай шахарда иги ишге джарашырыкъма... Аслан болушурма дегенди...

— Сен алай айтыб айланганлы къаллай бир заман... Менде тэюзюм къалмагъанды, кесинги да, мени да бе-дишлик этдинг, халкъгъа кёрюнюрге ыйлыгъама... Къора бу элден, кёзден ташай, къайры болса да,— деб, Кемисхан тынгылаб, джылай, джаулулгъуну къыйыры бла кёзлерине узалды. Джюреги да, тёрт саны да къара кюйген Исса анасыны мылы, къуба бетине къараб джазыкъсынды, аны джюрегин чапырыгъа кюрешди:

— Анам, джашауда кёб кере джангылгъанма, бир атлай да эки абына, мен сени да бездирдим, сеннге борчуму толтуралмай, кёб къыйнадым, кеч.

— Мен,— деди Кемисхан — ачдан ёлмезме, совхозну не ишине да айланама... Сен а былайлай барлыкъ эсенг, элден къорагъанынг ашхыды. Алай иги боллукъду... Къора! Ата юйюнгден къачхан эркишиге уллу беишди. Алай а, мен андан башха оноу табалмайма. Бююнледе бизге бир да таб болгъанды. Шахар исполкомда Таубатыргъа уллу къуллукъ бергендиле. «Иссагъа бир болуш, бир маджал иш» — деб тилегенме... «Болсун, келсин, болушурма» — дегенди. Ол бизге къысха джууукъ

да джетеди. Ол ёлсе да мени мыдах этмез, берген сёзюне табылыр.

Исса кзууаныб, ауур санлары тирилди.

Экинчи кюн Исса, эртденбла эртде туруб, уллу джолгъа чыкъды... Кёб да сакъламай, автобусха миниб, шахаргъа кетди. Кюн кыздыра, автобус шахаргъа кирди. Бу район шахар ким да махтарча ариу, кирсизди. Ол туугъанлы тюгел элли джыл да болмагъанды. Юч-тёрт башлы омакъ юйле. Бу шахарда джашагъанла пединститутларына, театрларына махтанадыла. Кенг орамларын субай терекле кючлегендиле. Шахар арасында Советни юйю, дагъыда талай омакъ юй шахаргъа айбатлыкъ береди. Шахар тегерети тик чегет бетле, кириш къаяла. Аны эки уллу суу кучакълайды: бири, безгекден ауругъанча, сазбет, бири да чокъуракъ, ичинде да ташы, чабагъы кёрюне. Анда джашагъан адамла «Бу суу дарманды»,— деб махтаныргъа ёчдюле.

Шахар биринчи майны кзууанчына иги хазырланнганды. Орамлада, юй алларында кызыл байракъланы шош тау аяз ийнакълал чайкъайды. Кызыл кумачда уллу харифле бла ариу джазылгъан лозунгла кёбдюле. Уллу гитче да омакъ кийиниб, орамгъа тегюлгендиле. Табигъат уяныб, дуня чакъгъанды, кегергенди. Хауаны гяхиник ийис кючлегенди. Терекледе джангы туугъан джылтырауукъ джашил чапракъланы тау аяз акъыртын ойнатады.

Исса шахар исполкомгъа Таубатырны иши таба атланды.

Бара-барыб, орамда эски тенгине Дамайгъа тубеди, ала джарыкъ саламлашдыла. «Исса, къайры атланнганса? Джашау къалайды? — деб Дамай Иссаны кёзюне джити къарады.—«Да, джокъду хата, биле болурса бизни Таубатыр шахар исполкомда онглу ишге тюшгенди, бир маджал иш табалса, анга келгенме».— О мен да бусагъатда Таубатыргъа барыб келеме... «ишде джокъду. Крайгъа чакъыргъандыла. Май байрамдан сора келликди»,— деди...

— Дамай, къайда ишлейсе? Ол биягъы пивзаводла болурса? «Эшта, эшта,— деди ол, мен андан эртде джанлагъанма... Инструментал деген джангы заводха кечгенме... Ол бек сейир заводду... Къара иш джокъду, болгъан джангы техника... кёрсенг, сейир этиб ауузунгу ачыб къалырса. Таубатыр, болушур, кел сен да ол заводха, бирге ишлербиз. Мен да санга къолумдан келгенча

болушурма.— «Да, Дамай менде аллай къарыу къайда? Мени билимим ары джетмез, алмазла.— «Не джашырыу, аллында санга къыйын болур. Аллында мен да къыйналдым... Билесе, мен совхозда механик болуб талай джылны ишледим. Алай а ол заводха баргъанымда, билимим джетмей, къармалыб къалдым... Къадалыб окъудум, кюрешдим, джашла да эринмей болушдула, артыкъсыз да Захар Петрович... Энди мен аны бла джыгыра болгъанма, тилерме, ол санга да болушур. Энди уа мен ишге уста болгъанма, чабакъны суугъа джибергенча болдум. Ол сен кѳрген осал квартирден да чыкъгъанма, эки комнатлы иги квартир бергендиле... Энди джашчыкъ да школ берген дерслерин рахат этеди. Кече бизде къалырса,»— деб Дамай Иссаны джибермеди.

Бара-барыб, экиси да ресторан таба бурулдула.

Ашаб-ичиб, санлары да иги джылыныб, Джарыкълыкъ юю таба атландыла. Барыб клубну арты сюремде омакъ шиндиклеге чѳкдюле. Клуб ариу джасалгъанды, шыбыла чыракъла аны дуу джандыргъандыла. Исса тюклю башын гугурукча кѳлтюрюб танышларын излеб, тѳрт джанын сынайды. Кесини элинден келген тепсеучюлени, джырлаучуланы эслѳб, ышарыб алагъа къол булгъайды.

— Исса,— деди Дамай — кѳресе, бу залда къаллай бир ариу тиширыу барды... Қалак айланнганынг боллукъ болур. Сайла да кимге болса да джалгъан, мен да шайтан суудан уртлаб, бир аякъ бюгер эдим... Ачыкъ айтайым, сен не сайлаб кюрешсенг да, Фатимача адам табаллыкъ тюлсе. Айыб этме, озгъан ишледиле, сыйынг тѳппемде болсун, тартынмай ачыкъ айтайым, санга сукълана, санга зарлана джашадым. Фатима, ким да сукъланырча, чырайлы, огъурлу джанды. Ол бишген дугъумча джылтырауукъ къара кѳзлерин сюзюлтюб къараса, адам эс ташлар. Аны нюр бетли джаякъларын, къара къашларын бир кере кѳрсенг, ѳмюрде да унутмазса! Мен аны кѳрсем, эс ташлаб, айтыр сѳзюм эсимден кетиб, къармалыб къалыучанма. Мен аны тюшюмде ненча кере кѳрген болурма... намысы, адеби уа? Фатимадан онглу тиширыу кѳрмегенме мен. Мен аны школда бир сѳлешгенин эшитгенме... ѳмюрде унуталлыкъ тюлме. Таб, школну директору да не айтады деб, аны ауузуна къараучанды.

— Къой-къой,— деди Исса сансыз халда,— Фа-

тиманы ариулугъундан меннге не файда? «Ариу кызыны аурууу кѣб», дейдиле...

— Таб, сен айтханча аурууу бар эсе да, мен джанымы да аямай дохтурлагъа бакъдырыб, аны кийик сау этер эдим. Ант этеме, сабийлерим ууакъ болдула ансы, мен аны ызындан тюшерик эдим...

Кѣб да турмай, биринчи Майны юсунден доклад бошалабы, той-оюн башланды. Омакъ, таулу кийимли талай чырайлы джаш, кызы сценагъа чыгъыб ёрелешдиле. Бир шылаб къарачайлы да чырпа башын джанбашына бардыра, къобузну кючлю келтирди. Бир ингичгебел таулу джаш, чартлаб чыгъыб, къолларын кенг джайыб, аякъ бюгюб тебреди. Сора джукъа субай санларын тири-тири кымылдата, билеклерин да кенг джайыб, бир чырайлы тиширыу чыгъыб, джашны аллында стемейге джюздю. Башында окъа бѣркю, имбашларында акъ чачакълы чилле джаулугъу, кѣкюрегинде алтын суугъа салыннган тюймеси, ингичге белинде кюмюш кямары. Исса сейирсиниб Дамайны чыначыгъы бла тюртдю:

— Тоба! Тоба! Алан, ол тиширыугъа бир къара! Таза мѣлек де да къой! Машалла аны табхан анагъа!

— Энди,— деди Дамай кюлюб,— кертиси да сен аны таныймыса? Не?

— Ёмюрде кѣрмеген адамымы къалай танырыкъма?

— Ой! Сен сер болуб бошагъан кѣреме. Ой хадаус! Ол сени Фатимангды, кѣрмеймисе!..

— Кет, гырылдама! — деб, Исса, кызылдым кѣзлерин джандырыб, ол тиширыугъа джити къарады.

— Алан, оллахий, крти айтаса! Сора, ол бери къайдан келгенди? Башха элде ишлей эди да?

— Сени излей келген болур,— деб, Дамай хиликке эте, самаркъаулаб кюлдю.— Эй, Исса! Сен тумакъса, къара тумакъ! Адамны игисин, аманын айыра билмейсе. Айыб этме, чынгкъылбаш болгъанса. Шо, аллай мѣлекни къолунгдан къалай ычхындырдынг? Чырпа башынгы аны токъ кѣкюрегине салыргъа табсанг, санга андан уллу насыб не болур эди? Иссаны джюреги тюрленди, мыдахланды. Фатиманы тюйгенинде, джылагъаны аны кѣбген бетинде къара кюлтюмлери кѣзюне кѣрюнюб, ахсынды.

Фатиманы уста тебсегенин халкъ кѣрдю. Тебсеб, бошаб, ол да, джаш да баш ура сценадан кетдиле. Харс кызыудады... «Джаша, Фатима!» — деген тауушла чыкъдыла.

Андан сора бир омакъ кызы чыгыб, халкыга билдирди:

— Джамагъат, энди сизге Фатиманы джашчыгы Ахмат чыгады. Кызы сёзюн айтыб бошагыныч бир сююмлю добар джашчыкъ чартлаб чыгыб, къолчуклары джайыб, аякъ бюгюб, улакча чыгаб, джангызга атылды. Башында акъ кёрпе бёркю; акъ хазырлары бла мор чепкени, кюмюш къамасы, кюмюш белибауу. Кюбуз кючлю тартылды. Сценада кызы да, джаш да харсны келтиредиле. «Асса, асса»,— деб джашчыкъ чыгаб, аякъ бюгюб, тегерекке айланды. Тебсеб бошаб, джашчыкъ бёркюн алыб, халкыга баш урду. Биягы харс урулду. Аяклары бла полну джонгюрдетдиле. Исса оюннга келгенине да сокъураныб, къара сагышха кирди. «Къаратон» деб, мен Фатиманы керексизге терслеб, гюнахлы болган кереме»,— деди. Анасыны: «Фатима ашхы адамды, сен энди аллайны ёмюрде да табмазса»,— деген сёзю эсине тюшдю... «Ай анасыны, джанган джудуз аллыма келди, насыбымы сакълай билмедим»,— деб Исса ёкюндю джыйылыуга келгенинде.

Майны байрам кюнлеринде Исса Дамайлада турду. Дамай джашчыгын да алыб, Исса да ала бла демонстрацияга да айландыла. Байракъла бла, плакатла бла омакъ джасалган терекли кенг орамлада халкъ джырлаб, чайкъалады. Шахар башында нарат чегетде да айландыла... Андан сора чарсха, ат чабханнга къарадыла... совхозладан, колхозладан келген залим атла, джелни сызгырта, къушлача учдула... «Ленин» атлы колхоздан джашчыкъ кызыл келекчигин джел кёбдюре, экинчиге келгенинде, халкъ: «Машалла, машалла» деб, халкъ гюрюлдеди...

Игирде Дамайлары къабыргъа хоншулары дохтур Нина Максимовна да келди. Ол чырайлы, токъ, джарыкъ къатын, накъырдагъа, чамга да ёчдю. Дамайны юй бийчеси Мариям, хоншу къатын да болуша, ашарыкъ этерге къадалды. «Биягынлай» деб, Дамай кюйну бутун джер-джерин кесиб, сарысмакъ кесеклени чанчды, духовкага салыб юсюне ёре туруб дженгил-дженгил айландырды. Эт кесинден чыкыган джауунда чырылдады. «Джумушакъ болур» деб, Дамай кружка бла эки кере суу да бюркдю. Кёб турмай юй ичин эт ийис, хычин ийис кючледи. Неси да джарашхан кенг юйде уллу стол сыйлы ашарыкъдан толду...

Чырайлы Мариям ашха чакъырды. Дамай тамада

орнуна олтуруб, шышаланы кьолгъа алды... Тиширыу-лагъа вино, Исса бла кесине да аракъы къуйду. Дамай къысха алгъыш этди: «Къралыбызгъа, халкъыбызгъа саулукъ — эсенлик, рахатлыкъ» — деб стаканын кёл-тюрдю, бары да стаканларын алыб, Дамайны ызындан гартдыла.

— Нина, Исса! Къонакъ тюлсюз, къабыгъыз марджа,— деб аланы алларына Мариям хычынланы эркин салды. Дамай да, кьой бутну кесиб, махтай-махтай хар кимге ююш берди...

— Кертиси да не алапат этгенсе, бюгюннге дери быллай татлы эт къабхан болмаз эдим,— деб, Нина, уллу акъ кёзлерин ойната, суююмлю ышара ашады.

Исса алгъышны кенгден уста келтирди...

Дамай къачан да кесин аракъыгъа алай бошламайды...

— Иги тартарыкъ эдим, юй бийчемден кьоркъама ансы», — деб, чам этери келиб ышарды.

Тюзю, ол кесини, эм юйдегисини намысын, сыйын сакълай биледи...

Къыйын атлам

Байрам кюнле бошалгъанлай, Дамай заводха ишине кетди. Исса да сахар исполкомгъа, Таубатыр таба атланды. Кёб да сакъламай омакъ, кенг кабинетге кирди. Джумушакъ саламлашыб кьол тутду. Таубатыр элли джылгъа джууукълашханды. Аны бети-къуту джашауну сынагъан, джашаудан хапарлы болгъанын шагъатлайды. Орта бойлу, суююмлю, сары шинли, токъбет адам. Уллу ала кёзлерин Иссагъа айландырыб, джити къараб сууугъуракъ сорду:

— Не, къалайды джашау? Алай сёзге сорады ансы, ол Иссаны къалай джашагъанын анга сормагъанлай да биледи. Джууаб да сакъламай ол телефон бла ким бла эсе да джумушакъ сёлеше башлады:

— Алан, Асланбек! Мадар бар эсе, бир болуш,— деб тилеб, Иссаны къысхача хапарын айтды. Кёб да сёлешмей телефон трубканы ызына салды.

— Мен сёлешген ол уллу заводну директору Джандар улу Асланбекди. Ол заводда къара иш джокъду, болгъан техника, механизация, санга къыйын боллукъ-

ду, «курслагъа кирсин»,— дейди. Тюз айтады, алай табды.

Таубатыр ашыгъыш джазыб бир къагъытны Иссагъа узата буйрукъ халда айтды:

— Ма муну директоргъа, Асланбекге, берирсе, эс-леб къал, ол заводда ишлеген алай тынч тюлдю, джорукъгъа бек къатыдыла. Бошбоюнлукъ этиб, абына-сюрюне айланганынг боллукъду. Къадал да ишле, окъу, анангы да мыдах этме, кесинг да уялма.

Исса, къууанч тыбырлы болуб, хыбыл санларын тири къымылдата, дыбырлаб кетди. Шахар къыйырында кенг тюзде заводха джетди. Алайда, уллу сууну бойнунда беш-алты башлы талада ариу, уллу юйле. Сора барыб, юч башлы юйде дирекцияны табды. Тёгерек чайыр салынган джолла, кирсиз, адам тюкюрюрге да тартыныр. Кенг арбазда джангы салынган талай терек, нарат да, наз да, нызы да бар... Арбаз арасында уллу клумба, гокка хансланы башчыкълары къарагъанды, Исса хапар эшитсе да былайгъа эндиге дери аякъ басмагъанды... Алайдан бир джанына джакълаб, тюрю-тюрю легко-вой машинала, бирси юйню къатында да төрт беш джюк машина. «Эй, бу неси да джарашхан уллу завод кёреме»,— деб Исса сейирсинди. Биринчи этажда директорну кабинетин табыб кирди. Нек келгенин секретаргъа ангылатды. Джукъа санлы къыз сууукъ джандыра кёзлери бла Иссагъа сынаб къараб:

— Директорда адам джокъду, бар — деб эркинлик берди. Исса къубула-къубула акъырын джасалгъан кенг кабинетге кириб, Таубатыр берген къагъытны анга узатды. Дагъыда шофер курсланы, сегизинчи классны бошагъан къагъытларын да столгъа салды. Директор, Джандар улу Асланбек, чырайлы токъ адам. Ашыкъмай Иссаны, къагъытына къарады, джумушакъ сёлешди. Иссаны тилек къагъытны юсюне: «Николай Иванович! Бу адамны курслагъа джарашдыр»,— деб буйрукъ джазды.

Къагъытланы Иссагъа узата сорду:

— Заводда тюрю-тюрю иш кёбдю. Сен неге юренирге излейсе? Исса къагъытларын ала, бу соруугъа джууаб табмай, болумсуз къарады.

— Былай коридоргъа чыкъгъанлай,— деди ол,— сол джанынга бурулсанг, курсланы тамадасыны кабинетин кёрюсе. Ол сени не кереклинге да къарар, болушур. Джигит бол, бошбеллик этеме десенг, оюннга къаллыкъ-

са, бизде аллай затлагъа тѣжюм джокъду. Исса къууана-къууана, коридоргъа чыгъыб, Николай Ивановичге кириб, джумушакъ саламлаша къагъытларын аны аллына салды. Николай Иванович уллайгъан, орта бойлу кенгмангылай киши. Уллу чырайы болмаса да, суююмлю адам, бети-къуту, арыгъан кѣк кѣзлери, аны иши ауур болгъанына шагъатлыкъ этедиле... Ол Иссаны не кереклисине да джан аурутуб къарады. «Бюгюн — деди ол, общежитиягъа джараш, орун, орундукъ ал, столоваягъа да талонла ал, тамбла эртденбла былай келирсе, къайда, къалай окъуб башларынгы юретирме». Аны къагъыты бла барыб, Исса орун алды. Уллу терезелери бла джарыкъ, кенг комната, тѣшек, джууургъан кереклисин да алыб орундугъун джарашдырды. Андан сора да комнатда эки орундукъ. Исса алай джарашханына эл бла бир къууанды. Алай болса да, джюреги къайгъылы сагъышдан толду... «Берген ишлерин тындыралмай, окъуялмай, къармалыб къалмагъа эдим», деб къоркъду, — кеси кесине алай уллу ышанмайды, базмайды.

Ингирде джашла келдиле, танышдыла. Исса ким болгъанын айтды. Аны нѣгерлери да айтдыла. Аланы бири тегейли Цахилов Максим экинчиси да оруслу Борисов Володя. Ол эки джаш кюле-ышара Исса бла татлы сѣлешдиле. «Курсла башланганлы беш кюн болады, болгъан джангы техника, бек къыйынды,» — деб тарыкъдыла. «Алай болса да, устазла, инженерле уллу билимли, огъурлу адамладыла», — деб махтадыла.

Исса, курслагъа джарашыб, тенглери бла окъуб башлады.

Къысха заманны ичинде джашла джыгырала болдула, ашарыкъ-ичерик табханларын да арагъа салдыла. Клубха, киногъа да бирге айландыла. Исса билими джетишмей къыйналды, джангы техника анга ауур тийди... Володя техниканы иги биледи... Исса бла Максим механикле болургъа кюрешедиле, Володя да электросваркагъа иги болушурча билими джетмейди... Бирбирде Дамай келиб Максимге да, Иссагъа да болушургъа кюрешеди. Джашла бир бирлерине болуша дерслерин хазырлай, кече арасына дери олтургъанлары да болады. Исса окъууда да, иште да бет джарыкълы болургъа, тенглери арасында уялмазча кесин эслеб джюрютурге кюрешеди. Аракъыны «тарт» деб къысхан болса да сылтаугъа «джарашмайды» деб баш алыргъа кюре-

шеди. Не дыгалас бла да элде ичкичи болуб айланнганын джашырыргъа кюрешеди.

Максим бир-бирде солугъан кюн тенглерин ата юйюне къонакъгъа чакъыра башлады. Исса ары суйюб барды. Максим атасындан, анасындан тартыныб, аракъыгъа алай терен кирмейди, Володя бла Исса джылынадыла.

Джашы заводха джарашханына Кемисхан къуунады. Алай болса да «Энтда бир абынмагъа эди» деб къоркъа-къоркъа джашайды. Заводха талай кере баргъанды, Николай Иванович бла таныш болуб: «Бир кезкъулакъ бола туругъуз»,— деб тилегенди.

Джашла бир кече общежитияда лахор эте, аракъы тарта, иги кесекни олтурдула. Максим юйлеринден келтирген тегей аракъы да, хычынла да эркин, кефли болуб ачыкъ селешдиле.

— Атам,— деди Максим,— аракъыгъа огъай демез... Алай а не уллу къууанч кюнде тереннге кирмейди... Николайча болуб къалырма деб унамайды.

— Николай дегенинг? — деб Исса аны кезюне къарады.

— Ол бизни хоншубузду, аракъычы; эртде джоюлуб бошалгъанды... Аны къатыны энтда больницадан чыкъмагъанды... Табхан сабийи да экинчи кюн огъуна ёлгенди... Дохтурла аракъыданды, дегендиле. Исса соруу бергенине сокъуранды, кесини ёлген сабийи эсине тюшюб джунчуду, къызарыб мыдахланыб, баш энишге къарады...

Максим къысха къара мыйыкъчыкъларын сылай Володягъа сорду:

— Къалайса! Заводну джарата болурса?

— Не сёз, иги заводду, ким да махтанырча, ким да сукъланырча завод... Анда болгъан джангы техника, автоматика къайда болур? Алай болса да, мен не аз да келтюрюб болмагъан бир зат. Ол да неди? Джыйылыула сайын къургъакъ сёз, узун бегимле, иши бла сёзю бир бирине келишмеген да бар. Сёз ючюн, тюнене мастер Тихонов дисциплина деб бёгек-бёгек селешди. Бююн а ишге сагъат джарымны кечигиб чыкъды. Ол алай нек болады? Ётюрюк эркишиге ёлген кибик тюлмюдю? Исса да ышарыб аны аузуна чабды: Къарачайда молла этгенни этме да ол айтханны эт — деб сёз барды.

— Не сёз,— деди Максим,— джыйылыулада акъылы селешген, тюзлюкню тутхан аз тюлдюле. Алай болса да, къургъакъ чакъдыргъанла бардыла. Осал ишлени къу-

рутургъа — деб кычырырла... Ол осал ишле кимни терслиги бла чыкъдыла? Аланы къалай тюзетирге болукъду. Тынгыларла, ачыкъ айтмазла. Айтхан болса да джартысын айтды, джартысын да джашырды. Адамны бети ачыкъча, джюреги да ачыкъ болургъа керекди. Брак этиб къралдан ачха алыргъа уялмагъан адам неден уялыр? Аллай ачха харам ачха, урлаб ашагъанла бир, ол да бир.

— Максим,— деди Исса аз ышара, къалайса? Тамбла Джарыкълыкъ юйге барабыз? Сен ол биягъы Нина бла, тейри, ол акъыллы кыызча кърюнеди... Узаймай сени тоюнга джангызгъа барлыкъ болурма.

— Ой, Исса, не бош затланы айтаса: акъыллы, тели эсе да мен алкъын Нинаны алай иги танымайма... Таб, ол алапат кыыз эсе да алкъын къатын алыр акъылым джокъду. Замансызлай къатын алыб, атама, анама къалай джюк болайым? Алгъан ачхам къарныбызгъа джетмейди... Аття, бир сомчукъ бер,— деб къалай тилекчи болурма? Юйдеги тутарча мадарым джокъ эсе, сора, эркишме деб, башыма бёрк кийиб да къалай айланама? Къатынынг инджиле башласа: «Сюймеклигинги да башынга ур»,— деб къачыб кетерикди. Сен да хан турдунг... Курсладан сора, заочно институтну бошарыкъма... Сора, ол заманда бир къатын оноу да болур. Тамам алапат айтаса — деди Володя.

— Мен да заочно институтну бошамай мадарым джокъду... Бусагъатда бир къауум джаш этген затны мен не аз да джаратмайма... Юйдегинги тутаргъа мадарынг, къарыуунг джокъ эсе, къатын алама деб неге кюрешесе? Кёребиз да замансызлай бурунларын сюрте билмегенлей ашыгъыб къатын алырла, узаймай аралары дауурсюйюр болур, сора, чачылышдыла, сабийлери бар эсе да ол да ёксюз, насыбсыз болду...

Исса стаканлагъа аракъы къуйду. Кесини стаканын къолгъа ала: «Игилик бери, аманлыкъ кери» — дегенлей, эшик къагъылды. Къайсы эсе да: «Келигиз»,— деб таууш этгенлей, кечеги дежурна курсланы устазы инженер Дубов юслерине кирди. Джашла секириб ёрге къобдула. Ол кёз-къаш тюйюб огъурсуз сорду:

— Кече арасы болгъанды, былай адебсизлик нек этесиз?

Джашла мыдах тынгыладыла. Дежурна столда аракъы шышаны къолуна ала, хыны сорду:

— Бу къайдан чыкъгъанды? Былайда аракъы ичерге

болмагъанын биле болурсуз! Дежурна шкафны къармай кетиб, дагъыда эки аракъы шыша табды. Самаркъау эте:

— Эй, не байсыз! Быллай бир аракъыны нек джыйгъансыз? Не къууанчыгъыз барды? Володя: «Къонакъгъа баргъан эдик»,— деб нелени эсе да айтыргъа башлагъанлай, Исса, аны ауузуна чабыб, сёзюн бёлдю:

— Аракъыны мен элден келтирдим.

— Бош затланы гырылдама, тюзюн айтыгъыз,— деди ол. Былайда сиз алдар адам джокъду. Ала алай эте тургъанлай, эшик дагъыда къагъылды, кирсе — милиционер.

— Нек джууаб этмейсиз? Къайдан табхансыз быллай бир аракъыны? — деб дежурна ауазын кёлтюрюб къыджырады.

— Мен,— деди Исса,— тюнене элибизге барыб келдим. Бери келирге мен уллу джолгъа чыкъгъанымда, мешина сакъладым. Бир джюк машина табдым да аны бла келдим. Бу юч аракъы шышаны мен шофердан сатыб алдым.

— Бош, ётюрюк хапарды ол,— деди милиционер суукъ кёзлерин джандырыб.— Ол ишчилеге сата айланган аракъыны да къайдан табхан эдигиз? Аракъыны чыкъгъан джерин биз билебиз. Эсигизде болсун, алдайбыз десегиз, артда сокъуранырсыз...

— Тюзю, Исса айтханчады,— деб Володя да ийнандырыргъа дыгалас этди. Милиционер эки шагъат да чакъырыб протокол джазды. «Тамбла ингирде манга келирсиз,»— деб буйрукъ берди. Аракъы шышаланы да хурджунларына быстырыб, «Джюр» деб инженер бла бирге эшикке чыгъыб кетди.

— Башыбыз къара палахха къалды,— деб Исса мыдах шыбырдады.

— Ёмюрде да милициягъа чакъырылмагъан эдим, атам эшитсе, къан джауарыкъды — деб Володя да ахсынды.

— Исса! Джаша, сен мени бу халек ишден башымы алдынг — деб Максим да Иссагъа алгъышны келтирди.

Экинчи кюн джашла тёрт джанларына илгизлик къарай милициягъа бардыла. Общежитияда протокол этген джаш бир нёгери бла аладан къаты соруу алды. Аракъы Максимден чыкъгъан болур — деб ишекли болуб соруб кюрешдиле... Исса аракъыны къайдан чыкъгъанын тюрлендирмей, алгъын айтханыча айтыб

къаты тутду. Максим да, Володя да «Кертиси да алайды», — деб бегитдиле.

Бу ишни юсюнден курсланы собраниясында джашланы тартыб-созуб кёб кюрешдиле, ийлер ючюн кьоймадыла. Адамны джюрегин эзилрча, кюйдюрюрча озгъан, кемсиз сёлешгенле да болдула. Заводну кьабыргъа газетине да аланы шышала бла суратларын да салыб сопаладыла. Ала эл бла бир кьыйналдыла, ыйлыкдыла.

* * *

Бир солугъан кюн Исса, элине кетиб, сау тёрт кюнню тойда-оюнда ашай, иче керпеслениб айланды. Бешинчи кюнюне кече бла заводха кьайтды. Тенглери Володя да, Максим да кьайгъылы сордула: «Къайда тас болуб айланаса?» Сорууларына джууаб да сакъламай ала хапар айтдыла: «Курсланы тамадасы Николай Иванович, сени излеб, талай кере келген эди. Бек халек урушады, къан джауаргъа башлагъанды, сени заводдан кьыстарыкдыла. Исса газетни ачыб: «Бир кёрюгюз», — деб джауорун къалакь бла ашхын сохтаны столгъа салды. Кюле ышара экиси да акъ ётмек да алыб, сохтагъа къадалдыла. «Не болду? Быллай бир нек кьалдыңг? — деб Максим айландырыб сорду. «Не джашырыу, — деди Исса аракъдан кёбген бетин сылай, — келин келген джерге чакъырдыла да, терсейдим, джууукъ-тенг: «Тарт», — деб кьысдыла, кесими тыялмадым».

— Исса! — деди Максим, — Николай Иванович сорса, джууабынг къалайды?

Ол тынгылады.

— Неге тынгылайса? — деди Володя, — аман затны ашаб, аман кюнлю болдум десенг, болду.

— Элге адам джиберселе, тубюм ачылса, къалай болур? — деб Исса тенглерине мыдах къарады.

— Эшта, эшта, — деди Володя, — бош кьоркъаса, аны тубюн къазыб киши да айланмаз, таб, сени ётюрюгюнг ачылса да аны ючюн сени ким сюдге берликди?!

-- Иш анда тюдю, — деди Исса мыдах, — сюдге берирле деб кьоркъмайма, алдаргъа джюрегим тартмайды... Бир кере алдагъандан эсе. Алай болса да, суйсенг алда, суйсенг кьой, тогъуз сыртдан беш кере ауаргъа разыма мени заводдан чартлатмасынла ансы...

Эртденбла Николай Иванович Иссаны кесине чакъырыб, иги кесекни энчи сёлешди, тюз хапар изледи:

— Исса! Мен санга не бла да болушургъа кюрешеме... Сени осал ишлеринги кече-кече тургъанма, завод да кишиге джайыб да айланмагъанма. Сен манга сормагъанлай, элге кетиб, мынча кюнню нек турдунг? Мени айыблы этдинг, кесинг да айыблы болдунг? Сен кеси кесинге уру къазыб нек айланаса? Джашырмай бир айтчы, былай нек этдинг? Мен сени джангыз да алдамагъанма, сен да мени алдарыкъ болмазса!

— Келин келген джерге чакъырдыла да,— деди Исса,— къоймадыла, «тарт» деб къысдыла. Терсейдим.— ...мадар бар эсе кечигиз, тилейме... Заводдан къысталсам, бетими кишиге кѳргюзаллыкъ тюлме, анам да кемсиз къыйналлыкъды». Иссаны хыйласыз бу тюз, ачыкъ сѳзю Николай Ивановични джюрегине джарашды...

— Сора,— деди ол,— сен бюгюн манга берген сѳзюню тамбласында бузсанг къалай болур?

— Огъай, Николай Иванович — ийнаныгъыз — ёлсем да сѳзюмю бузмам...

— Болсун,— сора,— мен сени мастеринг бла да сѳлеширме... Энди мындан ары абынма, сакъ бол... Ачыкъ айтайым, алдасанг, аракъыдан айырылмасанг, мен сени къатынга да бармазма... Исса! Сен сабий тюлсе, бир кере айтханлай ангыларса — деб ышанама. Адамгъа насыб бачхасында битмез, не да базарда сатылмаз. Насыб сени аллынга арба бла чабыб да келмез. Кече да, кюн да ишле, окъу, сора насыб санга да келир. Окъуу къара азабды, ийне бла кѳр къазгъанча къыйынды.

Исса кемсиз къууанды. Ол кюнден сора киногъа, клубха тебсерге баргъан къылыгъын да къойду. Алай болса да, Максимге къонакгъа барыб, аракъы тартханын къоймады. Володя «тарт» десе, ол «огъай» деб кюрешмеди.

Ёлюр от

Бир джолда ичкичиликни къурутуу иш къалай баргъаныны юсюнден профкомгъа салыб сюздюле. Неси да джарашхан уллу кирсиз залда иги кесек адам: бригадирле, цехлени тамадалары, профоргла. Аракъыгъа кеслерин бошлаб айланган адамладан да беш-алты адам чакъырылгъанды, аланы ичинде Исса да барды. Алгъы бурун ичкичиликни къурутуу комиссияны тамадасына инженерге Бараз улу Солтаннга сѳз берилди.

Ол заводну махтаулу ишлеринден кысхасыча хапар айтды: «Сиз билгенча, бу арт эки джылда бизни заводубуз не джаны бла да салынган борчланы оздуруб толтурады!» Эришиуде алгъа чыгъыб, быйылгъы борчларын толтуруб, келир джылны планына эртде кечген бригадаланы санады, ишчилени махтады.

— Не джашыруу, — деди Солтан, — джорукъну бузгъанланы, ичкичилени зараны болмаса, къууанчыбыз мындан уллу болур эди. Ичкичиликни къурутууну юсюнден партия бизге салгъан борчланы биз алай иги толтуралмагъанбыз, джашырмай айтсакъ, бу джанындан бизни махтаныр джерибиз джокъду. Мен аракъыгъа къаршчы комиссияда кёбден бери ишлейме. Ичкичилени юсюнден мен кёрмеген, мен эшитмеген да не болур?.. Шахар комиссия бизни кесине кысха-кысха чакъырады, заводда ишибизни юсюнден сорады, сюзеди, аракъычылыкъны юсюнден хапар айтады. Ачыкъ айтыргъа, бу затны юсюнде шахарда да, районда да адам тёмез затла бардыла. Больницада топал, сылхыр, бечел сабийлени кесим кёзюм бла кёрдюм. Аланы аналары ыйлыгъыб джерге кирирлей болгъанларына не сёз. Кимдеди аланы гюнахлары, айыблары? Аракъычы аталада! Юй бийче ёлген сабий табыб джылай эсе, терслик кимдеди? Ичкичи атада! Ыабийле ёксюз къалыб инджиле эселе, кимдеди айыб? Ол да аракъычы атада! Тюнене бизде джолдашыкъ сюд аракъычы Тихоновну ишине къарагъанды. Ол кенгешде сюдню члени Матвей эсириб баргъанды... Энди анга адам не айтыр? Мындан алда мастер Дубинин Илья эсириб милициягъа тюшгенди. Энди адам анга къалай тёмез?

Парторганизация да, дирекция да болушур ючюн къалмайдыла. Бу арт эки айны ичинде аракъы ичиуню тыяр джанындан бизде талай иги зат этилгенди: ичкичилени бригадалада таймаздан хатерсиз сюзедиле. Джорукъну бузгъанлагъа, ишге заран тюшюргенлеге не аз да кечим джокъду. Салгъан заранын хар ким кеси тёмлейди. Бригадалада аны юсюнден айтылыр керекли къаламыды?! Хар ким да аракъы адамны эки эшигин джабханын билирге керекди. Дохтурла да сёлешедиле. «Ичкичилик — ол аурууду, хариб» — деб аракъычыланы джазыкъсынган адамла да бардыла. Мени акъылым бла аллайлагъа кечим да, тёмюм да джокъ... Беш адамны да ишден кыстагъанбыз, энди аракъычыла азыракъ болгъандыла. Ичкичилеге юй бермейбиз, солугъан айын

да кыш суукъ заманга кѣчюрөбиз... Алай болса да, ичкичилик кысха заманны ичинде кѳуруб кяаллыкды дерге кыйынды.

Солтан сѳюн бошар-бошамаз анга талай соруу берилди.

Хар кюн сайын ичкичилик, брак тѳб болсун,— деб кычырабыз. Алай а, айтылган «тилиме да салам», деб кюн бла кече бла ант этер... Къарасанг, экинчи кюн огъуна берген антын унутур... Бизни абындырганла аракычыла, алагъа къаты закон керекди... Ала тюрленмей бизге насыб келмез. Мен не аз да кѳлтюрѳб, тѳзѳб болмаган дагыда бир зат, ол да неди? Цехни мастери Баталланы Тохтар бла инженерни, Владимир Кулаковну, юсюнден айтама. Билесиз, аланы экисини да билимлери, окъуулары онглуду. Джыйылыу сайын махтаныргъа, чѳрчек-чѳрчек сѳлеширге аланы киши да озмаз, кѳургъакъ сѳзге суу уста... Алай а, ишлеринде адам тѳзмез затла этедиле. Заводха кѳулакъ отлары бла келгенлерин кѳймайдыла. Алай болса да, мени тарыгыуум кѳруу ол тѳлѳю. Мындан алда ала кеслерине да, тѳрт ишчиге да этмеген ишлерине этгенбиз деб кяагыт джарашдырыб онушар тюмен артыкъ алгъандыла. Алдаб къралдан ачха алган ѳлген кибик тѳлмѳю? Энди бу былай нек болады? Окъуулу, билимли адамла алай бетсизлик нек этедиле? Ала намыс бла, сый бла джарлыдыла, ма, палах андады. Аллай адамла салган заран, ичкичиле салган зарандан эсе халекди. Намысы, сыйы джокъ эсе башына урсун билимин.

Солтан сѳюн бошар-бошамаз, анга талай соруу берилди. Хар соруугъа кѳолундан келгенича джууаб этерге кюрешди. Алай болса да ишчи Игнатов Василий тохтамады. Зор бла сѳз алды. «Бир кяауум адам,— деди ол,— былайда джюрегинде болган затны айтмайды, джашырады... Энци сѳлешген джерде мен быллай хапар эшитеме: «орус халкъ ѳмюрден бери да аракыны залим ичеди... орус халкыны ичинде ичкичилик кѳурусун деген ол бош дыгалас оноуду,»— дейдиле. Энди муну кяалай ангыларгъа боллукъду?

— Анга толу джууаб берлик директорну заместители Виктор Петрович — деб Лейла анга ышарыб кярады. Ол эрлай туруб иги сагыш да этмегенлей, тири тебретди:

— Не джашырыу, орус халкъда ички тюрлю-тюрлю чурумла бла кѳб джорѳюдѳ, дейдиле. Огъай, ол ѳтю-

рюкдю деяллыкъ тюлме. Алай а бизни ичибизде аракыны атын эшитирге суймегенле да кёбдюле.

— Виктор Петрович! Джангыласа, «орус халкъ ичкичи халкъды, бурундан бери да аны аракыгъа киши да озмагъанды» деген хапар ол ётюрюк хапарды,— деди ёрге къобуб пропагандист Мирземен улу Хаджибий.— Аракыны араблыла чыгъаргъандыла. Аладан спирт Европагъа джайылгъанды, оналтынчы ёмюрге дери Россияда аракыдан бир зат хапарлары болмагъанды. Аракыны адебсиз ичген тыш къралланы халкълары болгъандыла. Сёз ючюн, 1906—1910 джылланы алыб бир къарачыгъыз. Ол кёзюде Россияда джыл сайын хар адам — 3—4 литр спирт ичгенди. Францияда — 22,9 литр, Италияда — 17,1 литр, Англияда-9,7 литр, АБШ-да-8 литр спирт ичгендиле. Ма кёресиз ол заманда эм аз ичген орус халкъ болгъанды. Бюгюнлюкде да аракы ичген бла талай тыш кърал бизни узакъ озгъанды. Аракы миллет айырыб кюрешмейди. Анга быдырын бошлаб, кесин хорлатхан кимди? Хар миллетни барыб тохтагъан аمانы. Ичкини бурун джюрютмеген эсе да энди къарачайлылада, черкесле да кишиден артха къалмайдыла. Таб, бир' кере шахарда къарачай къатынланы джунчуяракъ болуб аракы тартханларына мен кесим да губегенме. Дунияда андан уллу бедешлик не болур? «Тиширыу кёрге кирсе да, аракыны тилине салмасын» деген таулуланы багъалы, сыйлы адетлери былай сыйсыз нек болду? Кимдеди терслик? Биз ёлюр отну керти хорларгъа керекбиз...

— Ишчи аракы ичмесин, харамды дейсиз... Сора хар кино сайын артистле аракыны алай эркин нек тартадыла?! Бизге харам болгъан аракы алагъа нек халал болады? — Адамла кюлдюле.— Сора дагъыда — кино салыучулагъа закон джокъмуду? Ол кимге да бир тюлюю? Кинода аны кёрюзмесинле,— деди.

Андан сора, къоркъмай-юркмей ичкичиликни заводха салгъан заранын сюзюб талай ишчи джити сёлешди. Аракычыланы, аланы ичинде Иссаны да букъуларын къакъдыла. Артыкъ къызыб чёрчек-чёрчек сёлешгенле слесар Бекир улу Томай бла электрик Семен Рыбаков, профкомда ишлегенле. «Боллукъду тёзгенибиз, аллай сыйсызланы заводдан эртде огъуна къоратыргъа керек эди»,— деб чакъырдыла.

Курсланы тамадасы инженер, партбюруну члени Николай Иванович аракычылыкъны юсюнден магъа-

налы хапар айтды. Аракъы ичиб, джорукъну бузгъанланы, бек брак этгенле кимле болгъанларын да тизди. Николай Иванович къркък джылдан атласа да джылындан джаш кърюнеди. Орта бойлу, тегерекбет, суйюмлю адам. Алакёз, айтыр сёзюн билген, мадар табса адамгъа суйюб болушур, джангылгъан адамгъа джол кёргюзтюр, адамны сыйын тюшюрмез, керексизге хыны этмез... Къылыгъы ючюн, билими, акъылы ючюн аны заводда суюдиле.

Николай Иванович деменгили селеше келиб, Иссаны юсюнден сёз кършду:

— Былайда,— деди ол,— Иссаны сөгюб селешедиле. Не джашыруу, аны аракъы тартхан къылыгъын эрт-деден огъуна да билеме. Алай болса да, мен сынагъан, кефли болуб ол ишине джангыз да чыкъмагъанды. Алгъы бурун билими джетмей брак этгени да, дерслерин этмей къралгъаны да бола эди... Энди аллай къылыгъы къралгъанды... Ишге да, окъуугъа да иги тырмашады... Анга бир кере айтсанг, болду... ангылады... Экинчи кере айтдырмаз... Исса тюз иннетли огъурлу адамды... Урусу, ётюрюгю джокъду... Былайдагъыда бир кършарым, хар ким, аман адамланы кърыстаргъа керекди деб, бегек-бегек селешдиле. Аман адамны барыбыз да къралгъа алдыкъ, кюрешдик, иги адам этдик деб киши бир кърууанч хапар нек айтмады? Барыбыз да алай аламант адамла эсек, сора — ичибизде бир адамны иги этерге къраруубуз нек джетмеди? Не? Аманны иги этеме деб дыгалас этиб кюрешген былайда ким барды? Биз билген адамны джыйылыуда сёкгенди, эсигизде болсун, Исса махтаулу къройчуну джашыды... Анга болушургъа керекди. Былайда «ичкилени багъаргъа керекди», дедиле. Больницагъа салыныр адам бар эсе да кърарайыкъ, болушайыкъ, анга ким огъай дер?

Лейла да сёз кършду:

— Николай Иванович тюз айтады, Исса болсун, башха болсун, аллай адамгъа аллында болушургъа борчубузду. Керек болса, больницагъа да, путёвка да табарыкъбыз — деди.

Олсагъат Топаш, секириб туруб, сёз да алмагъанлай джанды:

— Лейла, сен не путёвка хапар айтаса? Иссача заводха заран сала айланган пьянчушкалагъа саугъа этебиз, больницагъа путёвка беребиз! Алаймы дейсе?

Алай этсек биз халкъгъа бетибизни къалай кѣргюзтюрюкбюз?

Лейла акъ къолу бла суююмлю бетин сылай, Топашха хыны сорду:

— Сора, адамны бир джангылычы болса аны сыртындан тюртюб къаядан атаргъамы керекди?

Топаш тохтамады:

— Исса, дагъыда аны кибикле аман ишлерине тюшюне, сокъурана билселе, хо, ол бир иш, узун чачларына, аракъы ичгенлерине махтана, айланадыла. Анга махтанмай, ишлерине, билимлерине махтансала иги тюлмю эди? Аллай бетсизле аракъыгъа быдырларын бошладыла да ауруу табдыла. Анда бизни не гюнахыбыз барды? Терслик аланы кеслеринде тюлмюдю? Не? Болмай эсе, Исса да, аны кибикле да путѣвканы багъасын къралгъа телесинле... Бир тергегиз, кърал алагъа къаллай бир ачхаджояды!

Лейла ауазын бир кесек кѣлтюрюб хыны этди:

— Топаш! Алай терсине нек урдураса? Айыблы затны айтаса. Ауругъан адам больницагъа путѣвканы багъасын телесин деб бизде закон джокъду.

— Айыблы затны айтхан мен тюлме, сен кесингсе,— деб Топаш анга къара догъра кѣзлерин джандырды.

Электрик Харламов аланы бригадада брак этгенлени, мизамны бузгъанланы къагъа келиб тарыкъды:

— Сегиз айны ичинде бизге беш комиссия келди, хаман чакъыр, соруу ал, ишден бѣл, иш этиб къармаргъа кюрешедиле. Не керекди? Не бла болушайыкъ? — деб, бизге киши да сормайды. Муну арты къачан боллукъду? «Заводну къатында буфетде аракъы сатылгъан нек тохтамайды? — деб соргъаныкъда, комиссияны адамы: «Аны милициягъа сор»,— деб бюсюреусюз этиб къойду.

Аракъыгъа къаршчы комиссияны члени Шаман улу сѣз алыб тебди:

— Бир къауум адам «аракъы болмаса, той-оюн болмаз, джылынмасанг, къалай тебсерсе»,— дейдиле... Былай тели сѣзге мен бек сейирсинеме, Россияда Иван Грозныйге дери аракъыдан хапарлары да болмагъанды. Къарачай халкъ билген да — боза, сыра. Не уллу тойда да андан башха ички джюрюмегенди. Аны ючюн ала ѳкюнмегендиле... Кишиге да тарыкъмагъандыла. Не сыйлы къонакъ келсе да аны аллына салгъанлары джуурт, джангы сют башы неда башха ашхы сохта бла джауорун... Иште да, юлеринде да ичкичиле бедишлик

затланы нек этедиле? Джокъду алада адамлыкъ, ма андады иш. Сез ючюн, юйню башы агъа башласа не оноу? Джангы шиферни сатыб алдынг да джабдынг. Аурусанг да аптекагъа бардынг да дарман алдынг да сау болдунг! Кёлек керек болса да бардынг да тюкенден сатдынг да алдынг. Ичкилеге уа не оноу? Не дарман? Адамлыкъ тюкенде сатылмагъанын ким да биле болур! Аракъы ёлюр от, таб андан да халек, ичкичилеге тёзетёзе джарлы джаныбыздан тойгъанбыз. Биз ишни къадалыб, аякъ юсюне салыргъа кюрешебиз, ала да ояргъа, тюб этерге. Аланы барын да былай тюблери бла сибириб Къалымагъа ашырыргъа керекди.

«Тюз айтады» деген тауушла чыкъдыла.

Андан сора сёзню ишчи Джандар улу Мусос алды: Бир зат ючюн мени джюрегим уллу къыйналады. Ол да неди? Бизни шофёрубуз Адилов Теке аракъыгъа ёчдю. Бир-бирде ол ишге кефли болуб чыгъаргъа да уялмайды. «Иги ишлейди» деб махтаб, кърал чоту бла солуу юйге путёвка берилгенди. Ангыламайма, энди керти алчылагъа бермей, анга нек бередиле? Ол кесин юйде къалай тутханын алыгъыз да бир къарачыгъыз. Мен ишим болуб Текени юйюне бардым, юйде къарт къатын Абидат, башха адам да джокъ. Ол мени таныб джумушакъ сёлешди. «Не эте тураса, саулугъунг къалайды?» — деб сордум. Ол манга джууаб этер орнуна тыхсыныб джылаб башлады.

Джаулукъ къыйырын сингирли къолу бла алыб кёзлерине къадалды. «Нек джылайса» — деб соргъанымда ол: «Уялама, ыйлыгъама ансы, бир айтырым а бар эди» — деди. «Кишиге да билдирмем айт, — деб тиледим. Сора ол джылай-джылай хапарын айтды: «Беш ай озду мени джашым Теке мени пенсиямы алыб, кеси кереклисине джояды. Манга бир шай да бермейди. Ма, кёресе, бу эски чепкенни, кесиме чепкенлик алалмай турама. «Анам, не кереклинг барда?» деб сора да билмейди. «Ачхамы нек бермейсе?» — деб соргъанымда: «Газ-газ кийиниб киногъамы барлыкъса? Ачха санга неге керекди?» — деб кюлюб къойду. Ауруйма, орамгъа чыгъыб айланырча къарыуум джокъду. Ёлюм да мени нек джокъламайды? Ёлгенлеге сукълана джашайма...»

Ол къатынны джыламугъу энтда да мени кёзюмден кетмейди. Теке къатыны бла барыб кесини гардош бачхасын къалады, ырджылары бирди, анасыны бачхасына бурулуб да къарамады, башха элден эгечи келиб къа-

лады! Аллай адамны мен заводда джангыз бир кюнню да тутмаз эдим. Бизни заводдан экеулен Текени къабыргъа хоншуларыдыла... Мен айтхан хапарны ала да биледиле... Алай а тынгылауну басыб турадыла... Сейир тюлюдю: сау кёзлери бла кёралмагъан, сау къулакълары бла джукъ эшиталмагъан...

Андан сора заводну уллу инженери, партбюроу за-местители Гашоков Умар сёз алды. Бары да шум болдула. Ол институтну бошагъанлай огъуна заводха кириб, инженер болуб талай джылны ишлейди. Айтырын, этерин да биледи. Мындан алда аны партбюрогъа айыргъандыла. Тюз иннетли, джити сёзлю, суюмлю, адебли черкесли. Джарыкъ кёллю, накъырдагъа, чамгъа да аны киши озалмаз. Заводда ишчиле: «Ол алды эсе, иш баджарылмай къалмаз»,— дейдиле. Керекли кюн ким да анга суюб барады. Мадарына кёре кимге да болушады, болушмаса да адамча сёлешеди. Хыны этиб, адамны сыйын тюшюрген, мыдах этген къылыгъы джокъду. Тюзю, ишни ойгъанла, брак этгенле анга тюберге да къоркъадыла. Хар баш кюн сайын иши болгъан анга телефонну зынгырдатадыла. Эркин сёлешеди. Байрым кюн сайын да иши болгъан анга сормагъанлай киреди. Бригадалагъа, цехлеге барыб, ишни болумун билирге ёчдю. Юретирге, ишни эбин билдирирге кюрешеди. Арбазда адам анга тюбесе, джанлаб кетмез.

Умар къара къашларын кёлтюрюб, къонгурау ауазын бир кесек бошлаб кесгин тебретди:

— Кесигиз билгенча, бизни къууанчлы ишибиз кёбдю. Районда да, областда да бизни махтар ючюн къалмайдыла. Келген къонакъ бизге сукъланады. Былтыр къралдан бир капек да алмагъанлай, Култураны юйю ишлеб бошадыкъ. Кинозал, спортзал, тюрлю-тюрлю кружокла... Заводну кесини ачхасына ишчилеге квартирге беш башлы иги юй ишледик. Дугъум ёзенде ишчилеге деб профилакторийни да узаймай ишлеб бошарыкъбыз.

Алай болса да, бизни джетишимсиз затыбыз джокъду десек, алдарыкъбыз. Партияны АК-ни «Ичкичилик бла алкоголизмни къурутургъа» деген оноуу чыкъгъанлы талай заман кетди. Ачыкъ айтыргъа, бу затны юсюнден бизни ишибиз алай къолайлы тюлдю. Эндиге дери аракъчылыкъ бла алай къаты кюрешмегенбиз, оздургъанбыз... Бир къауум адам эсиргенине ыйлыгъыр орнуна махтаныб сёлешир. Бизни къралда 1940 джыл хар

адам 1,9 литр аракъы ичгенди, 1980 джыл а аны саны 17—18 литрге джетгенди. Ичкичиликни къурутабыз деб биз къычырыб къурешибиз, узун бегимле да алабыз. Алай болса да, бизде ичкичи да бар, джорукъну бузгъан, брак этген да бар, урлагъан-тырнагъан да къурумайды. Бу былай нек болады? Неди чуруму? Баш чуруму юрете, ангылата, тюз джолгъа сала билмейбиз. Сёзге устабыз, ишибиз а къарыусузду. Дагъыда анга бир къошарым, ичкичилеге, брак этгенлеге биз джумушакълыкъ этебиз. Бир бирде аланы таб башларын джабхан къылыгъыбыз да барды. Аракъы адамны адамлыгъын къурутады. Бизни аракъы ичгенибизге капиталистле къууаныб харс уруб турадыла. Не ючюн? Бизге аракъы сингсе социализм, совет халкъ къарыусуз болур, сора «тарх» деб шок да атмагъанлай, бардыкъ да Совет властны хорладыкъ. Ма олду аланы умутлары. Биз аракъычыланы къалай ишлегенлерин сюзебиз. Ол игиди. Алай болса да, ала юдегилери бла къалай джашагъанларындан бизни хапарыбыз бек азды. Ол слесарны, Даниловну, алыб бир къарачыгъыз! Ол, эки ууакъ сабийи бла къатынын къоюб, иши-кючу болмагъан бир спекулянт масхарагъа тагъылыб айланады. Сабийлерини къатларына да бармайды, болушмайды. Юйдегини чачылгъаны къара азаб болгъанын ким да биледи, артыкъсыз да анала, ёксюз къалгъан сабийле.

Умар, ичкичиликни къурутур ючюн не этерге керек болгъанын ачыкълай келиб, дагъыда къошду:

— Бюгюн былайда бир ичкичилени аяусуз сёгюб, ыйлыкъдырыб, заводдан къыстаргъа деб сёлешдиле. Не сёз, алагъа тёзюм да, кечим да болмаз. Алай болса да, бир ойлашайкъ. Сёз ючюн, биз аланы бир кюн заводдан къыстадыкъ. Ала джерге кириб кетмейдиле, барадыла да башха заводха джарашдыла. Тутхан ишлерин анда да ойдула, ала да къыстадыла. Сора алагъа не оноу? Аллай адамланы ууакъ сабийлери ачлыкъ къысыб джыласала, биз джырларгъамы керекбиз? Адам аракъыны зараны бла насыбсыз болду эсе, ауруу табды эсе, анга не оноу? Биз анга къадалыб акъыл берирге, болушургъа, тюз джолгъа салыргъа борчлу тюлбюзмю? Ауругъан адамын киши да орамгъа ата болмаз да? Хайыуан ауруса да болушады алам! Бизни къралыбыз ичкичилени, аракъыдан ауруу табхан адамланы багъар ючюн ача-бочха да дарман да къызгъанмайды.

Бюгюнлюкде партия айтханны къууанчлы голтуруб,

къралыбыз алгъа ёхтем барыр ючюн бизге къаллай адам керекди? Бизге эм сыйлы, эм багъалы неди? Бизге кереклиси — иште да, сёзде да кертиликни, тюзлюкню тутхан, билимли, эсли адам, борчун ангылаб, Ата джурт ючюн джан-къан аямагъан. Айыб этмегиз, былайда дагъыда бир къошарым... Бизни заводда джыйырмадан артыкъ тюрлю-тюрлю миллетли адамла къууанчлы урунадыла, джырлагъаныбыз да, джылагъаныбыз да биргеди...

Не джашырыу, миллет шохлугъубузгъа заран берирге, бузаргъа кюрешген адамла да табыладыла, артыкъ да заводну тышында. Алай болса да аллайлагъа киши да джол бермейди. Аллаила къайсы миллетден болсала да адамлыкъларын тас этген, барыб тохтагъан аманладыла. Бююнлюкде бизни баш борчларыбызны бири неди? Миллетле арасында къарнаш-эгеч шохлукъну сакъларгъа, кир иннети болуб бузукълу болгъан адамланы орунларын табдырыргъа, эртдеден бери да совет халкъла, артыкъ да орус халкъ, не бла да бир-бирлерине болуша келгендиле. Бир да унуталмайма: 1920—1922 джыллада бизни халкъыбыз, ауруула чыгъыб, ачлыкъ джетиб къаллай бир къыйынлыкъла сынады?.. Ол заманда Ленинни буйругъу бла Москваны ишчилери кеслери ачдан кёбе, ёле тургъанлай, таулулагъа вагонла бла ашарыкъ, мюрзеу, киерик джибериб турдула, ачха бла да уллу болушдула. Энди аллай адамлыкъны унутургъа кимни къолундан келир?

Кеси инджиле тургъанлай Москваны ишчиси кесини ётмек юлюшюн бизге къалай джиберди? Ол борчубузну биз таулула анга толусу бла къайтара билдикми?

Халкъ шум болуб тынгылады. Эм артында аны да, муну да этерге деб оноулашдыла. Больницаны юсюнден ишлени дирекция бла партбюро бла сорушуб бирге сюзерге, деб профкомну тамадасына Лейланы бойнуна салдыла.

Арадан иги кесек заман кетди. Бир-эки кере бурнун бузгъа да уруб, юйюне, юйдегисине бедиш келтириб суугъанында, таймаздан тенглери да болуша, Исса заводда курсланы кючден бошаб, кеси суйген ишине джарашды... Заводну ашхы адамларыны кючюнден ол тюзеле, тюшюне тебреди. Ким билсин, Иссаны тенглери унутмай, кёз-къулакъ бола турмасала, ол энди чыртдан да абынмаз, тюзелгенлей къалыр деб къояргъа да къыйынды. Юреннген ауруу джокълаучу болады...

Гокка хансла

Сентябрны арасында, табигъат къайнагъан кёзюуде, мен «Ленинни байрагъы» салгъан джумушну толтура, сүйюмлю район шахаргъа бардым. Автобусдан тюшгенлей огъунакъ, шахарны къууанчлы ишлеринден жангы хапарла излей, партияны шахар комитетине атландым.

Кёкде булут ышан да джокъ, кюн хатерсиз къыздырады. Кенг орамлагъа айбатлыкъ берген субай бусакъ терекле салкъынлыкъ этедиле, сүйюмлю тау аяз да урады. Ол себебден иссилик кишини да инджитмейди. Советлени юйюню къатында мен эски танышларыма: Дамай бла Иссагъа тюбедим. Татлы саламлашыб, саулукъ-эсенлик сорушдукъ. Барыбыз да алайда терек салкъында къанга шиндикге олтуруб, хапаргъа синдик. Мен Иссаны юсюне-башына, къууатына къарайсынай келиб, сейирсиннгеними тыялмай сордум:

— Исса, сен былай къалай тюрленгенсе? Оллахий, кючден-бутдан таныдым. Аракъы кюйдюрген къызылдым кёзлеринг да къайры тас болдула? Огъай, аман кёзден сакълан, кефинг игиди!

Исса тартына тургъан сүйюмлю кёзлери бла ышарыб, хапар айтыргъа башлагъанлай. Дамай аны ауузуна чабды:

— Ой, Иссаны хапарын сиз бир сормагъыз... Ол энди анасындан жангы туугъанча болгъанды. Ол больницадан аракъыдан къутулуб, эртде огъуна сау болуб чыкъгъанды. Мени бла ол биягъы заводда ишлейди. Кесин да кёб болмай бригадир этгендиле. Кертда деб ишге мыллыгын атханды да, хаман иш, мизам, терк болугъуз деб, кишиге тынчлыкъ бермейди. Бригадасыны иши ючюн махталыб, саугъала алгъанды. Энди аракъы ичгенледен джанлаб озады.

Дамай кеси чамына харх этиб кюлдю, Исса да, мен да анга къошулдукъ.

— Заводну сыйлы адамлары,— деди Дамай,— джетген кюн Иссагъа къарнашлыкъ, эгечлик да этдиле. Къадалыб болушдула. Ол былай богъурдагъына дери батмакъгъа батыб къармалыб тургъанлай, кюреше кетиб, аманны кеминде кючден къутхардыла. Айхай, аякъ тиреб, огъайны басыб, къаллай бир къыйнады?! Ол бир джолда больницадан да къачхан эди. Умар парт-

бюрону секретарыны заместители да мешина бла барыб, тутуб, зор бла ызына элтген эди.

— Оллахий,— деди аз ышара Исса,— кертиси да алайды. Артыкъ да курсланы тамадасы Николай Иванович, черкесли джаш Умар, туугъан къарнашым этмезликни этдиле. Ол игиликни мен алагъа ёлсем да унутмазма.

— Исса,— деди Дамай, хыйла ышара.— Лейла уа, Лейла! Аны нек сагъынмайса? Сеннге болушханлагъа башчылыкъ этген ол тюльдюю? Санга джан салгъан ол болду да! Эй, Лейла! Залим къатын, ауругъанны дарман ичирмей сау этер, къарт кишини джаш этер, мёлек кибик басымлы къатын.

Исса, шибижича къызарыб, кеси хапарына кёчдю:

— Ачыкъ айтыргъа, энди мен джукълаб туруб, уянганча болгъанма. Джюрегим да, кёзлерим да энди джашаугъа башха тюрюю къарайдыла. Насыб не къанджалбаш юйде, не да сыйлы кюйюзледе, не да аракъыда болмагъанын мен кесим сынадым. Айыб этмегиз, ант этеме, энди мен озгъан джашаууму сагъыныргъа да ыйлыгъама. Хайыуанча, алай айланнгандан эсе, туумагъан мен огъуна болгъа эдим. Табхан анамы да юйдегими да, кесими да насыбсыз этдим. Джер мени кибиклени кёлтюрюб да къалай тура болур эди? Энди ёлгюнчю заводну ашхы адамлары сау болсунла, мени ёлюмюм бла джашаууму арасына кириб, къабырлагъа джибермей... сакъладыла.

Исса тынгылаб, сагъыш эте келиб, сёзюн бошады:

— Тейри, айтдырмай къоймай эсегиз, энди мен аракъыны сагъыныргъа да къоркъама.

Юсюн-башын сынай келиб, мен дагъыда тёзалмай Иссагъа сордум:

— Шо, тюзюн бир айт, сени былай тюшюндюрген не болду? Джашырма, тюзюн бир айт. Исса къызарыб, баш энишге къарады. Мени джерге кирлик этдигиз...— деб, терен ахсынды. Тамам джунчугъанын эслеб, ыйлыкъдырмаз ючюн сёзюмю башхагъа бёлдюм!

— Алан! Бюгюн сен былай омакъ нек кийиннгенсе? Кюеу дженгерге тебреген болурмуса? Не къууанчынг барды? Бу гокка хансланы да кимге алгъанса? Ол ышарыб баш энишге къарады.

Дамай аны ишин ачыкълады:

— Исса, кесиме бир уя ишлеялсам деб, дыгалас этиб айланады. Лейлагъа сют ийиб турады, гокка ханс-

ланы да анга алгъанды, бюгюн аны туугъан кюнюдю, анга тебрегенбиз.

Кемисхан да, таб тюссе, Лейлагъа тюбемей къалмайды. «Ах, аллай келиним болса уа — не хатам бар эди, менден насыблы ким болур эди»,— дейди.

Ачыкъ сёз

Сюймеклик адам улусу бла тенг тууса да, анга алкъын къартлыкъ джетмегенди. Энтда аны чал тюкден бир зат хапары да джокъду, ма алай джашлай турады, сау дунияда андан кючлю, андан залим не болур? Сюймеклик сингсе, адамгъа къууанч, насыб берир, санларын ойнатыр, джюрегин джырлатыр. Бир-бирде уа кюйдюрюб, къара мыдых этерге да огъай демез, таб шашдырыб къаядан чортлатыб да джиберир. Исса, эки кере къатын алса да, сюймекликни кючюн, аны татымын, ачыуун да сынамагъанды.

Бюгюнлюкде Иссаны джюреги эски джараларын да унутуб, къууанч тыбырлы болуб, джырлаб айланады. Сагъыш эте келиб, ол кеси аллына: «О! Джазыуум! Тилейме, мыдах этме мен джарлыны! Къурутма насыбымы! Лейла джазгъы кюнню алтын таягъы мени джарыкъ джулдузум, насыбым. къууанчымды. Не сёз, ол излей-сайлай барса, акъылы-башы да менден онглу адам да табар. Тейри, мен бош дыгалас этиб айлана болурма дейме. Джюрегими джыры эм артында джылау болуб къалмагъан эди».

Исса экили бола, Лейлагъа письмо джазаргъа базмай, талай заманны турду. Бир кюн заводну арбазында Лейла, анга тюбөб, сюйюмлю ышара: «Иш бошалса, сен мени таба бир кел»,— деди. Ол къызарыб, сёз да айталмай сымпайыб, токъ санларын чайкъаб баргъан чырайлы тиширыуну ызындан джити къараб къалды. «Арабин, нек чакъыра болур?» деб, кюнню кюн узуну аны башын къара сагъыш басыб турду. Иш бошалыр-бошalmaz бара барыб, бухгалтерия таба бурулду. Лейла аны ачыкъ терезеден эслөб: «Кел, Исса, кел»,— деб джумушакъ чакъырды.

Ол акъырын кирсиз кенг юйге кириб, эшик къатында къубулуб сюелди. Къатын туруб, огъурлу кёзлери бла ышара бир къагъытны анга узатды.

— Ма ордер! Махтаулу ишлегенинг ючюн завод санга эки комнатлы юй бергенди... Шахар исполкомгъа барсанг, толу хапар айтырла, юйню ачхычын да берирле...

Исса къызарыб, къууанч тыбырлы болуб, алгыш этерге кюрешди:

— Лейла, не уллу игилик этдинг! Сау бол, ёлсем да унутмазма.— Дагъыда нелени эсе да айта, орамгъа чыгъыб, аллына тубегеннге хапар айта, махтана, ышаргъанын тыялмай кетди.

Бара-бара ол кеси аллына мурулдады: «Тумакъма мен, тамам барыб тохтагъан къара тумакъ! Лейла манга иги кёз бла къарагъанын эндиге дери нечик ангыламагъанма? Ол, хариб, тиширыу башы бла уялыб, сёзюн ачыкъ айталмай турады ансы, ишексиз да ол сюеди мени. Лейла джан басмаса, манга юй киши да бермез эди. Азмыды заводда махтаулу ишлеген адам? Алгъы бурун алагъа бермей манга нек бердиле? Лейла мени ючюн кюрешгенди. Профкомну тамадасы болуб партбюруну секретарындан башлаб заводну директоруна дери Лейланы айтханына тынгыламагъан джокъду.

Исса, талай кечени не къарыуун да салыб, къадалыб, джурегин тёгюб, Лейлагъа ачыкъ письмо джазды. «Келечи ийсем, таб болмазмы эди» деди, дагъыда тынгылай келиб: «Огъай, письмо джазыб ийсем табды» деди. Алай эте келиб, ангарылды. «Лейла мени письмому хыликке этиб, тенглерине кёргюзсе, къалай болур? Дуниягъа хапар джайылса, хыликкелик болдум да къалдым. Эшта, эшта бош къоркъма. Письмому кечигиб берсем, Лейла мени сакълабмы турлукъду? Кимге болса да берир да кетер. Сёз ючюн, Азамат Лейланы ызындан тюшгенди, ол мени насыбымы юзерге табса, артына турмаз.

Бир кече Исса, стол джанына чёгюб, Лейлагъа джазгъан къагъытына къошуб, къоратыб кёб кюрешди. «Акъылынг тенгизча» деб джазгъанын джаратмай, сагъыш эте келиб: «Сени акъылынг тенгизден да теренди»,— деб къошду. Эки эрнин къыйыгъына ийиб, орнундан къобмай джазыб юч уллу къагъытны толтурду.

Сора, сагъыш эте, джазгъынын акъырын окъуб башлады:

«Лейла, сени кёргенимден бери мени тынчлыгъым кзуругъанды. Сагъыш эте эсим сеннге кетиб, азаб кёрюб джашайма. Кесинги кзой, сени кёлеккенги бир кёрсем деб термилеме, джаннган джурегим тёрт санымы кюйдюрюб барады. Манга дар-

манлыкъ этерик къуру сенсе. Сен мени сёзюмю ангыласанг, сау дунияда менден насыблы киши болмаз эди. Сени суюмлю мёлек тюрсюнюнг, бишген къара дугъумча джылтырауукъ кёзлеринг мени акъылымдан чыгъарыб сылхыр этерге башлагъандыла. Сенсиз кечем-кюнюм да къарангы, джокъду манга джашау. Ишекли болма, джашауубуз бир болса, экибиз да насыблы боллукъбуз, ким да сукъланыр. Ийнан, мени суюмеклик отуму суу да джукълатмаз! Билесе, мени элде уллу къанджалбаш ююм, аламат кёгет бачхам, алма, кертме десенг да эркин. Сен айтханны ёлсем да джерге тюшюрмезме, таб сибиртки бол десенг да, артыма турмам. Сау дунияны башында сенича огъурлу, сенича акъыллы тиширыу болмаз, сени ышаргъанынгы, нюрлю джаякъларынгы кёрсем, сёзюм тамагъыма тыгъылыб, тентек болуб къалама. Джулдузла кёкню омакъ джасайдыла. Сен а кёкню да, джерни да джасайса! Сени кючюнг бла мени больницада багъыб, кийик сау этдиле, аракъыдан да айырылдым, анамдан джангы туугъанча болдум. Сени мен ёлсем да унутмаз. Санга борчуму къайтармай ёлсем, къабырым эки джарылыр... Мындан ары сенсиз не этерими, къалай джашарымы билмей, джюнге тюшген тауукъча ма былай къармалыб турама. Насыбым, къууанчым да сенсе. Сен мени письмома джууаб этиб да кюреширик болмазса, айыб этме, кюйген джюрекни тыялмай джазгъанма. Эки дуниянг да джарыкъ болсун.

Джюреги кюйген Исса».

Арадан иги кесек заман кетди. Исса сакълай-сакълай джанындан тойду, джууаб келмеди. Тынгылай келиб, ол биягъынлай къара сагъышха кирди. «Лейла алгъын тюбесе, ышарыб джумушакъ сёлешинчен эди... энди тюрленгенди. Тюнене сууукъ къараб, сёлешмей, къатым бла озуб кетди. Ол Азаматха сёз бергенди деген хапар керти болур. Бош дыгалас этиб айланама, беишлик болургъа башлагъанма... Лейла манга джууаб джазары ётюрюкдю. Тиширугъа асыры джалыныб, баш уруб, табыныб айлансанг, ол уллу кёллю болуб, бузулуб къалыргъа ёч болады.

Бир кюн эртденликде почта бла Иссагъа письмо келди. Ачыб къараса, Лейланы анга джууабы. Къууанч тыбырлы болуб письмону ашыгъыш окъуб башлады:

«Исса! Сени письмонгу алдым, сау бол. Сен манга джашырмай ачыкъ къагъыт джазгъанса. Аны мен бек джаратдым. Сени сёзюнгу ачыкълыгъына ийнанмасам, джууаб джазыб да кюрешмез эдим. Мен да санга, джюрегим айтханча, ачыкъ къагъыт джазама. Мен эркишим бла: «Дунияда менден къууанчлы киши да болмаз», деб джашадым. Эки сүйген бир-бирлерине тюбеселе, джашау къалай татлы болгъанын да сынадым. Алай а, мени насыбым къысха болду. Операциядан сора эрим больницада огъуна ауушду. Ма толу эки джыл джюрегими ачыкъ джарасы сёл болмайды. Энди мен экинчи кере башыма иш этерге къоркъама. Аныча билимли, адебли адам табарыкъ тюлме... Насыб къайтыб манга келмез, дейме. Келлик эсе да, алкъын узакъдады, кёрюнмейди. Мен башыма иш этерге нек къоркъама? Чуруму неди? Не джашырыу, бир къауум эркиши бусагъатда уллу бузулгъанды, сёзю бир, этген иши уа башха... Эки бетлиле... ётюрюкчюле... Къызыны тилеген кёзюуде сёзю мамукъдан джумушакъ, кампекден татлы. «Бу не ашхы адамды» дерге да болурса. «Малым-юйюм,» деб махтаныр. Тиширыну юйге джыйгъандан сора ичинде чириги ачыла, тюрлене башлар, керти суймеклик болмагъаны да билинир. Бир бош чурум бла илинир, тебер, джекирир, хар сёзю окъдан ачы джара салыр. Бир пух эчкиге, кюйюзге атасын сатаргъа да артына турмаз. Къатынына да: «Сени амалтын ёлеме-къырылама» деген сёзюн да унутур. Кече арасында, джанбашына бара, аракъы ийис эте келир. Эм артында юй бийчесине: «Мен сенден бездим,— кет! Къора! Кёзюме кёрюнме»,— деб къыстар. Аллай эркишиге тыйгъыч джокъ, суйсе къатын алыр, суйсе къояр...»

Исса, энди сени юсюнгден... Адам джашай барса, бир джангылычы да, терслиги да болур. Ол джангыз бир кере болгъан затны ким да кечер. «Бир, кере джангылгъанны аллах да кечеди»,— дейдиле къартла.

Сени да талай кере джангылычынг, киши тѣзмезча терслигинг болгъанды. Сен алгъы бурун: «Джарыкъ джулдузум, сени амалтын ёлеме, къырылама»,— дединг да Фатиманы алдынг. Ол огъурлу, адебли тиширыу санга ийнанды. Алай а сен аны адамгъа санамадынг, насыбсыз этдинг. Эм артында уруб, туюуб санларын къара кюлтюм этдинг? Болмагъанында, ол сенден башын алды да, ата юйюне къачды да кетди. «Сени амалтын ёлеме, къырылама»,— деген сѣзюнгю алай дженгил нек унутханса? Экинчи кере да сен: «Ёлдум-къырылдым»,— дединг да Байдуну алдынг. Аны да алдадынг, насыбсыз этдинг. Ол да башын алды да къачды да кетди. Сени алагъа айтхан кука сѣзлеринг да ётюрюк болдула. Ала кетгенликге, сени кюйгенинг, да джокъ, бишгенинг да джокъ. «Ётюрюк тилден эсе, тилкъау тил игиди», деген ашхы сѣзню нек унутханса? Къысхача, сен эки тиширыуну да къармадынг, кесингден да бошадынг. Сен манга да: «Елеме, къырылама»,— деб джазаса. Бу хапарынгдан мен сени бу сѣзюнге къалай ийнанайым?

Энди сен терслигинги ангылаб тюз джолгъа чыкъдынг, аракъыны да къойдунг, джашауда кесинге орун табмай, абына-сюрюне, къармала айланган заманынг да кетди... Заводда джарашыб махтаулу ишлейсе. Областда да, районда да сени махтар ючюн кълмайдыла. Сени бу ишлеринге ананг да эл бла бир къууанады, не джашырыу, мен ди къууанама. Дагъыда бир къошарым: Сен «къанджалбаш юйюм зат» деб махтаныб джазаса. Эри ырысхылы болгъанлыкъгъа, къатыны насыбсыз болгъан юйдеги азмыды? Сени къанджалбаш юйюнде Фатима да, Байдыу да нек насыбсыз болдула? Сюйгенинги табсанг, тауукъ орун да джандет кёрюнюр», деб халкъ билиб айта болур. Былайда Къарачай къызыны чам джыры эсима тюшдю:

Мени атам алай айтады:
Берлик тюлме джарлыгъа,
Атам берсе да, къалай барлыкъма
Кеси тели болгъан маллыгъа...

Ким билсин, бара-баргъан заманда сен адамыча юзелсенг, сени сѣзюнге ийнанырча болсам, санга

иги джууаб джазаргъа да болурма. Кирсиз джюрекли, тюз иннетли, намыслы эркишиден тиширыу ёлсе да къачмаз.

*Эсен бол. Лейла.
декабрны 28.198... джыл».*

Лейланы бу керти ачы сёзлери Иссагъа ауур тийдиле, джалан сыртына мурса бла къакъгъанча болду... «Мени къатын къойгъан хапарымы ол толусу бла былай къалай билди?» деб сейирсинди. Алай болса да: «Бара барсам, ийнансам иги джууаб джазаргъа да болурма», дегенине Исса эл бла бир къууанды. «Лейла къара отказны басмагъаны алапатды, алапат! Энди мен ол бери ийилирча не этерге керекме? Аны кёлуне не бла, къалай джетерге боллукъма?» деб, Исса терен сагъышха кирди. Дагъыда кеси аллына мурулдады: «Ол тыбырсыз къанджалбаш юйню да нек сагъыныб кюрешдим?» деб кеси кесине чарлады. Андан сора ол кесин эсгериб, керти джолгъа башха мадар, башха джол табылмазлыгъына ажымсыз болуб, къайда да кесин эслеб джюрютюрге кюрешди. «Махталгъан ишчиледен артха къалама», деб къоркъуб, арыгъанын-талгъанын да унутуб, ишге мыллыгын атханды. Алгъынча хыны къараб, дюрген сёз бла Иссаны джюрегин сындыргъан адам да джокъду. «Лейланы джюрегине джарашырыкъ болур» деб ол журнал, китаб окъургъа да къызгъанды... Бир иги хапар окъугъаны болса, махтаныб аны Лейлагъа билдирирге ашыгъады. Иссаны кийинигени, сёлешгени да башха тюрлю болгъанды. Алай багъалы болмаса да кирсиз кийим киерге, сёзюне табылыргъа, намыслы-сыйлы болургъа дыгалас этеди. Лейла уа бир кюнню да эсинден кетмейди, къайда, ким бла тюбешсе да, ол кёзюне кёрюнгенлей айланады.

Бир-бирде аны кёзюне Лейла тынгылаб, сагъышлы къарагъанча кёрюнеди. Ишек джокъду,— ол манга: «Исса, биягъы сен терсейме дей болур» — дейди.

Анасыны «хар адамны насыбы кесини къолундады» деген сёзю аны эсинден кетмейди.

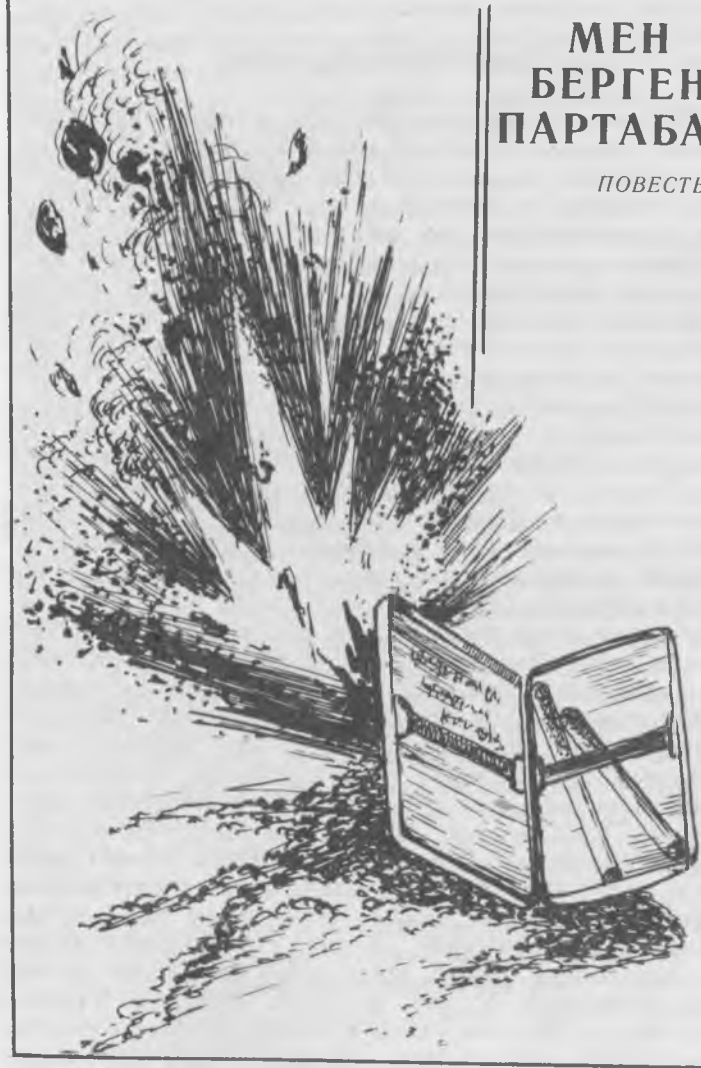
Сагъыш этиб, алгъыннгы джашауун эсине тюшюрсе, бастырыкъланыб, аман тюшден уянганча болады. «Игиликге-аманлыкъ» дегенлей, аз адамнымы мыдах этгенди? Терс сокъмакъны тутханса, тюзел деген болса, суймегенликден этедиле деген болмаса, кесин терсге, аджашханнга санамай эди. Эм уллу ачыу, эм уллу инджиу салгъанлары уа анга кимден да бек джан аурутхан адамтары.

эдиле. Джарлыны азыгы аллына келсе, бурну къанар дегенлей, къаллай асыулу адам келген эди отоуна — багъалата билмеди, не болалмады. Айхай, кетгенни къайтаралгъан амал болса уа — джангыдан кесине джол айырыргъа кюрешмей, насыб тыбырлы болуб да джашар эди! Энди уа не этсин? — суу ызына къайтмайды. Алай а энтда джашау тауусулмагъанды, ол джашауда меннге да барды орун, энди таймазма, абынмазма, дуняда мен да джангыз тюлме тууарылыб къалыргъа, кертиси бла да насыбым кесими къолумдады, тирилирге керекме деб, Исса, бел къатдырыб, тамбласына ашхы муратла бичеди.

ЧОТЧАЛАНЫ
БОРИС

МЕН
БЕРГЕН
ПАРТАБАК

ПОВЕСТЬ

Мен берген партабак

1929 джыл бара эди. Декабрь алкын кърсызды. Уллу эл ёзен сууну эки джаны бла джагъаларына созулубду, юсюне да сыгын ийисли джукъа тютюн кесини кёксюл ауун тарта, кюнбатхан джанында мийик дуппурланы ташаларындан акъ джохар булутла къалау-къалау, мамукъ таулача суратланадыла. Терен ёзенни ауанасы арлы-берли эслене, узакъ кетеди таулагъа. Ёзенни эки джанындан къая деппанла бир-бирлерине, бугъала турушургъа мынгайгъанча, къуджур таш мюйюзлерин кёргозе кърарышыбдыла. Къайда эсе да тйирени сагъайтхан къобуз-харс тауушла эшитилинедиле. А-а! Районда биринчи колхоз — «Берекет» — джыллыкъ планын эки къатха толтургъанды, саугъала алгъанды! Той-оюн аны ючюн барады. Колхозну байлыгъы уллу болса да, алкын ол онюч-онтёрт тютюнден къралгъанды. Кулакла терилеринден чыгъадыла ол хапарны — колхоз кърурауну — эшитселе. Коммунистлени, комсомолчуланы мюйюшледен атыб ёлтюрעדиле. Ол джыл джаз алагъа дери, къышны-къыш узуну ненча тууары, къою, аты урланды колхозну. Хар кече сайын коммунистле, комсомолчула джыйылыб оноулаша, кёзю-кёзю сакълайдыла колхоз мюлкню джауладан.

Джаз мартда айтылгъан дуппурладан акъ байракълы кийик аскер уллу элге тёгюлдю: элни ичинде кулаклары джашлары да сауут алыб чыкъдыла. Коммунистле аздыла, комсомолчула кёбдюле. Орам сермешуле башландыла. Къобан улу бла Абраменкону ёлтюрдюле. Узаймай, «советни кюйдюрмегиз» дегени ючюн джаш Мусса кеси къараб тургъанлай атасын ёлтюрעדиле. Советни тефдерлерин, школну китабларын, парталарын, столларын кюйдюртгенле уа дин кьуллукъчула эдиле. Ала элде арабча окъута эдиле сабийлени. Бары да бир кюнде башланыб, ол кюн огъунакъ бошалды. Къызыл аскер келди. Махталлыкъны махтаб, айыбланганланы соруу юлеге чакъырдыла. «Берекет» колхозну тоналгъан малларын ызына дженгил джыйдыла. Джай кол-

хозда 117 юй болдула. Колхоз кюнден кюннге бай бола, кюч ала барады. Джумдурукъла бла джарлыланы орталарында кюреш да ёседи, ёседи.

— Эшта! Къалай болду сени атанг? «Колхоз!» дей эди да къуру къалдымы колхоздан? — деди Муссагъа аны от хоншусу Харшим тенги, хыликке эте. Мусса, зукку къараб туруб, арам-къарам этмейин, джумдуругъу бла аны хамхотуна бир да аямайын урду. Харшимни къаны келди бурнундан. Туююшдюле. Энтда Мусса онглады да, ачыулу сюелди аны аллында.

— Сени атанг тюлмеди акъ байракъны кёлтюрюб школну китабларын, парталарын, шиндиклерин — барын да кюйдюртген?! Энди сени атанг къайдады? Сен билемисе, итле джегилиучю джерге ашыргъандыла! Итле джегилиучю джеррр-ге! — дегининде, туююш энтда джангырды. Бу джол орчагъа бир къарт киргенинде, айырылдыла. Къарт ангылады кимлени орталарында кюреш баргъанын. Ол, алай-былай да демейин, Харшимни джаягъына тартыб ашырды.

Ол джылны джазында эл школну төрт классын айырмагъа бошаб, кюз арты сюремде Мусса Терк Башында рабфакга кирди. Экинчи джыл къыйын атасы ауруб, эгешчиклери, андан гитчеле, юйдегиде эркиши къуру ол, окъургъа онгу болмайын къайтады элге. Бир-бирде ол терен мыдах да болады, атасыны ёлгени аны окъууна чырмау болгъаны эсине тюшюрсе...

Декабрь алкъын къарсызды. Элни къыйыры сюремде, эшик алларында отун джара тургъан джаш Муссагъа почталъон саламлашыб, къара бочхасындан нени эсе да чыгъара:

— Эй Мусса, сен къууанырса деб умут этеме, нек эсе да, бу письмогъа. Огъай, тохта. Чынг алгъа, бар эсе, бир папирос тартдыр да, кетдим, — деди, письмону анга узата.

— Сау болугъуз, Исса игиликни джоралагъаныгъызгъа, — деди Мусса да, балтасы къатыш письмону къолтугъуна сыйындыра. Ол ашыгъыш, хурджунундан джылтырауукъ партабакны чыгъара, папирос бериб, письмочуну ашырды. Ол балтасын чанчакъланнган эмен дюккючге чанчыб, конвертни ачардан алгъа, ызына джазылгъан адресин окъуйду: «Нарсана сахар, Гитче Къарачай районну Карпосу» деген онг мюйюшюнде төрткюл штамп басмаланнган къагъытны джут окъуду да, письмодан кёзлерин айыра, башын соруулу кёлтюрюб къууанчлы къызарды.

— Айхай да барырма! Кюсегеним келди аллыма! —

деди кьууана, кьызара. Экинчи кюн сагъат онда Мусса Карпону председателини кабинетинде столгъа джууук олтуруб, гымыш тери бёркюн тобукъларына салыбды. Мийик терезени саргъылдым джабыуну ортасы бла тийген кюн таякъла, алтын сабала тартылгъанча, бурма-бурма узалыб Муссаны онг джаягъын джарытадыла: кьабыргъада агъач тышлы сагъатны бирча ургъан «чыркъ-чыркъ» тауушуна председателни кьагъыт джаза тургъан рандо-дубпну перосуну «кыж-кыж» джырылдагъаны бузукъ болады. Мусса столгъа ийилиб джаза тургъан орта бойлу, акъ шинли, чечек таблы хурттаракъ адамны айтханына эсин толу бериб, кёз кьакъмайын кьарайды. Сакълайды андан кьаллай эсе да бир джууаб эшитирге. Карпону председатели Хабов джолдаш Муссагъа сабыр кьараб, иш аны кьайры эсе да окъургъа ашырыуну юсюнден бара болур, ол ачыкъдан-ачыкъ айта, бармакъларын да бир-бирлерине чалышдыра, эки чынасын столгъа сюеб кьошбаш эте, сакъал тюбюне тиреди. Мусса сёзню ахырын асыры тёзюмсюз сакълагъандан джюреги гаккы ичинде джангы джан кирген джюджекча тебиб, гыб-гыб этгенин терен сезеди.

— Да, Мусса, мындан ары кечигирге джарамаз. Джюнчюлюкню бешайлыкъ краевой курслары Новочеркасск шахарда ачылгъанлы ма тамам джыйырма кюн болду. Сен таныймыса ол шахарны? — рахат сорду.

— Огъай. Тюзюн айтсам, мен ол джанларына алай шагърей тюлме. Владикавказда рабфакны тюгел бошмай кьайтханма, — деди Мусса, джерге мыдах кьарай, бармакъларын да тинте.

— Нек? — сейирсинди Хабов Шогъайыб.

— Атамы кулакла элчилеге колхозгъа киргиз нек дейсе деб ёлтюргендиле. Биз ууакъ юдеги, менден уллубуз джокъ. Алай болса да, мен атамы орнуна сюелирме колхоз джашауну джакъларгъа, — Мусса бёркюн тобукъларында ийлей полгъа сир сагъышлы кьарайды. Кёзлерине тузлу джыламукъла урдула. Узун къара кирпичлерини учларына илиннген джыламукъ бюрчюклени экиси кирпичлеринден ычхыныб, бишген алмала маталлы сыйдам джаякъларына джагъыла, сылджыраб бёркюню саргъылдым кьылчыкъ тюклерине тамдыла. Ала кюн таякъланы джарыкъларында акъ налмаз инджичиклеча джылтырайдыла.

— Да-а. Таный эдим атангы. Алай а мени сенден тилерим, мугурланма. Сен не кьадар бушуулансанг, Со-

вет властны суймегенле ол къадар къууанган этерикдиле. Аны сен бек терен ангыларгъа керексе. Билеме. Кулакла сени ёксюз этдиле, окъуунгу сыйырыргъа да кюрешдиле. Ангыла, джараланган джаныуар аджалына кеси чабады. Ол кюрешди, класс кюрешди. А сен ол кюрешни къурч тёшюнде къатаргъа, чыныгыргъа керексе. Анга сен ёхдемлен. Совет власть сени ёксюзлюкде къоймазлыгъын да ачыкъ эсгер. Аталыкъ этерикди, къайгырылыкъды. А власть — урунганланы властыды. Сен бёгеклен! Сени окъуунг да алкъын аллындады, аллындадыла бютеу джашлыкъ къууанчларынг. Кюреш къоранчсыз болмайды. Башынгы кёлтюр, джигит бол. Сен кесинги совет властынг бла бёгеклен, аны джакъла. Совет властны джакъламагъан кесин да джакъламаз. Джангы джашауда, джетишген джетишмеген да болур. Сабанны сюрген кюн оруб тебремейдиле. Бу оноу, сен комсомолчу болгъанынг себебли, Окружком комсомол бла бирге этилгенди. Окъу, джангы совет адам бол. Джолунга ачха ал бизден. Тамбладан къалмай атлан,— кесаматлады председатель, столда джазылгъан къагъытны ёрге туруб, узата.

— Мен бошаб келсем неге джараргъа боллукъма?

— Мен айтдым да. Кесинги районунгда заготпунктла ачарса, джюн, мал алырса. Аланы халкъдан сатыб алыну джорукъларына юренирсе... Бек игиси уа ишинг джашау джол ачар кесинге. Бусагъатда совет властха джангы совет джаш устала керекдиле. Шобралары къобуб ууатылгъан къанлы кюпселе, капиталистле бизге «къралны туталлыкъ тюлдюле бизсиз», дейдиле. Коммунист партия уа ишти классны, эчилени къолларына бергенди не болургъа Совет къралгъа...

— Тюзмюдю, Ленин файгъамбарды дегенлери? Урунганла айтадыла.

— Тюздю, Мусса, тюздю. Ленин бютеу дуняда урунганланы аталарыды. Адам хакъдан тоюнмагъан адам джегиучюлени кёрюб болмайды. Сен да кёрюб болма аланы. Сиз, эндиги джаш туудукъла, не боллукъсуз кесигизни Уллу Ата джуртугъузгъа. Бююн совет школада къуб-къуру тёртюнчю классла бар эселе, бир талай джылдан, ма сени кибикле окъуб билим алыб, онунчу классла, баш билим берген институтла болурла. Коммунист партия бешджыллыкъланы аны ючюн салады. Ол заманда унукъгъан халкъланы къарангы кёзлери кюн джарыкъны ачыкъ кёрюрге. Хайда, ашхы джолгъа! Тут-

хан ишингден кѳууаныб кѳайт, джаш муратларынга толу джетиш,— алгѳышлады аны кѳолун тутуб, ашыра.

Экинчи кюн эртденбла эртде Муссаны анасы, кѳучакѳлаб, ийнакѳлаб бошаб, кѳзлерин да джаулуѳуну кѳанаты бла сюрте:

— Сен бизни ючюн чыртда саѳыш этме. Барабыз да колхозда ишлейбиз. Инджиллик тѳулбюз. Иш кюнле-рибиз кѳбдюле. Джаулагѳа ачыугѳа кѳадал да, адам бол. Окѳугѳан ийне бла кѳр кѳазѳанчады. Эринчеклик-ге, джукѳугѳа кесинги хорлатма. Дженгил-дженгил письмо джаз. Анангы тынчлыкѳсыз халисин билесе. Джангыз сенсе биз юйюрге бѳрк кийген,— дегенинде, эгешчиклери да басындыла, кѳучакѳлашдыла.

— Джашым, хайда ашхы джолѳа,— деди анасы, чумаданчыѳын кѳолуна бере. Бары да юйден ашыра чыкѳдыла.

Кюнортада поезд Нарсана шахарны кюн чыкѳѳан кѳыйырына чыѳыб. Подкумка сууну кѳпюрюнден шууул-даб ѳте, таб ол кесини тѳтѳюнюнден юркѳб джанлагѳан-ча, онгуна тоѳѳай бурула, ѳзенни энишге айланды.

Мусса вагонну ичинде, терезесине сюелиб, кѳол аязын да сакѳал тѳбюне тирей, тышына кѳууанчлы тюрсюнден кѳарайды, кѳз аллысында кѳекенли терен кѳулакѳла, мийик дуппура, атджал сыртлыкѳла, телефон баѳѳана-ла ызларына джюзедиле, джюзедиле. Кѳкде акѳ булутла бир уллула, бир да гитчечикле кѳрюне, кѳзю джетген джерле бары да джангы ийилген тирмен таш бурулѳан-ча кѳрюнедиле. Ахырында Кавказ таула артда кѳала-дыла, кѳаладыла. Поездни чархлары «тырркѳ-тырркѳ-тырркѳ!» дегенлери сайын олтурѳан адамла да аз-аз чайкѳаладыла.

— Билетлени хазырлагѳыз,— деди эшикден кирген кондуктор. Ол, билетлени тинге, Муссаѳа джетди.

— Джаш адам, сизни билетигиз...

Мусса анга бурулѳанында: акѳ хазырлары, акѳ сюекѳ белибауу, кийими бары таулу джаш. Мусса билетин кѳргюзгюнчю:

— Сиз кѳайрысыз? — деб сорду.

— Новочеркасскеге.

— Ашхы,— деди, билетин тешикле этиб кѳолуна бере. Тауушлу «кукушка» паравоз, тѳтѳюню аязѳа сед-рете, тереклени ичлери бла джел ѳте, темир джолну айланчына кѳызыу ташайды...

Экинчи дерсен сора директор Муссаны кесине чакъыртды. Мусса кирди.

— Мен келдим,— деди Мусса, столгъа джууукъ сюеле.

— Олтур. Иш ючюн чакъыртханма мен сени. Сеннге амалсыз джол чыгъады Ростовха барыргъа. Студентлеге андан стипендия ачха келтирирге керекди. Ма бу пакетни алыб бар да, Крайжилсоюздан ачха алыб джумушну тындыр,— деди, конвертни узата. Мусса джууаб этмей кетерге тебрегенинде:

— Мусса, кёб ачагъа кърал чекди. Сакъ джюрют, киши кьолуна тюшмесин. Ростов уллу шахарды. Анда кишиге бойсунмагъан законлары да хурджунларында болгъан атасыз-анасыз сабийле кёбдюле,— деди.

Ростов шахар. Тюз темир джолну джанында оджакълары кёкге-кёкге ёхдем узалыб тютюнлери да булутлана тургъан — Лензавод! Къар терен болса да шахарны орамларында къаты сокъмакъ болгъанды. Кюн булутлуду. Февралны сууугъу кючлю кысыбды: телефон-телеграф чыбыккъла тюклю-тюклю, акъ кылдан эшилген аркъанлача, къаты тартылыбдыла, мийик юйлени кючлю джанларында шорбатларындан буз сюмекле, къарачай джёрмелеча, асылыбдыла. Къалайда да халкъ къалын джюрюйдю. «Кукушка» паравозла, къулакъ сасыта, станцияда къалын тизилген джюклю вагонланы дыгъырматыб, кетер джолларына хазырлайдыла, иш къайнайды-бёркеди! Сыбызгъы тауушла байракъчыкъланы булгъагъанла,— бары да бири бирини ишине тыйгъыч болмайдыла. Поездлени бири кетерге бири шуулдаб келеди. Тёбентин, Новочеркасскеден келген узун поездни паравоз гудогуну базыкъ тауушу алгъа эшитилиб, ызы бла паравозну кызыл джудузлу ёхтем мангылайы кёрюндю, джер дюнгюрдеди, джер-джерде сеофорла кёзлерин тюрлю-тюрлю къакъдыла. Поезд, сериуонлене, паравозну исси тылпыулары юрюлюб тёгюле, ичин ура тохдады. Адамла тюшедиле, Мусса да, тюшюб, тёрт джанына сейирсиниб къарай, адам тенгизге ташайды, кёмюлдю.

— Айтыгъыз, марджа, акка, крайжилсоюз къайда, къалайдады? — сорду. Мусса уллу тюкенни аллында сюелиб тургъан къартха.

— Джашым, ол былай арыдады,— къарт шахарны къалыны табаны кёргюздю. Мусса аккагъа, «сау болугъуз», деб, Ростовну чынг ариу орамы Садовая орамгъа

чыкыгъанында, сахарны уллулугъу, ариулугъу, адам-
ланы ашыгъыб къалын джюрюгенлери бары да анга
сейир эди, Владикавказдан башха эдиле! Ол, тохтама-
гъанлай, тёрт джанына джугъу къараб бара тургъанлай,
къолтукълашыб келген юч къызыны орталарына ёшюню
бла кериб кетиб, бир-бирлеринден юзгенден сора, къыз-
лагъа кюлкю къабынды.

— Къызла, кечигиз,— деди, тюшерге аз-буз къалгъан
бёркюн да табыракъ кийерге тырмаша.

— Джашны ариулугъуна не айтырса! Шахарлада аз
болгъанын билдирди! — дедиле да, къызла ызындан
джарыкъ кюлдюле, джангыдан къолтукълашыб тизиле.

Мусса бир орамдан бирине ёте, юч къатлы уллу
къызыл кирпич мекямны тюрб этажыны эшигинден ки-
реди. Эшикни сакълагъан акъ чилле сакъаллы къарт
бла саламлашыб артха тура:

— Айтыгъыз марджа, акка, крайжилсоюз бумуду? —
деб сорду Мусса.

— Ымм... Ол кесиди, джашым. Иш кюн бошалгъан-
ды ансы.

— Кечикгенме сора мен?

— Алайды, балам. А энди эртденбла. Кесинг да
къачдача былай дженгил нек кийингенсе? Къыш ана
къарнашынгмыды. Джаш адамла къышха асыры ёшюн
саласыз.

— Кече къайда къалыргъа боллукъду? — къайгъы-
ланды Мусса.

— Дом Крестьянина эки джерде да бардыла, таны-
шынг джокъ эсе.

— Къайдан болсун. Мен таулума.

— Ымм... Ол аманыракъды, джашым... — Къарт аны
аягъындан башына дери алай сынчы сынаб къарайды...
Чортбурун, къызылуурт къартны узун сакъалы электро-
лампаны джарыгъында таралгъан джохарлары джыл-
тырайдыла, къалын къашларыны тюрблеринден гитчерек
кёксюл кёзлери сюйюмлю къарайдыла Муссагъа.

— Сен къарачайлы болурмуса? — деб сорду, джы-
лы ышара къарт.

— Акка, сиз таныгъансыз,— шагъатлыкъ этди Мус-
са, палтонуну хурджунана къолун сала.

— Алай эсе, къайгъыланма. Лензаводда сизден
джашла бардыла. Ол тамамды, билеме. Атларын, тукъ-
умларын тюзетиб айталлыкъ тюлме ансы, алайды,—
ышандырды къарт къазакъ. †

— Айхай, акка, Лензаводну къайдагъысын да билсем а. Мен биринчи кере болама бу сахарда.

— А-а! Ол заманда, тюзю, кыйыныракъ боллукъду. Мени бла былай кълал дер эдим, эркилик джокъду. Бизге бар. Адресибизни юретейим, кесим былайын кююб кетерге джарамаз. Бараллыкъ эсенг?

— Огъай. Берекет берсин. Табалмам сизни юююгюзюню. Кеч болгъанды.

— Э-э. Кесигиз да асыры джашлай тютюнчю болгъан кереме. Ол иги тюлдю. Артыкъсыз да окъуучу эсенг, джигит сен,— деди ол Мусса джылтырауукъ партабагын чыгъарыб, тютюн тартаргъа тебрегенинде. Мусса, партабакны башын ачса да, бир кесек аккыллы бола, уятлы кызарды. Бир кесек заманны партабак аны кюлунда джылтырайды. Партабак башны тыш джанында Муссаны аты, тукъуму, атасыны аты къарасаут салыныб, сейирлик чертилген джазыуларын къарт кесаматлы эслейди.

— Алапат партабагынг барды! Саугъагъамы берилгенди?

— Огъай, кесимикиди. Джазыуларын Владикавказда къазакъ тенгим джазгъанды. Бирге бир табакъдан ашаб окъугъанбыз. Дагъыда тегейли тенгим да талай джерин джасандыргъанды. Биз ючеулен эдик бир фатарда. Мен, Василь, Георгий. Юч туугъан къарнашлача шох эдик. Эртденбла орундан кюбсакъ, бири бирибизни къучакълагъан — адетибиз эди! Бир къабынны юч этиб, оуй эдик,— Мусса тенглерин тансыкълайды, тютюн тартаргъа да энди къартдан тартына.

— Э-э мени балам, джерде шохлукъдан, тенгликден багъалы байлыкъ джокъду! Ол бек игиди, бек игиди. Джаратдым. Насыблы кюуанчлагъа джюрют, мени джаным,— ол джоралады.

— Берекет берилсин. Акка, бек тюздю айтханыгъыз. Мен кесиме кече кълалыр джер излеим,— Мусса аны кюлун эки кюлу бла тутуб кетерге тебрегенинде:

— Сен къайсы къазакъ юйню да эшигин кълкъ. Ачарла. Уялма.

— Сау болугъуз,— деди да, кетди.

Мусса къартны айтханына бой саллыкъ эди, джанындагъы пакетге аллай бир кюркъмаса. Анга директор не айтханды. Ол не къадар адам болмагъан неда кюркъбусуз орун табаргъа керекди кече кълалыргъа. Ол ышанмайды кесине. Ол Дом Крестьянинге келди: адам толу;

орун джокъ. Экинчисинде да тамам алай. Экинчиде адам ортасы болган халал бетли къзакъ Муссаны соргъанына:

— Сен 22 номерли трамвайгъа мин да, ол тохдагъан джерде кесини энчи кече джатаргъа фатар тутхан бай къзакъ барды. Анда орун табарса,— деди.

Мусса, кече тюгел онеки сагъат болгъунчу, 22-чи номерли трамвайгъа минерге эшигине джетгенинде, эки джаш хурджунчу бири бирине гудучу кёзлери бла Муссаны кёргозе, трамвайны кёлекгесинде къуш-муш этиб, бири Муссаны ызындан терк минди. Мусса эследи; адамла бардыла, ишекли бола билмеди. Трамвай зынгырдаб шахарны мутхуз юй мюйюшю — Нахичевань атлы къыйырына ташайды. Мусса эски межамны тюр юйлерине тигелеген таш бачхычланы башларындан къарагъанында сенчаны да, бачхычланы да джарыкъ электролампа джарыта эди. Ол бачхычланы ортасына джетген заманда эслейди сенчада боялмагъан скамейкада мазут джугъу фуфайкалы кир, зыккыл картузлу, кенчегинден тобукълары ачыла, эски баймакъ тешикли керзи чурукълары бла, сакъалсыз мыйыкъсыз джаш кирбет хурджунчуну кеси джангыз къалай олтуруб тургъанын. Мусса олсагъат сизди палахны. Мусса кесин башха джашаугъа, башха ангыгъа кечюреди да, не азчыкъ да билдирмейди билмей келиб къалгъаны, таб ол келиучо джерине келгенча сансыз тигелейди бачхычладан.

— Салам, Ташмангылай! Нени юсюнден нюзюрленесе? — деб сорду Мусса, таукел къол бериб, аны къатына олтура. Ол зукку къараб туруб:

— Салам, батмакъ тешек. Нек джангылганса бери? Сенича кийинген джасанма джаш адам къайсы бир кирсиз номерде да орун табаргъа боллукъду.

— Джарамаз. Бу кийимлени танырла. Мен былайгъа экинчи кере келеме. Биринчи кече къалгъанымда сенден да осал эди мени юсюм-башым. А была уа? Мусса тюз алларында «1, 2, 4» номерле джазылган юч эшикни кёргозю. Да, ала керти да межамланы иеси кече къалыргъа къурагъан юйлени эшиклери эдиле.

— Ала джюйюсханла, эртде огъунакъ джатхандыла джукъларгъа. Бу уа бизни «къалабыз»,— деди ол ала олтургъан джанында эшиксиз юнню полуну тюрю къабыргъасындан ачылган оюлган тешиклени кёргозе. Мусса ары къараса, талай сабий бир-бирлерине кир фуфайкалары бла чулгъаныб джукълагъанларын ачыкъ

көреди да, партабагын чыгъарыб папирос аллыгъын сакълайды.

— А сен кесинг ичмеймисе? — сорду ол, Мусса сернек тартыб къабындыргъанында.

— Мен? Огъай!

— А нек джюрютесе да партабакны?

— Сен ангыламайса. Мен джюрютмейме, палтонну иесини хурджунунда келгенди. Аны-муну къой сен. Кёб джаншаргъа джарамайды. Акъырын сёлеш. Была эшитмесинле! Номерли эшиклени ол джанында джукълагъанлагъа айтама. Юч кере сен мени кёзююлю урлаудан бошат. Мени кийимлерими, сагъатымы, партабагымы барын да ашаб бошасакъ, мен да кёзююлю урулукъгъа барырма. Сен ийнанамыса? Къарнаш къарнашха айтханча, айтама. Суйсенг табынайым!

— Хайыр, хайыр. Ийнанама. Бер энтда бир папирос. Мен да алай кёб ичмейме. Бюгече урларгъа экеуленибиз кетген эдиле чёб бла. Ала энтда къайтмагъандыла...

— Не ючюн экеулен? Тёртеулен, — деди бусагъатда полну тюбюнден бауурланыб чыкыгъан, олтургъанны дараджачысы — андан да зыккыл. Ол да ючюнчюге олтурду.

— Меннге да бер папирос. Ачдан да ёлебиз. Нелляй бир заман болду милицияла бизни излеб айланганлы. Кетгенлерибизни экиси къарнашы бла эгечидиле, — ангылатады экинчи.

— Мен да кёрдюм дейме! Трамвайдан бери джетгинчи тюшген эдиле.

— Къайсыла?

— Ала экиси да мени кемимде джашла эдиле, — джууаб этди Мусса.

— Сора ала бизге бюгече къабарыкъ келтирмейдиле.

— Тёзербиз. Аякъ джол къалайдады? — сорду ахырында Мусса.

Тышында болгъанын айтдыла да, Мусса къарнындан эки къолу бла тута, эшикге атылды. Ол аякъ джолгъа кирир-кирмез была да ызындан экинчи бёлмесине киргенлей, Мусса чартлаб чыгыб, арбаз бла конторчукъ таба джагъылды! Была да сюрдюле. Мусса ары кириб эшикни курчогуна салды, ала да джетиб эшикни баундан тартдыла. Огъай. Конторчукъну ичиндеги билет бериучю саубитген адам эшикни ачмагъанлай хыны къыджырады:

— Сен, сен мени къаллай номерге джиберген эдинг! Сен да, ала да бирчала кёреме! — деди Мусса, алайда

къалыргъа базмайын эшик таба тири атлай. Да Нахичеваньда да орун табмады. Кече онеки сагъатда шахарда джюрюу тохтайды. Ол кеси да иги билмейди, адам болгъан джерде нек тохтамагъанын. Хазырды джанында пакет ючюн джанын да аямазгъа.

Ол, джангыз кеси тунакы орам бла шахарны къайда эсе да джарыгъын эслеб, алайгъа къутулургъа умутлана, келеди, келеди. Тёгеречи адамсызды, ёлю джукъудача, шошду. Хылымлы орамны эки джаны бла бирбирине тыкъ тизилген ючюклени къамиш башларындан къар кюрелсе да, тёгереклеринден ариуланмагъанды, къалау-къалау къортле джатадыла джер джерде. Тёгерекни бузлауукъ шылпы тубан басыбды. Орамла асыры къуу-шууудула. Къар джюкю кёгет тереклени башлары мыдах бюгюлюбдюле. Сууукъ не къадар къаты къысса да, Муссадан тер тылпыу чыгъады: эки джаягъы бла сакъал тёгерекине бузлауукъ акъ къырпакъ сакъал, мыйыкъла тикгенди. Бир мюйюшден ётдю. Ючюнчю мюйюше тубан ауну ичи бла тунакы джылтырагъан электролампаны эски багъанадан джарытханын эслеб алайгъа ашыкъды. Ол кесини юшюген къарда «Джырджыр!» деген аякъ тауушундан башха шыкъырт эшитмейди. Онг джанында джарым оюлгъан таш хунаны ичи бла тизилген мырыкы кёгет тереклени бутакълары къарлы джюклерин тышына-тышына узатыбдыла. Джангыз Муссаны шыкъыртсызлыкъда эшитгенча сескеклендиреди. Ол тохтайды. Аллында адам сызгъыргъан тауушну эшитгенча, сескекленди. Тёгерекге къулакъ салады. Сызгъыргъанны ачыкъ эшитди. Аллындагъы джангыз чыракъны тюбю акъ къарда ийнени табарса дегенча алай джарыкъды. Ол джарыкъны къыйыры бла эки къара кёлеккени мюйюшден къаргъа созулгъанларын эследи! «Не болса, ол болсун!» дегенча Мусса джарыкъгъа ашыкъды. Не этиб да пакетни бермезге кюреширикди анга чабсала да. Ол аны бла бирге окъугъан студентлени хакъларыды! Кърал ачхады!

— Ненг барды хурджунунгда? Бусагъатдан сал джерге,— буюрду алдагъы, тауукъ тутаргъа тебрегенча къуджур атлай, мынгая.

Мусса да хатерсиз къарайды, къызбайланмайды.

— Мен хурджунумдагъын джерге салгъынчы иги кесек суу саркъар.

Не керекди менден сизге?

— Эй кёгюрчюн, бар, ийегилерин ууат! — деди аба-

дан. Онгсузуракъ терк илинди Муссагъа. Кюреш дженгил башланды. Мусса аны тюртюб ийгенинде, джау джугъу зыккыл фуражкасы башындан чартлаб имбашчыкъларына бал бетли чачшыгъы тегюлгенинде, аны аллындагъы кызчыкъ болгъанын сезген Мусса, чабаргъа эки кьолун джая, къатды аны тюрсююне. Тегерекджаякъ, алмауурт, алакёз кызчыкъны сол джаягъында адам унутмазлыкъ эсгертмеси къара гуммосчугъуна кез къакъмайын къарайды. Къыз бла туююшню кесине ыйлыкъгъа тергеди, таулу ёхтемлик хорлады. Берги уа бу джол бычакъ бла хатерсиз уругъа керилгени бла, къайдын чыкъдыла, муююшден эки джаш ишчи джетиб, бири абаданны арт джанындан келиб сермеб, бычакълыны бууунундан тутду! Бычакъ да аны кьолуна келди. Тонуучула экиси да искилтин болдула! Киши къуумады аланы. Мусса арлакъгъа чартлагъан бёркюн кие:

— Сау болугъуз, джашла, ансы..., — деди джаягъында мазут тамгъасын да дженги бла сюрте.

— Сау бол сау бол бла болсун! Сен кимсе, къайданса, къайрыса? — сорду бычакъны сыйыргъан.

Мусса хапарлады.

— Э-э, шохум, Алай джарамаз. Къайсы орус юню эшигин къакъсанг да, кече тынчайыргъа боллукъ эдинг. Мындан ары билirse. Ма бу бычакъны иесин мен бек аламат танийма. Милицияла табмай айланадыла. Алай худжу сабийлени джыйыб, адам этерге оноу этгенди коммунист партия. Алай сабийлени халкъ аталары-Джержинскийди! Ма бычакъны сабында: «И. Т. Г.» джазыуну окъудула.

— Сен ал бычакъны. Эсгертмеге джюрютюрсе, — бычакъны Муссагъа бердиле.

— Ма алайды. Джюр энди бизни бла бирге. Лензаводну общежитиесинде тынчайырса. Биз кечеги сменнге барабыз.

— Лензаводда бизден джашла да бардыла. Ала да ишчиледиле.

— Тохда, тохда! Кимледиле ол джашла?

— Къарачай джашла-ишчиле.

— Сен къарачайлымыса?

— Алайды.

— Э-э! Къарнаш. Джашайбыз! Бизни общежитиеде экеулен да бардыла. Биз тюнене солуу кюнубюз болуб юйге кетиб келебиз. Таныргъа да болурса. Бири Къобанланы Шогъайыб, Токъайны джашы, бири да — Гочи-

яланы Хасан. Шогъайыб сыбызгычыды, Хасан алаamat тебсеучюдо!

Ала ушакъ эте орам мюйюшге ташайдыла.

Ленин атлы заводну ишчи общежитиеси: кирсиз, джарыкъ. Эки джаны бла тизилген акъ орунла, ишчиле терен джукъуда. Электрочыракъла гитче салкъынлыкъ-чыкълача асылган абажураланы ичлеринден къызгылдым салкъын джарыкъ бередила. Мусса алларында, ючюсю да кирдиле.

— Мусса, ма бу мени орнумду. Сен кесинги юйюнгдеча тынч джукъла. Биз бусагъат кечеги сменнге кетерикбиз. Юч смен болуб ишлейбиз. Алайсыз да джарамаз. Элдеде, станселеде колхозла къуралыб барадыла, ол бек уллу кърал ишлени бириди. Сен комсомолчумуса?

— Комсомол болуб киргенме колхозгъа,— джууаб этди Мусса, джарыкъ ышара, полтонун да тешиб кийим тагъуучугъа элтирге хазырлана.

— Ол артыкъ да бек игиди! Сен билемисе, колхозлагъа къалай бир къурч ёгюзле керек боллукъдула? А сен — элчисе. Тёкдюр джерни халкъ байлыгъын. Биз мындан болат ёгюзле, къумачла... А сиз андан ётмек, джау, сют, эт берликсиз ишчи классха! Э, Мусса, ол къалай игиди! Ишчиле бла элчиле бири бири къолларыбыздан тутуб игилендиребиз кесибибизни Ата джуртубузну. Мени атам акъ патчахны заманында да джаш ишчи болгъанды. Ол хапар айтыб тебресе, мени ийнанмазым келеди. Сен ангылаймыса, сеннге къалай айтыб ангылатайым аллай зорлукъну. Капиталистле ишчилени заводлада, фабрикаледе да кюйюб-бишиб терилеринден чыкъгъан къанлы тер кыйыныларын урлаб-тонаб, ай сайын кеслерине миллион сомла алыб, ишчилеге уа чукурдум! Шайла, капекле! Дауласанг, сеннге зукку чибин! Акъ патчах да аланы онг къоллары джакълары. Ишчи юйдегиледе ачлыкъ, кытлыкъ, кийимсизлик. Андан а — тели аурууладан кырылыу. Сен билемисе, бизни Россияны ол палахладан ким къутхаргъанын!?

— Уллу Ленин,— джууаб этди Мусса.

— Тюздю! Майна, уллу портрети да бютеу къабыргъаны джартысын джабыб турады. Аны атын ишчиле кеслери атагъандыла бу заводха, коммунистлени оноулары бла...

— Мен махтаныргъа боллукъма, бек дженгил киргенме колхозгъа,— чертди Мусса, палтонун тагъыб къайта.

— Айхайда! Алай керекди керти джангы совет адам-
гъа. Хар кюн сайын бизге комиссарла келиб бизни бла
кѣб кере ушакъла бардырадыла. Ала алай ангылатады-
ла, бюгюн джашауну, джангы совет джашауну урлугъун
атабыз. Аны ёсдюрюб, сакълаб, сылаб-сыйпаб, андан
сора оургъа керекди. Биз сен кетерден алгъа ишден
чыгъарыкъбыз. Сизни джашла да ишдедиле. Муну бла
ауузлан,— деди, тумбочкасындан ётмек тилкем бла бы-
шлакъ кесекни чыгъарыб столгъа сала.

— Биз кетдик. Сен тынч джукъла.

Эртденбла Муссаны ашырыргъа тѣртюсю да джыйыл-
дыла. Ауузландыла. Михаил кече Муссаны экеулен-
ден къалай къутхаргъанын Шогъайыб бла Хасанга
хапарлагъанында, бирден харх болдула.

— Тюппе тюздю. Болгъанны джашырыргъа джара-
маз,— деди Мусса.

— Айхайда, кесингден онгуз къызчыкъдан къор-
къуб джаякъларынга мазут джугъула тартдырсанг. Ха-
ха-ха! — терен кюлдю Михаил.

— Ой огъай. Ол къоркъгъанлыкъдан тюл эди. Бизде
таулу намыс алайды. Ол тиширыу эди. Аны бла туюю-
шюрге болмай эди.

— А-а! Ол заманда кеч сен мени. Мындан ары
билirme. Меннге джангыды.

— Тюздю, Михаил. Бизден да игилик бла къайтсын.
Бизде «тау таугъа тюбемез, адам адамгъа джолугъур»,
деген нарт сѣз барды. Ма бу менден саугъа болсун
сеннге, шохлугъубуз ёмюрлеге барыр ючюн,— деди
Мусса Михаилгъа партабагын узата.

— Мен къаршчы тюлме сени саугъаны эсгертмеге
алыргъа, сизде керти аллай адет бар эсе. Алай а сен
кесинг тютюн тартаса.

— Огъай, Михаил. Мен бир къарт бла ушакъ этген-
ден сора, тютюнню къояргъа борчланганма кеси кеси-
ме. Мени кѣзюмден кѣрюб тутарса. Не десенг да эсгерт-
меди быллай сейир кюнледен.

— Айхай да, барды аллай адет бизде! Къыйналма,
Михаил, ал,— деб сѣзге къошулдула Шогъайыб бла
Хасан.

— Хайыр. Мен да сѣз береме кѣз гинджими сакъла-
гъанча джюрютюрге. Тютюн да тартама. Елгюнчю хурд-
жунумдаи тюшюрмем.

— Не десенг да — сабийледиле. Къыйналама алагъа.
Ёксюзле болурла?

— Мусса, сен кимлени юслеринден?

— Ма ол меннге бычакъ бла чабханлагъа айтама.

— Ма бу эки — юч кюнню ичинде бютеу шахарны ичинде уллу аблава боллукъду, аланы барысын да джы-
ярыкъдыла, сабий юлге, колониялагъа джарашдыр-
лыкъдыла. Кёрюсюз аладан къаллай адамла этсе да
коммунист партия! Аладан бек алапат совет адамла
чыгъарыкъдыла, Сёз джокъду. Бош къыйналма.

— Ол тюз болур. Да, бары ючюн да сау болугъуз.
Унутмазбыз. «Адам аякъ бла ат туякъ джетмезлик джер
джокъду», деучендиле къартла. Энтда тюбешир эсек
а,— деди да, саламлаша чыкъды Мусса...

* * *

Курсла бошалдыла. Мусса джаз кесини районуна
къайтады да, заготпунктда ишлеб башлайды. Совет
къралны хар къалайында да «Дом крестьянина» ме-
кямла «Колхоз юлге» буруладыла. Совет шахарла,
элле джаз жангы чакъгъан джерча джашнайдыла. Эл
мюклеле колхоз джолгъа джарашадыла. Джашау огъай
эсенг, къартла да джашланадыла. Да бичен чалыргъа
хазырлануу элде кызыу барады. Июнь айны джашил
къууаты халкъны насыблы джашаугъа не къадар къу-
уаныргъа чакъырады, тебсетеди, кюлдюреди, джюрек-
лени учундурады! Сабанланы биринчи чагалары боша-
лыб, ма бюгюн 22-чи июнда 1941 джыл эл клубда,
биринчи орунну алгъан сабанчы бригадагъа кызыл
байракъны берирге уллу той барады, кюкюрейдиле къо-
буз-харс! Къызла, джашла алай джасанма кийинген-
диле, клубну ичи гокка ханс кёкенледен джасалгъаннга
ушайды! Насыблы совет джаш тёлюню къууанчы башы
бла тёлюледи-къайнайды. Ма Мусса суйген кызы
Шерифат бла, этеклери джел-джел эте, кенгин аулаб
тебсейди, тебсейди. Къобуз-харс тауушла тёлюгенден
тёлюледиле ичинде огъай эсенг, тышында да тынгыла-
тадыла бютеу элни. Алгъышларгъа келген кызыл гал-
стуклу пионерле сценада, кириш къургъанча, сафха
сюелиб къарайдыла.

Биреулен трибунадан кызыл байракъны тойгъа
узата:

— Шерифат! Шарифа-ат! Иймеzbиз къолдан! Эркин
тебсе, тебсе! — деди, къууангандан къулакъларына
дери кызара...

Колхозну парторгу, гузаба кириб трибунагъа ёрледи да, бети-къуту къуугъунлу тюрлене:

— Джолдашла-а! Джуртубузгъа гитлерчи Германия чабыуул э-этди-и! Ата джуртубуз къоркъуудады! Эрлеге отлу джолла чыкъдыла! — деди, джан солуу эте. Той бузулду. Къобуз, къууанч тартыуларын тас этиб, джылагъанча улуб тохдады, къобузчуну бир къолундан къобузну бир джаны созулуб джерге асылды. Мусса толусу бла тебсеб бошамады. Уллу къууанч юзюлдю, тойну юсюне къара келекке джайылды. Джарыкъ тийиб тургъан кюн къара булутха кёмюлгенча кёрюндю. Бютеу джерни юсюне отлу уу тырмы тартылды. Джюрекледен къууанчлы джаш умутла джукъландыла.

Ол кезюуде Харшим, терен ышарыб къууана, эки къолун бирин бирине ура, Муссаны кезюне сейир къууанч тюрсюнлю къарады да, сейирсиндирди кёблени. Мусса Харшимни ол ишин джаратмады. Мусса бла Шерифат бир бирлерине соруулу къараб туруб, Мусса джетиб трибунадан узатылыб тургъан къызыл байракъны къучакълады, тобукъланды аны аллында. Кёб адам кёзлеринден джыламукъларын сюртдюле.

Къызла бир бирлерине къошбаш болуб тыхсый эдиле.

— Багъалы джолдашла! Мюлк-рысхы джюрютген чалкъы, чага, сенек, кюрек кереклени отлу сауутлагъа ауушдурургъа иш чыкъды! Эрле сыналгъан джоллагъа джуртубуз ючюн тебрейик! Къорууларбыз биз Ата джуртубузну. Багъалы пионерле! Бир кишиге да сыйыртмазбыз сизни насыблы джарыкъ джашауугъузну. Багъалы тиширыула! Багъалы къартла! Сизни ючюн биз отха кирирге хазырбыз! Эркишиле кетебиз! Эркишилени сиз, тиширыула ауушдуругъуз колхозда! Ашарыкъ, кийим тутуругъуду хорламны. Сауут-саба керекча ётмек, эт, джау, сют да керекдиле Къызыл Аскерге! Эл мюлк сизге аманатды! Хайда, сау къалыгъыз! Чынг аллыгъыз-да мен, коммунист, барайым. Тебрегиз ызымдан! — деди парторг, трибунадан тигелей.

— Тюздю! Къызла! Сиз къаласыз, хомухла болмагъыз. Унутмагъыз бизни. Шерифат, къызыл байракъ хар заманда да сеникиди, киши сыйырмаз! Тыхсыма. Ма бу бычакъ да сауутлукъ этер ачугъа,— деди Мусса талай джылланы мындан алгъа Михаил берген джылтырауукъ бычакъны барына да кёргозе.

— Алан, сен аман уллу таукел болгъанса къазатуха барыргъа? Нек атылдың аллай бир? — сорду,

терен ышара Харшим. Мусса джууаб этмеди да, зукку къарай чыкъды клубдан. Харшим да чыкъды ызындан.

— Сен, не? Гитлери чабыуулуна къууанганмы этесе? — деб сорду Мусса.

— Ха-ха-ха! Сен сейир адамса. Сора сенми тыя-рыкъса аллын? Чабды эсе, чабды,— деди Харшим, тюбсюз-башсыз сѣлеше...

— Да-а... Совет халкъ бирден къобду Ата джуртун джакъларгъа. Интернационал батальонла, полкла къура-ладыла джер джерде. Интернационал джырланады, джырланады. Тиширыула эркишилени ишлерине сюеле-диле. Мусса да, тенгиз чайкъалгъанча баргъан, тенглери бла урушха кетеди. Харшим да барады алада. Дунияны адамы къуюлады къазауатны отлу тирмен тамагъына, къуюлады, къуюлады. Къалайда да къалын ашырыула. Анала джылаб къучакълайдыла джашларын, хорлам бла къайтыр тилекле айтыладыла. «Аналаны тилеклери къабыл боладыла! Башын ууатыгъыз фашистни! Ата джуртугъузгъа керек кюнледе керти уланла болугъуз! Бизни джыйырма тѳртд жыллыкъ насыбыбызны сыйырыгъа умутланган фашистлени сиз хатерсиз уругъуз! Биз совет халкъбыз Джангы дунияны джангы адам-ларыбыз! Бизни киши хорламаз! Бююнню сабийлени мындан ары насыблары ючюн! Артыгъызда къалгъан тиширыулары, къартланы намыслары ючюн! Ата джурт-ну мийик сыйы ючюн! Джанны артха салмагъыз!» деген атала кѳбдюле. Ала бююн урушну джолуна чыкъгъан туудукъланы 1917—1922 джыллада сабийликлерин джакълагъан къартладыла. Ол джыллада уа ала да бююн Ата джуртну джакъларгъа къуралгъан джаш ту-удукълача джаш солдатла болгъандыла.

Парторг митингни ачды. Тенгизча толкъунланадыла джашла.

— Багъалы джашла! — башлады къарт таулу,— биз кесибизни сизни кибик заманыбызны сизни насыбыгъыз ючюн бергенбиз! Эркинликни ачхычын, орус халкъны кючю бла — Коммунист партияны башчылыгъы бла, сизни къолугъузгъа бергенбиз! Къан бла боялгъан Къы-зыл байракъны сизни къолугъузгъа тутдургъанбыз. Эн-ди ол байракъны сизге аманат этебиз! Биз да, къартла эсек да, хорлам ючюн джангыдан джашла боллукъбуз! Колхоз байлыкъны ёсдюрюбюз, сизни ашарыкъ, кийе-рик керекли этмезбиз! Хайда хорлам джолгъа, багъалы

совет уланла! Хорлам бла къайтыгъыз,— алгъышлады къарт...

Интернационал джырланды. Джашла машиналагъа, арбалагъа миниб къара сынджылача тизилдиле. Чынг артдан Муссаны анасы:

— Мени джашым! Сен бизни кимге къоюб бараса? Ёксюз юйдегини мен сеннге аманат этерме деб тура эдим. Джангыз балам, бал балам! Энди биз бир бири-бизни кёребизми къалабызмы,— дейди джылай, джаулукъ къанаты бла да кёзлерин сюрте.— Алай болса да, балам, къарнымда, тобугъумда тутхан кыйыныма да, берген акъ сютюм бла да разыма. Анасы разы болгъан балала къалай онга эселе, сен да алай сау-эсен хорлам бла къайт. Мени кибик кёб анала аллыгъызгъа къараб тур-лукъбуз, сакъларыкъбыз. Хайда, ашхы джолгъа хорлам-гъа,— деди ана джашыны кёзюн-къашын уппа эте.

— Къоркъма, анам. Къазауат — къадарды. Хорлаб къайтырбыз! Джазарма.

Мусса да секириб минди арбагъа. Хорлаб къайтыр-быз. Ат арбала букъуладыла. Ма Мусса, солдат кийим-ли, Новороссийскени портунда, минг-минг солдаты бир-гесине «Степан Разин» атлы къазаут кемеге минеди. Минедиле, минедиле. Кеме ашхам ууахдыда Къара тенгиз таба джол салды. Одессагъа ётерге керекди. Огъай, ары джол чыкъмады. Кърым джарым айрым-каннга джюзеди. Ал джаны сууну эки джанына къайы-рыла, суу къанатла кёлтюреди. Ызындан акъ кёмюкю толкъунла баразаланадыла. Эки джанында мина излеу-чу эки катер, хауада да эки самолет кемени ашыра-дыла.

Кёз джетишген джерледе от джарыкъ ышан эслен-мейди, джер саулай къара кийгенди. Кёкде джуддузла да тютюн чарсны ичинден мутхуз кирпич къагъа эдиле. Къайда эсе да, узакъ болмай, тобла кюкюрейдиле. Кёкде салютла, самолетла улуйдула, сызгъырадыла. Тоб кю-кюрегенлени кърым таула да къайтарадыла. Джангыз кёкде толгъан Ай кемени сол джанындан эслене, джю-зеди неда тёнгерегенча кёрюнеди аны джукъа джабыб ёте баргъан къара булутну ичинде. Мусса кемени бор-тундан къараб тургъанлай, Ай, кемени фашистледен джашыргъанча, къара булутха кёмюлдю. Кёкде фашист самолетланы совет зениткала атардан алгъа совет бет-джанладан кёкге узалгъан прожекторланы таякълары чалдыш-чалдыш тинтедиле. Бомбала чачылгъан тау-

ушла аладан от джарыкъла, кѣк джашнагъанча, терк джарыб джукъланадыла.

— Джолдаш солдатла! Папирос джылтыратмагъыз,— буюрду полкнун командири полковник Алиев.

Кеме ашыгъыш джюзеди, катерле да, ргъай чабакълача, сууну башын джыра, кемени тегерегин сынаидыла. Тенгизни къара сослан тюрсюнлю юсю кѣз джеталмагъан узакълыкъгъа кете, кечеги ауанагъа къошулады да, учсуз-къыйырсыз толкъунлары бортлагъа кеслерин урадыла. Кюнбатхандан джюклю къара булутла кѣкге къалын тѣшелселе аланы къара хатхуларындан кѣк джашнагъанча отлу чыбыкъла чалыш-малыш чыкъсала, тенгизни дуппурланган къалын толкъунлары къысхакъысха джарытылынадыла. Къалайдан эсе да прожекторну таягъы къара кѣкге узалыб булутланы къарангы хатхуралырын тешеди. Джау самолѣтну ауур, къутсуз мурулдагъан тауушу эшитилине эди, зениткала кѣкге отлу къурчла тюркюрген заманда къарасанг, къарангы кѣкню джер-джери чагъыб джарыйды. Узаймай джангур да джетди. Совет информбюродан: «Уллу сермешледе къан тегюлген къазауатладан сора, бизни аскерле Одесса шахарны къойгъандыла...»

— Эх! налат фашистле! Биз кечикдик! — деди полковник Алиев,— секириб ёрге къоба. Джангур а тенгизге эленеди, эленеди. Кемени аллында узакъ болмай джер кюрюнгенинде, танг да джарыды. Джангур ауну ичи бла тенгизни тикли кюнлюм джагъасында Федосья шахар кюрюндю. Аны мыдах тюрсюню элекден къарангъанча джангур тунакыда агъарады. Тенгиз да къутсуз къозгъалды. Юсюнде суу тѣбелери бир бирлерин гузаба суредиле, суредиле тынгысыз.

Къайсы эсе да солдатланы бири терен кѣкюрек макъам бла джыр джырлай башлады. Полковник джукъ да айтмады.

Сау къал, таулу орайда!
Къарылгъандыла къобузла.
Кимле къалдыла тойлада,—
Бетджан къазадыла къызла.

Тауну башы тау болса,
Самолет бла ётерме!
Керек кюнде Джуртума
Джанымдан юлюш этерме.

Булгъанадыла булутла,
Бир-бирлерин ышыра.
Элтедиле умутла --
Боллукъну бизден джашыра.

Кече къарангы, джангурда
Биз джоузе эдик кемеде,
Уруш барады Джуртумда
Къан да къайнайды джюрекде.

Къайна, совет джюрегим,
Сен кючлюсе сауутдан!
Елген игиди, джёнгерим,
Джауну къолунда, зорлукъдан.

Ашырадыла умутла --
Бир-бирин ышыра,
Узакъгъадыла муратла...

Бир кесек заманны ичинде къарачай тилден кёчю-
рюлген джыр энди барына да джырларгъа джыр болду.
Къарачай джашла да аз тюлдюле кёблени орталарын-
да. Хар куплетден сора ючюнчю куплетни припевге
салыб джырлайдыла.

— Сен нек къошулмайса джырларгъа? — сорду Мусса
арлакъда мыдах олтургъан Харшимге, джыр джырлана
тургъан заманда.

— Мен не кююме къууаныб джырларгъа керекме?
Сени болсун. Сен джырла. Мен ёлмезге сюеме, ангы-
лаймыса! Ёлмезге-е! — деди Харшим, кёнчегини быгъын
хурджунчугъундан солдат медальонун чыгъарыб къа-
рай. Муну нек бергендиле, сен билемисе? Ёлтюрюлсенг
ким болгъанынгы билирге! — деди кёзлерин ачыулу
джандыра.

Мусса джууаб этмеди, къуру зукку къарагъандан
башха. Ахырында, башын булгъаб, анга сыртын буруб
олтурду. Джыргъа кёбле къошулдула. Башха джырла-
гъа да кёчдюле. Кемени ауанасы тенгизни зыгъырлы
тик джагъасыны айланчына ташайгъанында, уруш тюз-
лени учсуз къыйырсыз огъурсуз кюренлери ачылдыла.
Аланы кёзлери джетишген джерледе — бары аскерле,
къара тырмылы бетжан окопала. Тёрт джаны от, тю-
тюн-чарс! Ата джуртну джакълар ючюн Кърымда: 51-чи,
47-чи, 44-чю армияланы биргелерине генерал Книганы
атлы армиясы да сермешеди. Мусса, кесини тюрлю-
тюрлю миллет джолдашлары бла бирге, 51-чи армияны
56 къызыл байракълы дивизионунда 361 джаяу полкуна
тюшдю. Аны бла бир элчи Харшимни батальону башха

болгъанын экинчи кюн огъуна билген эди. Анга бек сейир эди аны биргесине элтирге. Не десенг да, бир элчиле эдиле, ёлген-къалгъан кюн юйлерине хапар билдирген аман боллукъ тюл эди. Ол бир кюн, эки батальон да хамамгъа бара тургъанлай, кесини командиринден эркинлик алыб, Харшимни командиринден аны бла тюбеширге эркинлик тиледи да, сафдан бир джанына чыгъыб, бара-бара селеше башладыла:

— Харшим, сен нек айырылдынг менден? Биз бир элчиле, от хоншула тюлбюзмю? Кимни ёллюгюн, кимни къаллыгъын киши билмейди,— деди.

— А мен сен болгъан батальонда болургъа онгсунмайма. Онгсунмайма. Ангылаймыса? Нек керексе сен меннге? Мен да сенича солдатма.

— Огъай, огъай. Меннге керек болуб айтмайма. Меннге тиерик окъну сен тырыкъ тюлсе. Иш анда тюлдю. Мени орус тенглерим кёбдюле. Хайыр,— деди Мусса батальонну ызындан атыла.

Мусса биринчи къазауат сынамын Қызыл перекопдан башлайды, алайда кёреди биринчи кере фашистлени. Чангар кёпюр, Армянск шахарчыкъ джанадыла, фашистле Перекоп бла Қырымгъа мыллыкларын атадыла. Исси кюрешле барадыла, барадыла. Хауа шокот от ийис этеди. Тобла, миномётла ичлерин уруб, къысха-къысха солугъанча темир тюкюредиле, тюкюредиле дуп-пурчукъланы ташларындан, ауур кюрешле барадыла.

Фашист самолётла саф-саф болуб келдиле, сызгырыб-улуб асылдыла бомбала. Ат арбада кухня чачылды, поворну акъ калпагъы хауагъа кёлтюрюлдю, атла сагалландыла. Санитар къызла джаралылары мийик ёсген нартых сабанланы ташаларында байлайдыла. Санитар машинала чибин учанча джюрюйдюле, ташыдыла джаралылары. Эки джанындан да туураладыла, туураладыла солдатла, офицерле, сержантла. «Гитче Джерчик» аталгъанды Қырымгъа. Снарядла, миналамазаллы кюрч хойнухла сызгырыб джерге кёмюлселе — алайдан минг-минг къара къаргъа учанча топракъ гулмакланы хауагъа алай кёлтюредиле. Эки джанындан да тохтаусуз отла тюкюрюледиле, тюкюрюледиле, окопала оюладыла — солдатла башларын кюруу ол кёзюде энишге тутадыла. Эл, сахар къыйырылада джаш кёгет терекле дуккулланыб ауадыла. Джерде, кёкде сууда да къан тёгюледи. Қазауатны къантамакъ тирмени бурулады, тартады. Совет аскерлени тёрт къатлы

сынджыр киришлери толкъун-толкъунну ызындан киредиле. «Ура! Ура!» кюкюрейди, фашистле ызларына ыдырыладыла. Атакалары къарылдыла, бетджаннга кирдиле. Кёб турмайын, фашист танкала, нартюх чегетден чыгъыб, сюркеле башладыла. Алагъа окопаладан къараб тургъан бёлюмню командири солдатларына башын буруб:

— Мусса, хазырланыгъыз фашист танкала бла тюбеширге. Джорукъну бузмагъыз,— деди Мусса бла дагъыда экеуленнге. Ала окопаланы эрнинде къазылгъан къара топракъгъа кёк кырдык джайылгъан джалкъасына тизиб тургъан суусунлу шышаланы белибауларына ючюшер-тёртюшер илиндириб, бауурлары бла танкалагъа къаршчы сюркелдиле. Танкала бир да аямай базыкъ быргъылы пулемётладан къуядыла, джандырыучу джашла джер бла тенг болургъа тырмашдыла да, окъла аланы тегереклеринде, джуджекле тую табыб чёблегенча, джоуулдейдиле, букъулатадыла. Тохдагъан а этмейдиле. Фашист танкчыла «къырылыб турадыла» дерге боллукъ эдиле. Огъай. Танкала не къадар джууукълашсала, ол къадар пулемётла алагъа къоркъуусуз боллукъдула. Джууукъда танкадан иги кёрюмейди аллында не болгъаны.

— Сен солдагъына, сен онгдагъына, мен ортадагъы бла тюбешдик! — деди Мусса, нёгерлерине шыбырдаб. Шышала быргъалдыла, юч танка да джандыла, артдагъыла тохтамадыла. Джандырыучула бири бирине къарашыб, арт джанларында адамсыз окопалагъа, ызларына бурулмагъанлай, сюркелиб, тар траншейге тюшерге танкала джетдиле, шышала энтда ишлерин этдиле. Фашист танкаланы экиси тюз ала кирген окопаны юсюнде тохтадыла. Совет солдатла джокъ! Ол кёзюуде совет танка да, снарядла да, аланы хоншу пулемёт бёлюм да джакъларгъа от ачды, фашистлени, танкаладан чыгъыб, не эсе да этерге умутланганларын, совет пулеметчикле тунчукъдурдула. Бешинчи фашист танка ызына бурулуб къурч табанлары бла тар траншейни оя, кетгенинде, Мусса бла бир нёгери ючюнчюню ауур джаралы болуб алайдан чыгъардыла. Совет танкала бла пулемётчикле джанган танкаланы танкистлерин башларындан дюнгордетиб чыгъара, бери сюрдюле. Ишаны бла тынмады. Олсагъатдан фашист танкала энтда гюрюлдедиле. Джаралы солдатны къоратыб, Мусса бла нёгери къалгъанларында, аланы сырт джанларындан танкагъа къаршчы совет тобла ата башлагъан эдиле.

Уралмайдыла, тиймейдиле снарядла. «Совет джурт ючюн! Сталин ючюн!» — кычыра эди Мусса танканы мангылайына шышаланы быргъай. Ол джандыралмады снаряд тыйды, дагъыда! дагъыда! Тютюн джабды алайын. Совет аскерле алгъа тебиндиле. Сымарлаучу пунктланы ауушдурадыла, телефон чыбыкъла джертин тартыладыла джер-джерде. Тютюн чарсны аяз кёчюреди ары-бери танкаладан сюрюб тюзлеге джая.

Къазауат къазауатды, кёси кесини кёзюую бла джа-шау къатыш барады. Бюгюн, къан тёгюшоу кыйын сермешледен сора, талчыкъгъан аскерни солуугъа чыгъарыб, концерт барады. Артистле Москваны уллу театрындан фронтха келгенли кёб заман болады. Къазауат башланган кюнден бери дерге боллукъду. Аскерле тешелиб олтурадыла тогъай чатаууз гетлешде. Артистле джырлайдыла, тебсейдиле, кюлдюредиле клоунла. «Эй, мени ариуум! Мени акъ кёгюрчюнюм, сен къайдан учуб келгенсе?» — дейдиле тютюн да тарта арыгъан кир шинелли, къасмакъ пилоткалы таукелкёз солдатла. Тебсе-генлерине къарасанг — огъай, джунчумагъандыла солдатла! Орус вальсге алакат барадыла — урчукълача бурулуб! Накъырдыны кёбюсю къазауат бошалыр, мен бла сен огъурлу ююр болурбуз...

— Да. Къадар сау-эсен кыйса? — дейди артист кызы, мелте джагъалы гимнастеркасына сейирсингенча, солдатха джити къараб.

— А сизге нек къоркъаргъа керекди? — сорду солдат, тебсеб-бурулуб бара тургъанлай.

— Сизни сартын, сора къуру къолунда саууту болгъанмыды къазауатчы солдат. Огъай, мени багъалы солдатым! Биз да солдатлабыз. Юч тюрлю къуллукъну да толтурабыз. Керек кюлдеде — артистле болабыз. Ары дери сермешледен джаралылары чыгъарабыз, госпиталлада сестрала болабыз. Бир сёз бла, — бир кухнядан ашайбыз, солдат кийим киебиз, бирча къазауат ханы солуйбуз...

— Сиз ачыкъ сёзге чарлаучумусуз? — деб сорду солдат, терен, джылы ышара.

— Ненча кере къарайма мен сизни кёзююзге, ненча кере къарарыкъма энтда сизни сёзююзге, бизден башха ким оноу этер къазауат кюлдеде экибизге. Сол джаягъынгда гуммосчугъунга тилим узала турады джарларгъа... — джырлайды солдат кызыгъа. — Таиса, нек тынгылайса?

— Сен поэтмисе? Назмула джазамыса?

— Тырмашханладанма. Сабийлигимден бери да джырларгъа бек сюеме.

— Мен а сабийликни татыуун кёрмегенме. Къыйын джыллада ёсгенме.

— Сейир боллукъ эди эшитирге сабийлигинги къалай ётгенин.

— Сукъланныкъ тюлюз. Отузунчу джылдан башлаб, сабий юйде сегиз классны бошаб, медтехникумну экинчи курсунда окъуй тургъанлай къазауат джанды, джарым джолда къалдым.

— А юйдегигизде ким барды?

— Джангыз бир тамада къарнашым. Ол да фронтдады. Тамада лейтенантды. Игнатиев Терентий Григорьевич.

— Сора сен да — Игнатиева Таиса Григорьевна боласа? Артистка?

— Сен керти да мени тиширыу кийимде артисткагъамы тергейсе?

— Ёнге?

— О-огъай, солдат. Сиз джангыласыз. Мен военврачма. Мени сёзлеримден билирге керек эдигиз.

— Болады, болады. Энди не дейсе меннге? Мен сен сиз джашаяллыкъ тюлме, къазауатха да джарармамы — къайдам?

— Къазауат бошалса. Адресинги бер, мен да берирме. Сен да джаз, мен да джазарма къайда болсам да. Бир полкда турсакъ — сёз береме...

— Джолдаш бёлюмню командири, сизни тамада лейтенант чакъырады, огъай, огъай, сизни тюл, военврачны чакъырады. Кечигиз, джангылдым, — деди Мусса.

— Къайдады ол? — сорду Таиса Григорьевна Муссагъа къолтугъундан да тута.

— А-а! Багъалы къарнашым! Терентий Григорьевич! Тамада лейтенант. Къайдан чыкъдынг быллай къыйын кюнледе? — деди военврач, аны къаты къучакълай.

Мусса бир кесек къызны ариулугъуна энтда къараб-туруб, биягъында эси кетиб джангылгъанча, джунчумазгъа тырмаша, эгеч бла къарнашны татлы тюбешгенлерине сукъланады.

— Айт хапар, Таиса Григорьевна. Къазауат, не? Деддом тюлюдю бизге?

— Ой, джолдаш тамада лейтенант! Нек сагъынаса ол заманланы? Мен сен келирни аллында бир командир

бла сабийлигибизни айтышханбыз. Ха-ха-ха! Он джылдан атлагъанында да мен Ростовда кече, сен удуб, мен туююшгеними, ол джаш мени бла туююшюрге къоркъуб къалай къалгъанын, сени бычагъынгы эки ишчи сыйыргъанларын энтда нуталмайма!..

— А нек сыйыртхан эдигиз бычакъны? — деб сорду Мусса, къатларында олтуруб концертге къараб тургъанлай.

— А ол сеннге нек керекди, солдат? Сен концертге тынгыла...— деди тамада лейтенант, башындан фураж-касын ала. Аны бетинде терен табын Мусса эслесе эди, къызы ким болгъанын да биллик эди. Огъай, ала ол ишден узакъдыла. Лейтенант эгечине башха армиядан кёре келгенин, кёб болмай саугъаларгъа берилгенин, тёрт беш кюниге да отпуска берилгенин хапарлаб бошамагъан эди концерт джабылгъанында...

— Мен разведканы начальнигиме. Билемисе, Таиса, кёбюсюне мен да барама разведчиклени биргелерине. Алайсыз джюрегим тёмейди, ышаныб къоялмайма. Бу мен асыры эркин юрениб джюрюген заманымдан къанымда къалгъан къылыгъым болур дейме...

— Хайда, сау-эсен бол. Бир-бирибизни кёрдюк, тынчлыкъ-эсенлик сорушдукъ. Джашны сайлагъанынгы юсюнден... Кесинг сагъыш этерсе.

— Сен билемисе, ол тамада лейтенант болгъанлай, мен анга «солдат» атаб сёлешгенме. Ол да Деддомда окъуб чыкъгъанладанды,— хапарлайды Таиса, къарнашыны къолтугъундан кириб баргъанлай.

— Мени машина сакълайды. Кетдик, Таиса,— деди, тири-тири атлай.

— Эшитемисе, мен сёз бергенме! — кычырды Таиса ызындан.

— Игиди, игиди! — джууаб этди къолун къагъа, «саукъалдысын» билдире.

Совет танкала шахмат джорукъ бла джаулагъа тебиндиле. Аланы ызларындан баргъан джаяу сынджырны онг къыйыры сюремде темир тюрсюн алыб Мусса да барады. Фашистле лобанлача джерге кирибдиле. Ала джанында дотладан, зотладан от бюркюледи, пулеметла къурмач чартлагъанча чыкъырдай эдиле. Снарядла эки джанындан да чачыладыла, джер хуртдаланады. Тобла терен ахсынадыла. Эки джанындан да танкала тютюнлерин джел булгъай джер-джерде джанадыла. Совет салдатла немца окопха чабыуул этдиле, сюнгю

сермешуле башландыла тютюн чарсны ичинде немца бетджанни бек аз джери кёрюнеди, «ура!» кюкюрейди! Мусса бла фашист солдат буушдула, бир-бири богъурдакъларындан алышдыла. Эки джанында эки фашистни бирин сюнгу бла, бири шокну арты бла сойландыргъан орус солдат джетиб, Мусса бла тёбелешген фашистни джагъасындан берин тартыб айыра, тюз хамхотуна джумдуругъу бла уруб бурнун бузгъандан сора, сюнгуню ийди хатхусуна. Фашист, автоматын кёолундан джибере, окопагъа ёретинлей ауду. Тютюн чарсны ичинде темир таууш эшитилинмейди. Къатышхан сермешуле Муссаны къутхаргъан совет солдатла эки джанындан къадалгъан эки немца солдатны бирин Мусса сюнгу бла тынкайтханында, экинчи фашист, къама сюнгулю шогун джерге атыб, эки кёолун ёрге кёлтюрдю. Сермешу бошалды. Джаралылары чыгъарадыла. Муссаны да мангылайындан къан чыгъыб кёз башы бла джягъына джайылгъанды. Совет солдатла темир каскалары фашист бетджандан аладыла, излейдиле.

Кече. Узакъ уруучу совет тобла джууаб этедиле. Къалгъан сауутла рахатдыла. Танг атаргъа дуппурчукъну ташасындан «Катюша», асланча гюрюлдеб, отлу тыртмаларын хауагъа кёпюрле эте башлагъанында бетджанда сермешге хазырланган солдатла асыры къуаннгандан джыладыла! Фашист окопала эриген темирча джанадыла, фашистле: «Къара ууахды! къара ууахды!» — кычыра эдиле, кёбюсю джылай.

Бюгюн Муссаны партиягъа членлик кандидатха алыкъдыла. Аны къадамаланган билиндажыны сакълауулу келгенин кёрюб аллына сюелди: ■

— Сен къайрыса? — деб сорду сакълауул.

— Политотделге. Мен бюгюн партиягъа кирликме.

— Бир кесекчик сабыр бол. Чакъырырла кеслери. Кандидатха де. Мусса тебсей тебреди, автоматын да бир кёолу бла ёрге туту.

— Ха-ха-ха! Сен алкъын партиягъа членликге кандидатха да алынмагъанлай тебсейсе, не? Алмай кёйсала уа?

— Э-э. Къалай осал адамса сен! Нек аман джора этесе? Иги тюлдю...

— Сен партиягъа нек киресе, неди мындан ары нюзюрюнг? — деб сорду Кърым фронтну политотделини начальниги, джагъасында юч кирпичи болгъан келбетли субай битген адам.

— Мен энчи къадарым Ата джурт ючюн къоратыргъа тебресе, коммунист болуб ёлурге сюеме. Меннге неден да Уллу Ленини партиясында болгъан багъалыды,— джууаб этди Мусса, саууту бла сир къатыб тургъанлай.

— Алгъышлайма, Мусса солдат, сени,— деди начальник, ёрге къобуб къызыл тышлы билетни узата.— Хайда, хорлам джолгъа,— джоралады ол эки къолу бла къолун туту Муссаны.

Мусса эшикке чыкъгъанлай:

— Сен аман джорала этсенг да, ма мени билетим! — деди билетин да автоматын да ёрге тутуб тебсей сакълауулланы аллында.— Сау къал! Сау къал! — деб къычырды Мусса, къайры эсе да кесини частына атыла.

Фашистле чабыуулну кенгтин башладыла. Кърым бронь заводну тегереги джанады. Фашист самолётла бомбалайдыла, бир къаууму кетсе, бир бёлеги джангырта. Заводну, тюбюнден къараб башын кёрмеген оджагъы ёхтем сюеледи, сюеледи, къызыл байрагъы да джелде тарала. Совет аскерле бетджанлагъа кирдиле. Мусса къазауат этген отделениени онг джанында фашист пулемётчу чунгур бетджаннга чёгюб, баш кёлтюрюрге къоймайды. «Малая Капека» деген элчикни алыргъа керекди, таблыкъ магъанасы уллуду аны кесинден...

Къач болду. Кырдык къатыб саргъалгъанды. Кюнле суугъуракъ бола башлагъандыла. Аны джерге бауурланган солдатла кимден да ашхы биледиле. Заманы къалай кетгенин киши да билмейди.

— Джолдаш командир! Эркинлик беригиз, мен барайым пулемёт уягъа,— деди Мусса кесин теджей. Алай а ол къобхунчу хоншу отделениеден экеуленни пулемет уягъа сюркелгенлерин эслеген командир:

— Джат! — деди Муссагъа. Мусса окопагъа къайтмады, ачыкъ джерде бауурланды да, мангылай тюбю бла пулемёт уягъа бауурланыб сюркелгенлеге джити къарайды. Аланы бири, джата, къоба, сюйреле барыб, гранат силдерлай джууукъ джетгинчи башын джерге басды, къымылдамады. Аны нёгери, тишлерин къаты къысыб, эки гранатны да эки къолуна ала, чынлары бла сюйреле автоматын да имбашы бла тарта барса да, пулемет иймейди. Имбашларыны эки джанлары бла окъла джюуолдеб, чёблени къыркъадыла, букъулатадыла. Ол, бир кесекни къымылдамай джерни къучакълаб туруб, дагъыда сюркеледи. Аны юсюне снарядла чачхан топракъла оюладыла, оюладыла. Тегерекде аллай ча-

чылгъанла, башхасы болмай кёкден ычхыныб келиб джассы ташла батмакъ кёлге тийиб чачханча боладыла джер-джерде, ызларына да къара тубан болуб тёгюледиле. Зениткаланы осколкалары хауада бал чибинлеча зуулдайдыла. Пулемет уягъа баргъанны тютюн-чарс, топракъ къатышханла джабдыла. Алагъа бузмай кёзлерин да айырмай къараб тургъан Муссаны кёзюне, андан узакъ болмай, къайсы солдат эсе да бауурланыб бёркюнде да акъ къолджаулукъчукъ акъ байракъчыкъча агъара, фашист пулемётчу кирген чунгургъа бара тургъаны кёрюнеди! Мусса, «ишексиз да, немцаланы алдаргъа, джууугъуракъ барыб бизден алгъа пулеметну тунчукъдурургъа бара болур?» деген умут бла, къараб тургъанлай, акъ къолджаулукъну иеси ёрге къоба, автоматын джерге атыб, эки къолун кёлтюрюб фашист-леге кесин берирге тебрегенин ачыкъ эсертди. Мусса олсагъатдан автоматны анга бошлады. Сатлыкъ тери, ёретинлей тегерек бурулуб, баргъаныча къобмаздан чунгургъа ташайды.

— Эй, русь, русь! Ком эр! — дейдиле фашист пулеметчикле. Мусса да эшитеди аланы. Ишни Муссаны командири да кёрдю, ангылады. Мусса бир бауурлай, сюркеле, бир да тёртаякълана да маймулча джоргъалай, дуппурчукъну ташасы бла джууукълашханында, чынг алгъа джараланы гранатын алыб, кесини эки гранатын да къол джаулугъу бла бир-бирлерине беги-тиб, энди алгъа суйрелди, гранат джоппуну, «Ата джурт ючюн! Сталин ючюн!» — деди да быргъады. Пулемет тилсизленди. Мусса баууру бла чунгургъа тюшсе, пулеметдан арлакъда, къолларын эки джанына атыб, сол къабыргъасындан да къанла келе джатхан ёлтюрюл-генни бетине ёретин къарады.

— Харшим! Нек? Не ючюн? — деди Мусса кеси кесине. Фашист пулеметчу мангылайын пулеметха тиреб ауузундан да къаны келе тургъанын сан этмей тобну, бла бир джанына тюртюб, пулеметну келген фашист-леге терк бурду да, ашыкъмады. Пулеметну тохтагъанын билген онбир немца солдат Мусса таба тебиндиле, автоматладан къуядыла, къуядыла! Муссаны немца пулемету хыны сёлешди, онбирни тёртюсю къобмаздан джатдыла. Къалгъанлары джер бла тенг болургъа тыр-машадыла. Алая аланы ызларындан кюч келди. Джакъ-ларгъа уа боллукъду — пулемету, автоматы да патрон-лудула, кюч барды Муссада. Пулеметну патронлары

бошалгъынчы бошлаб, аны ары айланыб къурулгъаныча къоюб Мусса ызына, джаралы таба атылды. Джатхан фашистле уа, башларын кѣлтюре да, пулемѣт таба къарай, къобаргъа бла къалыргъа аккыллана тургъан заманда, Мусса бауурланыб автоматын да имбашы бла суйрей, шылаб итбурун кѣкенни ташасы бла джыгъылгъаннга джууукълашханында, тѣгерегин снарядла чанчакълай башладыла. Сюркелиую уа тохтамайды...

— Фа-а-ши-истле! Фашистле-е! Джиберр-ме-ем! Джи-берр- ме-ем! — деген тауушну эшитеди Мусса.

— Сауду! Сауду! — дейди Мусса кеси кесине. Джаралы джангызды. Пулемет джюзлени къырыр деген оюм аны ызына айландырады. Ол джетиб, пулеметну несин эсе да алыб бери келеди, мындан командирни къычыргъанын, аны «джа-а!» деген буйругъуна да бой салмайды, джаралы солдатха джетди. Тѣгерекни чанчакълагъан минала да джууукъдан-джууукъ тюше тебретиле. Джаралыны къан джугъу шинель хурджунундан джерге сылджыраб джылтырай тургъан партабакны къолуна алады:

— Бу! Мен берген партабак! — дейди терен сейирсине, бир джаны бла да ашыгъа. Аны кѣзюне кѣз къакъгъан заман чакълы бирге талай джылла мындан алгъа Ростовда болгъан ишле кѣрюнедиле...

— Багъалы Михаил! Багъалы джолдашым Михаил! — дейди, аны башын кесини тобукъларына сала.

— Михаил, аллах ючюн ѳлме! Ёлме, тилейме, ѳлме! Уян, Уян, марджа, уян! Михаил, мен Муссама. Ата джуртуму къачы бла тилейме, Михаил, ѳлме! Меннге да бир къара,— дейди, тѣрт джанын тинте. Ёлмегенин сезеди. Ёшюнюн ача, байлар къайгъылы болса да, джара терен болгъанын, бу байларча табыкъ табылмазлыгъын кесаматлайды да, байлар оноуун къоюб, кесини джанындагъы кѣксюл схарла тышлы суулукъну сынджырлы башчыгъын ашыгъыш буруб алыб, джаралыны къансыз къургъакъсыб тургъан эринлерине джетдиргенинде, Михаил темир суулукъну исси эринлеринде сезиб, тюшюнде кѣргенча, эки-юч уртлам суу джутду. Дагъыда уртлатды.

— Багъалы къарнашым Михаил, кѣзлеринги да бир ач...

Къачан эсе да туксюз Муссаны бюгюн сакъалы добар джетибди. Джашил бояулу темир касканы тюбюнден тюрсюню таукел къарайды. Муссаны онг джа-

нындан фашистлеге наступление башланды. Совет снарядла Муссаны башы бла учадыла, юч къат тизгин болуб келген немца аскерлени алларында эгиз дуппурчукъланы паралайдыла, чачадыла да, топракъ кулдаларын хауагъа кёлтюредиле, бир бирини ызындан атылыула, таула оюлгъанча, кюкюрей, кюреш исси барады. «Катюша» хауагъа отлу джанкылычла тартады, фашистле тютюн чарс ауну ичинде ауадыла, ауадыла. Муссаны отделениесинден онгунда солунда да къазауат хатерсиз кюч алгъанды. Мусса бауурланыб, джаралыны кесини сыртына салыргъа кюреше тургъанлай, телефон чыбыкъны тарта, аны агъач чархчыгъын тёнгерете, баурланыб биреу джетди:

— Не, ёлтюрюлгенмиди? — сорду телефончу, башын джерден аз айыра.

— Ауур джаралыды. Болуш сыртыма салыргъа. Ий марджа, ол партабакны да хурджунуна дженгилирек сал! — деди джерде джылтырай джатхан партабакны кёргюзе. Ол сермеб алыб шинельни хурджуну салыргъа тебрегенлей, ийиб къояма дегенча, къолун ызына тартыб сейирсине партабакга да, Муссагъа да кёзюу къарай, кёзлери бла нелени эсе да эсине тюшюрюрге излейди, «Бат... Мусса Ш»! деген джазыуну окъуб:

— Эй солдат, бу кимникиди? — сейирсине сорду связист.

Тамам ол кёзюуде, аладан арлакъда, төрт-беш джерден снарядла топракъланы хауагъа кёлтюрдюле, тюбешгенле джерге джатдыла. Мусса Михаил Степанович Гарбуновну кесини кёкюрегине къаты кыса, таб алай бла аны окъдан-тобдан сакълагъанча, сыртын снарядла чачылгъанла таба бурады, юслерине топракъла къуюладыла:

— Налат фашистле! Тенгинге юч-терт сёз айтыргъа да къоймайдыла! — деди бойнундан-имбашларындан топракъланы ариулай. — Джаралыныкыды, джаралыныкыды, — ангылата эди.

— Эх! Анасын сатдыгъым! Бу чыбыкъны къайгысы болмаса, кесим сыртыма кёлтюрюб элтир эдим Санбатха. Ойнайса сен. Бу джазыуланы партабакга мен джазгъанма Владикавказда биргеме окъугъан тенгиме! — деди ол, сюркелиб келиб джаралыны онг джаягы бла мангылайын уппа эте.

— Багъалы Мусса, ачсанг а сен кёзлеринги, тюшюр эсинге тенгинги...

Мусса, не айтыргъа билмей, экиси да бауурланыб тургъанлай, анга ауузун ачыб къарайды. Снаряд чачылгъанла уа баш кѣлтюрюрге къоймайла.

— Тохта! Мусса менме! Сен! Сен Чеботарев Василь?!

— Ол кесиме.

— Васька-а! Васька-а! Ненча джай, ненча къыш ѳтдюле! Биз... Тамам ол кѣзюуде снарядла чачхан топракъла аланы татлы ушакъларын тынгысыз юздюле.

— А-а! Багъалы Мусса! Къара биз къайда тюбешдик! Бусагъатда барыбыз да бир ана табхан эгиз къарнашлача бирча солдат кийимледебиз. Таныргъа бек къыйынды. Меннге эсгертме партабак болушду. Партабак джаралыгъа къайдан тюшгенди?

— Аны хапары узакъды. Мен эсгертмеге бергенме. А сен Дзанаев Георгий Цахиловични кѣрмегенли кѣб боламыды?

— Огъай, кѣб болмайды. Орджоникидзеде аскер лагерде бир батальонда юрене тургъан эдик. Аны къайсы фронтха кетгенин билмейме. Барыбызны да иер джерге бирер джерге юлешген эдиле,— дедиле, бир-бирлерин табсыз къучакълай.

— Тохта. Ишни башха тюрюю къурайыкъ, ѳретинлей элтирге джарамаз,— деди Мусса. Олсагъат эрлай кесини шинелин тешиб, дженглерин бири бирине туююб, джаралыны джертин тартыб элтирча джарашды. Василь да болушуб Михаилны шинелге салгъанларында:

— У-у! Бир бек ачийды! — дегенинде, экиси да анга бауурландыла. Василь сагъатына къарады да,— меннге энтда он минут заман барды,— деди.

— Сен бар. Кѣресе наступлениени баргъанын. Мен кесим,— деди Мусса, тѳрт аякъланыб шинелни дженглерин бойнуна кийдириб джаралыны тарта.

Васька, алгъа ѳтуб кетиб, Мусса таба къарагъанында эки джанындан да наступлениеле! Эки-юч минут мындан алгъа ол Мусса бла тюбешген джерни снарядла къалай къатышдыргъанларын кѣреди, топракъ гѳлмакла кѣкге-кѣкге чыгъадыла. Совет аскерни наступление кюреши тютюнню ичи бла кѣрюне, тебинеди, тебинеди. Мусса джаралыны тартыб бара минала чачылсала — джата, дагъыда узая. Бир заманда ол ызына къарагъанында, ол кеси тунчукъдургъан пулемет уа чунгурну эки джанында тѳбелерин совет тобла парачара этиб, чунгурну сыртлыгъындан фашист пулеметну чачылгъан тѳнгеги топракъ къатыш хауагъа кѣлтюрюл-

дю, ызы бла да фашист тамгъалы кёксюл каскала, фашист солдат билекле хауадан арлакъгъа-берлакъгъа тюшдюле...

Къач кючюне киргенди. Шылпы тубан, баса ачыла, джюрюйдю, джюзеди. Къуугъунлуду кече. Тамада сержант беш нёгери бла, Мусса да аланы бири, разведкагъа барадыла. Элни къыбыла джанында, кечени ортасы болургъа, элни къыйырындан атылгъан джашил фашист ракетаны джарыгъыны мытчы тубанны къалай джыргъанын эслейдиле. Алкъын быланы тубан джашырады. Ала элге джууукъ бардыла. Къыйырда юнню джанында солдат автоматы бла тынгысыз, ары-бери джюрюйдю, джюрюйдю. Андан кёз алмайдыла совет разведчикле. Элни кюн чыкъгъан къыйырына бауурланыб кирдиле.

— Аны сермерге керекди. Аман «тил» болмаз,— деди тамада сержант, бары да бауурланыб тургъанлай, кесини джолдашларына кёргюзе.

Ала анга къараб тургъанлай, энтда юч сауутлу солдат чыкъдыла. Совет тахсачыла бири бирине соруулу къарашдыла. Ала биринчи джукъларын неда теке къалкъыу этерин сакъласала, болмады. Кечени ауурлугъу кетгенди. Тубан шылпы джибитген джер кесини мытчылыгъын танытады.

— Танг атыб къалады, джолдаш тамада сержант! Мен барырмедим? — деди Мусса, кеси джангы часовойгъа къараб тургъанлай.

— Не азчыкъ да эслеселе, автомат от ачарыкъдыла. Ол заманда бизни ишибиз пох болду, толтураллыкъ тюлбюз борчубузну. Андан эсе бир кесек тёзсек иги боллукъду, ариу кюн тийиб къаллыкъ эсе да. Кёресе, ала тёртеулендиле — андан кёб тюл эселе. Саут атылыу бла биз иги ишни аманнга буруб къояргъа боллукъбуз,— ангылатды сержант да.

Тангны тёбен джаны агъара башлагъан эди джер джерден немца ракетала тубанны ичинде тюрлю-тюрлю, джанкъылыч оюлача джарый тебрегенлеринде. Таммам джашил ракета юнню ол джанындан кёз къамата джарытханында, кимни эсе да кёлеккеси кюйген мемяны оюлгъан къабыргъасына ташайды да тас болду. Андан арлакъда да ючеулен совет солдат кийимлери бла кёлеккеден эл таба терк къорагъанларын тамада сержант Муссагъа кёзю-башы бла кёргюздю. А кесаматлы джукъ ангыламадыла кимле болгъанларын да билме-

диле. Бир заманда межамны ары джанында хырха дау-
урла эшитилиндиле, немца часовой да ары атылды

— Джюрюгюз, мен барыб бир хапар билирге кюре-
шейим. Ала тертеулен, биз бешеулен. Шок атмай сер-
мешек да, биз онгларбыз,— деди да, Мусса тамада
сержантдан эркинлик алды. Мусса, энишге ийиле, чабыб
аллында юйню терезесиз арт къабыргъасына джетгенин-
де, танг кенг джарыгъан эди. Ол сыртын къабыргъагъа
къысыб, терк ышырыла, ал джанына джетгенинде, тюз
бусагъатда аладан ташайгъан часовой ёлтюрюлюб юч
фашист да бир совет солдатны ортагъа алыб тургъан-
ларына къараб къалады. Немца солдатла сауутларын
атыб, аны саулай алыргъа кюрешгенлерин билген совет
солдат автомат бла атаргъа амалы болмагъанча, ол
автоматны арты бла бир фашистни башына уруб джыкъ-
гъан кёзюуде арт джанында бачхычлагъа абыныб джы-
гъылгъанлай, эки фашист къама сюнгилю шоккланы
совет солдатны кёкюрегине тиредиле. Ол кёзюуде арт
джанларындан джетиб Мусса бир джау солдатны джа-
уорун къалакъ тюбю бла бычакъны бекледи. Ол кетди,
экинчини автоматны арт джаны бла джыкъды да, совет
солдат да секириб къобду, юсюн къакъды, пилоткасын
джерден алыб кийди. Автоматын арлакъдан алыб Мус-
са берди къолуна.

— Сен къайры сугъулгъанса? Кесинг джангыз сен
къалайгъа быстыргъанса башынгы? — деди Мусса.

— Тын, солдат, Мен совет офицерме. Билеме къай-
ры барыргъа. Мени джолдашларым менден багъалы,
уллу магъаналы хапар аллыкъдыла. Была мени ёлтюр-
люклерин биле-биле, бизни командованиебизге амалсыз
керекли иш ючюн джанымы-къанымы да аямайын кир-
генме. Болуучанды,— деди солдат фуфайкасыны тюй-
мелерин тешиб, белибауун къатыракъ къыса. Ол за-
манда ачылады кёкюрегинде Къызыл джулдузну ордени,
джагъасыны эки джанында ючюшер тертмюйюшчюк-
лери.

— Эшитемисе, джолдаш тамада лейтенант, мен сени
къайда эсе да кёргенме,— деди да, атылыб барыб фа-
шистни сыртына чанчылыб тургъан бычагъын алыб,
сойланыб тургъанланы биринден бирине къарады да,
кечеги гылын къушчукъча нёгерлери таба къычырады.

— Солдат, бу бычакъ сеннге къайдан табылгъан-
ды? — деб сорду тамада лейтенант, Мусса бычакъны

чурукъ башына сала тебрегенинде, сабына кёзю дже-
тиб.— Боллукъмуду къараргъа?

— Нек болмайды. Қъарагъыз. Айтханымча, мен сиз-
ни къайда эсе да кёргенме... А-а! эсима тюшдю. Ноябрь
праздникде болгъан концертде кёргенме. Меннге ча-
къыртхан эдигиз военврач эгечигизни,— деди Мусса,
аны бетинде терен табына джити къарай. Тамада лей-
тенант да бычакъны сабында «И. Т. Г.» джазыуну окъ-
уйду, бычакъ Ростовда къыш орамда андан къалай
сыйырылгъаны болгъаныча кёзюне кёрюндюле.

— Сени атынг къалайды? — деб сорады тамада
лейтенант.

— Мусса.

— Айталмазмыса бу бычакъны хапарын?

— Аны хапары уллу историяды. Биз ушакъгъа кел-
мегенбиз. Бусагъатдан кюн тиерикди неда немцала биз-
ни кёрлюкдюле. Эй, фриц! фриц! тур,— дейди Мусса
сойланнганланы бирине чуругъуну бурну бла къабыр-
гъасына хыныракъ тие.— Джокъду бир хатасы. Энди уа
кеси кесин ёлтюрюлгенча этиб турады. Турр! — деди бу
джол, мангылайына автоматны тирей.

Фашист башын кёлтюрдю. Нёгерлери да келдиле.

— Хайыр. Мен кетдим кесимикилге. Сиз да дже-
нгил къорагъыз былайдан. Билемисиз неле болгъанла-
рын,— деди тамада лейтенант. Тубаннга кёмюлдю.

— Ангылагъанма, ангылагъанма. Юч ёлтюрюлген-
ни сауутларын, документлерин алыгъыз. Тёртюнчюню
къолларын байлагъыз да, тёрт автоматны да аны бой-
нуна тагъыгъыз. Теркирек, теркирек! — буюрду сержант.

Атлы аскер дуппур джанладан боран барамтача чы-
гъыб фашистлени туураб, кеслерин да заялатыб къайт-
хандан ары, кесини нюзюрюн толтуралмайын башлай-
ды. Бу къазауатда кимни къурчу, темири кёб болса,
бирлешмеклик кимде уллу болса, не ючюн къазауат
этгенин ким иги билсе, ол хорларгъа боллукъду. Ат къа-
зауат сауутха асыры къарыусузду. Минг атлыгъа бир
самолёт базман боллукъду. Къазауатда темир атла,
къурч къушла керекдиле. «Катюшача» от тюрюре билген
тобла керекдиле. Аны ючюн болур, атлы аскер алай кёб
джерде кёрюнмейди, тыллада партизан отрядлагъа кете-
диле, кетедиле.

Сагъат онда разведчикле полкнун штабына келдиле.

— Сауутланы бойнундан алыгъыз, къолларын да

тешигиз,— буюрду штабны начальниги майор.— Къайда бир къарайыкъ, къаллай джаныуар эсенг да.— деди. Немца багъаналанды аны аллында: узун сары фашистни бойнундан Мусса сауутланы алыб къолларында бошлагъанында, дженгинде адам баш сюекни башы бла да «СС» тамгъасы сылыкъ суратландыла. Бир кесекни тилсиз тынгылау заман алды.

Экинчи кюн «Малая Копека» деген элчикни 361-полк алгъан кёзюуде кенг чатны эки джанындан артиллериялыкъ дуэль башланды. Будай салам, зынтхы салам тишле джанадыла, къара мор тютюнлери шкок от йисли чатха ёзен тубанча джайыла, учлары-къыйырлары болмагъан нартых сабанла четегге ёртен тюшгенча шынгкъартланадыла, къызарадыла. Совет аскер элге киреди, орам сермешле исси барадыла.

Джана тургъан юйден джаш ана, сабийчигин джуу-ургъанчыкъгъа чырмаб, къойнуна да къаты къыса, отну ичи бла чачы-къашы юйюге эшикге чыкъгъанлай, фашист автоматчы джаш ананы джыкъды, сабийин къатыдан-къаты къыса, тентирей барыб аугъанында, сабий сылдырады къолундан. Олсагъатдан солдатланы къайсысы эсе да немца автоматны тохтатды, алая сабий ачы джылады. Мусса джетди алайгъа: чынг алгъа анагъа чабды, ол ёлтюрюлюб. Сабийге да бурулду. Аны башлма бармакъчыгъын окъ юзюб къанай. Мусса сабийни къучагъына автоматы бла бирге къысыб мюйюшге джетерге, сестра къыз чыкъды аллына. Мусса анга:

— Къутхарыгъыз сабийни! Анасын ёлтюргендиле фашистле,— деди да, кёзюне джити къарады.

— Нек къарайсыз алай? — деб сорду сестра сабийни Муссаны къолундан ала.

— Бош алай. Мен сизни къайда эсе да эки кере кёргенме. Аны ючюн бардыла мени кёзлерим. Сиз военврачмысыз?

— Алайды. Неди сизни сейирсиндирген?

— Огъай. Сизни гитче къыз заманыгъызда да бармеди джаягъыгъызда бу къара гуммосчукъ?

— Анамдан туугъанлы. Нек сора эдигиз, эй, солдат,— деди ол аны ызындан.

Къызыл рота тютюнню ичи бла наступление элтеди, бири ауса, къалгъанлары ётгюрден ётгюр барадыла, кюкюрейдиле «урала!». Фашист отла кёкден, джерден да къуюладыла, ротаны аллында топракъ багъанала къалын ёседиле. Амалсыз алыргъа буйрукъ болгъан бетджаннга кёб къалмагъан эди башха рота алда тютюн-

нге ташайгъанында ол Мусса къазауат этген рота эди. Ма Мусса, бутундан ауур джаралы болуб, тютюн чарсны ичинде, алкъын киши да эслемей, баууру бла сюркеле да тохтай, дыгалас эте, дагъыда имбашы бла автоматын да суйрей, бомба чюйре айландыргъан къара чунгур таба суйреледи, суйреледи. Эки чынасы бла джерни тырнакълай, бир бутун сууда джюзген макъалай, созуб-созуб тарта, кёк алында къан ызла къоя барады. Ол чунгурну башындан энишге созула тугел ортасына джетгинчи, эс ташлады. Тикден тёнгерей барыб, башы кулдагъа тирелиб, сыртындан тюше, тохтады. Хансы ариу чырайы топракъда ачыкъ суратланады, къара кирпичлери джумулдула, автоматы тик сюелди. Джаула табадан ургъан къаты джел чунгургъа джууукъда джана тургъан салам скирдни саламын от къатыш кёлтюрюб, Мусса джатхан чунгургъа суууруб, себелеб алай быргъайды, бир-бирде кюлте-кюлте да тюшедиле Муссагъа джууукъда. Джел хатерсиз сурген ол тилле джаралыгъа джууукъдан джууукъ узала башлагъан эдиле. Къызыл рота чунгургъа джууукълашханында, ол сол къанаты эди алгъаракъ баргъан ротадан. Тютюн а булгъанады. чулгъанады чунгурда, джел урса, Муссаны юсю бла арыбери да ётеди. Муссаны белинден төбен джанын джабхандан сора жаннган саламдан аны шинель этеклери къабындыла, джукъ да эсгермейин джатады. Саламны ичинден джумушакъ уячыкъ бла бирге кёзчюклери ачылмагъан чычхан балачыкъла тёнгереп отха тюшдюле: ызларындан ана чычхан бир баласын ауузуна къабыб, дыгалас эте, амалсыздан джаралыны къойнуна кирди. Ол кёзюуде джау минала, снарядла, бармакъ басханча, къатышдыра эдиле къызыл ротаны аллында. Рота тютюнню ичи бла «ура-а!» кюкюрей, дуппурлу-батыулу джерге джетгенинде, артыкъ да гузаба тебинди. Немцала ызларына къачдыла. Ротаны командири къолунда да героху, чабыб чунгурну башындан къарагъанлай:

— Ро-ота! Джат! Джат! — буюрду къычырыб, кеси алгъа атыла. Солдатла бетджанны алдыла, дуппур жанлагъа бауурларын басдыла. Командир тютюнден чарсдан джукъ да кёрмей, келиб, Муссагъа абынды да, тюз къатында юсюнде салам джана тургъан солдатны бет тюрсюню ачыкъ эсленди. Джаралыны сауун-шауун да билмейин, ол отдан терк чыгъарды. Къойнуна алыб къырдышха чыгъаргъанында, къан джугъу шинельни кюе тургъан этеклерин джумдурукълары бла дженгил джукълатыб, джанына джата, джюрегине тынгылады:

— Солдат джашаргъа керекди! — деди, къулагъын аны ёшюнюнден айыра. Солдат кийимли къызла алайгъа джетгинчи, ол Муссаны чурукъ башындан кёрюне, тюшерге да аз-буз къалыб тургъан бычакъны сейирсине алыб: «И. Т. Г.» джазыуларын окъуду. Чынг алгъа аны кёзюне бу бычакъны иеси аны разведкада къалай ту-къум къутхаргъаны, ызы бла да Ростовда къыш орамда эгешчиги бла кеси биреуню арагъа алыб: «хурджунунгда ненг барды? Сал джерге!» дегени, Лензаводну джаш ишчилерине бычагъын къалай сыйыртханы къалай бол-гъан эселе — бары алай кёрюндюле. Ол къутхарылгъан кече уа иш былай болгъанды: ол тамада лейтенант тёрт-беш нёгери бла бек керекли разведкагъа барадыла. Элни къыйырында юнню немца солдатлары эки юлеши-ниб, экиси ол элде тынчайыб джатхан СС майорну фата-рын сакълайдыла. Майорну ала алыргъа керекдиле. Лейтенант немца солдатланы эслерин кесине бурады, беш нёгери къараб къарагъынчы фашист майорну фата-рына кириб, уята, сауутсуз этиб, ауузунда да быстыр быстырылыб алыб кетедиле. Была бары да аны кёзюне кёз къакъгъан чакълы бир кёрюнюб ётедиле. Бычакъны иеси, кесинден башха ким болгъанын билмей болур, кёб ары-бери да аудура туруб, къызла келгенлеринде да къолунда тута эди.

— Эсине алай дженгил да келге эди. Къаны кёб кет-генди, бек къоркъуулуду! Дженгилирек бачхычны! — деди къызланы бири.

Сестрала, ким билсин, бычагъы тас болмасын. Менде къалады. Насыбына, сау къалыб, бычагъын сорса, бир тамада лейтенант алгъан эди дертсиз, унутмагъыз, — деди ол.

— Къуру да биз турсакъ аны къатында? Ким биледи... — дедиле бачхыч бла санитар машинагъа джаралыны салыр къайгъыда.

— Ол деген неди, джолдаш тамада лейтенант? Джаб-джангыз къуру сенича «тамада лейтенант!» Джанына сал бычагъын. Дурус тюлмюдю алай этерге, — деди адам ортасы болгъан сестра къатын, машинаны джууаб алыргъа сакълата. Ол кёзюуде чычхан баласын алыб чыкъды джаралыны къойнундан, бары да къюдюле, лейтенант да къюдю.

— Сиз бек тюз айтасыз, багъалы сестра. Алая бу бычакъ къачан эсе да менден сыйырылгъанды. Джаш-лыгъымы эсеме тюшюрюб айтама. Сорса, ол сен развед-

кагъа баргъан кече төрт фашистен сен кэутхаргъан тамада лейтенант алгъанды, дегиз. Бычакъ меники,— деди да, алагъа черс бериб кетди, машина да гюрюл-деди. Ол ызына айланыб:

— Тохтагъыз! — кычырды тамада лейтенант, кеси алагъа атыла.

— Бусагъатда джолгъа? Тютюнден ачыкъгъа чыкмагъыз! Кёремисиз?! — Ол кёкде немца самолётланы кёргюздю, ротасына да кёзюн джетдире.

— Джолдаш командир, рота кесини борчун толтургъанды, бетджандабыз. Тютюн-чарс ачылыб барады,— деди бир взводну командири кичи лейтенант. Бизде да экеулен дженгил джаралангандыла.

— Бек алапат. Барын да кёреме. Адамла сакълансала, хорлам боллукъду. Келтиригиз былайгъа, машина кетгинчи. Дженгил! А чычханны уа хапарын джаралыны кесине айтырсыз. Ийнаныгъыз, мен да унутмам.

— Да, насыбсыз чычхан да баласын палахдан кэутхарыргъа совет солдатха базгъанды. Сора адамла эртде огъуна,— деди сестра, джаралылары машинагъа, бирин джатдырыб бачхыч бла, экисин олтуртуб, кетерге тебрегенлеринде.

Тамада лейтенант машинаны ызындан сагъышлы кьарайды. Ол ийнанмайды ауур джаралыны сау кьаллыгъына, билмейди ким болгъанын. Бир заманда эсине тюшеди, ол нек кьарамады документлерине. Огъай медсестрала аны джанында документ табмадыла да? Ол разведкагъа барырдан алгъа бютеу документлерин батальонну комиссарына кьоюб кетгенди. А кёнчегини быгъын хурджунчугъунда медальонну уа? Ол анга нек кьарамады, биллик эди кьайдан болгъанын. Тюу! Налат гузабалыкъ. Ол нек алды бычакъны да танылмагъан джаралыдан?! Ол кече эртденбла аны тукъумун да нек сормагъан эди?! Алай сокъуранады тамада лейтенант; «Эй! Тохтагъыз!» дей ичинден. Огъай. Машина аны сакъламады. Къуру отдан кэутхаргъандан башхалагъа ол эс бёлмегенди. Ол а кьазауатчыгъа тыйыншы тюлдю.

Госпитальны джылы, джарыкъ коридорунда Мусса военврачны аллында бир таягъын арлакъгъа атыб, бири бла ары-бери кызыу джюрюген заманда тышында кьар джаугъаны терезеледен ариу кёрюне эди. Ол келиб сюелди терезени ичинден.

— Джолдаш военврач, сиз мени кьачан чыгъарлыкъ-

сыз сау болгъан джаралылары батальонуна? Мен эригб бошагъанма былайдан.

— Сен ачыуланма. Заман табыллыкъды къазауат этерге.

— Ма бу таякъны да башхагъа беригиз. Саппа-сау адамма!

— Ашыкъма, ашыкъма. Сизни къайсы биригизни айтханын этиб барлыкъма мен? Мен къазауатны кёрюб болмагъанлары бириме, врачма. Адамлары багъаргъа керекме. Адамлагъа саулукъ керекди. Адам багъалыды неден да. Кёб мычымай кетерсе. Усунгу тутдурма, солу...

— Сен къаллай адамса? «Солу!» Сен тый къазауатны, солурбуз.

— Хорламдан сора.

— Ансына уа! Хорламдан сора. Ары дери, адамла кёб къырылгъынчы. Бир кюн Мусса аякъларын полгъа-полгъа сууукъ къарларын ариулай, къулакълы бёркю бла да юсюнде джылы чубур тонундан къарны сибире, штабха кирген коридорда уюкъларын да бир-бирине ышый, автоматын имбашына джарашдырыб, бёркюн къагъыб кийиб, кесин тюзете келиб полкнун «Ата джурт ючюн» деген къабыргъа газетине сюелди. Къараса Ата джурт ючюн керти джигитликде ёлгенлени тюрлю-тюрлю миллетледен, барыны аламан ариу суратлары. Орталарында — Харшимни сураты! Ол, тишлерин къаты ачыулу къысыб суратны джыртыб алгъаны бла штабдан штабны къуллукъчусу юсюне чыкъды.

— Со-олдат! Не этесе?! Сен не этгенлигинди? Нек джуртдын джигитликде Ата джурт ючюн ёлгенни суратын. Ол къазауат тилде — джуртун сатханлыкъды! — деди, юсюне къутсуз сюеле.

— Мен билеме, кимни суратын джуртарыгъымы? Бу Ата джурт ючюн, ёлтюрюлмегенди.

— Ата джурт ючюн ёлтюрюлмегенле башхаладыла, майна экиси, — деди ол. «Джуртун сатханла» деген къара къангада эки суратны кёргозе. Джур штабны начальнигине...

Да-а. Муссагъа соруула башландыла.

— Нек джуртхансыз суратны? — деб сорду особый отделни къуллукъчусу.

— Аны мен билеме. Ол джуртун сатхан джеринде ёлтюрюлгенди. А сиз джуртун сатыб ёлгенге тергеген —

Хусей керти Ата джурту ючюн джигитликде ёлтюрюлгенди. Андан башханы мен билмейме.

— Къайда, ким ёлтюргенди Харшимни?

— Мен. Мен кесими кёзлерим бла кёрюб, кесими къолларым бла.

— Алдайса. Аллай ишле ючюн сеннге сюд этерикди къазауат трибунал неда фронтдан аллыкъды. Алайды буйрукъ.

— Нек къораргъа керекме мен фронтдан?

— Аллай ишлеринг ючюн. Ол азмыды дейсе?

— Къаллай ишлерим ючюн? Мен комсомол, колхозчу, коммунист партиягъа членликге кандидат. Ата джуртуму халал солдаты. Нек, нек?

— Аны чынг башчыгъа сор. Буйрукъ алайды.

— Кимге, Сталиннге? Да биз аны ючюн «ура-а!» деб киребиз атакагъа! Сора ол мени къалай къыстар фронтдан? Мен разы тюлме.

— Болургъа болур. Мен а боллукъну айтама. Сен не бла кёргюзюрюксе бу иште халаллыгъынгы? Ёлюк асырычу ротаны командири келтиргенди ёлтюрюлгендени документлерин. А сен нени, кимни юсюнден айтаса. Мени сартын, джалгъанды айтханынг. А нек бойнунга алмайса, аны иш кеси кёргюзюр. Не уа ким кёргенди керти сен ёлтюргенинги? Къалайда, къайда?

— Мени командир отделением кёргенди, биледи.

— Командир отделениег? Сейирди! Кимди ол?

— Тамада сержант Щербаков. Биринчи батальон, экинчи взводда биринчи отделение.

— Хайыр. Бусагъат,— деди да, къонгурау бла би-реуню чакъырыб:

— Бусагъат биринчи батальонда экинчи взводну ючюнчю отделениесини командири — Щербаковну меннге чакъыр.

— Кёб сакълатмады Щербаков.

— Аллай иш болгъанмыды, сени бу солдатынг джуртун сатханны ёлтюрген?

— Болгъанды. Ол акъ къол джаулукъну чыбыкчыкъ бла пилоткасына бегитиб, фашистлеге кесин берирге тебреген джерде ма бу Мусса автомат бла элекленген эди.

— Эшитемисе, джолдаш Щербаков, сен къайдан аласа аны?

— Джолдаш майор, мен тюзюн айтама.

— Хусей деген солдатны танымаймыса? Ол къалайда, къалай ёлтюрюлгенди?

— Ол мени керти къазауатчы солдатым эди. «Малая Капека» элчикни биз алгъан наступлениеде таза джигитча ёлгенди, медальонун аны кёнчегини быгъын хурджунчугъундан мен кесим къолум бла алыб, асыраучу ротаны командирине берген эдим.

— Щербаков, сен да, ким бла эсе да биреуню биреу бла къатышдыраса. Мусса уа сени керти джигитликде ёлген солдатынгы Харшимни суратын къабыргъа газетден чыртда сылтаусуз джыртыб алгъанды. Иш аны юсюнден барады,— деб ангылатды майор.

— Джолдаш майор, мени отделениемде Харшим атлы солдат болмагъанды. Сиз джангыла болурмусуз. Аны аты Хусейди, бир къазанчыкъдан хант ашаб тургъанбыз. Ата джуртуну керти уланы эди. Ма Мусса мени шагъатым. Да Мусса не лязим былайда. Полкнун штабында бары да болурла.

— Джолдаш Щербаков, бу неди? Тиллешиу? Мусса бла сени энчи тиллешиуюгюз? Билемисиз... Сора, сени сартын да, Мусса айтханча, Харшим джауду, Хусей Ата джуртуну джигитиди, не?

— Хусей алайды. Мен Харшимни билмейме,— деб джууаб этди Щербаков. Майор терен ойлашады. Мусса бла Щербаковха кёзюу къарайды, башын эки къолу бла къаты-къаты сылады да, кёлтюрюлдю. Акъырын ары-бери барады, столда къагъытлагъа да къарайды.

— Щербаков, сиз бошсуз, барыгъыз,— деди да, къуллукъчусун чакъырды.

— Меннге бусагъат ёлюк асыраучу ротаны командири керекди, не къадар дженгил,— буюрду.

Ол да кёб заманын сыйырмады майорну.

— Олтуругъуз, джолдаш лейтенант. Сиз кесигизми джыйгъан эдигиз «Малая Капеканы» алгъан кюн Ата джурт ючюн джанларын бергенлени документлерин? — деб сорду, рахат олтура орнуна.

— Огъай. Аллайланы документлерин, командир отделениеле неда взводланы командирлери бередиле штабха. Биз да список этебиз, къол салабыз, къайда, къалай ёлгенлерине шагъатлыкъ этебиз,— деди ол. Иш аны бла да тынмады, тереннге кетди. Штабладан штаблагъа ётеди. Муссаны уа фронтдан алдыла. Штабны тегерегинде айланады. Бир кюн полкнун штабындан особый отделге аллай письмо келди. Харшимни да,

Хусейни да юйлерине — аталарына, аналарына кимни ким болгъанлары билдирилгенди. Хусей джуртун сатханладан. Армияны штабындан, дивизияны штабындан, полкну, батальонланы, роталаны штабларындан да Особый отделни сорууларына джууабла келгендиле, аланы окъуйдула майор бла нёгери. Алары барын да да Хусей да, Харшим да солдатладыла, башхады адреслери — эллери. Андан башха джукъ да джокъ.

— Не затды бу къатышхан? Муссаны чакъырыгъыз, бери,— буюрду майор.

— Мусса, сиз аланы экисин да таныймы эдигиз? Иги билемисиз?

— Харшим мени хоншум эди. Хусей башха элден болса да — бек иги таный эдим. Бир отделениеде къазауат эте эдик. Мен Харшимни анасындан да, Хусейни анасы бла кесими анамдан да письмола алгъанма. Хусейни анасы джылаб джазады джашына «джуртун сатхан» ат аталгъанына. Харшимни анасы да къалай ёлгенин толусу бла джаз дейди. Мени анам кёл этеди, хомух болма, къадамынг нени буюрса, анга тубериксе. Сенден бизге, Хусейни анасына келгенча, алай ыйлыкъ билдириу келмесин, дейди. Мен къаллай джууабла джазаргъа керек боллукъма алагъа? Қъайда эсе да бир сатлыкъ Харшим ючюн мен да, Хусейни атасы анасы да, аланы адамлары да нек терсленирге керекбиз? — дейди Мусса, бетинден къаны къача.

— Ала бары да бош сёзледиле, кесаматлы тюлдюле. Ол алайды.

— Джолдаш майор, мен билген бирди,— Хусей тюз терсленмейди. Терсни, тюзню кесаматлы айырыргъа керекди. Бош терсленмесинле...

— Ма айырабыз. Ол письмоланы мен окъургъа боллукъмамы?

— Нек болмайды. Алая къарачайча джазылгъандыла, сиз окъуялмазсыз. Мен кесим окъуб айтайым,— теджеди Мусса.

— Огъай. Ишни сен башлагъанса, сеннге бек аз ыйнаныргъа боллукъду.

— Огъай. Ишни мен башламагъанма, Харшим башлагъанды, алайды.

— Қъайгъырмаз. Тылмачла бардыла. Степаненкону чакъырыгъыз,— буюрду майор. Ол кирди.

Субай санлы чырайлы джаш солдат. Аскер джорукъ бла саламлашды.

— Олтуругъуз джолдаш Степаненко. Меннге белгиледи, сиз къарачай зооветтехникумда окъугъансыз, къарачай тилни да билесиз.

— Да, джолдаш, майор. Ол кертиди. Карзооветтехникум диплом бермей эди, къарачай тилни билмесенг.

— Да. Сен бу письмоланы окъу да, кёчюр орус тилге. Ол бек керекди бизге,— деди майор. Степаненко окъуду да, магъаналары Мусса айтханча чыкъдыла. Майор тылмачны бошлады. Мусса бла майор къалдыла.

— Джолдаш майор, къарнаш къабырлада асыралгъанланы списогунда Хусей джокъмуду? — деб сорду Мусса.

— Да-а... Джокъду. Ийнаныгъыз, джокъду. Ма список. Харшим барды. Сен терслигинги бойнунга ал, документле тюздюле.

— Огъай, тюз тюздюле. Мени кёзлерим бла кёрген ишимде киши дженгалмаз. Чакъырыгъыз сапер ротаны командирин. Харшим ёлтюрюлген джерге барайыкъ. Табылыр эсе уа шагъатлыкъ? — деди Мусса.

— Къачда ёлтюрюлгенлени къыш излерге?

— Да-а. Къыш. Мен кесими, тюл, анамы, Хусейни атасыны-анасын къачларын, аланы халаллыкъларын джакъларгъа керекме. Барайыкъ алайгъа. Мен табарыкъ-ма ол чунгурну. Насыбым болса — анда Харшим табылыр, къыйыным болса — Хусей табылыр. Хусей сизни списогугузда турады. Мен разы тюлме, тюлме,— къатылайды Мусса.

Экинчи кюн сапер ротаны биргесине майор да, Мусса да, дагъыда особый отделни эки къуллукъчусу да бардыла, къарны «джырр! джырр» этдире. Темир таякълары, кюреклери, къысхача, саперлагъа керекли затлары къолларында, боюнларында. Мусса алларында бара эди къар джабхан тюзде, кёзлерин да кюн тийген къар къамата.

— Ма былайда болургъа керекдиле. Мен гранат бла тунчукъдургъан немца пулеметчуланы. Харшимни да ёлюклери,— деди Мусса къатышдырылгъан чунгурну къар басхан хыртдылы хатхусун кёргюзе. Саперла эрлай къаздыла: акъырын эслеб ариулай, тёрт ёлюкню чыгъардыла. Юслери бузлаб, ючюсю да немцала, бири башха, юсюнде совет солдат кийимлери тюгел чиримей. Джан хурджунундан эски письмону чириген кесегин алдыла, ат, тукъум танылмай эди. Биягъы быгъын хурджунчугъундан мияла быргъычыкъны алдыла да, аны ичин-

ден кѡагыт сырмачыкѡны чыгѡарыб седрете окѡудула. Да анда Хусейни аты окѡулду. Дагѡыда гимнастеркасын бир хурджунун кѡармадыла да, ол анасына джазгѡан письмону титилген кесеклерин бир бирине джыйыб: «сени джашынг Харшим. Са...кѡ...ак...» деген джарым сѡзлени окѡургѡа кюрешсе да Степаненко, майор:

— Кетдик. Мекамда джарашдырыб окѡурбуз,— деди, кеси алларында тебрей.

Ол кюн майор Мусса бла ушакѡ излемеди. Экспертден адам чакѡырды. Документлени тенглешидириу, кѡалай болгѡанын сюзюуле башландыла. Башласа башласынла. Хусейге «сатлыкѡ! Джуртун ауушдургѡан налат!» ат эртде джайылгѡанды кѡайда да, кѡыйынды аны сумкагѡа джыйгѡан, аны атасыны-анасыны юслеринден алгѡан аллай аман хапарны. Ахырында эксперт:

— Да-а-джолдаш майор, Мусса тюздю, джюз кере тюздю,— деди.

— Алай дегенинг?

— Сатлыкѡ Харшим ѡлтюрюлген Хусейни быгѡын хурджунчугѡундан медальонун алады, кесиникин ѡлген Хусейни хурджунчугѡуна салады да, кесини Ата джурт ючюн ѡлген джигитледе кѡояды, кеси уа фашистлеге кетеди, шагѡатлыкѡ этди ол.

— Кѡалай сылыкѡ, кѡалай сыйсыз, кѡаллай сатлыкѡ хыйла этгенди! — сейирсинди майор.

— Мусса, сен тѡздюнг, тюз да болдунг. Ма бу кѡагытчыкѡны ротагѡызны командирина берирсе. Кѡалгѡан штаблагѡа мен кесим джазарма. Керти да Ата джуртунгу халал солдатыса. Кесинги бѡлюмюнге бар, фашистлени башларын ууат. Хорлам бла кѡайт анангы кѡолуна! Хусейни суратын Харшимни орнуна саллыкѡбыз. Ашхы джолгѡа,— деди майор, Муссаны кѡолун кѡаты кѡыса.

— Сѡз береме, анам бла сизни сѡзлеригизни джюрютюрге ангымда, ахыр тылпыуум кѡуругѡунчу фашистлени уругѡа,— деди Мусса да, белгили исси кѡызара. Ол сенчагѡа чыкѡганлай, особый отделни кѡуллукѡчусу Муссаны автоматын берди кѡолуна. Мусса кетди.

Отлу кѡурч, темир тѡкюрюучю тоб кѡюкюрегенле тохтадыла. Фашист джаныуар кесини кюркесинде ююютюлдю. Хорламны кѡызыл Байрагѡы Рейгстагны чууанасында чайкѡалды. Май неси бла да бай болду. Адам дуня огѡай эсенг, кѡанатлы дуня да тирилди, тин кирди джерни джюзюне. Кѡаргѡала, кѡой, чыпчыкѡла,

дагъыда башха къанатлы тас болуб кетген джерлерине къайтадыла, къайтадыла. Бютеу дунягъа ненча джылдан бери къаллай болгъаны танылмагъан кюн да, сабий ышаргъанча, къууанчлы ышарыб тийгенди. Берлинни орамларында совет миллетлени тюрлю-тюрлю тойлары барадыла. Май байрам бла Хорлам къууанч бирге келдиле бютеу джерни адамларына. Сау къалгъанла юйлерине къайтадыла. Алада да тойла, джырла...

Узун поезд алай къызыу келеди, оджакъ юллесинден тютюнюн джел алай сюреди, эшиклеринден, терезелеринден къараб келген солдатланы чачларындан, бёрклеринден къысха-къысха серметеди. Бир купеде келген талай солдат къазауат джолларындан бир бирине сейир хапарла айта да, бютеу барын кюлдюре, къууанч хархла тегюле эдиле.

— Сиз ангылаймысыз, дуня джангыдан джаратылгъанча керюнеди мени кезюме. Энди керти биз хорлаб къазауат-къан тегюлюу тохтагъан болурму? Сиз не айтырсыз? — сора эди аланы бири.

— Ха-ха-ха! Сен не? Тюшюндеми сандракъ этесе? Аны кый. Биз хорладыкъ, къазауат да тохтады. А биз, биз къалай сау къалдыкъ? Аны ангылат сен бизге. Къайдадыла минг-мингле бла бизни къазауат татахларыбыз. Бизни сакълагъанча, аланы аналары да сакълайдыла джашларын, къызларын. Эх, джандан-джаннга тенглерибиз, тенглерибиз. Къайда салдыла Ата джурт ючюн башларын.

— Билмейме, биз тюл, кёбле къалай сау къалгъаныбызны Дуняда джашаулу адамла кёбдюле, дейдиле.

— Эй, Мусса, муну таниймыса? — терен ышара сорду бир буту болмагъан Михаил Степанович бир къолу имбашындан кетген, эки ордең, беш медаль кёкюрегин джасандыргъан сары шинли, онг джаягъында терен табы болгъан чырайлы капитанны кергюзе. Ала бир бирлерине сейирсиниб джылы къарашадыла. Капитан Муссаны къара къашларына кезлерин гирейди, дагъыда, кезлерин джумаракъ этиб, эслерин къайры эсе да узакъгъа ашырадыла.

— Мен аны къайдан таныргъа боллукъма? Сени нек соргъанынгы да билмейме. Сен госпиталдан, мен фронтдан. Тюбешдик, танышдыкъ. А ол, билмейме, — деди Мусса, ышармайын-кюлмейин.

— Хайыр. Ма ал, кесинг берген партабакдан папирос тарт, — деди Михаил, партабакны ачыб узата.

— Огъай, Михаил, огъай. Аллай ишни мен эртде къойгъанма. Аны сен да билесе, унутмагъан эсенг. Алая партабакны сакълагъанынг ючюн махтанганлыгъынг болур, не этерикбиз. Мен бычагъымы къайда кългъанын билмейме, къуру госпиталдан госпиталгъа кечкеним сайын биргеме джанымда келиб тургъан бир кългъытчыкъдан башха. Анда алай джазылыб эди: «Джолдаш солдат Мусса, сени бычагъынгы сени кюйюб ёлур джерингде сени отдан кълтхаргъан бир тамада лейтенант алгъан эди. Тукъумун, атын билмейбиз. Сен эс ташлаб тургъан заманда кълйонунга да балалы чычхан киргенин биз кёрмеген эдик, чыкългъанында уа ол лейтенант да, биз да кёрюб кюлген эдик». Ма алай джазылыб эди. Эсимде болсам, мен да табарыкъ болур эдим... Кечериксиз,— деди Мусса. Имбашларында капитан чынлары болгъан кълсолуз офицер ала таба алай айланды, нени эсе да кълолундан ийгенча, олтуруб тургъан орнундан терк кълба:

— Солдат, сиз кълалай-кълалай дедигиз? Кълйтарыгъыз айтхан сёлзлеригизни,— деди капитан, кълатларына джууукълаша.

А ол сизни нек сейирсиндиреди? Ол да, кесича, кълзауат джашаудан бир хапар,— джууаб этди Мусса.

— Да огъай. Бош алай, эшитирге сюеме. Тилейме, кълйтарыгъыз сёлзени. Мен да Михаилдан башха госпиталдан кълсха заманга отпусагъа келеме. Юйдегим Ростовдады,— хапарлады капитан. Мусса хапарын кълйтарды.

— Ол сенми болгъанса! Багълалы разведчик! Мени аджалдан кълтхаргъан! — деди да джетиб Муссаны кълаты кълчакъллады.— Ол, сора сен болгъанса. Энди тюшдю эсиме! Мусса! Сиз айтхан хапарланы мен кеси кёлзлерим бла кёргенме. Чычханны, кълалгъанны да, ол кюн алайда болгъанма. Ма бу болурмеди сизни бычагъыгъыз? — капитан чурукъл башындан «И. Т. Г.» джазыулу бычакълны чыгъларыб, темир джанындан тутуб саб джанын Муссагъа узата. Мусса алды да, анга терен соруулу къларады.

— Неге къларайса? Бычакълны алгълын иеси да менме. Бююн да менме. Мен разы болуб сени кесинге береме. Огълургъа джюрют, деди ол.

— Тохта! Тохта! Алай болургъа болмаз! Кълыш Ростовда сен мени бир нёлгерчигинг кълызчыкъ бла аллымы алгълан?..

— Сейирсинмегиз, солдат. Ол джылладан сора мени деддомда адам этгенди Ата джуртум.

— Ол, тюзмюдю, Михаил? — деб сорду Мусса.

— Айхай да, тюздю! Мен сыйыргъан эдим бычакъны.

— Сора мени отдан къутхаргъан да сизсиз, не?

— Алайды. Ол сен айтхан къызчыкъ да сауду. Бюгюн джолгъа чыгъарыкъма, къысха заманнга отпускычкъ ал да, мени бла тюбеш деген эдим. Билмейме. Станциялада тохтагъаныбыз сайын, къарай келеме. Поездни номерин да билдиргенме,— деди ол.

Мусса аны къучакълаб тургъанлай:

— Ма энди керти танышдыкъ. Шохлукъ деген алайды,— деди Михаил. Шохлукъ бла тенглик — туугъан эгиз къарнашладыла.

— Къазауатда неле болмайдыла. Ол заманланы да къояйыкъ. Бюгюнню къууанчын этейик. Мени энгда бошлаб къоймагъандыла. Юйдегими кёрюб къайтыргъа керекме,— деди капитан, ушакъгъа джараша. Ала азыкъ ашай, консерваланы башларын ача, ётмек кесе тургъанлай, ариу къыз, бир джашчыкъны да къолундан тутуб, кирди былагъа. Саламлашдыла. Мусса къызны джаягъында къара гуммосчугъуна къатды.

— Не солдат, юй бийченг меннге бекми ушайды? Алай сейир нек къарайса? — дегенинде къыз, Мусса да, капитан да, Михаил да харх болдула.

— Не затха къюлдюгюз аллай бир? — деди къыз. тенгизчи кийимчиклери бла бир къолчугъуну башлма бармакъчыгъы болмагъан джашчыкъны аллына сюей. Хапарны айтдыла. Эгечи бла къарнашы тансыкълашдыла:

— Сизникимиди джашчыкъ? Эригиз къайдады? — сорду къызгъа Михаил.

— Мен алгъын эр сайалаймагъанма.

— А джашчыкъ?

— Джашчыкъны анасын фашистле ёлтюргенлеринде, отну ичинден чыгъарыб бир солдат берген эди «Малая Копека» элни алгъан къюлдеде. Бир бармакъчыгъын ол къюн фашист окъ юзген эди. Энди-адам!

— Сейирди,— деди Мусса, башын булгъай. Мен бергенме аны ол къюн сизге. Аны ючюн джити къарай эдим биягъында кёзюгюзге. Къазауат кёблени бир бирлерине тюбетеди, кёблени да алыб кетеди. Джюрюгюз былай тургъаныбыз бла Кавказгъа барайыкъ! — деб чакъырды Мусса.

— Ол аман боллукъ тюл эди. Алая, билесиз кесигиз, тансыкъды хар ким юйюне,— чертди Михаил, кюлдюре. Бары унутулду, ушакъгъа кёчдюле.

— Джолдашла, Ростовха джууукълашабыз! Тюшерикле хазырланыгъыз! Юч минутдан кёб турлукъ тюлдю поезд. Кавказгъа кетерикди,— деди къарт кондуктор, биринден-бирине ёте.

Эх къазауат, къазауат! Къаллай тенгле къалдыла. Аналагъа, балалагъа да къаллай джюрек ауруула къояды,— деди, ахсына, Мусса Нарсана шахарда поездден тюшгенинде. Вокзалда терен къартла, сакъаллары агъара, къарт анала, къызла къумурсха тёбеча къалын чайкъала. Хар ким кесиники бла тюбешиуле, къучакълашханла, кими джылай, кими кюле Муссаны тегерегинде. Ол а, солдат машокчугъун да сыртына къаты бегитиб, мелте пилоткасын да табыракъ кие, белибауун кир шинелини ичи бла белине тарта, кесин тюзетирге кюреше тургъан заманда кёкюрегинден Къызыл Джулдуз ордени бла тёрт медалы адамланы кёз алларында джылтырай эдиле. Ол не къадар тегерегине джууукъ-тенг излеб къараса да, анасына, эгешчиклерине тюберге кюсесе да, киши келмейди. тюбемейди анга. Ол хар бир тюбегеннге, къучакълашханнга таб джылаб тюбешген-леге да алай джут тансыкъ бла къарайды, ол бусагъатда ичине джутар эди юч-тёрт джылны кёрмей тургъан багъалы анасы бла эгешчиклерин табса былайда: не келсин, киши келмейди аны къатына, джокъду къарачайча сёлешген былайда, эшитилмейди аллай багъалы таууш былайда. Ол, тюбешген тансыкълашхан халкъны ичин джыра, тохтай да, хар кимге сукъланыб къарай, сахарны тигирек орамы бла сахарны ортасына айланды.

Мусса элде кеслерини арбазгъа киргенинде кёреди, уллу чоюн кирит тагъылыб, адам джокъ, адам огъай, арбаз да, юй да къара кийгенча мутхузлукъ тунчукъ-дургъан джашаусуз тилсизле. Эшикге мангылайын тиреб, ёмюрде джылай билмеген Муссаны кёзлеринден ауур джыламукъла тёнгереди, сылджырадыла джаякъларына. Анасы, эгешчиклери, суйген къызы Шерифат да джокъ, къайры думп болгъанлары анга белгисиз.

Ол тот киритге къараб тургъанлай:

— Солдат,— деди бир тиширыу, арбазны воротасыз эшигинден ашыкъмай кире.

Мусса анга ауур бурулду, кёзлерин сюртерге да тырмаша.

— Сен нек келгенсе, кимсе? — деб сорду башха тил бла сёлешген тиширыу.

— Мен нек келгенме? Туугъан элиме, кесими юйюме къазауатны бошаб келеме. Ата джуртуму халал солдатыма да, келгенме.

— Къазауатны бошалгъаны, ол бек игиди, уллу къуанчды... Юй сеники тюлдю. Мен джашайма, меникиди. Меннге колхоз бергенди. Эки джыл ётдю.

А бизникиле къайдадыла? Анам, эгешчиклерим сау-эсенми эдиле?

Ала эртде кёчгендиле. Мен сауну-шауну билмейме.

— Къачан, къачан?!

— О солдат, сен керти да хапарсыз кёреме. Экинчи ноябрда 1943 джыл къорагъандыла былайдан. Сен аланы былайда табарыкъ тюлсе. Шахаргъа тигелеб хапар бил. Алайды,— деди ол.

— Сора юй да, мен салгъан терекле да, энди бары да сизникиледиле, не?

Сейир тюлмюдю? Мени атам терин-къанын тёгюб ишлеген юйю бюгюн сизники къалай болду? — Ангыладым,— деди Мусса, бетинден къаны къача. Башха тил бла сёлешген джаш ана джууаб этмеди. Мусса олсагъатдан ызына айланыб ана тили эшитилинген тау элни къуу-шуу мыдах орамы, бла, тегерегинде оюлгъан, чачылгъан юйлеге къарай, таукеллене орамны атлаб, элни шахар таба созулгъан къыйырына джете барады. Ол джолну джол узуну Харшимни сатлыкъ эки бетли-лигин таймай къаргъайды, къаргъайды. Ол ангылай эди, Хусейни керексизге терс терслеб, аны атасына анасына джазылгъан сылыкъ ангы ючюн — Харшимни терслиги бла болгъандыла бары да. Харшимни сатлыкъ хапарын билмеген къайсы штаб къалгъан эди? Сора Харшим амалтын кёчюрюлгендиле аны анасы бла эгешчиклери. Ол эсине тюшюреди, «бек къыйын боллукъду сизге Хусей бла Харшимни кертисинде кимле болгъанларын сюзюб, хар бирин кесини орнуна салгъынчын. Заман да кетерикди», — дегенин майорну. Ол эшитгенине да, кёзлери бла кёргенине да ийнанмай эди, аны, Муссаны, Ата джуртуну халал солдатыны юйдегисин, ким болса да, къайры болса да кёчюрлюгюне. Аны джюрегинде таймаздан ишекли ангылау биргесине джолоучу негери эди, «огъай, огъай!» дей эди кеси кесине.

Мусса кетди. Мусса узакъда табды анасы бла кесини суйген кызы Шерифатны. Шерифат бла юйдегиленген эди. Онтёрт джыл мынчакъ санагъанча ётмедиле. Къазауатны уундан болгъан ачлыкъ аджалдан ёлгенле кёб къабырла болдула, уллу къоранчлыкъ кёргенлени Мусса энди сагъыныргъа да онгсунмайды.

Бир кюн 1958 джыл майда Муссаны элде къалгъан юйюню аллында хабджюк ауур джюкленген автомашина тохтады. Мусса бла Шерифат башындан, кузовундан, тюшдюле. Алларына мындан онеки джыл алгъа, бюгюнча май айда Муссагъа тюбеген башха тил бла да сёлешген къатын чыкъды. Аны кёргенлей кабинадан эки сабийи да эки къолтугъунда, Муссаны анасы чыкъды.

— Кюнюнг ашхы болсун,— деди Мусса «юйню» иесине.

Ол Муссагъа джууаб этмеди, къуру эки къолун къолтукъларына салыб, джити къарагъандан башха. Ол да, Мусса да тюрленгендиле. Не десенг да, танышдыла.

— Ашхылыкъ кёр. Нек тохтадыгъыз былайда? Хыныракъ, зыбыр сорду ол.

— Къайтдыкъ джуртубузгъа, элибизге, юйюбюзге. Ма олду бизни былайда тохтатхан,— деди Мусса. Олсагъатха къараб тургъанча джангур челекден къуйгъанча тёгюлдю. Тиширыу юйге кирирге эркинлик бермеди. Кеси уа юйге кирди да кетди. Хабджюк, мюрзеу,— бары джибиди. Муссаны анасы сабийле бла кабинада шоферну джанына кысылгъандыла. Шерифат а машинаны тюбюнде чёгеди. Мусса турады сюелиб джангурну тюбюнде юйню верандасында былагъа, джаулулгъу да имбашларына ата, бери къараб тургъан тиширыугъа эсин ийгенлей.

Джангур тохтады.

— Юйюбюзню кесибизге бер,— деди Мусса, кюлеышара, ариу айта, джалынчакъ тюрсюнюн да билдире. Кёб сёлешдиле.

— Джыйырма бла беш минг сом бер юй сеники болсун,— деди къатын.

— Ол не субайлыкъгъа, не супулукъгъа джукъгъа да сыйынмайды.

— Джашым, не дейди, нек даулашасыз? — деб сорду Муссаны къарт анасы.

Джыйырма бла беш минг сомгъа сатыб алыгъыз, дейди.

— Ах мен джарлы! Эшитдирмесин аны адамгъа! Аны аллахы джокъмуду, кесибизни юйюбюзню кесибизге аллай бир ачхагъа сатаргъа?!

Ахырында къатын дженгди. Джыйырма бла беш минг сомгъа алдыла. Бир кюн эл клубда уллу той-къууанч барады. Той-тойду къайда да, къууанчла къанатландырсала. Орденли Мусса, кишини да джалындырмай, кеси чартлаб чыкъды тебсерге!

— Джамагъат! Сиз айыб этмегиз, мени тебсерге чартлаб чыкъгъаныма. Бюгюн кирик эсимдеди ма бу клубдан Шерифат бла джарым тебсеб къазауатха къалай кетгеним! Ол кюнледе къызла, бюгюн-джааш анала. Бир киши айырмаз бизни насыблы, джарыкъ джашауубуздан! Уллу Совет Ата джуртубузну ана къучагъындан! Биз, шохлукъну кемсиз суйген совет халкъбыз. Къурусун къазауат! Джокъ болсун аджаллы сауут! Джашасынла рахатлыкъ мамырлыкъ! Шохлукъ, къарнашлыкъ бютеу халкъланы орталарында! Э-эй, къобузчу! Ол кюн, къазауат чыкъгъан кюн бу клубда согъа келиб, къобузну бир джанын джерге джибере сарын тартдыргъан да сен эдинг! Онтёрт джылгъа бармакъларынг алай къарт болгъан болмазла! Ньюжорню, муратны джарым джолда къоймайыкъ,— деди Мусса.

Тарта-соза Шерифатны да чыгъардыла, эки сабийли ананы, къызланы алларына суюй. Той джарылады! Джарылады. Мусса тебсей тургъанлай, фронтда, Особый отделде, Харшимни юсюнден болуб ётген ишле кёзюне кёрюнедиле. Ол энди ангылады, Харшимни балахы бла джайылгъан терсликни Хусейни атасындан-анасындан кесинден да энди тазаланнганын, экинчи аллай ишни мындан ары тамырын да къурутургъа тыйыншлы болгъанын.

— Къайтдыкъ, Шерифат! Эски эл клубунгда да бир тебсединг,— деди Мусса экиси да сабийчиклерини къолларындан тутуб юйге келе. Ол алай айтханлай, Шерифат къычырыкъ-сыйыт этиб джылады, эки къолун кёзлерине баса.

— То-обасда! Нек тегюлджонг? Не болгъанды? — деб сорду Мусса.

— Сен нени кёргенсе ол джыллада? Атам ашдан ёлгенди, сени бир эгечинг трудфронтда, бири да — тели ауруудан ёлгендиле. Бюгюн а биз тебсеб келебиз. Оу, дыды-дыды-дыды! Биз кёргенни къанлы тушман да кёрмесин...

· БАЙРАМУКЪЛАНЫ
МУХТАР

СЮЙМЕКЛИК
УНУТУЛМАЙДЫ

ПОВЕСТЬ

Биринчи кесеги

Бир кюн ОБЛОНО-ну тамадасы бир талай устазны кесине чакъырыб:

— Багъалы устазла!

Къысха заманны ичинде къарачай, малкъар, ногъай школагъа орус тилден дерс китабла керек боллукъдула. Бююнлюкде уа ала бизде джокъдула. Аланы хазырлаб, басмагъа иерге керекди. Бу иш къыйын ишди. Кесигиз аны бек ариу билесиз! Алай болса да сиз аны заманында толтурурсуз деб умут этиб, устазланы ичлеринден сизни айырыб чакъыргъанбыз.

1938-39-чу окъуу джылгъа китабла бизни школагъа тюшерге керекдиле. Наркомпросдан, крайонодан бир талай адам келгенди. Бусагъатда ала Пятигорскеде сизни сакълаб турадыла. Ишлер, джашар джеригиз — Пятигорск сахар, край китаб басма боллукъду.

Сизни тамадагъызгъа — къарачай педтехникумну орус тилден устазы — Андрей Данилович Жарихин джолдаш айырылгъанды. Тамбладан къалмай джолгъа чыгъаргъа керексиз, деб, сёзюн бошаб, устазланы башларына бош этди.

Экинчи кюннде, кеч эте, устазла келиб, Пятигорскеде «Бристоль» къонакъ юйге тюшдюле. Бирер-экишер адам болуб, номерлерин алдыла. Юсуп бла Мурат а кеслери суйгенча бир ариу джасалгъан номерге тюшдюле.

— Юсуп, бу биз келген къонакъ юй къалай алааматды. Ариу, таза, хар не кереклиси да юсюнде. Шо, былай кел да, терезеден энишге, арбазгъа бир къара! Ёресине гокка ханс...

— Мурат, бу къонакъ юйню сен биринчи кёре болурса. Мен а бир талай кере кёргенме, сейирсинир ючюн да къалмагъанма. Хар кёргенинг сайын сейир, алаамат кёрюнеди...

Тенгле кёб ушакъ этдиле. Телефонлары бла да бир-эки сёлешдиле. Сагъат онекиде джатдыла.

Экинчи кюннде, эртден сагъат тогузда, Жарихин джолдаш Наркомпросну, крайонону келечилери бла устазланы шагърей эте, ким ким бла ишлеригин, не

затлагъа акъыл бѣллюгюн толусу бла белгиледи.

Хар зат ачыкъланнгандан сора, наркомпросну, крайонуну келечилери, устазла, бары да джыйылыб, край китаб басманы типографиясына барыб, хар неси бла да шагърей болдула...

Арадан эки-юч ай кетди. Дерс китабланы кѣбюсю басмагъа берилирча болдула. Аланы авторлары, этген ишлерине къууана, басмадан чыгъарыкъ китаблары кѣзлерине кѣрюне, кече-кюн демей тохтаусуз ишлейдиле.

Мурат бла Юсуп ол эки-юч айны ичинде Пятигорскени кѣрюр, тинтер ючюн къалмагъандыла.

Бу шахарны ариулугъун, таза ариу хауасын асыры бек джаратхандан Мурат, тенгине да билдирмей, тюрлю-тюрлю назмучукъла да джазады.

* * *

Юсуп бла Мурат бюгюн ишлеринден эртдерек къайтхан эдиле.

— Алан, кел бюгюн киногъа барайыкъ,— деб, Мурат тенгине къарады.

— Огъайым джокъду,— деб, Юсуп да разылыгъын билдирди. Тенгле киногъа хазырлана тургъанлай, телефон зынгырдады. Мурат трубканы алыб:

— Ало-ало! Тынгылайма! — деди.

— Мурат Идрисович сизмисиз?

— Хо, менме! Не дейсиз?

— Меннге былай бир келигиз,— деб ол адам трубканы салыб къойду.

— Кимди, ол сѣлешген?

— Капытова джолдаш болур, чакъырады.

— Да ол чакъыра эсе, сени алай дженгил иймез. Китабланы юсунден айтырыкъ болур. Сакълаб турлукъма, дженгилирек къайтыргъа кюреш!

Бир кесекден, Мурат Капытова джолдашны эшигин къакъды.

— Киригиз, эшик ачыкъды.

— Ингир ашхы болсун...

— Сау болугъуз,— деб, Капытова къолу бла диванны кѣргюздю да, андан сора дагъыда къошду:

— Мурат Идрисович, сизни джазмагъыз типографиягъа берилгенди. Бу айда, тѣртюнчю классха орус тилден къарачай, малкъар, ногъай школагъа дерс китаб болуб чыгъарыкъды. Сиз иги кюрешгенсиз, мен бек разыма.

— Да мени ишими джаратханыгъыз ючюн бек сау болугъуз! Къууандырдыгъыз.

— Мурат Идрисович, Андрей Данилович бла да сѣлешгенме, ол да огъай демейди, сеннге энтда бир иш къошханбыз. Бютеу дерс китабланы чыгъарыр ючюн джууаблы корректор керекди. Сизни алайгъа теджегенбиз. Тамбладан башлаб ишлеб тебрерге керексиз!

— Да къайдам, мен эки джерде да ишлеялырмамы?

— Ишлерсиз, ишлер... Болушлукъ да этиле туруп!

— Да сиз айтхан болсун,— деб, Мурат разылыгъын билдире, эркинлик алыб, чыгъыб кетди.

* * *

Кюн тийиб тургъанлай рахат, хурметли джангурчукъ джауду. Орамлада, площадлада къызыб тургъан асфальт тылпыуун тышына ийди. Паркда булчукълары мууалыракъ болуб тургъан терекле, тюрлю-тюрлю гокка хансла созулдула, керилдиле. Джангур кѣбге бармайын тохтады. Бир кесекден паркны башы сюремде, тогъай айланыб, джанкъылыч тартылды.

Мурат бла Юсуп, джангур тохтагъанында, бир-бирлерин тюрте, ойнай-кюле, бир юнню ышыгъындан чыгъыб, парк таба айландыла. Паркда солугъан да эте, иги кесек заманларын да ашырдыла.

Сагъат алтыда, ачыракъ да болуб, парк ичинде рестораннга кирдиле. Ресторанны ичи адамдан топ-толу, олтурур джер джокъ. Ызларына чыгъыб да кеталмай, джунчюяракъ да болуб, залда бир кесек сюелдиле. Тегереклерине къарай келиб, залны бир мюйюшюнде бир бош столну эслеб, ары барыб олтурдула.

Экиси да бир бирлери бла сѣлеше тургъанлайларына, бир джанларындан официант келиб, юслерине сюелди:

— Кечигиз, не ашарыкъсыз, не ичериксиз?

Блокнотчугъун хурджунундан чыгъарыб, заказны джазды.

Арадан 10—15 минут да кетген болмаз эди, официант заказны толусу бла келтирди. Стол джарашды...

Бир кесекден джаз оркестр согъулду.

Ким эсе да заказ берген болур эди, джаз оркестр «лезгинканы» сокъду. Залда харс уллу урулады. «Асса, асса!» деб, тебсерге Юсуп бла Муратны чакъырадыла адамла.

Ала буюгъа-тартына чыгъадыла тепсерге. Залны кѣ-

бюсю ёрге турдула, бары сейирсиниб, харс ура, къарайдыла тенглени тепсегенлерине. Аланы алай кёргенлеринде, бир талай джаш да, къыз да, тебсей билмеселе да, чыгъыб, «асса, асса!» деб тегерек айланыргъа кюрешедиле...

Тебсеу тохтады. Хар ким кесини джарлылыгына кёчдю. Мурат да, сагъатына къарай, Юсуп таба айланыб айтды:

— Алан, тебсер акъылыбыз болмагъанлай, тебсеген да этдик. Заман да джетди. Онеки сагъат болуб барады, кетер заманыбыз болгъанды.

— Бусагъат кетейик,— деб Юсуп официант бла толу расчет этди.

Тенгле ёрге къобаргъа тебрегенлейлерине, бир сары шинли, ариу бетли, уллу кёзлю, суюмлю джаш къызчыкъ къатларына келиб:

— Сиз мени кечигиз! Ма бу письмону сизге бир къыз ийгенди,— деб, Муратха айланыб узатды. Мурат, тартыннган, уялгъан кибик эте, Юсупге да къарай, къолуна алыб, письмону тышына къарады.

— Багъалы къызчыкъ, джангыла болурсуз, бу письмону конвертинде джукъ джазылмагъанды сора, меннге нек бересиз?..

— Письмону окъусагъыз, барысын да ангыларыкъсыз, анда бары джазылгъанды,— деб, къыз письмону къоюб кетиб къалды.

Тенгле бир-бирине къараб сейирсиндиле, алай болса да ол письмо джашланы сагъышландырды...

Юсуп Муратны кёзюне къарай келиб:

— Тейри, Мурат, сен кёзлеринги ары-бери тюрлюле ийесе, сени бир палахынг болур, мен да билмей тургъанлай, не, Мурат, алай болурму? — деб накъырда этер акъыл алды.

— Оллахий, билляхий, сен толу ийнан, мени бир тукъум бир затым джокъду. Болса сора мен сенденми джашырлыкъ эдим,— деб Мурат Юсупге кёлкъалды халда сёлешди.

— Да, алай эсе, игиди. Кел энди, кете барайыкъ! Былайда бизни сынай тура эселе уа? Тышында лампа джарыкъда, неда юйде окъурбуз. Андан сора, онолашырбыз,— деб Юсуп ёрге къобду.

Бир кесекден паркга чыкъдыла. Лампа джарыгъы бла бир бошуракъ скамейкагъа олтурдула. Конвертни ачдыла.

«Багъалы джашла!

Биз сизни танымайбыз, билмейбиз, кечигиз. Биз сизни бла шагърей болургъа излейбиз. Заманыгъыз бар эсе, тамбла, ингир алты сагъатха, бизге ма бу адрес бла келигиз: ул. Дзержинского, 39, кв. 19.

Сакъларыкъбыз, Наумова Людмила, Карагодцкая Мария».

Окъуб бошагъанлай, эки тенг да, башларын ёрге тутуб, бир бирлерине къарадыла, ышардыла, не айтыргъа да билмейин, бек сейир болдула.

Письмону окъугъандан сора, тенглени кёллерине болгъан, болмагъан да кёб тюрюю затла келдиле. Алай болса да, экиси да къызланы айтхан сагъатларына тюберге, шагърей болургъа оноулашдыла.

* * *

Этген оноуларын заманында толтурургъа мурат этиб, Мурат бла Юсуп къонакъ юйге келиб, сагъат 17-де джолгъа чыгъаргъа хазыр болуб тургъанлайларына, телефон зынгырдады.

Юсуп трубкины алды.

— Тынгылайма, ким керекди?

— Меннге Юсуп Ахматович керекди...

— Мен Юсуп Ахматовичме, тынгылайма, не керекди?

— Юсуп Ахматович, сиз былай къысха типографиягъа джетмесегиз боллукъ тюлдю. Китабынгы бир талай суратын тюрлендирирге керекди. Сакълаб турабыз, дженгилирек болугъуз, марджа!

— Болсун, бусагъат деб трубкины салыб, Муратха айланды.

— Алан, мурат, къалай этейим? Типография чакъырады. Бармасам болмайды.

— Да, не этериксе, бар! Ол бир ишибизге уа мен кесим барайым, сени сакълаб турлукъма, ангылаймыса, Юсуп!

— Болсун, болсун,— деб Юсуп эрлай кетиб къалды.

Бир кесекден Мурат, юсюн, башын да джарашдырыб, кюзгюню аллында да бир кесек сюелиб, таукел орамгъа чыкъды.

Бара-барыб, Дзержинский орамгъа бурулду. Юйлени номерлерине къарай, сагъатына да кёз джетдире, орта атламла бла бара, сагъыш эте, боллукъ тюбешиуню кёзюне кёргюзтюрге излей, сюзе, тинте, ичинден кеси

аллына оноулаша, барлыкъ юйюне джууукълаша барады. Алай эте келиб, излеген юйюню аллына сюелиб, эшигин къакъды. Эшик ачылмады. Энтда бир къагъайым да, ачылмаса, ызыма кетейим да къалайым деб тургъанлайына, эшик ачылды.

Юйню эшигинден тышына бир джаш тиширыу къарады. Аны кѣргенлей:

— Сиз мени кечигиз, сиз Людмила болурмусуз?

— Тюз ангылагъансыз, Людмилама! Келигиз юйге,— деб Людмила кеси бир джанына туруб, онг къолу бла Муратха юйню эшигин кѣргюзтдю.

Хар неси да джасалгъан, таза, ариу бир залгъа кирдиле. Юйге кирир-кирмез, Людмила, бир омакъ джастыкъчыкълары бла, джасалгъан диванны кѣргюзтдю.

— Сиз мени кечигиз, ма былай олтуругъуз, эрикмегиз, бу «Огонек» журналгъа да къарай туругъуз,— деб диванны баш джанында тѣгерек столчукъгъа журналны салды.— Мен бусагъатдан,— деб Людмила залны юсю бла башха юйге кириб кетди.

Мурат диваннга табыракъ олтурду. Журналны къолуна алыб, бетлерин аудура келиб тохтады. Тѣгерегине къарады. Киши джокъ, джангыз кеси. Сейирсине, сескелене олтурады.

Арадан иги кесек заман кетди. Болум тюрленмеди, залгъа киши кирмеди. Джюрек къыйнала, ура тебреди. Энди турайым деб, Мурат къымылдай тебрегенлей, ол бир юйден аякъ тауушла эшитилдиле. Джюрек шош болду. Мурат, журналгъа эс бѣлюб, окъугъанча эте тургъанлай, эшик ачылыб, Людмила залгъа кирди. Юсюбашы омакъ!

— Сиз мени кечигиз, кѣб сакълатдым,— деб, келиб Муратны къатында бир шиндикге олтурду. Тартынабуюгъа Муратны кѣзюне къарады.

— Къайгъырмаз, къайгъырмаз,— деб Мурат кесини сабырлыгъын билдирди.

Арада сѣз башланды, хар зат белгили бола, ариу халда ачыкъланды.

— Келигиз, энди керти шагърей болайыкъ,— деб Мурат сѣз башлады:

— Мени атым Муратды. Мен мында илму командировкадама. Кесим Микоян-Шахарданма,— деб Мурат, ышара-ышара, Людмилагъа къарады.

— Мурат, бек сау болугъуз! Мени атым Людмилады, сиз аны билесиз. Бу юй мени атамы эгечини юйюдю.

Мен Орджоникидзеден келгенме. Мында педагогика институтда окъуйма.

— Людмила, ол сиз джазгъан къагъытчыкъда къол салгъанла эки эдигиз, экинчиси — Мария. Ол а къайдады? Бююн келликмиди?

— Сизни бирге кърюрге эди планыбыз. Келирге керекди. Нек къалгъанын билмейме. Бир кесек къарайыкъ, келиб къалыргъа болур.

— Мурат, сизни джёнгеригиз а нек келмегенди?

— Людмила, ишинден бошамай къалгъанды. Ишинден чыкъгъанлай, келирге сёз бергенди.

— Мурат, болумубуз, къресе, бирча болгъанды. Тенглерибиз келе эселе, «Цветникге» барыб, бираз айланырбыз, джаз оркестрге да тынгыларбыз, сиз огъай демей эсегиз.

— Нек огъай дейме. Тюз айтасыз! Юйге кириб тургъандан эсе уа хауада айланган кёб да игиди.

— Мурат, къагъытчыкъ джазгъаныбыз ючюн кечигиз. Таза джюрегибиз бла джазгъанбыз...

— Людмила, болмагъан затланы кёлюгюзге келтирмегиз, джюрегигизни бош къыйнамагъыз.

Мурат бла Людмила эки сагъат чакълы бирни олтурдула. Тенглерин сакъладыла. Не Юсуп, не Мария келмедиле. Болмагъанында, «шахаргъа чыгъа барайыкъ»,— деб оноулашдыла. Кёб да турмайын, экиси да орамгъа чыкъдыла.

— Людмила, энди къайры барабыз?

— «Цветникге» барайыкъ. Шахарны сейирлик джери — «Цветникди». Кечегиде, алайдан башха, биз барыр джер барды деб билмейме. Къайдам, сиз къалай дейсиз?

— Да сиз айтханча болсун! Огъайым джокъду. Барайыкъ,— деб Мурат, тартына-тартына, Людмиланы сол къолтугъундан кирди. Тюрлю-тюрлю хапарла айта келиб, «Цветникге» кирдиле. Алайда айлана келиб, бир скамейкагъа олтурдула. Ушакъ эте, 11-чи сагъатха дери турдула.

— Мурат, Анна Ивановна келиб къалыргъа болукъду. Юйню ачхычлары мендедиле. Заман да озуб барады. Кел, энди кете барайыкъ,— деб Людмила ёре турду.

Бир кесекден Мурат, Людмиланы юйюне элтиб, тюбер кюнлерине да оноу этиб, 12-чи сагъатха ызына келиб, номерине кирди.

Келсенг аллайгъа кел Юсуп юс кийимлери бла орун-

дукъгъа таяныб, сагъышлы болуб тура эди. Муратны алай къараб кѣргенлей, секириб ёрге къобду.

— Алан, сен, тенгим, иш барды деб билмей кѣреме! 11-чи сагъатда, 12-чи сагъатда сеннге эки кере баргъанма. Эшик джабылыб, киши джокъ. Туура, ма бусагъатчыкъда онгсуз болуб, келиб орунга таяныб, сагъыш эте тураем. Бусагъатда былай кирмесенг, милициягъа барырча болгъан эдим. Киши алай этемиди! Айт, не болдунг?

— Да, не болдум? Бардым, кѣрдюм, шагърей болдум. Ол экинчи къыз юйде джокъ эди. Сени, аны да сакъладыкъ, келмедигиз. Сора болмагъанында, Людмила да мен да «Цветникге» бардыкъ, заманыбызны алайда ашырдыкъ. 12-чи сагъатда Людмиланы юйюне ашырыб, ызыма къайтыб келдим. Джокъду хатам, ма кѣресе, сау-саламат келиб, сени бла сѣлеше турама,— деб, Мурат Юсупню белинден эки къолу бла тутуб, юй тубюнде тѣгерек айландырыб орнуна салды.

— Мурат, къызынг а неллай адамды?

— Къайдам, сен не айтырыкъ эсенг да, мен ангылагъаннга кѣре, аман къыз кѣрюнмейди...

— Да алай эсе, игиди, Мурат!

Ала тамбла боллукъ ишлеринден да бир кесек сѣлеше, кечеги джукъугъа кѣчдюле.

* * *

Мурат бла Юсуп шабат кюн, хар нелерин да хазыр этиб, омакъ болалгъанларын да болуб, ойнай-кюле, Дзержинский орамгъа чыкъдыла. Бир кесекден Людмиланы юйюню эшигини къатына келиб, экиси да ёре сюелдиле. Мурат, ышара-ышара, Юсупге да къарай, эшикни къакъды. Кѣб да турмай эшик ачылды.

— О-о, алай дженгил къалай келиб къалдыгъыз,— деб Людмила, къууанганын билдиргенча, ышара-ышара: — келигиз, кел, неге къараб турасыз? — деб юйге чакъырды. Мария джашланы алларына келиб, къоллары тутта, олтурур джерлерин кѣргюзтдю. Джашла, орунланы бир-бирлерине теджей, олтурдула. Бир-бирлери бла жангыдан шагърей бола айланганча болуб, джунчуяракъ да болдула.

Накъырда, ушакъ эте, бир талай заманны тенгле юйде олтурдула.

— Аланла, бюгюн къайсы кинотеатрда эсе да «Арсен»

деген кино барады. Джюрюгюз, сегизсагъатлыкъ сеансха барайыкъ,— деб Юсуп тенглеге къарады.

— Огъай демейме,— деб, Мария Юсупню айтханына разылыгъын билдирди.

Бары да разы болдула. Кёб да турмадыла. 5-6 минутдан тенгле орамгъа чыкъдыла. Хар ким, кеси кесин билдире, ойнай-кюле, бир бирлерине накъырда эте, кино-театргъа келдиле.

— Эшта, биз бу сеансха билет алаллыкъ болмазбыз, билетге сюелген адамла асыры кёбдюле. Кино иги болса болуучанды былай, къалай этерикбиз? — деб Людмила тенглеге сорду.

— Айн момент,— деб, Мурат миллетни ичинде тас болуб къалды.

Бир кесекден Мурат, билетле алыб келиб, тенглерин залгъа чакъырды. Ары-бери бара, къонгурауну сакълайдыла.

Бир кесекден къонгурау къагъылды. Бары да барыб, бир тизгиннге олтурдула. Киногъа бек сейирсиниб къарадыла. Кинодан чыкъгъандан сора да, хар ким кёлюн айта, кинону сюздюле.

— Аланла, Мурат Арсеннге ушагъанына эс бёлдюгюзюм? — деб Мария Муратха къарады.

— Таулу таулугъа ушайды,— деб, Юсуп да накъырда этди. Джашла сёлеше, накъырда эте, къызланы юйлерине келтирдиле. Юйлеринде да бир кесек олтуруб, шохлукъларын да бегите: «Сау къалыгъыз» — деб, Юсуп бла Мурат юйлерине кетиб къалдыла.

* * *

Мурат бла Людмиланы шохлукълары аллында оюн, накъырда халда башланды эсе да, артында уа бири бирисиз болалмай башладыла.

Бир кюн Людмила мыдах болуб кетди Муратха.

— Люда, не болгъанды, былай нек болгъанса, киши-иш джукъму айтханды?

— Анна Ивановна мени сени бла шохлугъуму унамайды...

«Мурат сени суйгенден айланмайды биргеннге. Командировкасы бошалса, сени къойду да кетди. Не этериксе сен анга?» — деб, мени къыйнаб, къоймай айланады. Ол меннге аталыкъ, аналыкъ этген бир адамды. Мени атам, анам эртде ауушгъандыла. Мен аланы танымайма.

Мени ёсдюрген, къарагъан да Анна Ивановнады. Ол себебден, джукъ айтыб, аны джюрегин кыйнаргъа суймейме. Тохтамай, кыызгъандан кыыза тебрегенинде: «Да, алай эсе, башымы поездни тюбуне атарыкъма», деб, джылаб юден чыгъыб кетгенме,— деб, тѣнгереб баргъан джыламукъларын сюрте, Муратха джити къараб ахсынды.

— Люда, бек сейир хапар айтдынг. Мен Анна Ивановнагъа аллай кѣлю барды деб турмай эдим. Келиб меннге хапарынгы айтханынгы иги этдинг. Мен ангылагъан бла, Анна Ивановнагъа айыб этерге керек тюлдю. Ол кесини джашауун джашагъанды. Бизни кѣлюбюз бла ол келиширик тюлдю. Алай болса да, анга айтыб, ариулукъ бла ангылатыргъа керекди. Сен а аны ючюн деб кѣлюнгю мыдах этме. Биз кесибиз салгъан джол бла барыргъа керекбиз. Аллай къарангылыкъны, бизни джашауубузгъа келишмеген затланы, мени адамларымдан да эшитирге боллукъду. Сен аны ючюн къоркъма, кѣре барырбыз,— деб, Мурат, джылагъан сабийге ариу айтханча, Людагъа ариу айтыб, кѣл салды.

* * *

Мурат ишден келиб, диваннга таяныб, басмадан чыкыгъан китабын да кѣлолуна алыб, бетлерин ары-бери аудура тургъанлай, эшик кыагъылды.

— Боллукъду, киригиз,— дегенлей, эшик ачылыб, бет кыаны да тюрлениб, Анна Ивановна кирди.

Аны алай кѣргенлей:

— Не болгъанды сизге? — деб, Мурат секириб ёрге кѣобду.

— Балам, сен меннге иги тынгыла! Мен сеннге иш этиб келгенме. Люда бла биягъынлай болгъанма. «Сен эски адетлени тутаса, миллетликни айыраса, суймекликге къаршчы бараса, сау къал! Энди сен мени табмазса»,— деб кычыра-кычыра юден чыгъыб кетгенди. Энди не кычырыкъ этейим? Къайры барайым? Не этерге билмейин, сеннге бир билдирейим деб келгенме.

— Келгенигизни уа иги этгенсиз. Алай а ол къайры кетерге боллукъду?

— Къайдам, билмейме. Вокзал таба кетген болурму? Былай бола да, вокзалдан къайтара туруучан эдим. Бир-эки кере да баргъанма, табмайма!

— Келигиз, чыгъа барайыкъ. Сиз юде кыалырсыз,

мен сиз билген джерлеге да бир къарайым. Табсам, юйю-гюзге алыб келирме, сиз ары-бери кетмегиз! — деб, бара барыб, Мурат Анна Ивановнадан айырылыб кетиб къалды.

Бир кесекни ичине Мурат кѣб джерге айланды. Джукъ да табмайын, арыб, онгсуз болуб тѣгерегине къарай тур-гъанлай, юсюне Люда келиб къалды.

— Ой! — деб, Люда не эсе да айтыргъа тебрегенлей, Мурат аны эрлай сермеб, эки къолундан кючлю тутуб, ычхыныб кетеди деген къоркъууда, кесине къаты къысды.

Кѣзюнгю къысыб ачхан чакълы бир заманчыкъгъа, поезд кесини джели бла сууукъсуратханча этиб, къатла-ры бла уруб озуб кетди.

Бир кесекден, Муратны онг имбашындан Люда башын бери айырыб:

— Мурат, мени ызымдан нек келдинг, нек тыйдынг? Бу джол а, мен кертиси бла да поездни тюбуне кесим атаргъа келгенем, — деб, къычырыкъ этиб, кесин тыялмай джылады.

Мурат Люданы джыламагъа къоюб, энди тохтар за-маны болду деген сагъатда:

— Люда, сени бу джол этген затынгы джашаугъа келишген джугъу джокъду. Оноулашмай, сагъыш этмей атлагъанса. Мындан ары бу тукъум зат эсде-бусда да болмазгъа керекди. Сеннге, меннге да зор этген киши джокъду. Алайын экибиз да кючлю ангыларгъа керек-биз. Быланы барысын этдириб айланган суймекликди. Суймекликден кючлю дуняда бир зат да болмаз! Лю-дочка, къоркъма, бизни суймеклигибизни бизден киши да алмаз! — деб, Мурат Люданы кесине буруб, къучакъ-лаб, уппа-чуппа этди.

Муратны ол къадар сѣлешгенине Люда джууаб эт-меди. Джууаб орнуна зуккочукъ эте, кезлерин Муратдан алмай, разылыгъын билдиргенча анга къараб турду.

— Люда, кел, кете барайыкъ. Юйде да ол къарт къатын бир бек къыйналыб къалгъанды. Анга да не бо-лады, не къалады, — деб, Мурат Люданы къолтугъундан кириб, бир джаяу джолчукъгъа чыгъыб, тохтай-тохтай, къыз джашагъан юйге таба кетиб тебретиле.

* * *

Бир бошуракъ кюнлеринде Мурат бла Юсуп, номер-леринде олтура келиб, Людмиланы юсюнден кѣб тюрлю сагъышла этдиле.

— Мурат, сени Людмила бла болумунгу мындан ары созаргъа керек тюлдю. Сен аны бла шохлукъ джюрютгенли алты ай болуб келеди. Къысха заманны ичинде бир джанына этерге керекди.

— Юсуп, сен билмеген мени джугъум джокъду! Бир джанына этейик, мен сен айтханнга разыма...

Юсуп бла Мурат къартла бла къалай сѣлеширге керек болгъанын, эски-чирик адетлени къалай онгларларын бир талай кере базманладыла. Алай болса да, джашау айтдыргъаннга кѳре атларгъа, сѣлеширге бойланыб, экинчи кюнюнде тамадаларындан 2—3 кюннге эркинлик алыб, джолгъа чыкъдыла.

Кюнорта заманлагъа Акъ Къала элге келиб тюшдюле. Кѳб да турмагъанлай къартлагъа кириб келдиле. Муратны атасы, анасы бек уллу къууандыла, тансыкълыкъларын билдирдиле, артыкъсыз да бек анасы.

Муратны атасы, джашлагъа къарай келиб:

— Юсуп, не хапар, джашауугъуз, ишигиз къалайды? Ишигизден бош болубму келдигиз, огъесе энтда ызыгъызгъа къайтырыкъмысыз? — деб сорду.

— Идрис, ишибиз да бошалгъанны халына джетгенди. Бир ай чакълы бирден башыбызгъа бош болуб келикбиз. Ишибизни джаратадыла, махтаулуду. Ма китабларыбыз басмаланыб чыкъгъандыла, — деб, Юсуп, сумкасындан чыгъарыб, Идрис бла Халиматны къолларына экишер китабны тутурду.

— Ол сары тышы болгъан Муратны китабыды, ол кѳк тышы болгъан а — мени. Ма бу китабла быйыл окъуу джылдан башлаб къарачай, малкъар, ногъай школада окъуллукъдула.

— Джашла, бек сау болугъуз, бизни бек къууандырыдыгъыз. Къайда айлансагъыз да, ишигизден къууанганлай айланыгъыз! — деб, Идрис, къолунда китабларын киши алыб къояр дегенча болуб, таяныб тургъан джастыгъыны тюбюне салды.

— А къатын, Муратны анасы, сеннге айтама да! Турбыланы ишлерин алгъышларлай бир ушхуур эт, марджа! Къартлыгъымда джашла бла бир боза тартайым! — деб Идрис джарыкъ сыфат алды.

* * *

Юйдегини бир табыракъ сагъатында Юсуп, Мурат бла Людмиланы болумларын джарашдырыб, аллындан

башлаб, артына дери Муратны атасына, анасына, кысха джууукъларына джашырмай толусу бла айтды.

Юсуп не джарашдырыб айтса да, атаны-ананы джю-реклерин шош эталмады. Бир кесекни ичине, аланы бет-лери-къанлары тюрленди. Разы болмагъанлары белгили болду.

Муратны анасы мындан ары тѣзалмай:

— Хы, бир да орус марушкону келин этерикбиз дейд! Андан эсе мен ёлюб къалайым! — деб, Идрис таба ачы къарады.

Идрис да юй бийчесине къарай келиб:

— Юсуп, кѣремисе эте тургъанын? Биз къарангы адамла болсакъ да, иги-аман не болгъанын билебиз! Балабызны джашауу иги болурун излейбиз! Сиз аны ангыларгъа керексиз. Хар затны заманында этиле баргъанындан игиси джокъду. Сиз бу ишни юсюнден, заманында бизге нек билдирмегенсиз? Сиз таурухда, тюш-деча эте айланасыз. Бу сиз тутхан иш ёмюрлюк джашау ишлени бириди, сиз а ишигизни битдиргенча кѣрюнесиз. Бизни кыйнамай къоярмедигиз! — деб, келкъалды хал-да сѣлешди.

— Оллахий, Идрис, айтхан сѣзлеригиз барысы да тюз-дюле. Сизни бла даулашайыкъ деб келмегенбиз. Оноула-шайыкъ деб келгенбиз. Терс айта эсек, кечигиз!

— Юсуп, мен сени Муратдан башха кѣрмейме. Бизни сенден джашыргъан заты быз джокъду. Болумгъа кѣре сѣлешебиз. Билмейме, къайдам, джашаулары аланы къа-лай болур? Экиси эки тюрлю миллетдендиле. Бир-бири болумларын ангылаб джашаялырламы? Артлары табсыз болурму? Иги сагъыш этигиз! — деб Идрис Юсупге къарады.

— Да, Идрис, сиз да игиликни излейсиз, биз да игиликни излейбиз, джангыз башхалыкъ бир бирибизни айыралмагъанлыкъды.

Мурат бла Людмила бир бирлерин кемсиз сюедиле. Бир бирлерин кереклисича ангылайдыла. Керек болса, бир бирлери ючюн отха, суугъа да кирликдиле. Нек кесебиз аланы джолларын? Ала ачыкъ, кенг джолгъа чыкъгъандыла. Ол джол бла ала бара билликдиле. Джаш къауум барыбыз да сизден эркинлик тилейбиз! — деб Юсуп баш энишге къарады.

— Юсуп, мен джашауумда кѣб тюрлю затланы кѣрген-ме. Кыйынлыкъны, зауукълукъну да сынагъанма. Муратха мен дуняда болмагъан бир зат этерикме деб да

айтмайма. Аман, иги болса да, тили, дини да кесибиз-никиледен болса огъайы джокъ эди. Энди ала бир бирлерин алай сен айтханча сие эселе, бирге джашарыкъ аладыла. Мени сизден тилерим: ашыкъгъан кибик этиб, боранлатмагъыз, сагъыш этиб атлагъыз. Сиз айтханнга мен разыма!

— Идрис, бек сау болугъуз! Къарангы адам болсагъыз да, джашауну тюз ангылайсыз. Мындан ары сиз айтханча этейик.

Бу тукъум джарашуулукъдан сора, Мурат да, Юсуп да Халиматха кирдиле. Ала алай кирир кирмез:

— Хы, энди къартны да кесигиз джанлы этиб, мени да кесигизге къошаргъамы умут этесиз? Сиз айтханча боллукъ тюлдю,— деб, олтуруб тургъанлай тобукъларына башын ийиб, тауушсуз джылай:

— Балам, мен сени ючюн джашайма, ненг да мен айтханча болурун излейме. Тили да, дини да, намысы да,— барысы да кесибизча болургъа керекди. Мен орусча билмейме, ол къарачайча билмейди. Сора мен келиним бла къалай сёлеширикме.

— Ой, аначыгъым, бир да къоркъма, барысы да сен суйгенча боллукъду. Ма, кёрюрге, артыбыз къалай иги болса да! Мени джашаууму иги болурун сие эсенг, бизге разы болурса. Сени разылыгъынг бизге кенг джолду, къууанч джашауду,— деб Мурат анасын къучакълаб, аны джыламукъ джугъу бетин бир талай кере бай этди.

Мындан ары бир талай кюнню кечикдирди эсе да, Халиматдан да эркинлик алынды.

— Багъалы тенгим, Юсуп, чарс чачылды, кюн ачылды! Аллында табсызла бола келди эсе да, арты биз айтханча болду. Энди, боллукъ къууанч аллыбыздады. Кёребиз аны да! Бюгюн солуйбуз, тамбла джолгъа чыгъабыз! Болсунму, Юсуп?..

— Болсун, болсун,— тёзюмюнг тауусулуб тургъанын сезиб турама,— деб кюлдю Юсуп.

Мурат бла Юсупню кетер кюнлеринде, Идрис юдегисин джыйыб, джашлагъа къарай, былай айтды:

— Сиз алкъын джашсыз, джашауугъуз алкъын аллыгъыздады, хар затыгъызгъа сагъыш этиб, оноулашыб, къараргъа керексиз! Келиб бизни бла оноулашгъаныгъызны бек иги этгенсиз, ол акъыллылыкъды. Бизни сизден тилерибиз: ишигизни ашыкъмай, хар негизни базманнга салыб, оноулашыб эте туругъуз! Ол заманда сиз абынмазсыз. Джашла, бизни кёлюбюзге келген бир зат барды

да, аны да бир айтайыкъ. Бу келин келтириуню заманын бир кесек созайыкъ. Сиз да, биз да хазырланайыкъ. Ишигизни да бошагъыз, солугъан да этигиз. Андан сора, къууанчны этейик. Разымысыз, кѣлююзге къалай келеди?

Мурат бла Юсуп, бир бирлерине къарай келиб, разылыкъларын билдирдиле.

* * *

1938-чи джыл, августну 15-де Крайкитаб басмада дерс китабланы авторлары бла кенгеш болду.

Кенгешде авторланы къалай ишлегенлери сюзюлдю. Крайнону келечиси Капытова джолдаш къысха халда хар авторну ишине багъа берди.

— Багъалы джолдашла!

Кече, кюн да кюрешдик эсек да, окъуу китабла басмадан чыкъдыла. Бек сау болугъуз, барыгъыз да къарыуугъузну аямай ишлегенсиз. Крайно иги ишлегенигиз ючюн кесини буйругъу бла барыгъызны да алгъышлайды. Барыгъызны да солуу путѣвка бла саугъалайды, андан сора айлыкъ отпускагъа чыгъарыкъсыз. 25-чи августда барыбызны да командировкабыз бошалады. Бошалмагъан, этилмеген затыгъыз бар эсе, бошаргъа, этерге кюрешигиз. 1938—39-чу окъуу джылны огъур бла башлагъыз! — деб Капытова джолдаш сѣзюн бошады...

Экиси да къууана, кюле, къууана, ойнай, бир-бирлерин тюрте къучакълашдыла.

Кѣб да турмай, экиси да «Цветникге» барыб, айланыучуларыча, иги кесек заманны да айланыб, ингир ала юйлерине къайтдыла. Юйде бир кесек да олтуруб, Людмиланы юсюнден оноу этдиле.

* * *

Акъ-Къаладан къайтхандан сора, Мурат бла Юсуп къууанчлы халда Людмила бла тубешген эдиле.

Аллындан башлаб артына дери, бир джукъларын да джашырмай, Муратны атасы, анасы бла къалай сѣлешгенлерин, къалай оноулашханларын, барысын да джарашдырыб Людмилагъа айтдыла.

Тенгле кереклисича оноу этгенлерине Людмила бек уллу къууанды. Разылыгъын билдирди...

Ала джангыдан туугъанча болуб, Анна Ивановнагъа келиб, болумларын да айтыб, аны юсюнде тенглик къууанч этдиле.

* * *

Джашла юйлеринде солуйдула. Заман барады. Кюн кюннге, ай айгъа къошула, джашау кюнле кёрюне, ура барады аллына. Мурат, кече кюн да Людмила кёзюне кёрюне, белгиленген заманларын санай, уллу сагъышха кире, тохтаусуз письмола джаза, алагъа джууаб сакълайды. Сора, бир да тёзалмагъанында, ыйых кюн, кишите да джукъ билдирмегенлей, Людмилагъа барыб, тансыкълы кёлюн, тохтаусуз ургъан джюрегин Люданы къолуна береди. Эки джюрек бирге къошуладыла, ала бирден урадыла, тансыкъларын аладыла.

Тюбешмей тургъан эки айлары алагъа бир талай джылча кёрюне эди. Алай болса да, этген оноулары эслерине тюшгенинде, кеслерин эследиле. Мындан ары джашлыкъ этмезча болуб, бир-бирлеринден къууанчлы, татлы айырылышдыла.

* * *

Мурат, джаш болса да, ишинде кёлтюрюле, ёсе барады. Облоно, иги къуллукъчу болгъаны себебли, 1938-чи джыл Москвада ЦИПКНО-ну курсларына иеди. Аны айырмагъа бошаб къайтады Мурат. Курсладан сора, ол кёб да турмай Микоян районда районуна тамадасы болады.

Микоян район джангы ачылгъаны себебден, Районуна, иши да кёб болады. Иши кыйын, ауур болса да, Мурат ишин баджарады, областда атын айтдырады.

Муратны джашауу, иши да иги барады. Къууанчы да кёб турмай белгиленникди. Хар неси да хазыр болгъанды. Ата, ана джаны да разылыкъларын, хазырлыкъларын эртде огъунакъ да билдиргендиле. Хоншула, тенгле, джууукъла, — бары да биледиле, хазырдыла.

Муратны юйюнде джарыкъ джулдуз джанады. Алай болса да, тенгле оноулашханча болмайды чот. Энди юч кюнден юйленген тойну бардырабыз деб тургъанлай, Мурат военкоматдан повестка алады. Повесткагъа кёре, Мурат 1940-чы джыл, августну 28-де аскерге кетерге керек болады, бюгюн 25-ни августду.

Мурат заманын созмайды. Эрлай кесини адамлары

бла оноулашады. Ол юч кюнню ичинде бирин Людмилагъа берирге деб бегим этедиле. Олсагъатдан огъунакъ, Мурат джолгъа чыгъады. Кюн орта заманнга келиб, Людмиланы юйюне тюшеди. Людмила юйде джокъ.

Бир-эки сагъатны сакълайды. Людмила келеди.

— Нек келгенсе, джукъму болгъанды? — деб Людмила къайгъылы болуб, мыллыгын анга атады. Муратны къучакълайды. Кёзлерин ийиб Муратха къарайды.

— Келгеним аны ючюндю: тамбла къалыб бирси кюн, 28-чи августда аскерге кетеме. Сени кёрмей къалама деб, мыллыгымы атыб келгенме. Ма повесткам да, — деб, джан хурджунундан чыгъарыб кёргюзтеди...

27-чи августда, эртден сагъат алтыда Анна Ивановна, Людмила, Мария дагъыда бир талай суйген хоншлары Муратны ашыра чыкъдыла.

Кереклисича Мурат бек ариу ашырылды. Алай а билмей тургъанлай болгъан болумгъа джюреклерни кыйналады... Сау-саламат аскерде къуллукъ этиб, къууанчлы къайтырын ачыкъ кёл бла сакъларларын билдире, къучакълаб ашырадыла узакъ джолуна.

— Мурат, сёзюбюз сёздю! Эки джыл кёб тюлдю, сакълаб турлукъма. Аскер бёлекге баргъанлай письмо джазмай къойма! — деб Муратны кючлю тукъум къучакълады.

1940-чы джыл 28-чи августда военкоматны арбазында уллу той-оюн этиб, сый бериб, призывниклени, Мурат да аланы ичлеринде болуб, аскерге ашырдыла.

Муратны анасы джашын аскерге ашыргъан сагъатчыгъында тездю, джылау-сыйыт этиб кюрешмей, къууанчлы, татлы ашырды.

— Мени багъалы джашым, аскерде иги къуллукъ эт, кесинги иги кёргюзт, къралыбызны душманладан иги сакъла! Бизге, Людмилагъа да письмола джаза тур! — деб джашын къучакълады, кёзюн, къашын, башын ба этди. Балам, энди бар, аллах джол берсин, сау-саламат, къууанчлы къайт ызынга, сакълаб турлукъбуз! — деб джашын аскерге ашырды.

Экинчи кесеги

Джаш тёлю ойнай, кюле, джырлай, машинада бир-бирлерин тюрте, орунлаша, джолгъа чыкъды.

Ол кюн огъунакъ, Баталпашинск темир джол стан-

цияда поездге миндиле. Джолда бара турган сагъатларында Муратны кёзюне анасы талай кере кёрюндю.

Эки-юч суткадан поезд Латвияда Мадон деген шахарда тохтады. Муратны бёлегин былайда тюшюрюб, бир полковой школга келтирдиле. Былайда ыйык чакълы бирни карантинде тутдула. Андан сора, джашланы тюрлю-тюрлю бёлеклеге юлешдиле.

Полковой школда Мурат пулемет ротагъа тюшдю. Керти курсантха тергелди. Аскер кзуллуку, окъуу башланады.

Аскерге келгенли 2-3 ай чакълы бир болду. Ол заманны ичинде бир кюн кетген болмаз, Мурат Людмиланы эсине тюшюрмей. Тюнюнде, тюшюнде да Муратны кёзюне Людмила кёрюнгенлей айланады. Тезалмагъанында, бир-эки письмо да джазыб, барыб почтагъа атады. Хар кюн сайын почтаны сакълайды. Джууаб излейди. Дженгил джууаб келмегенине джюреги кыйналады, алай болса да, тёзерге кюрешеди. Сакълайды...

Бир кюн полковой школну тамадасы кесине 12 курсантны чакъырады. Мурат да аланы ичлеринде болуб, бары да тамаданы аллында сафландыла. Тамада саламлаша, тыш болумларына къарай келиб:

— Джолдаш курсантла! — деб сёзюн башлады. — Меннге бюгюн разнарядка келгенди. 12 курсантны РВПУ-гъа (Рижское военное пехотное училище) иерге керекбиз. Ары барлыкъла, бешге окъугъан курсантла боллукъдула. Ала уа сизсиз! Тамбла сагъат 9-да Ригагъа барлыкъсыз. Сизге башчылыкъ этерик, сержант Кусиков боллукъду. Бусагъатдан хар затыгъызны хазыр этигиз! Ичигизде училищеге барыргъа онгсунмагъан бармыды? Суймеген къалыргъа боллукъду — деб кюшду ол дагъыда.

— Огъай, джокъду, — деб, бары бирден джууаб этдиле.

— Да, алай эсе, игиди. Барыгъыз, хазырланыгъыз! — деб курсантланы бош этди.

Экинчи кюнюнде, полковой школну тамадасы айтханча, 12 курсант окъургъа келдиле. Училищеге кирир ючюн ыйык чакълы бирни экзаменле бериб кюрешдиле. Ол 12 джашдан экзаменлени толусу бла берген Мурат бланы тенги Василь Баскаев болдула. Къалганлары къайтдыла.

1940-чы джыл октябрны 20-да РВПУ-да окъуу джыл башланды. Мурат биринчи батальонну биринчи пулемёт

ротасына тюшеди. Батальонну тамадасы Артуров деген подполковник эди. Училищеники уа полковник Чистяков. Ол орта бойлу, окъууу, билими болгъан, аскер джорукъланы кемсиз суйген, аскер формасы юсюне ариу джарашхан, келбетли, къатангы адамды.

Училище Латыш республиканы ара шахарында-Ригада орналыбды. Хар заты иги, алапат. Аны бошаб чыкъгъанла офицерле боллукъдула. Иги окъугъанла лейтенантла, къарыусузуракъ окъугъанла уа — кичи лейтенантла боллукъдула.

Мурат окъуууна, болумуна къууанады, алай болса да, атасына, анасына билдирмей училищеге киргенине бир аз сагъышлы болады, джюреги къыйналады. Разылыкъ излейди. Олсагъатдан огъунакъл олтуруб, бир джугъун да джашырмай, болумуча джарашдырыб, письмо джазады.

«Багъалы атам, анам!

Сизге джукъл билдирмей училищеге киргеним ючюн, кечмеклик тилейме. Тенглеримден айырылалмадым, Училищеге 12 адамдан мени бла Баскаев Василни (бизни бла хоншу тегей элденди) алгъандыла. Экибиз да бир аскер бѐлекдебиз. Бир бирибизни къарнашла киби кѐребиз. Эки джылдан училищеден офицерле болуб чыгъарыкъбыз.

Сизге иш этиб Василь бла бирге алдыргъан суратымы ийеме. Заман заманы бла письмола джаза турлукъма. Сау, эсен кѐрюшейик! Сизни джашыгъыз Мурат.

1940 дж., ноябрны 3».

Ыйых кюн, бош сагъатларында, Мурат училищени Ленинчи комнатасына келеди.

Журналла салыныб тургъан бир столгъа барыб, аланы ичинден «Огонек» журналны алады. Еретинлей къарай барыб, бир бош столну джанына олтурады.

«Люданы биринчи юйюне киргенимде, ма быллай журнал бла булджутхан эди ол мени», деб журналны тансыкълай, Люданы кѐзюне кѐргюзтдю. Аны биргесине олтуруб тургъанча болду Мурат...

Мурат бу болумда тургъанлай Василь кириб келеди.

— Мурат, мен сени излеб айланама!

— Не болгъанды, нек излейсе? — деб къайгъылы сорду Мурат.

— Пятигорскеден сени атынг бла эки письмо келгенди. Ала мени хурджунумдадыла. Тебсемесенг, берлик

тюлме,— деб письмоланы джан хурджунундан чыгъарыб кѳргюздю.

Письмоланы алай кѳргенинде, Мурат секириб къобуб, Василни къучакълады, алгъышлады.

— Вася, дорогой! Былайда таууш этерге болмайды. Сен аны бек ариу билесе. Къой, бери бер письмоланы!

— Огъай, берлик тюлме, тебсе!

— Да, сен айтхан болсун! — деб, Мурат, стемейге баргъан маталлы этди...

— Кел, энди ол письмоланы да бир окъуюкъ,— деб Мурат письмоланы алыб, бир бири ызындан рахат, дамлы окъуду. Бир кесекден,— Василь, къалай кѳресе? — деб сорду.

— Да, къалай кѳреме-бек аламат, сейир письмоладыла. Джокъду джукъ айтыу!..

* * *

Училищеде аскер окъуу, къуллукъ этиу бек иги барады. Округну тактика юрениулеринде лыжа кроссларында, дагъыда аны кибиб башха аскерлик эришулеринде училище биринчи орунланы ала тургъанды.

Мурат училищеде окъугъанлы экинчи джыл барады.

Джашау рахатлыкъ джолунда барады. Заман заманы бла курсантла шахаргъа чыгъаргъа бошлукъ къагъытчыкъла да аладыла.

Бир кюн, эсде-бусда да болмай тургъанлай, бютеу училищени контингенти сафха турады. Училищени тамасы сафны аллына чыгъыб:

— Багъалы курсантла, командирле, устазла, бютеу училищени къуллукъчулары!

Латвияда Совет власть 1940-чы джыл июлну 21-де салыннганды. Андан бери юч-тѳрт ай кетди.

Совет власть Латвияда биринчи атламланы эте айланнган заманда башхаракъ окъугъан, джашагъан да этдик. Энди, мындан ары ол тукъум болум келишмейди. Биз барыбыз да бирге, бир юйдегича болургъа керек-биз! Ол сеbebден, училищеде батальонларыбыз бир бирлерине къошулургъа, интернационализмни джолунда, бир бѳлекча барыргъа керекди. Батальонланы командирлери! Бу мен айтхан затланы 2—3 кюнню ичинде этиб, меннге билдиригиз! Джолдашла, ангыламай, сорлугъу болгъан бармыды? — деб полковник сафха къарады.

— Дж-о-къ-ду! — деб джууаб берилди. Аны ызындан

«ура-ура-ура!» деб, курсантла разылыкъларын билдирдиле.

Аны бла джыйылыу бошалды.

* * *

Бизникиле бла латышланы бир бирлерине къошулгъан кюнлери туура керти байрамча болду.

Курсантла ол кюн окъумадыла. Бошлукъ къагъытчыкъла бла асламыракъ хазырландыла. Кеслери джарлыкъларына къарай, бошуракъ айландыла.

Курсантла бир бирлери бла джууугъуракъ, тенглик джюрютюрча, алгъындан эсе иги шагърейлендиле. Мындан ары ала бирге окъурча, къуллукъ этерча, джашарча болдула. Хар зат иги джарашхандан сора Чистяков джолдаш айтханча, училищени хар неси да айырылыб джарыды.

1941-чи джыл июнну 18-де эртденбла сагъат алтыда, бютеу лагеръ къууугъун халда сафланды.

Лагерни тамадасы сафны аллына чыгъыб:

— Багъалы курсантла!

Прибалтика округда аскер эришиуле барлыкъдыла. Ол кюрешиледе бизни училищези да болургъа керекди. Къачан боллугъу белгили тюлдо. Бююн, тамбла, бусагъатда боллукъ эсе да хапарыбыз джокъду. Ол себебден, заманында хар затыбызны хазыр этер ючюн, къыш мекамларыбызгъа, Ригагъа барыргъа керекбиз. Бююн сагъат 8-де джолгъа чыгъарыкъбыз. Къысха заманны ичинде Ригада болур ючюн, марш брасок этерге керекбиз. Бусагъатдан хар затыгъызны хазырлаб, джолгъа чыгъарча болугъуз! — деб лагерни тамадасы сафны чачды.

Айтылгъан заманнга бютеу лагерни составы джолгъа чыкъды. Марш брасок къыйын болса да, ары дери юрениб тургъан курсантла, алай уллу да къыйналмагъанлай, берилген заманларына келиб къыш мекамларына джарашдыла...

Училище юч кюн чакълы бирни окъумай, тохтаусуз къазауат джоругъуна хазырланыб кюрешди. Бютеу къазауатха керекли сауутларын хазырлады.

Училище юрениулени бардыра тургъан сагъатда, курсантланы ичинде тюрлю-тюрлю сёзле джюрюй эдиле. «Эшта, округда окъуу-мокъуу деген затла бош хапарла болурла». «Германия къоркъмай бизни бла къазауат ачалмаз». Ма быллай сёзле анда-мында чыгъадыла.

Алай болса да, керти болумну уа киши да билмейди. Тёртюнчю кюнюне, училищени хар неси да хазыр болду. Буйрукъ сакълагъандан сора, джукъ да къалмагъанды.

Хар зат хазыр болгъандан сора, Чистяков джолдашны буйругъу бла бютеу училищени составы залгъа джыйылды.

Бир эки минутдан къазауат башланнганыны юсюнден радио бла хапар берилди. Училищеде рахатлыкъ бузулду. Джашау, окъуу къазауат джолуна бурулдула.

Курсантланы хар бири душман бла кюреширге, ала-ны джерибизге кирмезлей этерге деб, кеслерин тыялмай, къазауатха барыргъа командирлеринден эркинлик излеб тебретиле. Ригагъа кече кюн атыла тургъан немецлени десантлары бла курсантла къанларын, жанларын да аямай кюрешедиле. Ертен кирик, кюрешуу жаннгандан джана, уллудан уллу бола барады... Душманны самолётлары къысха-къысха кёрюне, сахарны белгили джерлерин бомбалай, заран салгъанлай турадыла.

Узакъда болса да, тоб атылгъан тауушла да эшитиле, джууукъдан джууукъ келе тебрегендиле.

Шахар ичинде кеслерин билдирмей, бугъунуб тургъан алгъыннгы капиталистле, контрреволюционерле анда-мында чыгъа, артыкъсыз да, хауа джанындан къуугъун болгъан заманлада, герман аскерлеге джол усталыкъ этедиле, белгили, керекли объектлени кюйдюрюрге, чачаргъа болушадыла, совет властха къаршчылыкъ этиб, кеслерини капиталист джорукъларын къайтарыргъа кюрешедиле.

Бу тукъум кюрешуледе, курсантланы атлары айтылып ююн а къалмагъанды. Деуле кирик, джау аскер бла кюрешиб, иги уллу ёхтемлик этиб тургъандыла. Керти джигитлик бла кеслерини атларын айтдыргъан курсантла да кёб болгъандыла. Бир къауумланы атлары уллу саугъала бла да айтылгъандыла.

Ма бу айтылгъан затланы, Муратны бир джигитлиги бла белгилейик.

Ригада кюрешуу уллу бара тургъан сагъатда, Муратны къарауул тамада этиб, бир белгили джерге иеди. Къарауулну постлары бир 4-5 джерде боладыла.

Киши да джукъ билмей тургъанлай, сагъат 17-де уруш къуугъун болады. Училище аякъ юсюне турады, къарауул ёседи, хар затха эс бёлюнеди. Къарауулдан

узакъ болмагъан беш этажлы бир юнню чардагъындан бир-эки кере ракета атылады.

Мурат аны кѳргенлей, эрлай, къарауулдан беш курсантны алыб, ол беш этажлы юнню чардагъына чыгъады. Чардакъгъа чыкъгъаны бла уруш къуугъунну тохтагъаны тенг болду. Чардакъны тинте къарай барсала, бугъунуб тургъан бир кишини эслейдиле.

Аны кѳргенлей:

— Къолларынгы ёрге тут! — деб Мурат ачы къычырды. Ол адам, асыры къоркъгъандан, тели малча, тѳгерегине къарай, къолларын ёрге кѳлтюрдю.

Тинтиб къарагъанларында, аны джан хурджунларындан бир пистолет, бир ракетница, патронла, дагъыда къазауат джоругъуна керекли талай зат чыгъардыла.

— Сен былайда не этесе?

— Къоркъуб, бугъунуб турама.

— Ол сигналланы кимге бере эдинг?

Джууаб бермей тынгылайды аманлыкъчы.

— Бу ракетницаны нек алыб айланаса? Сен атмагъан эсенг, сени тѳгерегинге атылыб тургъан гильзала недиле?

Тынгылайды, джууаб этмейди...

Мурат андан ары соруула бериб кюрешмейди. Аны ким болгъанын билиб, къолларын артына байлаб, училищени штабына сюрюб келеди.

Ол адам немецлени бир белгили шпионлары болгъаны ачыкъланады. Бу джигитлиги ючюн училищени приказы бла Мурат саугъаланды, анга уллу бюсюреу этилди. Алай бла башланыб, кюрешиуню арты керти къазауатха бурулду. Къазауатны кереклисича бардыры ючюн, душманны адамыча къагъар ючюн, Прибалтика аскер округну буйругъу бла шахарны къояргъа, андан кетерге керек болду. 1941 джыл июлну 25-де училище Риганы кююб чыкъды.

* * *

Толу аскер хазырлыкъда училище джолун Псков шехаргъа салды. 28-чи июлда шахарны кыйыр сюреминде бир къалын чегет ичинде тюшдю. Алайда, хар несин да джарашдырыб, окъурча, оборонаны тутарча болду. Былайда да аламатлыкъ джокъ эди. Немецлени самолетлары шахарны башын аулаб, джер джерине бомбаланы тохтаусуз бюрке, заран сала айлана эдиле.

29-чу июлда бир табыракъ, къалын чегетни ичинде училище сафланады. Училищени тамадасы Чистяков джолдаш сафны аллына чыгъыб:

— Багъалы курсантла!

Кёресиз, болум къыйынды. Бизни джерибизде къазауат барады. Джуртубузну иги сакълар ючюн, солдатлагъа аскер джоругъу бла башчылыкъ этер ючюн, къралыбызгъа офицерле, командирле керекдиле. Бизни партия бизни бютеу къралны миллетин, бютеу аскер ючюн Ата джурт къазауатха чакъырады. Барыбыз да бир адамча ёрге турургъа керекбиз. Джауну джуртубуздан къыстаргъа чакъырылабыз барыбыз да. Ол себебден, бизни училище, ма бу болумда, 48 курсантны училищени алгъаракъ бошатдырыб, лейтенантла этиб иеди. Бюгюн бизни училищени бошаб чыкгъанла душман бла деуле кибик сермешгендиле. Джигитлик этгендиле. Аланы бир талайы аскер округда белгиленгендиле. Техкаев Харитон, Новиков Иван, Эменлиев Мурат, Предкль Федор, Ивлев Николай, Баскаев Василий д. а. к. бир талайы.

Мен сиз барыгъыз да бу къазауатда керти джигитлик этерсиз деб, умут этеме. Къазауат да бошалыб, уллу хорламла бла, биз барыбыз да сау-саламат, училищеде туберча болайыкъ. Сизге, бизге да ашхы джол!,— деб училищени бошагъанланы кимни къайры барлыкъларыны тизимини окъутурду.

Мурат иги окъуу, билим да алыб, 1941-чи джыл июлну 29-да РВПУ-ну бошаб, лейтенант болуб чыкъды. Училищени бошагъандан башлаб, керти къазауат джоругъуна кёчдю. Кёб тюрлю аскер бёлеклеге командирлик эте, джаным-къанын да аямай душман бла къазауат бардырады. Училищени бошагъандан сора, командование Муратны 145-чи бир запасной полкга взводу командири этиб иеди.

Эки — юч айны ичине, Муратны солдатлары кичи командирле болуб, къазауатха барыргъа керек бола эдиле. Ол себебден Мурат училищеде окъугъаныча, солдатларын окъутургъа, къазауат джоругъуна юретирге, къарыуун ючюн да салыб кюрешеди.

Бир кюн, полкну командири Мурат бла юч офицерни кесине чакъырыб, былай буйрукъ берди:

— Биз бусагъатда бир батальонну къазауатха иерге, хазыр этиб турабыз. Аны Чудово шахаргъа элтиб, кадрланы отделине бериб, мычымай ызыгъызгъа къайтыб

келирге керекбиз. Батальонну хар неси да хазырды, джарашыбды. Тамбла, эртден сагъат бешде, кесигиз бир эшелон болуб кетериксиз! Тамадагъыз Эменлиев джолдашды. Ангыладыгъызмы, сорууугъуз бармыды?

— Джокъду, — деб джууаб этдиле аскерчиле.

— Алай эсе, бёлеклеригизге барыгъыз, джолгъа хазыр болугъуз! — деб, полковник полкнун штабына кетиб къалды.

Буйрукъгъа кёре, заманында Чудово шахаргъа батальонну Муратны башчылыгъы бла алыб келдиле. Батальонну аллыкъ адам запас полкда айтханларыча этмеди. Ленинград фронтну кадрларыны отделини тамадасы бла сёлешиб, батальонну офицерлери бла кесинде тыйыб къойду.

1941-чи джылны 22-чи сентябрында 54-чю армияны управлениесини начальниги генерал майор Уткин джолдашны буйругъу бла Мурат 103-чю ОБОСС-да командир рота болду. Батальонну тамадасы уа, Мурат аз шагърей болгъан, Дамич деб, бир капитан джолдаш эди. Къысха заманны ичине Мурат капитан бла иги шагърей болуб, къуллугъун 1-2-чи Волховстройда бардырады.

Мурат ишин иги бардыргъаны себебден, бир талай замандан сора, 1942-чи джыл, 28 февралда Ленинград фронтну 54-чю армиясыны буйругъу бла лейтенантдан тамада лейтенантха кёчюрюледи.

Мурат ротасы бла Ленинград фронтда къазауатны эм кючлю бара тургъан джерлеринде аскер бёлеклени сауут-саба джаны бла заманында табдырыб, аскерчилени разы этеди.

Бу тукъум болумда, Мурат кёб кере, тюрюлю къыйынлыкълагъа тюшер ючюн да къалмагъанды. Кючден-бутдан душманны отундан чыкыгъан кёзюулери да болгъанды. Алай болса да, Мурат заманында берилген буйрукъланы толтургъанлай тургъанды. Муратны сыйы айырылыб, джигитлик, тирилик этген солдатлары, офицерлери да болгъандыла. Ала бары да, заманында буйрукъ бла белгиленгендиле.

* * *

Бир кюн батальонну командири капитан Дамич джолдаш Муратны кесине чакъырыб, былай буйрукъ берди:

— Джолдаш тамада лейтенант, тамбла эртден сагъат бешде командованиени буйругъу бла биз Волхов

шахарны сууну ол джанына ётерге керекбиз. Тихвин сахарны бош этерге болушурукъбуз. Сени борчунг, биз Волхов кёпюрню юсю бла ётгюнчюннге дери, бизге болушургъа керексе. Керек болса, джау къыйынлыкъдан бизни сакълагъан, къоруулагъан да этериксе. Немча самолетланы анда-мында айлана тургъанларын кёре болурса. Ала бизни бомбаландырыргъа тебregenдиле. Волховгъа джау десантла тюшюб къалыргъа боллукъдула. Хар затха эс бёле тур! Биз барыбыз ары ётюб бошагъандан сора, сениге мешинала джиберирме. Сен бизни ызыбыздан ротанг бла джетерсе! Ангыладынгмы?

— Джолдаш капитан, бек ариу ангыладым!

— Алай эсе, хар затынгы хазыр эт! — деб, капитан батальону бла кетиб къалды.

Джау самолетла Волховну башында анда-мында кёрюне айланадыла. Бир бирде уа биринчи Волховстройгъа узакъдан тоб снарядла да келиб тюшедиле. Ма ол болумда бизни батальонубуз Волховстройну кёпюрюнден ётюб тебреди. Эм артында эки машина бла солдатла кёпюрден ётдюле. Ала ётер-ётмез, джау самолетла кёпюрге бомбаланы сызгъыртыб тебретиле. Кёпюр бир кесекни ичине чачыу-къучуу болуб, анда-мында джонгурчхалача темир кесекле тегерекге чачылыб, таууш этиб, акъырын, рахат бара тургъан Волхов сууна тюшюб, джутулуб кетдиле. Кёпюрню ышаны да къалмады.

Мурат ротасы бла батальондан юзюлдю. Волхов судан ётерча болмады. Биринчи Волховстройда къалтыб кетди. Олсагъатдан огъунакъ Мурат, заманын бош ниймей, сахарны къышыры сюремде, сансыз, адам ишекли болмазлай, душманны отуна тюшмезча, ышыгъыракъ бир джерге, ротасын джыйыб, оноулашды. Хар кимге да, болумуча айтыб ангылатды.

Джау аскерни алджатыр ючюн, Мурат сахарны бир бёлек уллу къоруулагъанча кёргюзтеди. Хар несин да къазауат джоругъуна салады. Шахаргъа душманны ий-мезге, сакъларгъа деб, бютеу ротасы бла, ант борчлукъ алады.

Шахарны биринчи кюнюнде белгили уллу зат болмады. Кёкде, джерде да болум шошуракъ ашырылды.

Экинчи кюнюнде болум башха тюрлю болду. Эртден сагъат алтыда, иги кёк мийикде «Рама» деген джау самолет гылын къуш кибик сахарны башында, тегерек айлана келиб, башха джол алыб кетди. Аны ызындан кёб турмайын бир талай самолет келиб, сахарны вокза-

лын, кёгде экишер-экишер айланыб, бомбалаб кетдиле. Вокзал чачуу-къучуу болду. Вокзалдан джукъ къалмагъанча болду. Аланы ызларындан джау снарядла къысха-къысха атылыб, шахарны къыйырын чанчакълай, заран сала тебретиле.

Бир талай замандан сора, немча къычырыкъ тауушла келе, ротагъа эшитиле тебретиле.

Муратны ротасы джити, таукел аллына къарагъанлай турады. Солдатла буйрукъну сакълайдыла.

Кёб да турмай, батальон чакълы бир джау аскер аллына ура, чабыуулгъа чыгъады. Ёрге къоба, джыгъыла, чаба-джорта, абын-сюрюн эте, автоматладан атханлары да тыймагъанлай, бёгеклешиб келетиле.

Рота сакълайды. Джууукъ келмеге къояды. Джолну джартысын келе болурла деген сагъатда, ротаны эки джанындан эки «Максим» пулемёт тохтаусуз, биргелей джау аскерге узун очередь бердиле. Чалкъы бла чалыб, биченликни хансларын аудургъанча, солдатла аууб, дюрюлюк болдула. Ол джатханланы ызларындан башха солдатла къобдула, ала да биринчилеча алгъа урдула. Была да аладан онглу болмадыла. Ючюнчю кере джангырылды. Къычырыкъ сыйыт этиб алларына силкинирге кюрешдиле. Ала алай эте тургъанлай, Муратны ротасындан бютеу сауутлары сёлешдиле. Джау аскерге окъ джангур джаудурду.

Душман ёрге къобмады. Лобанлача солдатлары джерге кирирге, бугъунургъа кюрешдиле.

Бир бирлерин сынагъанча, атыу, чабыуул бир кёзюге дегенча тохтады. Ючюнчю кюню башланды. Керти, ётюрюк эсе да, чабыуул тохтагъанча кёрюнеди. Окъ, тоб тауушла да тохтадыла. Узакъда джууукъда да джукъ эшитилмейди. Немецлени сёлешген тауушлары да тохтады. Адам ишекли болурча болду.

Мурат: «Арабин, биз джукъ билмей тургъанлай, чабыуул башха джерге кече айлана болурму?» — деб, ичинден оноулаша, душман таба эс бёлюб къарады... Джукъ эслемеди. Сагъыш эте келиб, разведкагъа бир талай адамны ийди.

Разведка иги кесек айланыб, ингир кеч эте, сау-салат ызына къайтды. Бир кесекден командир ротагъа, разведканы командири сержант Сережа ма былай айтыб белгиледи:

— Джолдаш командир рота, сизни буйругъугъузну толусу бла толтурдукъ! Немце бизни къайгъылы тюл-

дюле. Не эсе да, къалабалыкъ халда, ызларына къачыб барадыла. Бизни таба чабарча кёрюнмейдиле. Бек кючлю юркгенча кёрюнедиле. Чабыуулда немец бир взвод чакълы бирни кьойгъанча кёрюнеди,— деди да сир къатды.

— Аперим, Сережа! Иги хапар айтдынг. Бар, бир кесек солу! — деб ротаны командири Сережаны бош этди.

* * *

Арадан бир талай кюн кетгенден сора болум ачыкъланды. Немецлени командованиелери экинчи кере Ленинградны кьуршоулааргъа умут этиб, кючюн бегитирге тебрегенин Совет Командование заманында сезиб, контрастступлениеге чыгъады. Совет аскер 12-чи ноябрдан 30-чу декабргъа дери Тихвинде уллу операцияны бардырды.

Немецлени командованиелери, Тихвинни кьолундан иймеж ючюн, Волховдан, дагъыда аны киби башха джерлеринден аскерлерин алыб, къарыу-кюч берир ючюн, Тихвинде бара тургъан операциягъа иеди. Алай болгъанлыкъгъа, операцияны тыялмайды. Совет аскерле джауну узакъгъа атадыла. 1941-чи джылны декабырында Тихвин шахарны азат этедиле.

Мурат, башында айтылгъаныча, ма бу болумда, Волховха чабхан джау аскер бла салышады. Джауну Волховха иймей ызына ачы ыхдырады. Экинчи джау ёрге кьобмазча болады. Джаралыларын, ёлюклерин да бирер джерде атыб, чабхан джерлеринден тас болуб, Тихвин джанына кетедиле.

Волхов шахар, джау бомбала бла, снарядла бла чанчакъланды эсе да, шахарны орта джаны, джашаугъа керекли джерлери сакъланганды.

Шахаргъа кирген адам, уллу джукъ ангыламазгъа боллукъду. Хар заты орнунда тургъанча кёрюнеди.

Шахар бош болгъандан сора, бугъунуб тургъан шахарчыла ызларына къайта тебретдиле. Бир талай кюнден шахарны джюреги ура, джашау бере тебрети. Мурат да батальону бла байлам излерге, тамбла джолгъа чыгъаргъа, кеси кеси бла оноулашды.

Мурат иги арыгъан да этиб, бир кесек солур мурат бла, кесини штабына келиб, тапчан маталлы бирге таяныб, Люданы эсине тюшюреди.

Людагъа асыры тансыкъ болгъандан, сакъланыб

тургъан бир талай письмосун сумкасындан чыгъарыб, жангыдан бирер, экишер кере окъуйду, аны суратына къарайды.

Сагъыш эте келиб, Мурат кеси да джукъугъа киреди. Тюшюнде «тейри» эшик ачылгъанча болуб, Кавказ таула кёрюндюле. Пятигорскени паркында, хаманда олтуруучу скамейкаларында олтуруб, ушакъ эте тургъанча болады.

Бир кесекден, не эсе да бир таууш къулагъына келиб, Мурат илгениб уянады. Сескекдениб, тегерегине къарайды. Къараса уа орденареци ёрге сюелиб турады. Ротаны командири гузабаракъ:

— Не керекди, не болгъанды? — деб сорады.

— Джолдаш ротаны командири, батальон ызына къайтханды. Сизни капитан Демич чакъырады.

— Ашхы, бусагъат барайым, — деб, орденарецин башына бош этди.

Бир кесекден Мурат батальонну командирине келиб:

— Джолдаш капитан, сау келигиз! — деб тансыкълыгъын билдирди.

— Сау болугъуз! Тамада лейтенант, не болдугъуз, къалайды болумугъуз? — деб, капитан ротаны саулугъун-эсенлигин сорду.

Мурат артындан аллына дери джарашдырыб капитаннга хапар айтды.

— Ашхы, тамада лейтенант, — деб, капитан да батальонну болумун айтды.

Батальонда иги кесек офицер, солдат ёлгендиле. Муратны бир талай суйген тенглери къайтмайын къалгъандыла. Джаралыла да кёб болгъандыла.

Аскер тенгле Муратны кёзлерине кёрюндюле, джюреги бек къыйналды. Алай а, не этгин, къазауат-къазауатды, ол кесини ишин этмей къоймайды.

Батальон жангыдан къуралыча болду. Бир ыйыкъны ичине батальон толады, эски орнуна келеди, хар неси алгъын болумуча болады. 1—2-чи Волховстройда батальон ишлеб башлайды. Чабыууллада, оборонада кеслерин кёргюзтгенлени командование белгилейди; орденле, медалла бла саугъалайды. Мурат да аланы ичлеринде болады.

Муратны аты иги джаны бла чыкъгъанлыкъгъа, ОБОСС-да къуллугъун уллу джаратмайды. Къазауатны алчылыкъ джолуна чыгъаргъа излеб, Мурат кесини

тамадасына бир талай кере заявление бергенди. Огъай этиле келиб, арт заявляениесин къабыл кѳреди.

54-чю Армияны кадрларыны отдели аны 122-чи бригадагъа ротаны командири этиб иеди. Ротаны алгъанлай огъунакъ, хар неси бла да шагърей болуб, Мурат чабыуулгъа хазыр болады. Буйрукъну сакълайды.

1942-чи джыл 12-чи февралда анга Ленинград фронтда Погостье деген станциягъа чабаргъа буйрукъ бериледи.

Погостье деген станциягъа чабарны аллы бла бригаданы экинчи батальонуну командири роталарыны командирлерин кесине чакъырыб:

— Багъалы аскерчи тенглерим!

Бююн комбригден буйрукъ алыннганды. Бизни батальонубуз, кече сагъат экиде Погостьеге чабарыкъды. Кече чабыуул этмеклик бек къыйынды. Аны толтуруу ююн уллу акъыл бѳлюрге, барыр джеринге джангылмай тюз бара билирге керекди. Хар командир рота кесини болумун, къарыуун, буйрукъ бла берилген борчун иги биледи.

Чабыуулгъа чыкъгъан сагъатда онг, сол джанларыгъызыны унутмагъыз. Болушур заманда хоншулагъа болуша, аллына ура барыргъа керексиз! Погостьеге дери, бизни разведкабызыны айтханына кѳре, аллыбызда, ол чегет джолну джанында джауну взвод чакълы бири бетджанланыб турады. Къар бла бетджанлары джабылыбды, белгисизди. Чегет джолундан чыкъсанг, тюз джер ачылады. Ол тюз джерни, ортасында эки къар тѳбе кѳрлюксе. Аланы тюрлеринде 2—3 танка болур деб кѳлюбюзге келеди. Ала да белгисиздиле, болум адам ишек болмазчады. Биз аланы барысын да, джау билмей тургъанлай, кече къарангы бла алыб къояргъа керекбиз!

Бизни резервизде бир полковой тоб, беш танка бардыла. Ала бугъунуб, къараб туралла. Керек болгъанлай, чегет джолну бир джанындан чыгъарыкъдыла.

Чабыуулда ауурлукъ Эменлиев джолдашха тиерикди. Аны ротасыны джолу джау бетджанлагъа чыгъады. Тѳбеле уа батальонну ортасына тюшедиле... Аланы къоратыу экинчи ротагъа тюшеди. Къалгъан ротала уа, темир джолгъа джууукълашыб, бетджанланыргъа керекдиле. Погостьени тамбла эртден сагъат 11-ге алыргъа керекбиз!

Бу мен айтханланы ангыладыгъызмы?

— Бек ариу ангыладыкъ,— деб, командирле бары бирден джууаб бердиле.

— Алай эсе, игиди, барыгъыз бёлеклеригизге, бу мен айтханланы солдатлагъа билдиригиз. Сигналны сакълагъыз! — деб, капитан кетди.

Заман джууукъдан джууукъ келе, экинчи сагъат башланды.

Бёлекле кымылдадыла.

Солдатла алларында тѳбелеге, урулагъа тюбей, чыгъа, тюше, чаба, джорта, джыгъыла, къоба ёхтем барадыла алларына. 500—600 метр чакълы бирни барыб, тауушсуз шыбыртсыз тохтайдыла чегет джолну кыйырында. Мурат, тѳгерегин сынчыкълай, къар бла джашырылады. Бир кесекден сигнал болады. Рота атакагъа атады кесин. Джауну бетджаны ачылды. Джукъу басыб, сууукъдан гыз-гыз эте тургъан немецле къаршчылыкъ эталмадыла. Бир кесекни ичине, хоншу белеклени да болушлугъу бла, Муратны ротасы джауну бетджанланыб тургъан взвод чакълы бир белегин ууатыб, аллына чыкъды.

Мурат ротасы бла бетджанланды, аллына барырай болду. Танг аллы келди, хар зат джарый, кѳрюне тебреди.

Чабыуул тохтамагъанды. Барады аллына. Солдатла джолда къаргъа бата, къоба иги кесек джолну къоратдыла. Ротала бир джорукъда тенглешдиле. Танкалары да чегет джолунда аллына урурча, хазырлыкъ болумгъа кѳчдюле.

Ол тюзде батальон аллына уруб барады. Таркъ деб, атылгъан бир шкок таууш да эшитилмейди. Чот отсуз чабыуул болгъанча болду. Атаканы чегине чыгъыб, бёлеклени командирлери сигналны сакълайдыла.

Мурат сейирсиниб: «От джау джанындан джанмай тургъанына бир къара»,— деб сагъышлы тургъанлай, атакагъа сигнал болду. «Ура-ура-ура!» — деб, экинчи рота Муратны болушлугъу бла тебеле таба мыллыгын атды.

Бир кесекден тѳбеле ичинден юч танка чыкъды. Тобун, пулеметун да ол ачыкъ джерге бурду. Кѳкден джангур джаугъанча болду. Джау аскер «джууаб» берирча болалмады. Къар бла джашырылыб тохтадыла. Елгенле, джаралыла кѳб болдула. Алай болса да, бу болумну батальонну танкалары кѳргенлей, бир-бири ызындан чегет джолдан чыгъыб, джау танкала бла ёшюнлешдиле. Ол джангыз тоб да отун ачды. Бир кесекни ичине джау

танкала кършоуландыла, кюйдюле, джандыла. Ит кемирген сюеклеча ары-бери чачылыб, темир кесеклери тютюнлей эдиле.

Погостъеге джол ачылды. Бир кесекден Погостъеге баргъан темир джолда батальон бетджанланды. Танкала алгъа чыкъдыла. Аланы ызларындан джаяу аскер. Окъ да, тоб да джауады. Батальонну кючу Погостъеге бурулду. Чот кѣб бармады. Джаугъа бетджанлыкъ этген юйлери кюйдюле, окулдула, джер бла тенг болдула. Немецле, Погостъени кююб, ызларына кетдиле.

Батальон уллу уралыкъ бла Погостъени кюлуна алды. Станцияны оборонагъа бурду. Тѣгерегин кереклисича бетджагландырды.

Бу хорламны хапары комдивге джетди. Айырылыб джигитлик этген офицерле, солдатла-медалла, орденле бла саугъаланырлай болдула.

Погостъе алыныб бошагъандан сора, комбат джаралы кѣауумлагъа сый бериб, кърал саугъа аллыкъланы да кеслерине айтыб, татлы, ариу халда эвогоспиталлагъа кетерча этди, Мурат да аланы ичлеринде болуб.

Комбат джолдаш Муратны ротасындан айырылгъанына джюреги кыйналгъанын билиб, Муратны кѣатына келиб:

— Багъалы джигит, Мурат, бек сау бол, бу чабыулда тулпар кибик душман бла кюрешдинг. Сени джигитлигинг комдивге белгили болгъанды. Кѣб турмай, орден бла саугъаланныкъса. Сени ротангда да бир беш адамынгы кърал саугъала бла атлары айтыллыкъды. Билеме ротангдан айырылыргъа суймегенинги. Алай да болады, кѣайгъырмаз, сау болгъанлайынга ызынга кѣайтыб кел. Сакълаб турлукъбуз! Энди иги джолгъа,— деб, капитан тура келиб, кѣлю бла кѣучакълаб, онг кюлу бла сыртындан кѣагъа, Муратха кѣарай-кѣарай, кѣуллугъуна кетиб кѣалды.

Ленинград фронтда Погостъе станцияны чабыуулунда биринчи кере, 1942-чи джылны 12 февралында Мурат онг кюлундан ауур джаралы болуб, Пермь деген шахарны эвогоспиталына тюшеди.

Кѣзауат бара тургъанлыкъгъа, бу Мурат тюшген госпиталны джашауу, ашауу бузулмады. Хар неси да ариу, иги баргъанлай турады. Ауругъанла кѣаралыр, багъылыр керекли болмайдыла.

Госпиталда хар зат иги, алакат болгъанлыкъгъа,

Мурат госпиталгъа джарашалмайды. «Къазауатха», дегенлей турады.

Бир кюн, дохтурла ауругъанланы кёре, алагъа къарай келген сагъатларында, Мурат тамада дохтургъа бурулуб:

— Багъалы дохтур, мен иги болгъанма, госпиталдан чыгъаргъа керекме. Мени къазауатчы тенглерим сакълайдыла фронтда. Мен къазауатха барыргъа керекме! Къалайды меннге оноууугъуз? — деб, бет къаны тюрлене сорду.

— Багъалы ауругъан тенгибиз, къоркъма заман джетсе, биз айтырбыз, ашыкъма. Алкъын багъылыргъа керексе! — деб, дохтур башха ауругъанлагъа бурулуб, къарай кетди.

Мурат дохтурну джууабындан сора, алай дженгил ийилмезликлерин билиб, госпиталны джоругъуна бой сала, тилегин дохтурлагъа айтханлай турду.

Дохтурла ауругъанлагъа къараб бошагъандан сора, эсинден кетмей тургъан Людагъа письмо джазыб, эрлай почтагъа атды.

«Энди, мени насыбым болса, мен госпиталдан чыкъгъынчыннга дери, письмомо джууаб алырма. Кёбден бери андан хапарлы болмай турама...» деб, бир талай сагъышха кёчюб, атасы, анасы, эгечи, къарнашы,— барысы да бир бири ызындан, кёзюне кёрюндюле. Джюреги уллу къыйналды, алай болса да, кеси кесин баса, госпиталны арбазына чыгъыб, ары-бери айлана келиб, бир скамейкагъа олтуруб, сагъышларын соза тохтады...

Мурат сагъышларына къатышыб тургъанлай, аллы бла бир джаш тиширыу салам бере озады. Къуугъунлу адамча тегерегине къарай, сескеклене келиб, арбазны бир мюйюшюнде ол да бир скамейкагъа олтурады. Мурат «Арабин, кимге келген болур бу тиширыу» деб сагъыш эте тургъанлай, эки таякъ бла джюрюген бир джаралы арбазгъа чыкъды. Тегерегине къарай келиб, ол олтуруб тургъан тиширыуну кёргенинде, дженгил атлайма деб абына тебрегенлей, ол тиширыу джетиб аны тутду. Ала асыры бек тансыкъ болгъандан, селешалмай бир кесек турдула. Андан сора ала терен, суймеклик хапарлагъа кечдюле...

Мурат ол къыз бла джашны болумларын кёргенинде, Люда къатында олтуруб тургъанча болду. Тынгысыз, тегерегине къарай келиб, ёрге туруб палатасына кетиб къалды.

Мурат кёб да турмай Людадан письмо алды. Письмону ачыб бир талай кере окъуйду. Тансыкълыгъын письмо бла алады.

Ол кюн огъунакъ Мурат Люданы письмосуна джуаб джазыб иеди. Люданы письмосундан сора Муратны кёлю кёлтюрюледи. Аллында боллукъ затлагъа акъылын башха тюрю иеди.

Госпиталда Мурат юч ай чакълы бирни джатады. Джарасы сау болгъандан сора, 1942-чи джыл 20-чы майда госпиталдан чыгъады. Чыкъгъанлыкъгъа айтханыча Мурат кесини бригадасына тюшалмады.

Калинин фронтну 29-чу армиясыны 119-чу танкаларыны бригадасына Мурат танково-десантный ротаны командири болуб келеди...

Бригада Горький шахарны кыйыры сюремде, Кузино деген бир элде боллукъ чабыуулгъа хазырланады. Былайда бригада кёб турмайды. Бир кесек замандан сора, хар несин да хазыр этиб, уллу уруш бара тургъан Ржев къатына келиб. Бир уллу чегетге тюшеди. Бригада бир кесек солуун алгъандан сора, чабыуулгъа чыгъарча болду.

Калаушенкону, батальонну командирин, батальонда солдатла, офицерле бек суюдиле. Аны берген буйругъу, сёзю, ажымсыз, керекли заманына толгъанлай турадыла. Керек болса, аны ючюн джанларын берликдиле.

Мурат Ржевни къатында бек уллу джигитликле этеди. Тохтаусуз аллына уруб бара тургъанлай, 1942-чи джылны 13-чю августунда экинчи кере джаралы болуб эвогоспиталгъа тюшеди.

* * *

Эвогоспиталда Мурат джарасындан сау болуб, октябрны 2-де 1942-чи джылында госпиталдан чыгъады.

Бир талай адамны, Мурат да аланы ичинде болуб, буйрукъ бла КУКС-гъа (Курсы усовершенствования командного состава Калининского фронта) иедиле.

Мурат онгсунду онгсунмады эсе да, курслагъа джарашыб, окъуб башлады.

КУКС-да биринчи ротагъа тюшдю. Аны командири капитан Костюк, батальонну командири — майор Жуковский, аны политика джаны бла заместители — майор Гольберт болдула. Къазауат джолну сынагъан, кёрген ишлерин кючлю билген адамла кёрюне эдиле.

КУКС-да окъуу, юретиу керти къазауатны джоругъунда бара эди. Мизамы кючлю, хар заты устав бла айтыла, излене эди.

Мурат къысха заманны ичинде окъууунда айырмалы бола, атын айтдыра башлады.

Заман оза, кете барады. Мурат фронтчу тенглерине тансыкъ бола тебреди. Бир къауум тенглери бла письмола да джюрюйдюле. Бир кюн Мурат ма быллай бир письмо да алды.

«...Тов. Эменлиев, я вас поздравляю с правительственной наградой, орденом «Красное знамя», которым вы награждены Западным фронтом от 16-го октября 1942 г., приказ № 1143. В этом приказе награждены Калаушенко, Шевченко, но они пали смертью храбрых. Сам я легко ранен, но не вышел из боя. Теперь чувствую себя хорошо. Стоим пока на отдыхе, около г. Москвы, куда и когда пойдем не знаю...»

До свидания. Заякин А. И.»

Ол кюн огъунакъ, ма бу письмону ызындан Мурат ма быллай бир извещение да алды.

Бир кесек замандан сора, Мурат Ржев тюбю чабыуулада этген джигитликлери КУКС-да да ачыкъландыла:

1. Августда 1942-чи джылында КПСС-гъа член болады.

2. «Къызыл байракъ» орден бла саугъаланады, (ноябрь 1942-чи джылында)

3. Июнда 1943-чю джылында, капитан чын бла КУКС-ну айырмалы бошайды.

КУКС-ну бошагъанына справка бериледи; Капитан чынны алыб, атычу батальонну командирине сайланды.

Бу тукъум болумла, Муратны къанатландырдыла. «Фронтха, фронтха, фронтха!» дегенлей турады. Алай болса да, Мурат айтханча, хар зат алай дженгил болуб къалмайды.

КУКС-ну тамадасы генерал-майор Воронцов джолдашны буйругъу бла Муратны тактикадан курсантланы окъутургъа тыядыла.

Бир-эки ай чакълы бирни КУКС-да ишлейди. Тактиканы иги окъутады. Сыйы келтюрюледи. Алай болса да, тезалмай экинчи кере КУКС-ну тамадасына тилеб,

«Фронтха ийигиз» деб, заявление береди. Бу джол а Муратны тилеги къабыл болады.

1943-чю джылны 25-чи октябрында Мурат фронтлукъ бёлеклеге тюшеди.

* * *

Мурат КУКС-дан сора, бир талай айны запас бёлеклеге тюше, алада къуллукъ эте келиб, 43-чю Армияны командуюшисини буйругъу бла Отдельный Армейский лыжный батальоннга командир болады.

Муратны батальону 43-чю армияны биринчи Прибалтийский фронтну командуюшисини генерал-лейтенант Голубев джолдашны резервасына тюшеди.

Бир кесек замандан сора, Муратны батальону 270-чи Демидовская стрелковая дивизиягъа бериледи. Дивизияны командири полковник Беляев джолдаш Муратны батальону бла кесини эркинлигине алады.

Муратны политика джаны бла заместители майор Кожевников джолдаш болады.

Батальонну болумуна кёре, хар неси да душман бла сермеширча хаъыр болгъанды.

Муратны бёлеги дивизиягъа джангы келгени себебли, Беляев джолдашны буйругъу бла чегетле ичи бир элге тюшеди. Эл картада уллу, белгили эллени бири, кертиси бла уа-бир талай юй. Ала да кючден-бутдан сакълангандыла. Эл кюйгенди, чачылгъанды. Андамьнда кюйген оджакъла кёрюне, кёб болмай бу элде къан тёгюлгенине, ала бары да шагъатлыкъ этгенча, ёрге сюелиб турадыла...

Витебск тубюнде чабыуулгъа хазырланьргъа, солургъа берилген 4—5 кюнню ичинде, Мурат ол элде, немецле къойгъан мурдарлыкъ ызланы сынар, кёрюр ючюн да къалмагъанды.

Немецле этген зорлукъланы, ала салгъан къыйынылыкъланы, джыртхыч джаныуарла да этерик тюлдюле.

1944-чю джыл дивизион газетни «Мурдарланы ызлары» деген корреспонденциясында былай джазылгъан эди:

«Бизни Ата джуртубузда немец джыртхычланы джаныуарлыкъ ишлери хар кюнден кюннге толу ачыкълана барады. Хар къайда да, немецни аягъы джетген джерде, ёлюмню ачы ызлары къаладыла.

26-чы январда джолдаш Эсенли улуну бёлегини ас-

керчилери фашист варварланы энтда бир джангы мурдарлык ишлери айгъакъладыла...

Ма джаш тиширыучукъну ёлюю. Аны алтын бетли чачы дарий джаулукъчукъ бла кысылыбды. Ёлюрюню аллы бла джоппучукъ джыйылгъанды. Къалай бир кыйналгъанына бет тюрсююнде, санларында кюлтюмлери шагъатлыкъ этедиле, аны медицина эмда, суд экспертизада белгилерикдиле...

Ма энтда башха ёлюк. Бу да кызчыкъды, гитчечик, сабийчик. Аны джумдурукъчукълары къаты кысылыб, «тохтагъыз, ит мурдарла, мени дертими сизге джетдирле!» дегенге ушайды. Эшитемисе, аскерчи, кыйынлыкъда ёлген кызчыкъ сени не затха чакъыргъанын? Кимди ол? Эл школну устазы, неда кесини халкъы ююн джан берген Зоя болурму? Кимди ол?!

Ким эсе да, немец джаныуарла ёлтюргендиле аны, ма ачыкъ, белгили зат. Аллай ёлюкле былайда кёбдюле, биз аланы ненча болгъанларын алкъын билликбиз. Джюзмюдюле андан да кёбмюдюле ала? Аланы хар бири, джолдаш, сени дерт къайтарлыкъынгы излейди.

Ат кыныны джурдан быланы дертлерин!... Ол мурдарды, джаллатды, сён а — дерт къайтарыучуса, сюдюсе, бизни ачыулу Ата джуртубузну уланыса»...

Муратны батальону тургъан элге, немецле «Военный городок» атагъан эдиле. Былайда немецле карательный отрядны тутхандыла. Аны кючю бла адам-адамгъа айтмазлыкъ, тюшде керсенг акъылынгдан чыгъарча тюрлю-тюрлю зорлукъланы, джаныуарлыкъ ишлени бардырыб тургъандыла...

* * *

1944-чю джылны 9-чу февралында эртден сагъат тертде Витебск тюбюнде чабыуул башланды.

Кесин тыялмай тургъан Муратны батальону садакъ атылгъанча атылды. Кереклисича, аскер джоругъунда батальон берилген буйрукъну толтура, джел ургъанча, джангы тюшген терен февраль къарны боранлатыб, уруб барады аллына. Ингир алада Мурат немецлени обороналарын алады. Буйрукъ бла алайда бир кёзюуге дери бетджанланады.

Онг, сол хоншу бёлекле да, кими алгъа, кими артха Муратны батальону бла тенглешинедиле, ала да бетджанланадыла.

Арадан бир талай сагъат кетди. Кюн къарангъыга бурулду. Къар бир кесек жарытса да, кече къарангы болду. Кёкде жаннган окъла ары-бери джюзедиле. Пулеметла атылсала, аланы тегереклери жарыйды. Джана, джукълана тургъан джулдузлача кёрюнеди болум. Ракетала да заман-заманы бла тартадыла кёкде ариу сызланы, кёргюзтедиле керек джерни джолларын.

Бир кёзюуге дери тохтайды чабыуул...

Кёб да турмай танг жарыйды, хар зат кёрюне башлайды.

Немецле бу болумну сакълаб тургъанча, танг аласы бла, сагъат 4-5 — де Муратны батальону болгъан джанына контрнаступлениеге чыгъады. Бу болум бир талай кере къайтарылынады. Батальон кючюн аямай, бютеу огъун, тобун да, душман таба бурады. Джауну контрнаступлениясы тохтайды.

Муратны батальону табыракъ бетджанланады, кесин тыялмай аллына къарайды. Кёб да турмагъанлай буйрукъ болады. Бютеу белекле алгъа ура тебрειдиле. Аланы ичинден биягъы Муратны батальону айырылыб башлады.

Бу чабыуулну арты уллу сермешюуге бурулады. «Къан ичген немецледен дертибизни алайыкъ! Ол тиширыу ёлюк-леге берген сёзюбюзню толтурайыкъ!» — деб, Муратны солдатлары кычыра, кеслерин тыялмайын урадыла аллына.

Бу чабыуулда, Мурат онг имбашындан ауур жаралы болду, кёлю кетиб бир кесек заманны турду. Алай болса да эс джыяргъа кюрешди. Бир кесекден сагъайды. «Меннге не болгъанды? Аннушка, сен а къайдан чыкъдынг?», — деб кёлтюрюле, тегерегине къарады. Батальонундан айырылалмай, ангысын къазауат джоругъуна бурду. Ерге къобаргъа кюрешди. Атлайма деб, талай кере бир табсызла да джыгъылды.

Эменлиев джолдаш, джарасын сан этмей, батальонундан айрылыргъа унамагъанында, комдивге билдирдиле. Беляев джолдашны буйругъу бла Аннушка комбатны санпостха табдырды.

Ата джурт къазауатны арт джылларында, Мурат кеси сюйгенча болалмады. Аны жангы, эски джаралары саулугъун кемириб, къарыусуздан къарыусуз эте барадыла.

Мурат госпиталдан чыкыгъандан сора, кесини эски къазауат бѣлеклерини бирине барыргъа умут этеди. Алай болгъанлыкыгъа, ол айтханча болмайды. Аны, врачланы комиссиясы къараб, тылда мардаланган аскер къуллукъ этерча бегитдиле.

Мурат, саулугъу къарыусуз болгъанына, Людадан хапарсыз тургъанына джюреги бек уллу къыйналады. Людагъа письмо джазар ючюн къалмагъанды. Джууаб а келмейди. Нек? Андан а хапары джокъду. Къыйналады, кюрешеди, джукъ а эталмайды.

Джюрегин къайгы басса да, тюрлю-тюрлю тылны аскер бѣлеклеринде, алгынча тирилик, джигитлик эталмаса да, берилген ишин къарыууна кѣре толтургъанлай турады...

Урушну арт джылында Мурат Къыргъыз республиканы Фрунзе шахарыны пединстигудунда аскер кафедрасында тамада преподаватель болуб ишлеб тургъанды.

Ючюнчю кесеги

1946-чы джыл Мурат аскерден бошланыб, ызына къайтады. Хар несин да мамыр джашаугъа кѣчюре, кесини энчи джашаууна да эс бѣле, узакъ, терен сыналмагъан джоллагъа кире барады. Аны кечеси, кюню да Люда болады. Аны юсюнден кѣб тюрлю сагъышлагъа киреди. Кеси кеси бла сѣлешгенлей турады. Люда кѣзюне сурат болуб кѣрүнеди.

«Мен аны кермей тургъанлы 5—6 джыл, письмомаларыма да джууаб алмай тургъанлы 3—4 джыл болуб келеди. Кемсиз тансыкъ болгъанма, кѣрюрге излейме. Людагъа джукъ болгъан болурму?..»

«Огъай, огъай Людагъа джукъ да болмагъанды, Ол сауду, мени сакълаб турады»,— деб сагъышлы болады. Аны излер, табар къайгыгъа киреди.

Аскер кийимлерин да ауушдурмагъанлай, джолоучулукъ бираз къыйнады эсе да, Пягигорскеге келиб тюшеди.

Ол «Брестоль» деген къонакъ юйге тюшеди. Алайдан излеу башланады.

Люда бла биринчи шагърей болгъан, айланган джерлерине айлана келиб, Люданы алгын тургъан юйюне келеди. Мурат алгынча эшигин къагъады. «Энди ал-

гъынча Люда аллыма чыгъыб къалса, не этерме? Айхай, алай а болгъа эди»,— деб, экинчи кере эшикни къагъа тебренгенлей, эшик ачылады. Муккур, энишге ийилген, джити къарагъан кёзлери бла бир къарт эшикни ачады.

Мурат салам береди. Қъарт тюзелирге кюреше, бир джаны бла Муратны сынчакълай, къараргъа кюреше, салам ала:

— А, джаш, не керекди? — дейди.

— Кечигиз, алгъын бу юйде, мени джууукъ адамларым джашай эдиле, мен аланы кёрюрге келгенме...

— Эй, къарнашчыгъым, бу юйде кёб тюрлю адамла джашагъандыла, мени аладан хапарым джокъду.

Мурат бир кесек тынгылаб туруб:

— Наумова Людмила деб киши эшитген болурмедигиз? Анна Ивановна деб а? — деб сорады.

— Қъарнашчыгъым, эшитмегенме, хапарым да джокъду! Мен билген немецле шахарны алырларыны аллы бла бизникиле Пятигорскеден кёб адамны, къартланы, сабийлени, къарыусуз къауумланы башха джерлеге кёчюрген эдиле, ма бу юй да аланы ичинде болуб. Ала бла кетген болурламы сени адамларынг да?

— Да къайдам!

— Айыб этме, ала кимлеринг бола эдиле?

— Людмила мени суйген къызым эди.

— Келигиз, юйге, бу юй сизни таныш юйюгюздю, бир кесек олтуругъуз мени биргеме да. Бусагъатдан джашым, келиним да ишден келликдиле. Ала бир джукъ биле эселе уа, киригиз юйге!

— Бек сау болугъуз! Джукъ сезалмагъаным болса, сизге келирме. Сизни бла оноулашырма, сиз разы бола эсегиз, сизге келмей къалмам, болсунму?

— Бек разыма! Тартынган иш этмей, келиб къалыгъыз!

Муратны бу къартны сёзлери бир аз аязытды. Қъартха акъыл, эс бёле, Люда бла джорюучю джоллары бла кетиб барады.

Келе келиб Мурат «Цветникге» киреди. Кёб затланы кёзюне кёргюзте, тегерегине къарай келиб, Люда бла олтуруучу, эски скамейкаларына олтурады. «Былайда, къаллай ариу, татлы ушакъда этиучен эдим Люда бла. Джокъду энди къатымда. Қъайда болур, къайда табайым мен аны? Мени джаным сау болуб, мен аны табмай къоймам!» — деб кеси кеси бла ичинден ант этгенча селешеди Мурат.

«Цветникде» ариу хауа, джел урса, тереклери шууулдай, селешгенча, бир бирине ийиле, орталарында тегерекленген бир талай фонтан, аладан ерге ургъан суу шоркъалары, тегерек айланыб, аланы суу таууш этгенлери,— ала бары да Мурат бла селешгенча кёрюндюле, джюрегин шош эте, джашау тохтай билмегенин кёргюзтдюле, керекли джолну чертдиле. «Къоркъма, кесинги эсле, сен артыкъ тюлсе, сени кибик кёбле бардыла дуняда!» дегенча, «Цветникни» табигъат къудретлери Муратны иги сагъайтдыла.

Къонакъ юнню арбазында джаш адамла, гокка хансланы ырджы кыйырларында скамейкалада олтуруб, кюле-ойнай тургъанларын эследи. Ол сагъатдан Люда эсине тюшдю, кёзюне кёрюнгенча болду. Ахсынды. Бир кесек башын энишге ийиб, джюрегини ургъанына тынгылады...

Экинчи кюнюнде, эртденги сагъат 8-де, столда къурулуб тургъан сагъатны къонгураучугъу зынгыраб, къаты джукълаб тургъан Муратны уятды. Эки аягъын полгъа ийиб, ерге-энишге къолларын келтюре, орундукъда бир кесекни турду.

Ол эртден сагъат 10-да джолгъа чыгъады. Сау кюнню Люданы юсюнден сормагъан, кирмеген, тинтмеген джери къалмагъанча айланады. Кюйдю, учду,— бир джерде да джокъ дегенлей болады.

Ол ма бу халда, Пятигорскеде бир талай айны туруб, джукъ да сезалмай, ызына, ата-ана юйюне къайтды.

Ата, ана юйюнде да Мурат къууанчлы болалмайды. Къазауатны кыйынлыкъларында аны атасы, анасы, дагъыда бир талай эт адамлары, суйген тенглери ёледиле. Алгъынча оноулашыр адамы болмагъанча болады. Алай болса да, кеси кесин тирей, оноу эте, мамырлыкъ джашаугъа кече, джашай барады.

Джашауун сюзе, тинте, кеси болумуна акъыл бёле, ол керекли затланы тындырады. 1950-чы джылда устазыкъ институтну бошаб, историк болуб чыгъады. Институтну бошагъандан сора, Мурат кёб заманны школада, училищеледе устаз болуб ишлейди, совет партия къуулукълагъа да теджеледи.

* * *

Муратны джашауу, иши иги болса да, саулугъу алай иги болмайды. Эски къазауат джаралары, заман-

заман бла билдире, кыйнай башлайдыла. Кыйналса да, тѣзе, кишиге билдирмей айланады джолунда.

Бир кюн, эсде-бусда да болмай тургъанлай, Мурат, кеч эте, бети-къаны да тюрлениб келеди юйюне.

Юй бийчеси къараб аны кѣргенлей:

— Мурат, не болгъанды сеннге? Бетингде къанынг джокъду да! Аурубму къалдынг? — деб, аллына барыб къолтукъ тубюнден кириб, залда диваннга таяндырады. Джан джаулукъну кыйырын суу бла джибитиб мангылайын сылайды.

Бир кесекни тынгылай туруб, Мурат:

— Оллахий, бююн не эсе да аурудум. Ауругагъан, чанчамагъан бир джерим да джокъду. Кюйюб, бишиб бара турама,— деди.

— Кеси кесинге джаулукъ этгенча, ауруб тургъанлай, къалай ишлеб айланганса бююнлю? От ашаб айланган да этерик тюдю сенича, ауруб башлагъанлай, келиб къалсанг а юйге. Тоба-тоба, бу адамгъа бир къара, тюз айтаса, кюйюб, бишиб бара тураса. Къайда температурангы бир кѣрейим,— деб, термометрни Муратны къолтугъуна салады.

Бир кесекден термометрни алыб къарады.

— 38-да азды дебми тураса? — деб, керти температурасын эринден джашырыб, Кулистан айырылыб къайгыыланды. Джарашдырыб, Муратны орунга джатдырды. Бир кесекден терк болушлукъну да чакъырды.

Дохтур иги тинтиб къарагъандан сора, Муратха:

— Мурат Идрисович, температуранг уллуду. Больницада джатаргъа керексе, разымыса? — деди.

— Да сиз айтханча болсун, огъай демейме.

Ай чакълы бирни Мурат кесин больницада бакъдырады. Ауруундан сау болуб, больничный лист бла юйюне келеди. Дохтурну сынамы бла, бир кѣзюуге дери тынчайыргъа, джатаргъа керек болады...

* * *

Кулистан юй джумушун тындырыб бошагъандан сора, тазны ичин толтуруб тургъан суу кийимлерин джаяргъа деб арбазгъа чыгъады. Суу кийимлени къагъыб, согъуб, ариу джарашдырыб, ары-бери тартылыб тургъан джыджымлагъа тагъыб, ызына айланыб, юйню тыш эшигин ачаргъа тебрегенлей, юйню бир джанындан келбетли, юсю-башы да джарашыб, уллу кѣк кѣзлю, орта бойлу бир тиширыу Кулистанны къатында тохтаб:

— Кечигиз, милиция къалайда боллукъду? — деб сорду.

— Ма бу орам бла, аллыгъызгъа бир кесек барсагъыз, милиция тургъан юйге тюртюллюксюз.

— Бек сау болугъуз! — деб джолуна атлаб кетди.

Арадан бир-эки сагъат кетген болур эди, эшик къагъылды.

— Кулистан, бар эшикни бир ач! Дохтур келген болур!

— Бусагъат, — деб барыб эшикни ачыб, тышына къарады Кулистан.

Къараса аллайгъа къарасын, ол къёб болмай, милицияны соргъан тиширыу сюелиб тура!

— Не керекди? Тынгылайма!..

— Кечигиз, экинчи кере къыйнайма мен сизни. Бу юйдеми турады Эменлиев Мурат Идрисович?

— Тюз айтасыз, бу юйде турады. Не керек эди? Ол ауруйду. Джатыб турады. Былай сабыр болугъуз, кесине бир сораим, — деб, ол тиширыуу да эшикде къоюб, Кулистан Муратха кириб кетди.

Не эсе да онгсунмагъан халда:

— Мурат, ким эсе да бир тиширыу сени сорады, деди.

— Да юйге кирме къой! Джангы дохтурладан болур...

Кулистан бир кесекден ызына чыгъыб: «Киригиз!» — деб, ол тиширыуу Муратны отоууна ашырды.

— Кечигиз, мен сизни ауругъаныгъызны да билмей эдим, — деб, тиширыу джунчуяракъ болуб, Муратны къатында ёрге сюелиб, тансыкълыгъын алгъанча, кёзлерин анга джити ийиб тохтады.

— Олтуругъуз, — деб, Мурат орундукъну аллында шиндикни къолу бла кёргюзтдю.

— Сау болугъуз! — деб, тиширыу кёзлерин да Муратдан айыралмагъанлай, гитче чемоданчыгъын да къатына сала, олтурду.

Бир кесек къарай келиб:

— Кёб боламыды сиз ауругъанлы? Къалайды бусагъатда болумугъуз?

— Больницада иги кесек джатыб чыкъгъанма. Бусагъатда болумум аман тюлдю.

Айыб этмегиз, сиз кимсиз? Милиция бла мени нек излеб айланасыз? Не эсе да, мен сизни таныялмайма.

Мындан ары тиширыу тёзалмады. Бир кесекден ёрге туруб, Муратны къатына ёрге сюелди. Бети агъара, къызара:

— Энди, сиз мени таныялмаймысыз? — деб кыымсыз болду.

— Айтма, айтма!.. Хы, энди таныдым! Тоба, тоба, кыайдан чыккыдыгыз? Сизни амалтын мен айланмагъан, кирмеген бир джер кыалгъан болмаз! Сизни табмагъанында, юйдегилендим. Ма кёресиз, аллыгызда сизге кыараб турама. Тоба, тоба, джашауда кыалай сейир ишле боладыла. Эсде-бусда болмагъан затла, ол дуниядан кыайтханча болуб кыала кёреме...

Биринчи бизге шохлукъ берген кыагкытчыкъ бюгюн да эсимдеди. Тюбюнде «Наумова Людмила и Карагоцкая Мария», — деб, кыол салыныб, меннге ийгенигиз!..

Мурат бла Людмила, эски, кетген джаш заманлары эслерине тюшюре, хапар айта тургъанлайларына, Кулистан юслерине кириб келди.

— Людмила Алексеевна, шагърей болугъуз, ма бу мени юй бийчемди! — деб Мурат кыолу бла Кулистанны кёргюзтдю.

Людмила, джыламукулары сюрте, Кулистан таба айланды. Олсагъатдан огъунакы, экиси да бир бирлери бла шагърей болдула. Бир бирлерине кёллерин ачарча кыарадыла.

Кулистан бла Людмиланы ушаклары бузмай бир кесек кыараб туруб, Мурат хапарын башлады:

— Кулистан, ма бу тиширыу мени суйген кызым эди. Тюрлю-тюрлю сылтаула чыгъа, эски-чирик адет-леге чырмала, заманында бирге юйленалмай кыалыб кетгенбиз. Андан бери кёб суу саркыгъанды. Андан бери быйыл 20 джыл толады. Хар затны заман онгдура, унутдура барады. Алай болса да... джазыу алай болур эди!

Кулистан, ма бу сени аллыгда джыламукулары сюрте тургъан тиширыу, бусагъатда толу юйдегиледи. Эки джашы, бир кызы, эри, кеси, мен ангылагъаннга кёре, Орджоникидзе шахарда бек алакат джашайдыла. Адам сукъланырчады болумлары...

Людмила Алексеевна, бу мен башлагъан хапарны джашырмай болумуча айтырынгы излейме. Айт кыарама да! — деб Мурат хапарын тыйды.

— Келгенимден ары, джукъ айтмай кетсем да, джарамаз. Айт дегенигизден ары, айтайым...

Кулистан Махмудовна, Мурат Идрисович бла мен бир бирибизни таныгъанлы, быйыл 20 джыл толады. Ол джылланы ичинде кёб тюрлю затла болгъандыла.

Биз аланы барыбыз да бек ариу билебиз! Биз юлене-биз, бирге джашайбыз деб тебрегенлейибизге, джашау-убуз биз айтханча болмады. Мурат Идрисовични аскер кьуллукъгъа чакъырдыла. Не этерик эдик?

Мурат Идрисович аскерден къайтса юленирбиз деб тургъанлайыбызгъа, къазауат башланды. Энци планла бузулдула, кърал планла башландыла. Джашау тюрленди, башха джолгъа кѣчдю. Мурат Идрисович бла мени арабызда письмола джюрюгенлей турдула.

1942-чи джыл Пятигорск немецлени кьолларына тюшдю. Ол кюнден башлаб, ма бюгюннге дери мени Мурат Идрисовичден хапарым джокъ эди, Мурат Идрисовични да джокъ эди менден хапары.

Немецле Пятигорскени алгъанларында, сахар ичинде тышында джашыртын, сездирмей душманнга, кършчы барырай, партизан отрядла кьуралдыла. Ала совет аскерге уллу болушлукъла этиб, заманында сахарны бош этдирдиле.

Мени тѣям — Анна Ивановна — Пятигорскеде партизан отрядлагъа кьошулуб, сахарны бош этерге болушуб тургъанды. Аны кѣб белгили, джигитлик ишлери да болгъандыла. Ол партизан отрядлада юлгюлюкге салыныр ючюн да кьалмагъанды.

Немецлени мында этген артыкълыкъларын адам айтыб кьолундан келмез.

1942-чи джылны октябрь айында «Биржа труда» дегенни тамадасы — Ланка офицерни буйругъу бла Германиягъа зорлукъ, сауут кюч бла 800 адамыбызны сюргендиле шахардан.

Ышаннга салгъан, асмакъгъа асхан дегенча затла хар кюн сайын дегенча болуб тургъандыла.

Ма ол кыйынлыкъланы заманында бир партизан бла шагърей болуб, джашыртын партизанлагъа болушургъа кюрешиб тургъанма. Аны немецле ызлар ючюн да кьалмагъандыла. Алай болса да, аны табалмагъандыла. Бюгюнлюкде ол сауду, джашайды, джокъду аны хатасы. Аты Казбек, кеси таулу.

Ма бу Казбек болмаса, мен ол дуняда эртде боллукъ эдим. Муну джигитлиги бла сау кьалгъанма.

Партизанланы ичинде Казбек разведкалыкълны джюрютгенди. Мени да биргесине разведкагъа кѣб кере айландыргъанды.

Бир джолда, разведкадан ызыма къайтыб келе тургъанлайыма, эки фриц эсириб, не эсе да бир джыр

кибиклени да соза, бир-бирине таяна, ары-бери ауа тубейдиле да:

— А!.. рус, гут, гут! — деб экиси эки джанымдан тарта-соза, суйрей келиб, бир сансыз джерге быргъаб, юсюме къаландыла. Арабий, къалай ычхыныб къачар эдим, деб сыбдырыльргъа кюреше тебрегенлейиме, бир кючлю къол тартыб бери ёрге алды. «Люда, ма бу орам бла ары ёрге къач, мен сени ызынгдан джетерме» дегени бла автомат тенг атылды.

Ол бир-бири юсюне аугъан офицерле, ёмюрлюкге ёрге къобмазча болуб къалдыла. Бир кесекден Казбек ызымдан джетди. Къараб къарагъынчы, кёрюнмез джерден аууб, партизанлагъа кетиб къалдыкъ.

Дагъыда бир джолда да, мен да ичлеринде болуб, Германиягъа иерге деб джыйылгъан тиширыуланы кече барыб, сакъланыб тургъан джерлеринден башларына Казбек бош этген эди. Казбекни ма быллай джигитликлери кёб кере, джер джерде чыгъа айлангандыла.

Казбек бла мен туугъан эгеч бла къарнаш болгъанча шагърейликде айланганбыз. Бирге айланмакълыкъ бир бирибизге юретгенди. Къыйынлыкъ, къазауатлыкъ джорукъла этгендиле бизни шагърей!

Биз кёб сагъыш этер ючюн да къалмагъанбыз. Мурат Идрисовични юсюнден да кёб сагъышла эте, анга джюрегибиз къыйналгъанлай тургъанбыз. Алай болгъанлыкъгъа, джюрек айтханча, къарыуубуз джетмей тургъанбыз. Акъырын-акъырын хар зат унутула, джашаугъа кёре атларгъа кюрешгенбиз. Хар оноуубуз бизни юлендиргенди. Мурат Идрисович хапарыбызны аллында айтханча, толу юдегили болуб джашайбыз. Бусагъатда джокъду бизни хатабыз.

Былайгъа келгеними Казбек да, сабийле да биледиле. Оноуубуз бирге болуб келгенме. Келгеним, сизни саулугъузну билирге, сизни кёрюрге деб келген эдим да, энди кёрдюм, билдим. Меннге андан сора джукъ керек тюлдю. Кечигиз, башыгъызны аурутдум,— деб, экисине да джумушакъ, татлы къарады...

Людмила хапарын бошагъандан сора, ючюсю да бир бирлерине къарай ышарышдыла.

Бир кесекден Кулистан, секириб ёрге къобуб, Людмиланы суймеклик халда къаты кучакълады. Экиси да ёрге сюелиб, бир кесек заманны тура, джыламукъларын ийе, бир-бирлерине къарашдыла.

Алагъа къараб тургъан Мурат да, алагъа къууана,

разылыгын бет болуму бла билдире-билдире, ма былай айтыб ачыкълады:

— Людмила Алексеевна, бизге ариу иннетли болуб келгенигиз ючюн бек уллу сау болугъуз! Хапарыгъызгъа бек эс бѐлюб тынгыладыкъ. Юйленмекликни бек тюз этгенсиз. Башха тюрлю болургъа да болмагъанды мадарыгъыз. Биз сизни алгъышлайбыз! — деб, Мурат Кулистаннга къарады.

Ол да: «Алайды, тюз айтады Мурат. Барысыбыз да алгъышлайбыз сизни!» — деб къошду.

Мурат сѐзюн джалгъай:

— Ата Джурт къазауат тамам кючлю бара тургъан заманында да мен сизни унутмагъанма, кече кюн да эсимден кетмегенсиз. Уллу чабыуул сермешледе сизни суратчыгъыыгъызны джюрек башы джан хурджунумда айландыргъанлай тургъанма. Ол меннге кюч, къарыу бергенча кѐрюннгенлей тургъанды. Сизден письмо алсам, сиз келгенча кѐзуме кѐрюнюб тургъансыз. Бир талай письмогъуз ма бусагъатчыкъда да сакъланыб турадыла,— деди Мурат.

Мурат аланы эски полевой, окъла бла тешилген сумкасындан чыгъарыб, «ма ала» деб Людмила Алексеевнагъа кѐргюзеди.

Людмила бла Кулистан джыламсырадыла. Бек сейирсиниб къарадыла... Бир-экисин окъугъан да этдиле...

— Арт письмода, мен кеси кесиме ышанмай, мени сакълама, джашаугъа кѐре атла! — деб, Людмила Алексеевна, сизге эркинлик бергеним эсигиздемиди?

— Тюз айтасыз, болгъан эди аллай письмо!

— Людмила Алексеевна, сизни ма бюгюнча кѐрлюкме деб эсимде да болмагъанды. Алай сѐлешдирген къазауат болгъанды. Сизни да мени да терслигибиз болмагъанды...

Сизни юйдегили болгъаныгъыз да, мени юйдегили болгъаным да,— бары да тюппе-тюздю. Барына джол салгъан-джашауду. Джашау бла тенг атлай билсенг, андан игиси бири да джокъду! Мындан ары бизни сабийлерибиз бир бирлерин танырча, эгеч, къарнаш болуб джашарча этерге керекди аланы...

Биз ийген жангылычланы ала иймесинле, биз кѐрген къыйынлыкъланы, зорлукъланы кѐрмесинле. Ма буду энди мени тилегим...— деб, Мурат мыдах халда ышарыб, сѐзюн бошагъаннга санады...

АЙБАЗЛАНЫ
СОЛТАН

НАРАТ
ГАГАРАКЛА

ХАПАРЛА
НОВЕЛЛАЛА

Гезам

Аны керексиз дженгил барыргъа излеги, аллына къабландырыб, учаргъа муратланган адамгъа ушай эди. Джашындан бир кюн болмаса бир кюн хапарлы болуруна ышана, ма бюгюннге джетиб къалгъан аманы кюнортада тенглери бла бирге солурча тынгысы къалмагъанды. Ала аны ол болумун кёрюб, «Гезам, быллай бир кемсиз этмей, ишни бу ауур, кызыу заманында бир солугъан да этсенг а ансы, ауруб къалыргъа тебренгенсе. Бусагъатда халкъ бирден тышындады. Дуния тынчлыкълы болуб джашынга бир хата да джетмез», деб кёл этерге кюрешуендиле. Гезам а ичинден: «Биреулен палахха тюшер ючюн уллу къаугъа керек тюлдю», — дей, алагъа къайгъыргъанлары ючюн бюсюреу эте, джолну ёрге айланыб кетиуенди. Кетиуенди арыгъанын, сылыт болгъанын да унутуб, къарыуу къайнаб тургъан джаш адамча, тири атлай. Къабакъ эшиклерини къатларына джетиб, джашындан письмо келмегенин кёрсе, эслеуенди бир да бир бек арыгъанын. Санлары бирер тёнгек болуб, орнундан тебелмей къалыуанды.

Бу джол да Гезам джашыны письмосун кеси къолу бла ачыб окъугъанын кёзюне кёргюзте келеди. Ол бир да аны кёб джазарын излемейди. Джангыз тынчлыгъын, эсенлигин бир билдирсин ансы. Аллында төрт бюгюлген акъ къагъыт кеси аллына ачылгъанча болады. Эм алгъа, ашыкъгъандан болур, Гезам харифлени иги айыралайды. Кёлюне бу былай къатышдырыб нек джазады деб келеди. Алай болса да, кёзлери джашыны таныш хатына юренедиле. Гезам бек къууанады. Тёгерек-тёгерек бурула барыб, анга письмо сакъланган джерни ийнакъларгъа излегенча, къолун узатханы бла кесин эсгергени тенг болду. Къолу алайын къармай келиб, джукъ табмай, сыпдырылыб тюшдю, санлары бла ток ётгенча болду. Кёзлерини къууанч умутладан джылтырагъан джилтинлери мыдах бола, къарамы джерге тирелди.

Ауругъан адамча ауур сюрюне, босагъагъа кючден джетиб олтурду. Ызы бла алайда да тынгы табмай, юйню ичине кириб къабыргъада джашыны тагъылыб тургъан картына битди къарамы. Ол анга талай заманны къымсыз къараб тургъандан сора, къарча кирсиз бусхулчукъну алыб юсюн сюрте, картны ёрге кёлтюргенлейине, ызы бла, таууш этерге тартынганча къымсыз сыпдырылыб, бир конверт тюшдю. Джашындан кёбден бери хапарсыз болгъанына тансыкълаб, къолуна алыб ачханлай, ичинден бир джумушакъ, суююмлю кёзле анга къарамларын атдыла да, Гезамны кёзюне ала тартыныб, кёзлерин джашырыргъа излегенча кёрюндю. Ол джашыны суйген къызындан келген письмосун ачыб къараб къойгъанына кеси кесинден джунчуса да, суратны къолундан иймегенлей, къарамын юйню бир мюйюшюне ётдюрюб къымсыз болду.

Эшик аллында орайда таууш... Къалгъанладан айырылыб бир ариу ауаз да чыгъады. Къайсыды экен ол? Хы, Хамзатды да! Аны энчи, джумушакъ ауазын къалай таныялмай къалдым? Ма, кийирдиле келинни юйге. Отоуда мюйюшге сюедиле. Къызчыкъла тегерегин алдыла. Гезамны, къууаннгандан болур, башы тегерек бурулуб кетиб барады. Аллына атлаб келинни къучакъларгъа умут этсе да, орнундан тебалмайды. Джаш, къарт да келиб алгъыш бла къолун тутадыла. Харх тойдача джашла, къызлагъа накъырда эте, харс урадыла. Къызла, къайын терекчикни бутакълары сынджыр салыныб сюзюлгенча, сюзюлюб тебсейдиле. «Ма, биз да быллай насыбха джетдик», деб келеди Гезамны кёлюне. Алай бла къууанчлы оумла, бир бирине къатыша, къыппача чулгъана, келиб эшик аллындан таууш келгенча болады. «Ким эсе да, кириб келиб къалмай, быллай кюнде тышындан таууш этгенине къара»,— деб Гезам эшик таба атланады. Босагъадан тышына атлагъанлайына къабакъ эшиклени къатында письмола джюрютюучю джашчыкъны сюелиб тургъанын кёрдю.

— Гезам, хаманда Асландан хапар келтирмейсе дей эдинг да, гурушха этиб тура эдинг. Келтиргенимде уа, эшитдиралмай къалдым. Эртденли бери кёб сюелиб турдум,— деб, Гезам сёз айтхынчы сёзлени бир бирлери ызларындан къызыу къуюб, къууанчын ичинде тыялмагъанча тишлерин агъарта, ышарыб Гезамгъа телеграмманы узатды.

Эрлай къолуна алыб, джашчыкъгъа да разылыгъын

билдире, орамда окъургъа да тартына, джаш адамча кымылдаб, юге ашыгъыш, кирди. Телеграмманы ачар-ачмаз кёзлери джылан ууча ачы сёзлеге тирелиб къалдыла: «Багъалы Гезам, джашыгъызыны болуму къарыу-сузду...» Эх, джазыу, буюрмадын сен талай заманны джашындан хапары болмай, тюрю-тюрю сагъышла башын ашаб, къайгъыдан сер болуб тургъан ананы сей-ир, къууанчлы муратын ахырына дери толтурургъа. Джашын ёсдюрю амалтын кечесин кюн этиб, джылланы ауурлугъу да сыртындан аяусуз басыб, ёмюрлюк джелле кириш къаяны кюйдюрюб, ташын зыгъыргъа буруб сууруб алыб кетгенча болуб тургъан ананы энди джашым аллымда борандан джакълагъан деу тауум, джашым-насыбым, деб тургъанлайына къууанчлы оюмларын бушуугъа терк бурдунг.

Гезам телеграмманы талай кере къайтарыб окъургъа кюрешсе да, ол сёзледен башха магъана бир да табмады. Ичин бирден бушуу басыб, анда алагъа орун къалмагъанча, джыламукъла тышына чартлаб чыгъыб, кёз тюблерин джууа энишге саркъдыла. Асланны сура-тыны юсюне къабланыб:

— Аслан, Асланчыгъым, юйюнг къурубму къалды? Не болду сеннге? — деб къолуна алды да, ичлеринде тенгсиз къайнаб тургъан кёзлерин талай кере кызыу ба этди. Ызы бла суратны кёкюрегине кысыб, кёзлерин юй башына чыракъ ийди. Асланны сабий заманы ал-лында седирей келиб, «ання, терекчигим ёсерикди да. Челек бер, терекчигиме ариу суу алыб келейим. Ання, кесибиз ичген сууча дейме. Ол да ариу сууну сюеди да», — деб тенгчиклери бла бирге терекчикни юсюне ёрге сюелиб тургъаны аллындан кетерге унамай тохтады.

Джулдузну учханыны дженгиллигича джылла терк учдула. Аслан да ёсдю. Арбаз насыбдан толду. Окъургъа кете башлагъан кюнюнде Аслан терекни тюбюнде барыб олтургъан эди. Энди уа не? Къалгъан джылладан эсе терек быйыл алапат чакъгъанды. Аны къурмашча чыммакъ гоккалары арбазгъа къууат береди. Таб, Гезам андан Асланны тансыгъын да алгъанлай турады. Аны кёлюне терекни кёргенлей къайгъысы сериуюн боллукъча кёрюндю да, эрлай арбазгъа чыкъды.

Телеграмманы алгъан заманында къабакъ эшиклени этер къайгъылы болмай кетгени амалтын талай эшек кириб тереклеге джайылгъан эдиле. Аланы ичлеринде бир мазаллы кёк эшек Асланны терегини юсюне сюе-

либ, къабугъун кемириб, чий джарасын ачыб кьойгъаны бла да къалмай, бутакъларына узала тура эди. Терекчикни акъ къарча чыммакъ гоккалары кебинча джайылыб къалгъан эдиле. Гезамны кѳргенлей, эшек къуйругъун да гыланч айландырыб, тѳгерекни да хахайдан толтуруб бачханы арасы бла сюзюлдю. Аны ызындан да къалгъанла бачханы шылдым этиб ѳтдюле. Гезам джюрегини кызыу ургъанындан, не этерге билмейин, эшекни ызындан амалсыз къараб къалыб кетди. Терекчикни къатына барыб джарасын байларгъа кюрешди. «Былай болуб къалгъан болурму Асланчыгъым да» деген сагъыш аны башын басды. Кѳзюне Аслан арбазгъа кирирге излеб, ання, бир болуш деб кычыргъанча кѳрюндю. Гезам аллына атларгъа кюрешсе да, орнундан бир да кымылдаялмады. Аллына бир тенгиз толкъунлары чулгъана чыкъдыла да, эгер итлеча Асланны бир тюбге салыб талай, биринден бирине гѳбелеккени атханча ата, алыб кетдиле. Ызы бла Гезамны тѳгерегиндеги юйле кымылдаб тебретиле. Терекчик а ким эсе да аны тартыб кѳкге чыгъарыб баргъанча болду. Гезам аны тутаргъа, иймеэге не бек кюрешсе да, къарыу этелмеди. Хауада тогъайла бурулдула. Гезамны кѳзюнден кюн, терекчик, юйле бирден тас болуб кетдиле.

Гезам кесин эсгергенинде, орунда джатыб тура эди. Къайгъылы сѳлешген аууазланы эшитиб кѳзлерин ачханында, хоншуларыны тѳгерегине басыныб тургъанларын кѳрдю. Ол кюндюзгю кюн орунга къалай тюшгенин, хоншуларыны тѳгерегине нек джыйылгъанларын эсге алалмай талай заманны турду.

— Джаныбызны алыб къоя эдинг да, хадауус. Толу хапарынг болмагъанлайынга аллай бир аман къалай этесе. Ырыс да этмеймисе? — деген ауаз анга толусу бла эс джыйдырды.

Тѳгерегине басыныб тургъан хоншуларыны къайгъылы сѳфатларын кѳре, аланы тынчлыкълы джумушларын-дан бѳлгенине джунчуй, Асланнга айтыучу сѳзлери эсине тюшдюле. «Хоншу, джууукъ, Аслан, адамла солуйдула. Солуусуз а неди, джаным, адам? Хоншу адамны кыйынлыгъында дагъанды. Хоншу, тенг адамны насыбыдыла. Кесинги джазыуунга бир сагъыш этсенг, хоншунга эки эт». Ол сѳзлени къарыулары Гезамны джашауунда бюгюн айтхан сѳзлерине толу шагъатлыкъ этдиле.

— Кыйынамагъыз, джанларым, кесигизни. Сау болугъуз. Сизни кѳргенимде, бушууну джюрегимде джаннган,

отундан къайнагъан къаным бир кесек сорушду. Насыбсыз болса, анга да джукъ болгъан болмаз,— деб Гезам хоншуларына кёл этерге кюрешсе да, сагъышла башына чибинле къалауузгъа басынган кибик басынган эдиле. «Мешна тюбюнеми тюшдю. Бычакъны джити ауузуму джетди. Огъесе суудамы батды».

Аны сагъышларын Сеит-Алийни:

— Да Гезам, палах бизни юсюбюзден не заманда да сормагъанлай басады. Аллах айтса, иш алай хаталы болмаз. Ол къагъытны биз да окъудукъ. Къалайды халынг бусагъатда? Джолгъа чыгъар мадар этейик. Бусагъатдан джашчыкъ билетле алыргъа чабыб келсин,— дегени бёлдю.

— Сау болугъуз, багъалы адамларым! Ол адамлыкъны мен сизге не бла къайтарырма. Менден да игилик бла къайтсын.

— Да, тирил сора, Гезам. Биз да чыгъайыкъ биргенге.

— Къоюгъуз, джанларым, алайсыз кыйнагъаным да озуб боллукъду. Сабийлигинден башлаб азмы бёлюннгенсиз сиз анга. Бир зат да болмаз. Кесим кетиб къалырма,— дегенин джаратмай Сеит-Алий, башын булгъай:

— Гезам, алай айтханыма айыб да этме. Сенден аллай сёзле эшитирикбиз деб кимни акъылында бар эди. Керти хоншу, джууукъ ма быллай кюнде танылады. Бизни джаныбыз саулай, сени кесинги ийиб къояллыкъ тюлбюз. Аллах кёреди Асланны кесини джашындан башха кёргенни. Бол, джаным Гезам, заманны бош ашырмайыкъ,— деб Гезамгъа таукел къарады.

Гезам Сеит-Алийни айтхан сёзюнден артха туракъламагъан халисин иги билсе да, аланы узакъ джолгъа кыйнары келмей эди. Аны алайын ангылаб Сеит-Алий:

— Энди Гезам, мен сенден тамадалыгъым чакълы бир биле да болурма. Биз къатынгда сау эсен, толу къарыуубуз бла тургъанлайыкъгъа, узакъ джолгъа кесинг джангыз ийиб къояллыкъ тюлбюз. Хоу, сёзюм джокъду, барыр эдинг кесинг джангыз тюзде, къая ранда джашасанг. Тюбер эдинг кесинг джангыз бушуунга, насыб болса, къууанчынга. Биз къатынгда болуб а, бирге тюберикбиз сеникине, бизникине да. Нек мычыды экен Махти, хайырсыз,— деб, кыйгызы эте, эшик таба атланды.

Ортадан бир сагъат да ётгюнчю аны, биргесине теб-
регенлени да хоншула джолгъа ашырдыла.

Бир кесекге темир къуш, башындан анга мыллык-
ларын атхан кюн таякъланы ызларына бюсюреусюз къай-
тара, садакъча хауаны джырыб, кёз къарамдан ташай-
ды.

Джукъу ачюдан джан джанын талайды. Бюгюнге
— дери ол къыйналмагъанлай хорлаучан эди. Бюгюн а бир
джанындан къысыла келиб ненча кере чабыуул этди эсе
да, Асланны джан сюеклерине салыб къоялмады. Джа-
шны башын кючлеген къайгъы анга бой бермеди. Аны
кёре келген тенглери:

— Мыдах этме, Аслан кесинги. Биз энтда тамбла
да келирбиз.

Джигит бол! — деб чыгъыб тебрегенлеринде, Асланны
джюреги бир къуджурла этди. Ким эсе да аны былай-
дан джыджым бла байлаб иймегенча, ызларындан мыдах,
сериуон къарамын атды.

Аны бла бирге туруб кетиб къалыры келе эди. Алай
а аны санларын къаты къысыб тургъан байлаула бла
орундукъ къулакъгъа таяныб тургъан къолтукъ таякъла
анга ол эркинликни бермей эдиле. «Къоркъма, сен да
минерсе аякъ юсюнге. Эм башы керек кёзюуде адам-
лыгъынгы, эркишилигинги кёргюзтгенсе».

Аллында къызыл чепкенчиги бла къысчыкъ сюеледи.
Ол, къоркгъандан кёзчюклерин къысыб, мешналаны
джыйынын тыйыб къояллыкъча, къарыусуз гитче къолчу-
къларын аллына созду. Асланны къызыу-къызыу «огъай,
огъай» деб, мыллыгын къызчыкъгъа атханын джууукъла-
шыб келген мешналаны гюрюлдегенлери джутду. Ол,
мешна тауушладан чыдааялмай, къулакъларын эки къолу
бла бирден къысыб, башын джууургъан тюбюне бастыр-
гъаны бла къалкъыб къалды.

Эртденбла уянганында, кюн таякъла палатаны ичи-
не ётуб, полда чынгай, ойнай келиб Асланны къоюн
джылыууна къысылыргъа излегенча орунга ёрлеб теб-
редиле. Аслан орундан къыйналыб туруб, таякъларына
таяна терезени къатына джетиб, андан ургъан кирсиз
хауаны кёкюрегин толтуруб, талай кере солуду. Анда
эмилик аязчыкъ айланган джерде, тышында хар зат
кесини джашауу бла джашай эди. Асланны ол камсык
джелчикни аллына чартлаб чыгъыб, аны бла эришири,
толкъунлары чайкъала баргъан адам тенгизине къошулуб
кетери келе эди. Алай а... Аслан эринлерин бир бир-

лерине къаты кысыб, ызына бурула келиб, сюзюлюб тургъан кёзлерин бечел тѣнгенин кѣлтюрюб тургъан таякълада тохтады. Ала чыртдан да гурушхасын алагъа салынган борчну толтура эдиле. «Сизде уа не хата» — деб къарамын терезе миялагъа ѳтдюргенлей кесини сыфаты бла тюбешиб къалды. Къаллай къуджурла кѣрюне эди аны кѣзюне мияланы ары джанындагъы адам. «Билмей тургъанлайынга бир джанынгдан чыгъыб къалса, джанынги аллыкъды» — деб, кесин ышартыргъа кюреше, башха планеталадан келген инсанга нечик ушайса сен,— деб бинтле кѣбдюрюб, санларын бирден тѣнгек болуб тургъанларына къарай, кесин самаркъау этиб, булджутургъа кюреше тургъанлай, эшик шыкъыртсыз ачылыб:

— Киригиз, кир, мындады,— деб таныш ауазны эшитиб, ызына бурулуб къарагъанында, Анна Ивановнаны эшикден бери кириб, кимни эсе да ичине чакъыргъанын кѣрдю. Аслан аллында сюелген адамны тюнюнде бла тюшюнде кергенин ангылаялмай, талай заманны турду. Эшикни къатында бети да акъ учхун болуб, анасы сюелиб тура эди. «Къайдан билди анам мени мында болгъанымы? Ким айтды? Ким кыйнады?» — деген сэгышла башын басыб, Аслан, бузлаб къалгъанча, талай заманны орнундан кымылдаялмай туруб, анасыны аллына бара башлагъанлайына, ол андан эсе дженгил джетиб, билеклери джашыны бойнуна чырмалдыла. Аслан кѣлю да такъыр болуб, башын анасыны башына салды.

— Не болду сеннге джаным? Не палах джетди? Арт кюнледе джюрегим бир къайгъылы болуб тура эди. Тюнюм, тюшюм да къатышыб эдиле,— деб, Гезам джашыны болумун бирден билиб къояргъа ашыгъа,— Аллахха шукур, ѳретинсе. Мен а чыртдан да бошалыбмы къалгъанса деб тура эдим,— деб кѣзлери джыламукъладан толдула.

Аслан а бола тургъан болумгъа энтда толусу бла тюшюнюб бошамагъан эди. Аны сер адамча тѳз тынгылаб тургъанына Гезам кѳолун аны имбашында алыб, кѳзлерине битиб тохтады.

— Аслан, джаным не...— деб андан ары сѳз чыгъаралмай, джашыны чыртдан да тауушсуз болуб тургъанына эси кетиб, кыйналгъандан бети тюрлениб башлагъаны бла, Аслан кесин кѳолуна алыб:

— Анам, меннге къайгъылы болма, мени хатам джокъду,— деб анасына эс джыйдырыр къайгъылы болду.

Аслан, не сагъыш этиб кюрешсе да, эсине джыялмаи эди анасына аны хапарын ким билдиргенин. «Къыйын заманда болгъан иш болса, ким эсе да амалсыз къыйналыб, мени болумума ийнанмай этгенди дер эдинг. Бусагъатда уа? Мени аманымдан кетгенимден сора джюреги меннге халал болгъан адам алай этеллик болмаз эди, эшта. Былайда таб болмагъан бир зат барды».

Ол кесин эскерир эскермез биринчи тилеги анама билдирмегиз, къыйналлыкъды деб тилеген эди. Энди уа кимни эсе да ашхылыгъы бла анасы къыйналмаз джеринде джыламукъла бетин джууадыла. «Алая хата джокъду, бара барса хар ким да, хар зат да кесини орнун табар», — дей, Аслан кеси кеси бла ушакъ эте, къайгъысы сорушса да, соруулары алкъын аз болмагъан ананы хапар бла джюрегин эзмейим деб сёзню тийресине, хоншусуна къайгъыра, ары кёчюрюрге изледи.

— Аслан, джаным, не зат айтайым? Аллах сеннге саулукъ берсин. Къралыбыз тынчлыкълы болуб джокъду тийрени, хоншуну хатасы. Бары да ара байлыкъгъа урунуб кюрешедиле. Борис тенгинги юсюнден болур сени хапар билирге излеген дыгаласынг. Бир биригизге хапар джазыб да къыйнала болмазсыз сиз. Бизге къалай этсегиз да, джашым, сиз, тенгле, бир биригизге сууукъ болгъаныгъызны аман этесиз.

— Джазар ючюн а къоймагъанма анам, алая арт эки айда... — деб, ол эки арт сёзню айтханындан сора анасыны бетинде къайгъыны кёлеккесин ётгенин эслеб, «биягъы мен бош эсине салдым. Кючден шош бола башлагъан эди. Аллай бирни эсима къалай джыялмадым», — деб сёзню биягъы орнуна джыяргъа ашыгъа, — андан ары уа анам? — деб сорду.

— Термилиб, дыгалас этиб кючден кирген окъуун да къоюб, элде не зат дейсиз, ма темир чотну юсюнден, атын да тюзетеллик тюлме, ишге джарашханды. Бошбоюнлукъ этиб къоймагъанды. Огъай, Аслан. Ол, аналарыны аманлыгъы, джазыкъ юйдегини джанлары саулай отха бысдырыб, кюн сайын эрсиз къаллыкъ, бир эрге чыкъгъаны бла кюл кёмюр этиб къойду. Аны бусагъатда тиллендириб айланган хайуанны, керти айтама тоба, уллу юйдегисин къоюб айланган хапары барды. «Ушамагъан джукъмайды», дейдиле. Экиси да аманлыкъгъа бир бирлерин оздурлукъ болмазла. Алай а эки джерде эки толу юйдеги инджилгени джюрегинги къыйнайды, не десенг да эзилмей къалмайса. Борис а,

окъугъан джеринден ол хапарны эшитир-эшитмез келиб юйге джарашыб къалгъанды. Эгешчиклерине, къарнашчыкъларына» анабыз болмагъаннга санагъыз» деб къойгъанды. Ий, Аслан, ол сабийлени алай атылыб къалгъанлары эсеме тюшсе, джюрегим тохтаб къалгъанча болады. Не десе, не этсе да адам кеси табхан балаларына алай къалай этеледи. Энди аны ана джюреги, ана джылыуу болмазмы? Огъесе аны джюреги таш джюрекиди? Билмегениме. Ол бир кюн Борис аллыма чыкъды да тынчыкъ, эсенлик да сорду. Сенден да джууаб къайтармайды, уллу шахарда уллу келлю болгъан болур деб джюреги къыйнала эди. И, шо, ол сени былай болуб къалгъанынгы билсе, гурушханы къоюб, учханны орнунда джетер эди былайгъа. Анда бир халаллыкъ барды,— деб, Гезам, алайсыз къайгъысына да къайгъы къошулуб, полда не зат эсе да бир магъаналы зат кергенча, къарамын ары байлады.

«Эх, Борис, Борис, насыбынг тутмай къалды кереме сени. Джашауда меннге болгъан чырмаула недиле? Ала борчдула. Джашаугъа кюч берген, бизни джигитле, ётгюрле этген анады. Ол бизни уллу келлюле этиб, кюч, ёт берген багъанады. Ол багъана ауса уа, не да бизни кесини юсюнде элтгенин къойса небиз, эмда кимбиз биз? Бизни аталарыбызны да аналаны кючлери элтгенди хорламгъа,— деб, Аслан терен сагъышха кетиб тургъанлай, Гезам къарамын джерден Асланнга, кечюрюб:

— Бир аман болуу этгенсе Аслан. Джюрегинг тюзюб андан бери хапар билдирмей къалай тургъанса, мен хариб? — деб, джыларгъа башлагъанлай, эртденли бери бир джанында сёзге къошулмамай тургъан Анна Ивановна аллына атлаб:

— Амма, алай этиб турургъа джарамайды. Джаны сау джашынгы кёзюне къараб тургъанлайынга аман этме. Кесинги къолунга алыргъа кюреш ансы, керемиесе Асланчыгъыбызны бетинден къаны къачыб тургъанын,— деб кёл этерге кюрешди.

Гезамны эсинде джожъ эди экисинден сора къатларында адам барды деб. Ол себебден, бу джумушакъ сёзлю тиширыуну бир джанларындан чыгъыб къалгъаны, эртденли бери аны эслемей тургъанлары сейирсиндирди. Олтуруб тургъан джеринден эрлай ёрге къобуб:

— Келигиз, олтуругъуз. Эртденли бери бир бирибизни тансыкълаб сизни эслемей турабыз. Айыблы болдукъ.

Айыб этмегиз, тилеб айтабыз,— деб, Гезам, хата этген сабийча, джунчуб орнун берди.

— Амма, алай къалай этесиз? Энди сиз тургъанлайы-гъызгъа мен къалай олтурлукъма,— деб, Анна Ивановна, къоймай, Гезамны орнуна олтурду.

— Анам, танышыгъыз, бу Анна Ивановнады. Шахарда джашайды. Мени аякъ юсюне тургъаныма муну уллу кыйыны барды. Сенден сора буду мени анам, экинчи анам, ол болмаса...

— Къалай айтаса, Аслан, алай. Мен сени аллында ёмюрлюкге борчлу болгъанлай кваллыкъма,— деб джунчугъаны ауазыны квалтырагъанындан билине,— сиз, амма, керти джашны ёсдюргенсиз. Таула аны кёлюне салгъан батырлыкъ, санларына сингдирген джигитлик мени уллу бушуудан кутхарыб, насыбымы кылы юзюле тебегенлей, сени джашныг квалдыргъанды,— деб, хапарына кюлакъ салыб тургъан Гезамны мангылайында тер чирчик бёлюнюб, хапарны эм магъаналы джерине джетерине ашыгъыб тургъанын ангылаб, Анна Ивановна Асланнга джити къарады. Гезам, аны хапарны башлаб кюяргъа базмагъанча ангылаб:

— Мен сизни туугъан эгечимден башха кёрмейме, шо сиз бир айтыгъыз не болгъанын. Эртденли бери мындан не кюрешиб сёз чыгъарталмайма,— деб, тиширыугъа толусу бла сёзюн айтыб бошагъынчы, къабыргъаны ары джанында коридордан дауурла келдиле. Аллында тунакы бола келиб артдан ачыкъ эшитилдиле.

— Джолдашла, бусагъатда ары кирирге болмайды.

— Нек болмайды? Алай болмагъан бармыды? Узакъ джолну джаныбызны кюлубузгъа алгъанча этиб келиб, энди, босагъагъа джетгеникде, анасын да ары ашырыб, не болсагъыз да кесигиз болугъуз деб кюяргъамы керекбиз? — деб бир базыкъ ауаз сёзюн бошаргъа анга талай ауаз кюшулдула да, дауурла эшик артында кызыудан кызыугъа барыб, терк тохтадыла. Ызы бла эшикле дженгил ачылыб, андан бери талай къайгъылы къарам къарадыла...

Аслан студентле джашагъан юден окъча чартлаб чыгъыб, метро таба ашыкъды. Аны джюрегиндеги кюуанч ичине сыйынмай, тышына кююлургъа излегенча бола эди. Бюгюн боллукъ ингирни ол кваллай бирни сакълаб тургъанды. Сау беш джыл, ызларындан ыз да къоймай, беш кюнча кетдиле. Бюгюн аланы барын да тамамлау кюндю. Аслан бюгюнню ингирден арлакъгъа

атлаб сагъыш этсе, джюрегине мыдахлыкъны кѣлеккеси келиб къона эди. Тенглери бла бирге ётдюрген джылла татлы джукъуча бошалыб, ала бары да ким эсе да юркютген чыпчыкъ сюрюуча чачыллыкъ эдиле. Хар бири джашау теджеген джерге кетерикди. Аслан да сюйген тауларыны къююнларына кириб, уллу шахарда алгъан билимин, къарыуун алагъа берликди. Анасы уа, анасы! Къаллай бир къууанныкъды ол! Джашауунда мени ёсдюреме, окъутама деб къаллай бир къыйналгъанды Аслан элни къыйырындан киргенлей аны аллына къараб тургъан анасыны узакъдан кѣрюб аллына ашыкъгъанын кѣзюне кѣргюзте тургъаны бла бирге, метро, аны алыб келиб, шахарны адамдан къалджа орамларыны бирине келтириб атды. Аслан адамланы ичинде сypдырыла, кимин ол тюрте, кими аны тюрте, джолдан ётер джерине джууукълашыб барады. Эси уа таулары бла анасындан кетерге унамайды. Бусагъатда келиб: «Джашым, мен кесими менден насыблы инсан болмагъаннага санар эдим джюрегимде ишге сюймекликни, адамлагъа ашхылыкъны, джумушакълыкъны сеннге берелсем. Дуняда ариулукъну кѣрюрге, аманлыкъны солууу тыйылырча басаргъа юретелсем», деб Аслан анасыны айтыучу сѣзлерин бююн, ма бу кѣзюде аллына сюелгенлерине сейирсине тургъанлай аллы тыйылыб туруб бошланган сууча, мешнала мыллыкларын алларына атдыла. Къызыл палтонлу къызчыкъ джунчуб, аллына атлар орнуна, кѣзчюклерин къысалгъагныча къысыб, бир къарыу эталлыкъча къолчукъларын да аллына созду. Аны эслеб, Аслан, сагъыш этерге заманы къалмай, мыллыгын аллына атды. Джетиб къызчыкъны бир джанына тебергени бла тѣгеречи къая оюлгъанча дюнгордеб, бир тюрлюле къа тышды...

Гезам Асланны больницагъа къалай тюшгенини хaпарын эшитгенинде, аллында мыдах бола келиб, арта эрлай ёрге туруб, Асланны къучакълады. Аны ол къучакълагъанында ананы балагъа разылыгъы белгили эди. Ол Анна Ивановнага сюйюмлю къараб:

— Къызчыкъ а не эте турады? Игичик болгъан болур? Ол а хаталымы эди? — деб сорду.

— Аслан, Анна Ивановнагъа да ал бермейин:

— Бир алаамат затчыкъды, анам. Кеси да бизни Сюлеменни кеминде болур. Чыртданда да къатымдан кетмей тургъанды. Кеси да уллу адамча бир болумлу затды, — деб ол Анна Ивановнагъа айланыб:

— Анна Ивановна, къайдады Зиначыкъ? Анама танытырыкъ эдик,— деди.

— Зиначыкъ бюгюн элге къонакъгъа кетгенди. Кеси да дядя Асланнга тансыкъ боллукъма дей кетгенди. ди. Аламат джаш ёсдюргенсе амма, мен сеннге энтда бюсюреу этеме.

— Сау болугъуз сиз да, врачла бла бирге джашыма къараб, туугъан анасы этерикни этиб, аякъ юсюне сюегенигиз ючюн. Этген атламына уа бюсюреу этмегиз. Ол борчун толтургъанды,— деб бошады Гезам.

— Амма, алай бош айтасыз. Ол борчну толтурур ючюн къаллай бир эркишилик керекди,— дегенинде Анна Ивановна, Гезам:

— Эм кереклиси, багъалы Анна Ивановна, адамгъа суймеклик керекди. Хоу, адамгъа, джашаугъа суймеклик,— деб эшикден врач тиширыуну киргенин кёрюб, аны аллына атлаб разылыгъын билдирди. Сизни Кавказда бир юйюгюз, къарнашыгъыз эмда анагъыз болгъаннга санагъыз. Биз ол борчну сизни аллыгъызда не болумда да толтурлукъбуз. Сизни аллыгъызда борчлу болгъанлай къалабыз,— деб къолун тутду.

Гезам биргесине келгенлени да ашырыб, Аслан тирилгинчиннге дери Анна Ивановналада турду. Аны быллай улуу шахарда былай аламат адамла бла танышхан бла джюрегин къууандыра эди.

Ала ючюсю да, гитче Зиначыкъ да биргелерине больницаны арбазындан чыгъыб, шахарны чулгъаныб баргъан адам толкъунуна къошулдула. Гезам башын ёхтем тутуб баргъаны себебли, заман бюкген сюеги тюзелиб къалгъанча кёрюне эди. Аны кёлю ол кёзюуде тёппелери кёкге джетген сахар юйледен, тауларындан да мийикде эди. Ол мийикге аны джашауун аямай ёсдюрген джашы чыгъаргъан эди.

Уста

Быйыл Батдал кесин къартлыкъгъа хорлатханды. Ол аны санларын орундукъгъа къаты байлаб, къымылдатмай къойгъанды. Тынгыламайдыла энди ала Батдалгъа. Джангыз эсиди Батдалны къоймагъан. Ол тар юйчюкге сыйыныб туругъа унамайын, тышына тартады. Батдал кёб джатхандан сырты талса, джашындан туугъан къызчыкъгъа таууш этеди. Ол аны сыртына джастыкъны

салыб, болушуб к̄абырг̄аг̄а таяндырады. Батдал былай таяныб, терезеге к̄араб турург̄а бек сьедн. Андан ург̄ан жарык̄ аны к̄елюн басады, дуня бла байламы этеди. Ол эси кетиб алма терекни чапрак̄ларыны к̄ымылдаг̄анларына к̄арайды. Орамда джюрюгенлени к̄ерюб сук̄ланады. К̄ез тюблерине джыламук̄ла т̄енгереб тюшедиле. Ол аланы к̄аура кибик к̄уу к̄олу бла сюртеди. Эсине амма тюшеди. К̄артны к̄елюне, амма биргесине дуняны джартысын алыб кетгенча к̄ерюнеди. Аммаг̄а сук̄ланады. Ол сер к̄артлык̄ бла бирге джангызлык̄ны сынамады. Батдал а... Джан алычу Азраил ол кюн эртденгиде танг аласы бла бирге юйге шык̄ыртсыз кириб, к̄артха тиймей, амманы джук̄лаб тург̄анындан б̄люб, санларын к̄урушдуруб, тылпыуун тыйыб, джанын алыб кетгенди. Батдал аммаг̄а тийдирмез ючюн кеси Азраилни аллында джалан аяк̄ чабыб барырг̄а хазыр эди. Алай а ол Батдалг̄а оноу сормады. Ким эсе да к̄арг̄аг̄ан болур эди аны «Сен арта к̄алг̄ын» деб. Энди уа Батдал аммаг̄а барырг̄а хазыр ланыб тург̄анлы талай заман болады. «Не эсе да ашык̄майды Азраил меннге келирге. Тирилиб да к̄алалмайма. Эшта, мени бир уллу борчум болур ансы, мени былай турург̄а не амалым бар эди», деб саг̄ышланады. Батдал устады. Мекамла ишлеучю уста. Ол аланы джашауунда бек к̄б ишлегенди. К̄б адамны джюреклерин ариулук̄г̄а к̄ууандырг̄анды. «Энди мен джашаууму джашаб бошадым. Усталыг̄ым а? Усталык̄ к̄арт болмайды, ёлмейди. Ол джылдан джылг̄а ёсуб, бишиб барады. Усталык̄ адамг̄а халк̄дан келеди, халк̄ бла да к̄алырг̄а керекди. Гемхаджан устача ким биле эди ауруг̄анны баг̄а, чык̄г̄анны орнуна сала. Гемхаджан да кетди бу дунядан. Ол дунясы мамук̄дан болсун. Биргесине усталыг̄ын да алыб кетди. Ол аны тууг̄ан к̄ызына да к̄оймады.

К̄арт илгенген кибик ёрге силкинди. Бир кесекге к̄арыу джыйды. Джашындан тууг̄ан к̄ызчык̄ны да чак̄ырмаг̄анлай, орундан тюшдю. Гулош таяг̄ын излеб табды. Гудучу кибик, юйден сыбдырылыб, шык̄ыртсыз чык̄ды. Бачхала бла к̄енделен ётуб, джолну тебреди. Ол юйлери ташада к̄алг̄анында джюреги шош болду, санлары уа к̄алтырадыла, кирсиз эшик хауа мыйысын толтуруб, башы т̄егерек айланды. Ауруу бла к̄артлык̄ кеслерин эскертдиле. Ол, гулоч таяг̄ына ауурлуг̄ун салырг̄а кюреше, аллына атларг̄а дыгалас этди.

Орнундан кымылдаялмай, юсюн да къара тер басыб, кёзлери бла тегерекни аулаб ётдю да, арлакъда, буруу тюбюнде дюккючню кёрюб, анга кючден джетиб олтурду. «Къартлыкъ къарыусузду, болумсузду. Адамны аллах а акъылына, башына тиймегенлей къарыуун алыб къалай къояды,— деб кыйналады Батдал. Джаш заманында кюнню ичине ауушдан ётуб, джумушун да тындырыб, ызына къайтычусу келиб аллына сюеледи. «Къартлыкъ къара капек да тюлдю» — дей, ол гулоч таягына керти тенгинеча ышана, анга таяна, адам кёзюне тюшмезге кюреше, ауур солуй, хар эки атламдан бир тохтай, орамны ёрге тебреди. Аны джаш заманы аллында эртде унутулган сурат кибик сюелди.

Бир кюн аны атасы Къасбот устагъа алыб барды. Ол:

— Къасбот,— деди, бу джашчыкны сеннге ышанама. Гюрбеджингде муну бишир, къатдыр, кесингча уста эт. Адам ашхылыкны гитчеликден этиб башларгъа керекди,— деб кёюб кетди.

Ол кюнден башлаб ийлеб башлады къарт уста джашчыкны тегенесинде. Заман озду. Батдал къуру ёзенде кёй, аны тышында да белгили уста болду.

«Къарт Къасбот усталыгын меннге берди,— деди кеси кесине бир кюн Батдал ышара.— Мен а къарыусуз болдум, къарт болдум. Усталыгымы уа джыртыкъ хызенде тутама, хызен эки айырылды, байлыкъ тас болду. Огъай»,— деб, алай болуруна разы болмагъанын билдире, ол ёрге тири кёубуб, аллына атлады. Ол терк огъунакъ усталыкыгъа юретирге кюрешген джашларын кёрюрге изледи. Эсиндеди алагъа биринчи тюбегени.

Батдал мекам ишлегенлени кёрюб ёмюрюнде къарамай къаты бла озмагъанды. Кырпыч устаны кёолундан чыкыгъанын кёрсе, джюреги джылына, эс бёлмей хурджунун ачхадан толтурур ючюн ишлегенни кёрсе кюе, кёб ахсыннганды. Ол кесини ёмюрюнде кёб адамны юретгенди. Аланы кёбюсюне джюреги тынчылыкыды.

Бир кере ол мекам ишлей турган джашланы кёрюб тохтады. Къатларына барды.

— Салам алейкум, джашла, ишигиз да кёолай болсун,— деди.

— Алейкум салам, къарт, келигиз джууукъ этейик,— деб джашланы бири аллына таукел атлаб, Батдалны кёолун тутду. Ол джашла бла саламлашханындан сора бетлерине сынаб къарады. «Бет сыфатларында, чырай-

ларында не хата барды. Ариу, саубитген джашла. Этген ишлери уа бир да ариу тюлдю. Ишден башларын алыр ючюн кюрешгенлери белгилиди. Батдал сагъышлы болду. Бир кере эки эринчек тенг хунаны ишлеб бошагъандыла да, иесинден хакъларын алыргъа керек болгъанларында, бири бирине, «Сен былай сыртынгы тиреб, дагъан болуб тур, ким биледи, дагъыда оюлуб кетмесин, мен джетиб иесинден ачхачыкъны алыб келейим»,— дегенди. Тейри, бу джашланы да болумлары ол джашлагъа ушар ючюн къалмайды. Адам ишни деменгили, джюрекни къууандырырча ариу этерге керекди. Бу джашла уа...

— Джашла, кимге ишлейсиз сиз бу уллу мекамны? Аланы ичлеринде бир ингичге мыйыкълы ашыгъыб:

— Бу сабийлеге сад боллукъду. Биз муну дженгил битдирирге борч алгъанбыз,— деб, айталмай къалыргъа къоркъганча, сёзлени къызыу-къызыу чыгъарды.

— Сабийлегеми дейсе? Айыб этме, сен кесинг а кимни джашы боллукъса?

— Мен Гютдю улу Алий-Солтанны джашыма.

— Тохта, тохта, къайсы Алий-Солтанны дейсе? Ол огъары элде джашагъанны? — джаш башын энишге силкди.— Да юйюнге хычышла джауарыкъ, мен аны аламан таныйма. Экибиз бирге урушда да болгъанбыз. Аллай кишини уа аламан джашы болургъа керекди. Бет къанынг да ушаб турады. Ол аламан темирчи болуучан эди. Не эте турады кеси да. Кёбден бери кёрген да этмегенме. Саулай бу хоншу ёзенледе да анга джетген уста джокъ эди. Ол биширген темирни чийсил къалгъанды деб эшитмегенме. Аны къолундан чыкъгъан саууту болгъан адам кесин кишиге тенг этмеучен эди. Сиз а кимлени джашларысыз? — деб ол бирси джашлагъа къарады.

Башын алыр муратда ингичгемыйыкъ джаш:

— Да дженгил этерге керекди дегендиле да, акъсакъл, аны ючюн бир кесек ашыкъгъанлыкъ да этебиз,— деб баш тёбенине къарады.

— Бир джанында уа бир гардошбурун, санлы джаш, терен сагъыш этиб да къыйналмагъанлай:

— Акъсакъл, сен аны ючюн быллай бир нек къыйналдынг? Бизге бу ишни бергенле былай этгенибизге да бек разыдыла. Джалынчакъ болуб, тегерегибизге айланганлай турадыла,— деб, эки къолунда артына этиб, кёкюрегин аллына чыгъарды.

Джашны оюмсуз сёзлерине Батдалны джюреги къый-

налды. Джашлагъа ангылатырча не сѣз айтыргъа билмей сагъышланды.

Бир кесекден:

— Джашла, ётмекни чий болгъанына эс бѣлмей къайсыгъыз ашаргъа боллукъсуз? — деб сорду.

Биягъы гардошбурун:

— Къарт, сен бизге сейир соруу бермеймисе? Не уа чий ётмекни ашарыкъ телини къайда табаргъа боллукъду. Сен бизни чыртдан да телилегеми санайса? — деб ауазын кѣлтюрюрек этиб джууаб берди.

Къарт джашладан аллай джууабны сакълаб тургъанча бети джарыб:

— Джашла, джанларым, тылы ётмек кѣбге джетгинчинге кѣб къол бла ётеди. Бир кесек ун кесекчикде къаллай бир джукъусуз кече, мангылай тер барды. Ненча адам къалгъан болур джибиб, джангур тюбюнде. Мюрзеуню орнатыб, ёсдюрюб табигъатны къолундан зыраф этмей алгъан тынч иш тюлдю. Аны барын да айтханым не ючюндю десегиз, ма ол кѣбден ётмекни чий чыгъаргъан адам анга дери джанларын аямай кюрешген адамланы къыйышларын суугъа къуйгъанча зыраф этиб къояды. Джашла, сиз, мени тюз ангылагъыз, ма бусагъатда сиз эте тургъан иш да ол чий ётмекге ушар ючюн къалмайды. Усталыкъ адамны сыйыды. Джаңы болгъан адамны ишинде уста болмай къалыргъа не амалы барды. Адам деб анга аны ючюн айтадыла, — деб, аллына атлаб, къолуна къалакъчыкъны алыб, къабыргъаны ёсдюрюб башлады. Джашла къартны къолунда кырпычны ойнагъанына сейирсиниб къарадыла. Къабыргъаны къарт салгъан кесеги темир къалауну ичинде алтын бюртюк кибиб кѣрюндю. Къарт эрлай башлагъаныча ишин тохтатыб, къалакъны ызына салды да, джашлагъа башха сѣз айтмагъанлай, алайдан терк айланыб кетди.

Бюгюн къартны заманы азды. Ол ашыгъады. Арыгъан бутлары, гулоч таягъы анга джюреги умут этгенча тынгыламайдыла. Къысха джол кѣзюне узакъ кѣрюнюб къалгъанды. Ол бир олтуруб джюрегини къаты ургъанын тохтатыргъа кюреше, бир-эки атлай да сюеле, джолну акъырын седиретиб барады.

Ол кюн ол кесине орун табмай бара эди. Джаш адамла болуб ишге алай халахоста къараргъа къалай боладыла? Ол анга чыртдан да джууаб табмай эди. Кечеси кюню да андан сора сагъышы болмай талай кюнню айланган эди. Ол джаш заманында кесини Къасбот

устаны кьолунда кьалай юрениб башлагъанын эсине тюшюрдю. Уста болур ючюн кече да, кюн да кюреширге керек болгъанын ма ол кюнледе ангылагъан эди ол. Усталыкъ устаны айтхан сёзю бла келиб кьалмайды. Кеси этгенге кьараб джюреги мыдах бола, ызы бла Къасботну ишин кёрсе, булутну джел кьуууб кетиб кюнню ачхан кибик бола, этген иши бир джукъгъа ушай башласа кьууана, алай болмаса, кесини кьарыууна ышанмакълыгъы тауусула, башлагъан ишин атыб кетиб кьалыргъа джете, дагъыда ызына джарый, ол кёб кюнлени кюрешгенди. Эсиндедиле Къасбот устаны айтхан сёзлери. «Джашчыкъ, уста болур ючюн уллу тёзюм эмда кюреш керекди. Керти мангылай кьыйынынг бла чыгъаргъа боллукъду усталыкъны мийик таууна. Кьаллай бир мийикге чыкъсанг, кёк аллай бир чууакъ кёрюннюкдю. Кесинг кюрешмесенг а, мен сени ол тауну этегине да джетдираллыкъ тюлме». Къаджыкъмай кюреше эди Батдал. Анга кьараб ышара эди кьарт Къасбот. Батдал чыкъды усталыкъны тауну джитисине. Адамлагъа да кьойду ашхы ишлерин. Керти устаны акъылы, джюреги байдыла, хайыргъа кьызынган адамны уа — хурджуну. Батдал кесине борч салгъан эди ол джаш адамланы бошбоюнлукъну тузагъындан чыгъарыб керти устала этерге. Ол алагъа кюн сайын келе эди, болуша эди. Бир кюн а бир джаш адам кьатына келиб:

— Кьарт, сен былайгъа джюрюгенни кьой. Джашланы ишден булджутма. Арт кюнледе борчларын толтуралмай тебрегендиле. Алгъын терс этгенлерин не этиб тюзетдирелмей эдим, энди уа кьарт ойнагъанча эки кырпычны салыб, туурасындан кьараб, башларын булгъай чачыб, джангыдан ызына джыйыб кюрешедиле. Эшта, ол сени ууунг болур,— деб, кесин хыны этерге кюрешиб кьарады.

Батдал аллында эс бёлмей кьояргъа да изледи, алай а джашны тынчлыкъ бермезлигин ангылагъанында:

— Кетейим, джаным, кетейим,— деб кьурала башлады.

Ишлей тургъан джашла тамадаларыны сёзлерин джаратмадыла. Темирчиледиле. Джукъ а айталмадыла. Ызындан кьараб туруб, бирлери джетиб атлауучладан тюшерге болушду.

— Батдал уста, сен анга джюрегинги кьыйнама,— деб тиледи. Экинчи кюн кюнорта заманда биягъы джаш келиб, Батдалгъа:

— Къарт, мен сенден тюненеги сѣзлерим ючюн кеч-меклик тилейме.

Кесими джюрюте билмегеним кесиме джау болду. Джашла бюгюн ишге чыкъмайын къалгъандыла. Не эте эсенг да, мени башымы бир ал,— деб тиледи.

Къарт чыртдан да бу джаш адам бла сѣлешмей къойса да, толусу бла тюз боллугъун ангыласа да, кесикесине «ангысы джетмегенден адам кѣб затны къатышдырыргъа болады. Мынга да айыб джокъду. Терслигин ангылагъан да бек уллу ишди»,— деб бир джанындан аллай оюм эте, джашланы ишлерин ариу, деменгили уста этерге тырмашыб башлагъанлары джюрегин джылыта, джолгъа чыкъды.

«Адамгъа дуняда турлукъ заманы базманда чегилгенча саналыб бериле болур. Ол заманны ичине ашхы умутларынгы барын да тындырыргъа керексе. Алайсыз дуняда джашагъанынги магъанасы болмай къалады», деб сагъыш этеди Батдал. Джолда джюрюрге къоймай тургъан ташны алыб бир джанына атдынг эсенг да, уллу сууаблыкъ иш этдинг. Игиликге саулай джашаунгу учундурсанг, адамланы джюреклеринде джандетге тюшесе, къара кирсиз суу кибик таза болуб, кесингде тауланы байлыкъларын элте, кѣб адамны суусабын къандыраса.

Ол элни арасында Джарыкълыкъны къаласын ишлей тургъан беш джашны кѣзюне таудан чыкъгъан беш къара суу ёзекча кѣргюздю. Адамланы ары ашыгъыб баргъанларына талпыб къарады. Кеси да ары ашыкъды. Къысха, кѣнделен орамчыкъ тауусулуб, солгъа бурулгъанлайына аллына кенг майдан чыкъды да, аны ахырында жарыкълыкъны межямы кѣрюндю. Къартны къарыусуз кѣзлери уста къолланы хатларын кѣрдюле. Керти ариу, деменгили межям аны кесине тартды. Къарт ашыгъыб аллына атлады. Къарыусуз санла джюрекни алгъа тебиб, тири къымылдатханын кѣлтюралмадыла, ийилдиле. Джарыкълыкъны къаласы кѣз туурасында тѣгерек бурулду. Ол, джер аякъ тюблеринден кетиб бара тургъанлай джюреги, санлары бирден джылыудан керти усталыкъгъа разылыкъдан толуб бара эдиле.

Къарт эринлери аз къымылдай:

— Къасбот устам, энди тылпыуум тыйылса да разыма,— деб шыбырады. Ызы бла эринлери къаты къысылдыла.

Алай да болады

Анга элде Макъам деб атагъандыла. Атагъандыла, учсуз-къыйырсыз суймекликлерин белгилей.

Ныгъышда олтуруб тургъан къартла аны бла ёрге туруб саламлашадыла. Бир бирде уа ызындан къараб:

— Оллахий, бу джаш джашауну кесиди. Адамны бушууна эригенлей, ашхылыкъгъа, эркишиликке чакъыргъанлай турады,— деучендиле.

Макъам ишге танг къаралдысы бла кетиученди. Ингирде уа ол ашыгъыш къайтады. Къайтады, бир кюнлюк борчун артыгъы бла толтуруб. Аны мында джангы иш сакълайды. Бюгюн да элчиле клубха джыйыллыкъдыла. Ол алагъа къыл къобузну тилинде джашаудан, дуниядан хапар айтырыкъды.

Аны бу элде суймеген джангыз бир адам барды. Ол да кимди десегиз, Лобанды. Лобан аны чам атыды. Керти аты уа Мудалифди. Алай а сабий заманында аталгъан ат анга кёб чыдамагъанды. Элчиле аны кесине тыйыншлы атны атагъандыла. Ол аны ючюн кишиге гурушха этмейди. Уллу къарнын гитче къолчугъу бла сылай:

— Меннге не суйсегиз да атагъыз. Суйсегиз мамураш дегиз, суйсегиз дагъыда бир башха ат табыгъыз. Аны ючюн мени къабыным аз боллукъ тюлдю,— деб къолчугъун къарнында ызына элте, мушулдай, гитче кёзчюклерин бир белгисиз хыйла къарам бла къаратыучанды. Макъамны кёрсе уа отдан келек киеди. Ол кёрмей Лобан бир эркин атлам эталмайды. «Аш керек аш излейди»,— дерге бек сюеди Лобан. Алай бла ол бир кече сыртда элчиле бир джерге джыйыб, башын джабыб кетген мюрзеу киреге къарауул къартдан джашыртын барыб башланады. Аны кёлуне келгени бла, Макъам болмаса, кишини да хапары боллукъ тюл эди. Макъам Лобанны ол кюн огъунакъ клубда элчилени аллында хыртха ургъанды. Лобан ангылагъан Макъам болуб анга бу дунияда джашау джокъду. Алай а не кычырыкъ этсин, не амал табсын. Макъамны: «Сен да халкъча кюндюз джюрю, кече бла халкъны урунганына бёрюча мыллыгынгы атма да»,— дегенин а къалай кёлтюрсюн.

Клубда уа ол кёзюуде кышхы боран да айланады, балий да чагъады. Клубну мекиямын толтуруб чыкъгъан макъамгъа къарт, джаш да эслери кетиб тынгылайдыла. Къартланы алларына бир кыйын кюнлери келиб сюе-

леди, бир джаш заманларына тойда джангызгъа баргъанлары, бир юй бийчелери бла тебсегенлери эслерине тюше эди.

Къылла уа къалтырай эдиле. Макъам къызыудан къызыугъа кириб бара эди. Ма кёз аллынгда чыпчыкъ да шош тохтады. Чыпчыкъ балачыкъла алагъа ачылгъан кенг дуниядан тансыкъларын аладыла. Кюнню джылы толкъунларын тогъуйдула. Тёгерекде джашау къайнайды, терекле чагъадыла. Табигъат къууанчлы джырын джырлайды. Ол сейирликни арасында мийик хансны ичинден уу джылан чыгъыб, терекге ёрлеб башлады. Олсагъатлай Макъамны бетинде уллу джарсыу танылды. Ма, бир кесекден джылан уягъа джетерикди, джашаугъа джангы чыкъгъан балачыкъланы къанларын эмерикди. Уяны тёгерегине къайгъы келди. Джылан терекге чырмауукъ хансча чырмалыб, сызгъыра, уяны башындан къарады. Балачыкъланы аналары, мадар табмай, дыгалас эте, уяны тёгерегинде къайгъылы учду.

Ол кёзюуде терекни бутакълары бла кёндеден ёте, таякъ бла джыланны джансыз эте, туюб башлады. Джылан бутакъдан энишге джыджымча салынды. Джашчыкъ таягъы бла тартыб джыланны бир джанына силдеди. Чыпчыкъ мыллыгын балаларына атды. Макъамны бет тюрсююнуде джарсыуну-ышаргъан ауушдурду.

Залда олтуруб анга тынгылаб тургъанла тылпыуларын алдыла. Эркин солудула.

Лобан а не десенг да джигитди. Кёб болмай ол джылтырагъандан кёзлеринги къаматхан мешна алгъанды. Къайда Макъамгъа аныча джашауну джумушакъ мамугъуна тюшерге. Ташлы, чаууллуду Макъамны джолу. Ол джангы мешнада Макъамны къаты бла, эс бурмагъан кибик эте, чабакъча джюзеди. «Кёрсюн къалай джашаргъа керек болгъанын» — деб келеди кёлюне. Ол бир кере Макъамны ызындан джетиб, мешнасын терк тохтатыб, кёзлерин мутхуз кёзлюкле миялаланы ташасына джашырыб, ауазын да тюрлендириб:

— Мин бери, джаш, джетдирейим барлыкъ джеринге. Джаяу джюрюген а тынч иш тюлдю,— деб кюлюсюрей,— сеннге да керек эди быллай бирчик. Къой ол къургъакъ джашауну,— дегенинде, Макъам джангы мешнаданмы, иесинденми джийиргенгенча этиб, бир джанына джанлай:

— Халал хакъда, кирсиз аякъларымда джюрюй, мен сени мешнаг бли бирге джаяу озарыкъма,— деди.

Лобан ачыуланыб мешнаны аллына чынгатды. Ызы бла, букъу толкъунну къоя, кѣз туурадан думп болду.

Бюгюн Лобанны къууанчы уллуду. Эл Советни председатели Къурман Макъамны Советге чакъыргъанды. Ариу, алгъыш айтыргъа тюл. Джууаб сорургъа. Участковый келиб, Макъамны аллына сюрюб эл Советге алай элтгенин эшитгенинде уа, артыкъсыз да бек къууанды. «Ма табдым анга лагъым,— деди,— атсыз, тукъумсуз мен анга кюреген багушум ючюн ол ёлюб къалмаз, ёлмесе да, азар. Ол андан аязыргъа джангындан дагъыда бир къагъытчыкъ сызарма. Мени унутуб джаны къайгъылы болурча этерме. Табдым лагъым, лагъым табдым»,— деб, къолларын бир бирлерине джаныу этгенча ышый, къууаннгандан кесине орун табмайды.

Макъамны джюреги чууакъ кюн кибик кирсизди. Булутсузду. Эсинде ашхылыкъдан башха зат джокъду. Эртденбла уяныб арбазгъа чыкъгъанлайына босагъа къатында мюрзеу машокну кѣрюб симсиреди. Ол сагъыш этиб, эсине джукъ тюшюргюнчю къабакъ эшик ачылды. Тийрени участковыйы кирди. Ол да келиб машокну юсюне сюелди.

— Тюз джазгъандыла,— деди. Мыйыкъларын таукел бурду.

— Муну къайдан алгъанса,— деб бармагъын мизни чанчханча машокга тиреди.

Макъам джукъ айталмады. Тюшген болумун бишириб, тышына оноу чыгъаралмады.

— Тынгылай эсенг, къагъытынг джокъду. Джокъ эсе урлагъанса, деб артына туракълаб, къолун аллына силке, джол кѣргюзтуб, Макъамны ызындан тебреди.

Ийнанмады Советни председатели джорукъну ажимсыз сакълаучуну сѣзлерине.

— Огъай, аллай иш болургъа амалы джокъду. Макъам адамлыкъны керти халысындан согъулгъанды. Бу сѣзю бла иши бир бирин тутмазлыкъ адам тюлду,— деди.

Башланса да Макъам ызына санлары тюшюб, къыйналыб къайтды.

Лобан а тишлерин къысыб, джангыдан къагъытха олтурду. Джюрегини къара тамгъасын сыгъыб, кюрешиб къагъытха тюшюрдю. Къагъыт, тот къалай таууш чыгъара барыб, биягъы председателни столуна ышырыла джайылды.

Биягъы участковый арбазда суюлди. Биягъы Макъам председателни аллында кызырды.

— Мен а чыртдан да ийнанмайма бу кыагъытха. мени сёзюм анга шагъат. Анда джазылгъан тюз болгъанына уа арбазында табылгъан шагъат. Этер мадарым джокъду,— деб башын силкди председатель. Кыош кыашларын энишге ийди. Ала аны кёзлерин джабдыла. Участковый, мыйыкъларын бура, Макъамны кёолуна кыаламны тутурду.

— Кыол сал,— деди.

— Агъарды акъ кыагъытча Макъам. Джукъ айтмады. Тишлерин кыаты кысыды. Тюзлюгюне шагъат кыуру кесиди.

— Тюзлюк Макъам кесиди. Тюзлюкде гуду джокъду. Мешхутда лыбыта ханс ёсерге ёчдю. Аны ариу ийисли хансха санагъан сокъур кёздю. Тийреде макъам согъулгъаны тохтаса, кюн мутхуз болады. Бу болумну кертин айырыргъа тыйыншлыды,— деб, кыартла ныгъышда. Макъамгъа джан аурута, джашау сынамларына дагъангача таяна, участковыйны арагъа алдыла.

— Аны терслиги аны кесиндеди. Хар джазылгъаны тюз болгъаны кюзгюдеча аны арбазында кёрюнеди,— деб кыартлагъа джууабха кёолларын силкди.— Аны сёзю бла иши бир бирин тутмайдыла,— деб кыошду.

— Огъай, мынга бир ачыкылыкъ керекди. Кыалай болур эл макъамсыз,— деб кыартла кыайгъылы боладыла, сагъышланадыла.

Лобанны хар кюню бир элге байрам. Кюн сайын кызадыла мешна чархлары. Ара мюлк кёзге кёрюнеген быргы бла аны хурджунуна байлыкъ болуб тюше, ол атланы ауушдургъанча мешналаны дженгил-дженгил ауушдурады. Хар джангы чыкыгъан мешнагъа «бисмилля» деб биринчи ол минеди. Элде ол сау бир кыала болуб кыалгъанды. Элни уллу адамлары анга сый бере, кёолун алларына ийилиб тутадыла. Хар кыууанчда, джыйылыуда терде олтуруучу болгъанды.

Макъам кебге кирген кибик, юйден тышына чыкымай дунягъа чыгъаргъан эшикни джабыб, сагъышланганды. Кенгликни суйген тартыулары хауагъа чыгъыб джайылыргъа амаллары болмай, тарлыкъны чачаргъа умутлана, кеслерин таш кыабыргъалагъа ура кюлтюмледен толгъандыла. Макъам алагъа джол ачыб тышына иймейди. Хатасыз адамгъа гудулукъ тюкюрюк бла джабышханча болса да, аны гудуда кёрюрге умутланыб

тургъан къауум отну сериуюн болургъа къоймай, тюбюнден ышырыб кюрешедиле.

Элни бирден сагъыш басханды.

Лобанны къууанчы уа уллуду. Ол кесин ёмюрлюк деуге санай, Макъамны кеси теберген батмакъ кёлден чыгъаргъа къоймай, башын къаратханлай ызына басады. Ол кирсизликни таш кибик суу тюбюне батыб кетмегенине джюрексине, джангы лагъымла къураб кюрешеди.

Кече. Элде чыракъла джукъландыла. Къарангы элге ийе болду. Аны ышыгъы бла Лобан элни къатындагъы мал къош таба атланды. Ол тенглерин ташада къоюб, къошну тау джанындан шыкъыртсыз маллагъа джууукълашды. Тёгерекни иги тинтиб, къатына къуйругъун булгъай келген самыргъа джукълатыб къоярча аш берди. Кюн сайын къошда кёре тургъан адамны ийиси бла таныб, парий къайгъы ачмай, гырджын кесекни сермеб алыб, алайдан терк джанлады.

Лобан ызына къайтыб тенглерине джолну бош этгенин айтды. Ол кече мал къошдан талай мал къорады. Мешна, узакъ джолгъа хазырлана, Макъамны арбазын да унутмады. Талай союлгъан малны башлары, терилери аны арбазыны ичинде буруууну ююне къабландыла. Энди уа Макъамны башын чыртдан да ёрге кёлтюралмазлыгъына ышаныб, джангы бишген тишликни чайнай. Лобан нёгерлерин узакъ джолгъа ашырыб, ююне тынчыкълы джарашды.

Макъамны участковый чакъыргъанлы бери аны аягъы клубха басмай эди. Махтиге уа андан бери элни ичинде клубну межамы болмай къалгъан кибик кёрюнгенди. Ол кесине орун табмайды. Бир джерде кёб сюелмейди. Болгъан ишни чыртдан да башына джыялмайды. Аллай сейир макъам къуру кирсиз иннетли адамны джюрегинден чыгъаргъа боллукъду. Не уа бир джюрекде хоншулукъда кирсизлик бла багуш къалай турурла? Ийнанмайды анга Махти. Макъам гудучу эсе, сейир тартыула къайдан чыгъадыла? Бу сорууланы барына да джууаб излей, ол сагъышлы болуб айланады. Эл макъамсыз боллукъ тюлдю. Кертиликке ётюрюк джабышырыкъ тюлдю. Былайда ангылашынмагъан бир зат барды. Аны киритине ачхыч табаргъа керекди,— деб Махти былайда ётюрюкню бир уллу орун алыб тургъанын сезе, орамда бара тургъанлай джашчыкъланы джангы тюклениб башлагъан гугурукчукълача бир бирчиклерине ёрелеб тур-

гъанларын кёрюб, тохтаб къарагъанын эсине тюшюрдю. Аланы бири:

— Огъай, Макъам кючлюдю,— дегенине себгилбет джашчыкъ аллына чыгъыб, джумдурукъчукъларын да къаты кысыб:

— Ма кёрюрге, Лобан, Макъамны кьой, къайсы геджебни да хорларыкъды,— деб джашчыкъланы чыртданда магъанасы болмай ёсгенлерин эсине тюшюргенине сейирсине:— Анда бир магъана болурму? — деб сагъышланды.

Клубда, джыйылыуда Макъам Лобанны «гудучуду, кеси кыйыны бла джашамайды, деб хыртха ургъан эди. Энди уа, гудучу Лобан тюл, Макъам болуб нек къалды?» — деб сагъыш эте, кечегиде юйню ичинде тылпыуу джетмей къалгъанча бола, эшикге чыкъды да джаяу джолчукъну тебреди. Ол бара барыб Макъамны юйюню туурасындан къараса сорууларына джууаб табарыкъча кёре, аллына атлады.

Кече шошду. Кёкде не ай, не джулдюз джокъду. Кечеге не ачы къарангылыкъ болгъанды. «Къарангы кечеге кесим джангыз. Артыкъ да иги. Эсими киши да бёлмез,— дей ол Макъамны юйюню туурасына джетерге узакъ къалмай мешна джарыкъ къарангыны эки джанына чача чыкъды да, Макъамны юйюню къатына джетгинчин джукъланыб къалыб, алайгъа чыракъсыз келиб тохтады.

Махти кёкенле ташасына бугъуб, сейирге къарады. Мешнадан чыкъгъан къарантха андан неле эсе да бир затланы тюшюрюб, буруууну башы бла атды да ичине чынгаб тюшдю. Махтини джюреги къаты-къаты уруб башлады. «Адам аягъы тыннгандан сора Макъам не айланады? Келтиргени неди? Гуду?» — деб, кёре тургъанына кеси да ийнанмай, джууаб да табмай тургъанлайына къарантха ызына чыгъыб, мешнагъа минди. «Макъам тюл эсе уа»,— деб, башына ол акъыл келгенине кьууана, мешнаны ызындан тебреди. Къызыудан къызыу бара, аралары узакъ болуб баргъан мешнадан артха къалмазгъа кюреше, аллына силкиниб, башха орамгъа бурулгъан мешнаны юйле башы бла чырагъын джарытханын кёре, аны ышанда тутта, джетиб ол орамны туурасына чыкъгъанлай, мешна чыракъны джукъланганын кёрюб «эшта, тохтады болур», деб аллына ашыкъды. Мешнадан чыкъгъан къарантха Лобанны юйюне кирди. Къарантха арбазда талайны айланды.

Ызына къайтыб келиб къабакъ эшиклени къатында тышына сескекли къараб юй таба айланды. Ол эшикни ачханлайына, андан ургъан жарыкъ аны ийнакълагъанча тоб кибик энишге салыныб тургъан къарнын, суу агъашча къынгыр бурнун келеккеден айырыб кёр-гюзгенинде, Махти, Лобанны ачыкъ таныб, ачудан тарс деб атылыб къалыргъа джете, «бери бир чыгъарыб итден туугъан итни кереклисин бир береим. Кёремисе, сени этген итлингини»,— деб келди. Алай а бир кесекден ол акъылы сууб, «мен сеннге башха лагъым табайым» — деб ызына тебреди.

Ол Макъамны юйюню къатына келиб, алаша бурууну башындан арбазгъа къарады. Юйню бир мкойюшю бла баргъан бурууну юсюнде мал терилени къаранталарын таныб, буруудан ётуб арбазгъа тебрегенлейине, юйню ичинде чыракъ джаныб муну терезеден ургъан жарыкъ джарытыб къойду. Махти гудучу кибик бир джанына жанлаб, къарангыгъа бугъунду. Эшикге адам чыгъыб къалады деб къоркъа, сакълады.

Алай а бир кесекден къулагъына юйню ичинден къыл къобузда согъулгъан тартыу келди. Махти солуун терен алды. Суусабдан эринлери джарылыб, кыйюб баргъан адам сууну башындан энишге къабланган кибик, эсин терезеге ийди.

Тартыу юйню ичин, тегерегин ала келиб, чууакъ кёкге джайылды. Махтини кёзюне бу кёзюде саулай дуня ол макъамны ичине сыйыныб къалыб аманлыкъгъа орун къалмагъанча кёрюндю. Алай а бурууну юсюнде атылыб тургъан териле кеслерин эскертдиле да, ала бу къадар ашхылыкъны джутуб къоярыкълары кёзюне кёрюнгенинде джюрексиниб, аланы буруудан тартыб алыб арбаздан тышына силдеб башлады.

Арыб тохтай да тынгысы тылпыуун алгъынчы джете, дагъыда аллына атлай, терилени суйреб ол Лобанны арбазына джууукълашды. Мийик, къадамача бурууну башы бла терилени ичине къалай атаргъа билмей сакъгышланды.

Тынчлыкълды Лобанны джукъусу. Аны кечеси шош этеди. Бюгюн да ол татлы джукъудан тоуб уянды. Ёрге турду. Гирлени кёлтюрдю. Телевизорда аэробика бла кюрешген къызчыкъланы эниклерге кюреше кенгине, узунуна созулду. Ызы бла кирсиз дарман тау хауаны тогъургъа деб, босагъадан атлагъанлай кёзю кёргеннге

ийнанмай симсиреди. «Кёзюме кёрюне болурму?» деб кёзлерин ачытхынчыннга дери къаты къысыб ачды да, таурухда болуучу кибик терилени къатында башын булгъай, анга къараб тургъан участковыйни кёрдю. Бола тургъан болум тюнюнден эсе тюшюнде болуб къаллыгъына разы бола, андан ары аякъ юсюнде турургъа борбайы къалмай, ичи хауадан толуб туруб, бошланган тоб кибик энишге ийиле, башха къарыуу къалмай, юй бийчесине:

— Ары бир къара. Кёзюме бир къуджур затла кёрюнедиле,— деб шыбырдай, кёзлерин кёкге чыракъ ийди.

Таула бар эселе, Лобан аланы бири эди. Булутланы къалынын тешиб ётген кюнню таякълары тийиб тыш, джылтырауукъ къабугъун къарны эритгенча эритдиле да Лобан тау бир кесекге тас болду. Орнунда багуш къалау къалды. Ол талай адамгъа джумуш болду...

Терен ёзенни тюбюнде шош эл. Ингир элге къучагъын джая келеди. Ишден юйлерине джыйылгъан элчиле арыгъанлары ючюн къарамайын, элни арасындагъы клубха сынджыр салгъандыла. Бююн да хауаны таралта, джашаугъа, рахатлыкъгъа чакъыра Макъамны тартыулары джюрекlege джылыу берликдиле.

Шошду, насыблыды эл. Макъам да аны бла бирге. ^

Дууадакъ

Мени аллымда кёксюлдюм кёл. Эси ары кетиб тургъан джашчыкъ. Тобла кибик тегерек, къалын кёкенле.

Джашчыкъ сакълайды. Къарамы кёлню къатында къамишлеге битгенди.

Мен аны сейирине къарайма, къымсызма. Экибизни арабызны кёкен айырады. Аны ууакъ чапракъларыны ариу ийиси башымы тегерек айландырады. Камсык сабий джылларым, бу кёлню тегерегинде къылыкъсыз оюнларыбыз, келиб кёз аллымда сюеледиле.

Джашчыкъ а устаны къолу бла ташдан этилген эскертме кибик къымылдамай сюеледи. Ол сакълайды. Аныча ол къарагъан джары къарайма, бир бирлерин къууа келиб, сууну джагъасында тас болгъан толкъунла бла башларын джылы къобан аязчыкъ тарагъан къамишледен сора джукъ кёрмейме. Сейирсинеме. Ол нени кёреди? Кимни сакълайды?

Атаны-ананы насыбы баласындады, деучендиле. Бала иги болса, къайсы ата-ана да кеслерин насыблыгъа санылдыла. Алай болмаса уа... Юйюмде къайгъы джокъ эди. Джашчыкъны халиси, окъугъаны адамны къууандырырча эди. Алай а ол шошлукъ бир кюн джашчыкъны устазыны аллыма тубегени бла, илгениб учхан къанатлы кёк хауада эриб тас болгъанча, терк къорады. Устазыны айтхан сёзлеринден уялдым, джерге кирлик болдум.

— Сабийни бошлагъансыз,— деб къайгъылы башлады сёзюн ол,— арт кёзюуде халиси бузулгъанды. Со рууунга, къара тынгылауну бериб тургъан болмаса, джууаб этмейди. Окъугъаны къарыусуз болгъанды, кюн сайын къайры бара эсе да, дерслени ахырына дери чыдамай, думп болуб кетеди...

Не этерик эдим. Кюйдюм, бишдим. Юйдегиге да хыны-хуну этдим. Кесиме уа устаз аллыма келиб айтхынчыннга дери кълумдагъы сабийни не бла кюрешгенин, не ишлегенин билмей тургъаныма айыб этдим.

— Ауруб кългъан болурмуса, бетингде къанынг джокъду? — деб, къайгъылы болуб, тегерегиме чабды.

Джууаб бермедим, эс бёлмедим. Тыш кийимлерими да тешмегенлей, табджаннга олтурдум.

— Къайдады ол калак? — деб сордум.

— Билмейме, дерслеге кетгени бла къайтмагъанды энтда,— деди кеси да къайгъылы болуб тургъанын билдирмезге кюреше,— келир, къайры кетерикди, сени халинги джаратмайма ансы.

Биз экибиз бир юйдегили болуб джашагъанлы, ёмюрде бир-бирибизни аяусуз этмегенбиз. Арабызда не керексиз чурум, не дауур болмагъанды. Юй джюкню экибиз да харамлыкъсыз, бир-бирибизге ауурлукъну джетдирмезге кюреше, къарыуубузгъа кёре тарта, ма бююннге джетгенбиз. Бююн а чыртданда джюрегими баса билмей, юсюне учдум. Не айтдым, не айтмадым... Ол, сау кълаллыкъ, керексизге джаннган отну ышырыб къыздырмады. Отну кесини тёзюмю бла тунчукъдурду.

— Кимге ушаб боллукъду хауле, къоркъма,— деб бир кесек тынгылаб тургъандан сора, ишин да къоюб,— кертиси да къайда кълалды экен? Кече арасында анга не джумуш чыгъа болур? Бир хаулеге тагъылыб айлана эсе уа? Эсиме келмей турады аллай сагъыш ансы, мен шашыб кълаллыкъ кёреме. Къоркъарым келди...

Экибиз да къайгъылы болуб, симсирегенбиз. Ол меннге амал излегенча къарайды. Къайда эсе да бир хауле

джащыккыны хапарын айтады. Ол бюгюннге дери алай хапар эшитсе сейирсине эди. «Аланы аталары, аналары джокъмуду? Алай нек бошлайдыла сабийлерин?» — деучен эди. Бюгюн а кымсызды. Сорууларына джууаб табмайды. Дыгалас этеди. Юсюме гурушхаларын къалайды.

— Ол кёгюрчюнлени келтиргенинде ийдинг да къойдунг. Не боллукъ эди ол ала бла булджуннганлыкъгъа? Бюгюнден бекми кыйналлыкъ эдинг. Сен китабладан башха зат бла кюрешмесин дегенлигинге, сабий сабийлигин да къалай этмей турсун. Къанатлыланы суйдю эсе... Табигъатха суймеклик джащаугъа да суймеклик туудурады. Ол кюн къаллай бир джалыннган эди. Унамадынг, хыны этдинг...

Мен анга джукъ да айталмайма. Балтада, сабда да болур. Сагъышха сингибме. Мени атам фахмулу адам болса да, кеси ёмюрюнде элни ичинден чыкъмагъанды. Аны фахмусуну, кълуну усталыгъыны юсюнден адамлада хапар энтда джорюйдю. Окъургъа, дуниядан терен билимли болургъа термиле ёмюрю кетгенди. Кёлюмю кенгдириб окъурча мени да болмагъанды амалым. Бизни джашлыгъыбызгъа юлюшге къазауатны кыйын, джаланнгах джыллары тюшген эдиле. Биз ачлыккыны, къазауат къойгъан терен ызланы хорларгъа керек эдик. Кече-кюн танымай, къарыуубузну артха салмай, кёзле-рибиз къарангъы эте, ауузубузгъа тюшген нартюх бюртюкге кър бола, джаланнгахлыккыны тузагъындан чыгъаргъа керек эдик. Чыкъдык. Окъурча мадар а табмадым. Аны ючюн джазыуума чыртдан да гурушхам джокъду. Заман, джуртубуз салгъан борчну толтурургъа кюрешгенбиз. Къалгъандыла урушну тюзлеринден къайтмайын къарнашларым. Окъургъа талпыуум бюгюн да турады. Ол себебден болур, джашчыккыны китабладан башха зат бла кюрешгенин кёрсем, кёлтюралмайма. Юйдеги уа мени бла кюрешеди. Мени алай этгеними терсге санайды. «Сабий башха зат бла да булджунургъа керекди ансы, къуру китабха къабланыб турса, тели болуб да къалыр», дейди. Ким биледи, ол тюз да болур. Къалай алай болса да, джашчыккыны тюзетирге керекди. Ансы ол кесини, бизни башыбызны да палахха къояргъа башлагъанды. Мени былай олтуруб тургъаныма бир къара. Эртденли бери аны излер мадар этмей. Юйдегини сагъышларындан бир кесекни соруштурур муратда:

— Мен аны бусагъатчыкъдан терк табайым,— деб илгеннген кибик дженгил ёрге къобдум.

— Ий, джюрексингенинг бла уруб ачитхан-зат этерсе, тийме,— деб тиледи.

Джууаб бермедим. Кечегиде сууукъсурамазча юсюме бир джукъ къаблайым деб, ара печге кирдим. Къарангыда джукъ кёрмей, чыракъны джандырдым. Олсагъатлай санларым бла ток ётгенча болду. Кёзлерим кёргеннге ийнанмай, барыб орунда джашчыкъны башындан къолум бла тийиб кёрдюм. Кеси-кесиме ичимден: «Хай-хай, шашдырыб къоярыкъ кёреме бу адамны. Эртденли бери биз не болумгъа джетдик. Аны уа, орунга кириб, тынчлыкълы джукълаб тургъанына къара». Джашчыкъ терен джукъугъа сингиб тура эди. Терезени иги джабылмай, къайры ачылыб тургъанын кёргенимде, ангыладым, биягъында эшикден келген таууш не болгъанын. Ызыма чыгъыб, къууанганымы анга билдирмезге кюреше, барыб, биягъы орунга таяндым. Иш этиб къалкъырым келгенча, башымы энишге ийдим. Юйдеги мени этгеними кёлтюралмай, ауазы къалтырай, гурушха этди:

— Туугъан баланга алай этиб къалай тураса? Сенден башха адам болса, эртденли бери аны джерни этегинден табыб келир эди, сен...

— Къой, къой аман этме. Керек болса келир. Тохтаялмай эсе калак кючюкча айлансын,— деб кесими ахырына дери къаты тюрсюнде туталмай ышарыб къойдум.

— Ий, шаша айлана болурмуса? Аллай тюрлюле эте къалай тураса?

Сенден хайыр джокъ эсе, излерге кесим барайым,— деб тышына таукел атланды.

— Ол мен кириб чыкъгъан бёлмеге сен да кириб бир чыкъ да, андан ары кёрюрге излерге керекмеди, тюлмюдю,— дедим.

Ол мени сёзлерими эшитгенинден сора, тышына чыгъыб да кеталмай, терк ол бир бёлмеге бурулуб да къалалмай, талай заманны аралыб туруб, джашчыкъ болгъан джерге ашыкъды. Мен да ызындан бардым.

Джашчыкъ джукълай эди. Аны бетчиги насыблы джарый, тюшюнде ышара эди, не эсе да бир затла айта эди. Ызы бла бетчигине кёлекге тюшген кибик мыдах бола эди. Къууана эди, къыйнала эди. Акъылыма былай къыйнаб турмайым да уятайым да къояйым деб да бир келди. Алай а уяталмадым. Тюшюнден айыр-

лыгъым келмеди. Мен ангылагъаннга кѣре ол насыблы эди.

Джашчыкъны ол болумда кѣрсем да джюрегими бир джерин къайгъыны бурууу тешиб кюреше эди. Сабий насыблыды дегенлигинге, биллигинг джокъду аны насыбха игиними, аманнамы санагъанын. Не ишлеб айланады? Кимге тагъылгъанды? Сорууланы кѣблюю, бал чибинле гадурогъа басынган киби, башымы насыб, эртденблагъа дери кѣзюме джукъу кирмей чыкъдым. Ишге кете башлагъанымда юйдегиге: «Толу хапар билмей ийме», — деб кетдим. Джашчыкъ а, анасындан джашыртын китабчыкъларын да джыйыб, дерслеге къачыб кетеди. Алай бла ол кюнден сора биз анга айтханыбызны этдиралмай, джорукъгъа да джыялмай къалдыкъ. Қъалай да болсун, къолунгдан чабакъ киби ычхыныб кете эди.

Бююн а мени аллымда — кѣксюдюм кѣл, атасы къатында болгъанындан хапары болмагъан, эси ары, кѣлге, кетиб тургъан джашчыкъ. Мени да аны да джашырыб тургъан дарман ийисли кѣк кѣкенле. Мен да тюшмегенме былайгъа. Джашчыкъ а тынгысызды. Аллай бир талпымакълыкъ бла нени сакъларгъа боллукъду, билмегениме. Джашчыкъ ызына бурулгъанча кѣрсем, кѣкенни артында къыппа киби джыйылама. Мазаллы кѣкен кѣзюме гитчечик болуб къалгъанча кѣрюнеди. Ол бир заманда аллына къууанчлы силкинди да, бауурундан къабланыргъа аз къала, кесин бармакъ учларында кюнден тыйды. Кѣлде, къамишлени ичинден, таурухдагъы къайыкъ киби, узунбоюн акъ къанатлы кѣрюндю. Ол ашыкъмай джагъагъа чыкъды. Узун бойнун, кѣкге джетиб къалыргъа излегенча, ѳрге созду, джити бурнун аны юсюне салды. Тебсеген къызы этеклерине ушагъан къанатларын ѳрге кѣлтюрюб, энишге къакъды. Ызы бла суу тамчыла чартлаб, кюн таякъланы ичи бла ѳте, хауада джанкъылыч киби джандыла. Дууадакъ дорданын аллына чыгъарды. Аякъларыны учларында кесин кюнден тыя, аланы акъыртын ауушдура, джерге джумушакъ сала келиб, къызыугъа кирди. Ол баргъаны бла учуб кетерге аз къала, къаяны учуна тирелиб къалгъан киби, бир кесекге симсиреди. Ызы бла илгенгенча, кесин бир джанына атды. Ол алай бла, бир сабыр бола, бир къызыугъа кире, кѣл джагъасы тюзюкде тѣгерек айланыб башлады.

Дууадакъ тепсей эди. Мен аллай сейирликни не эшит-

мегенме, не кѳрмегенме. Ол кѳзюуде мени не хапарым болсун, аны кесини джюрютгени джашчыкыгъа разылыгъын билдиргени болгъанын. Хатачыны кѳолундан джаралы болуб, узакъ джолу бѳлюнуб, джерге таш киби тюшгенинде, аны джашчыкы кѳутхаргъанды. Дуадакъ хар тогъай этиб ызына кѳайтханы сайын джашчыкыны бети джарыйды. Мени да кетгенди анга эсим. Ол себеден болур эди, кесим да эсгермегенлей, аллыма джѳбелей, джашчыкыны кѳатына келиб кѳалдым. Ол бир джерде туругъа тѳзюмю джетмей, ѳрге туруб да кеталмай, орнунда айланджюкча бурулады. Меннге кѳарагъан да этмегенлей, кѳолчугъу бла бутума тие, кѳуанчын тышына сѳз бла кѳалай чыгъарыргъа билмей, тили тутулуб кѳалгъан киби бир белгисиз тауушла чыгъарады. Дуадакъ а хар бурулгъаны сайын джашчыкыгъа джууукъдан джууукъ келе, кѳаты бла джюзгенча ѳтдю да, кѳлню джагъасына джетиб, энди суугъа кирди деб тургъанлайыма, кѳанатларын кѳагъыб джерден айырылды. Бизни башыбызда талай кере тѳгерек бурулду да, кѳкню саулай бирден тауушдан толтуруб кѳыбыла таба айланды. Биз аны ызындан кѳзден ташайгъынчынга дери кѳараб турдукъ. Ызы бла, джашчыкы мени кѳатымда кѳрюб кѳойгъанында, илгенгенча артына турду да, кѳарамы мени кѳолумдагъы чыбыкыгъа битди. Мен чыбыгъымы, бу кѳзюуге дери аны кѳолумда тутханыма ыйлыгъа, кѳарыуумдан келгени чакълы бир керилиб, суугъа силдедим. Ол толкѳунланы сыртларында чайкѳала, кѳз туурадан ташайды. Джашчыкыны башын сыладым, ийнакъладым. Джашчыкыны ол кече джукъу арасында сыфаты аллымда сѳелди. Кѳалай насыблы эди ол. Кѳалай насыблы эдим мен бюгюн! Джолда бара ол меннге хапарын айтды. Хапарыбызны анасына, устазына айтыргъа ашыкъдыкъ.

Нарат гагаракла

Ара шахаргъа тюнене келгенбиз. Бюгюн а тенглерим шахар бла танышыргъа оноулашдыла. Мен а башым ауругъанын сылтаугъа салдым да, бармадым. Ала кетгенлей терк чыгъыб таксиге миндим. Такси, чибин аугъа тюшген гыбы киби, шахарны орамларындан чыгъыб кѳалалмай, талай заманны айланыб туруб, шахардан ѳтгенлей, аллына эмилиб тай юркген киби атыл-

ды. Айланчдан бурулгъанлай, узакъда джюрегиме таныш чегетни къарантхасы кёрюнгенинде, санларым бютеу исси болгъанча болуб, орнумда тынчлыкълы олтургъа тыным джетмей, тегерек бурулуб тебретим.

Клязьма кёлню тегерегин чегетле джасайдыла. Мийик, субай наратла чекни сакълагъан аскерчилеча сюеледиле. Аланы ышыкъларында къайын терекле кызла кибик сюзюлюб турадыла. Къулагъынга къобуз таууш келеди. Тау сууну баргъаныны дженгиллиги кибик, джашланы тепсеуде учханлары, кызланы хауада къалкъыб къалгъанча баргъанлары кез туурангда бола тургъанча кёрюнеди.

Былайда хар таш, терек тауланы алыб келиб аллынга сюейдиле. Меннге бу джерле багъалыдыла. Аллында бери тебрегенимде, джангыз кезюм бир кёрсе андан сора джукъ керек тюлдю деб, келе эдим. Энди уа, келиб былайгъа тюшгенимде, чегетни теренинден теренине бара, ол заманны хар сагъатын кезюме кёргюзте башладым. Мында талай кюнден бери чегетни шошлугъу бузулгъанды. Джаш адамланы джырлагъанлары, къыл къобузну согъулгъаны шынкъартны джарыгъы мийик наратладан да ётуб, шош кекге джайыладыла.

Заман онбир сагъат болгъанында, тынчайыргъа керек болгъанын билдирдиле. Алай а джаш адамланы чачылырлары бир да келмей эди. Энтда ойнаргъа, кюлюрге, шынкъартны тегерегинде олтурургъа кезлери къарай эди. Шынкъарт! Къалай сейирди! Джашлыкълны сейир джубанчы, сууукъ тюзде джолоучуну ышангылы негери.

Талай замандан джашла, кызла чачыла тебретиле. Мени да келмей эди былайдан кетерим. Джоппу олтуруб тургъан кызланы арасында андан кезлерими алалмай, келген джылыу шынкъартдан тюл, тегерекге андан джайылгъанча кёрюне эди кезюме. Кыз къалгъан кызла бла бирге ёрге туруб кетиб къалгъанында уа сууукъсурагъанча болдум, шынкъарт да бир къуджур кёрюндю. Кеси-кесиме: «Шынкъартны ариулугъу сенден кёре эдим, Лейла» — деб шыбырдадым. Джюрегими мыдахлыкъл басды, селеше тургъан тенгими сёзлерине эс бёлмей, кеси аллыма сер адамча ёрге туруб, аны къадалгъанына да «джукъум келеди, мен кетдим» — деб джанладым. Ол мени ызымдан: «Эки сагъатда мени ауушдурлугъунгу унутма, джукълаб къалсанг, юсюнге сууукъ сууну къуярыкъма. Эшитдингми?» — деб, ойнай къалды.

Бир кесекден лагерде дауурла тохтадыла. Кече бла шошлукъ чегет бла лагерге ие болдула. Мен орунга джатханлыкъгъа, ауругъан адамча тегерек бурулуб тургъан болмаса, бир да джукълаялмадым. Болмагъанында, кийиниб эшикге чыкъдым. Кечеги кек чууакъ эди. Барыб джана тургъан отну къатына олтурдум. Борис алайда джокъ эди. Таякъны алыб сериун болуб тургъан отну ышыргъанлайыма, кек саулай джилтинледен толуб къалды. Мен отну дагъыда ышырдым. Джилтинле андан да кек болдула. Таб, ала мени кезюме кекню терен чегине етуб кетиб, джулдузлагъа бурулуб къалгъанча керюндю. Кесим да аланы ызларындан мийикге чыгъыб кетерика аллыма къабландым. Мен алай эте тургъанлайыма:

— Хы, гудучуну тутдум дейме,— деб Борис мени сиртымдан тутуб, ызыма къабландырды. Биз джагъалашыб тебретдик. Экибиз да бир тубге, бир башына чыгъа турдукъ да, ол менден ычыныб мыллыгын отха атды. Отну ичинден чучхуб бир тегерек затны бир джанына атды. Мен анга андан алгъа джетелсем деб аллыма силкидим. Алай бла экибиз да аллында бир бирибизден сыйыра, артда уа бир бирибизге теджей, отда кемюлюб бишген гардошланы тансыкълаб ашадыкъ. Сабий заманымда отда бишген гардошланы къабукъларындан къазан къараны ариуларгъа тезюмюбюз джетмей, эринлерибиз да къара бояу бла боялгъанча къабукълары бла ашагъаныбыз эсиме тюшдюле.

Бир кесекден Борис да кетди. Мен бу джулдузлу кече шынкъартны къатында, сагъышларым бла бирге кесим джангыз къалдым. Палаткаланы ичинде биринде тохтаб, сагъышларыма андан джууаб изледим. Лейланы, таурухлада болуучу ариу кызча, тынчылыкълы джукълаб тургъанын кезюме кергюздум. Дагъыда келди мени келюме: ол сейир тюш керсе, мен да аны тюшюнде уялыучумча уялмай анга суймекликни юсюнден селешсем. Лейла, Лейла! Дунияда сенден сейирлик башха инсан бармыды экен. Кече ай, кюндюз кюн, сен болмасанг, алай джарыталлыкъ, джылыталлыкъ болмаз эдиле мени. Сен аны алай болгъанын биле да болмазса. Лейла, Лейла...! Кек палаткаланы ичинде мени кезюмде джангыз бири, аны ичинде да къуру сен, Лейла!

Биз лагерге барыргъа ючеулен чыкъгъан эдик. Келню къатына келгенибизден сора да аджашыб, барыр джерибизни излеб кек айландыкъ. Лагерге келгеникде уа джашла палаткаларын къура тура эдиле. Мен а,

нени да кѳюуб, биринчи Лейланы джокѳладым. Алай а кѳрмедим. Ол энтда келмеген эди. Аны мѳлек кѳыз кибиб тереклени араларында джаяу джолчукѳга чыгѳыб кѳаллыгѳына ышана, мен джашлагѳа болушуб башладым. Кѳолларым бир зат бла булджуб кѳурешгенликге, кѳзлерим джолда эдиле. Мен аны кѳолунда ауур хызени бла келе, аны кѳлтюралмай, кѳызыу-кѳызыу солуй келгенча кѳзюме кѳргюзтеме. Кесими алга келиб кѳалгѳаныма урушама. Джашладан тартынмасам, аллыма чыгѳыб кѳаллыгѳына ышана, ызыма кетиб кѳаллыкѳ болур эдим. Алай а мен джолга чыгѳалмайма, ол да кѳрюнмейди. Эшта, мен аны кѳрѳурге ашыкѳганча ол ашыга болмаз. Алай а, келмей кѳалыр да деген оум эсеме келсе, джѳурегими бир джери эриб барганча болады. Лейласыз меннге бу сейир табигѳат, чууакѳ кѳк ичлери бош сауутха ушарыкѳдыла.

Мен кѳалай бир сагѳыш этсем да, кѳйсем, джансам да, ол кюн мен кѳзлерими алмай турган джол аны меннге келтирмеди. Дуния джаратылганлы, аллай узун кюн бла алай кѳыйырсыз кече болганмыдыла, билмейме. Мени болумуму кѳрѳуб тенглерим да: «Аурубму кѳалганса, не болганды Аслан? Бетингде бир деб бир кѳанынг джокѳду»,— деб кѳайгѳылы сора эдиле. Мен алагѳа джууаб бермедим. Ангыларыкѳмы эдиле ала мени? Тюзю, ангыларыкѳ эселе да, мен Лейла бла байламлы сезимлерими, ала чыпчыкѳла болуб учуб кетерик кибиб тышына чыгѳарыргѳа кѳоркѳама. Мени саулай насыбым бютеулей алдады.

Лейла экинчи кюн келди. Мен аны кѳргенимде, кѳаллай бир кѳууанганымы билмейме. Тѳппем бу нарат терекледен да мийик чыкѳган болур эди. Дуния ѳмѳрѳнде быллай сейир, тѳгерек ариу, чыпчыкѳланы джырлагѳанлары былай джѳурекни таралтырча кѳачан болгандыла. Кесими уа ичим саулай джырдан толган эди. Бир бирде джырны сѳзлерин мурулдай айланганымда тута эдим кесими. Эшта, башы толган кѳапчыкѳча джырны ичимде кѳайнагѳаны сыйынмай кѳыйырларындан тышына чулгѳаныб, тѳгѳлюб бара болур эди. Аллай кѳзѳуледе мен кесими кѳайда болса да, чегетни теренинде эскере эдим.

Ол кюнледен насыблы кюнлерим болганмыдыла мени джашауумда. Не уа ол кѳзѳуе билеми эдим мен насыбымы мийик таууну джитисине чыгѳыб турганымы. Мен бюгѳн бу чегетни тансыкѳлаб келген кюнѳмде, джаша-

уум насыбсызды дерге болаллык тюлме. Иште джюрегим суйген ишим, халал тенглерим, юйдегим, сабийлерим. Алай а ол кюнлеге мен бюгюн адам кюл джетелмезча мийикде ёсген гоккалагъа къарагъанча таралыб къарайма. Къачхы чететни ичин ийнакълайма.

Джазыуну мени джанлы бир джери болур эди. Практиканы ётерге мен Лейла бла бирге тюшдюм. Ишни кёзююнде къалай болгъанын да билмейме, хаманда кесим да эскермегенлей аны къатында болуб къалыучан эдим. Анга сезимлерим терен болсала да, ичимде башларындан басыб, тунчукъдуруб тургъан болмаса, батырлыгъым джетиб Лейлагъа аны ачыкълаялмай эдим. Айтхан сёзюм ышаннга джетелмей къалыб, Лейланы ёмюрлюкге тас этиб кюяргъа кюркъа эдим. Бусагъатда уа умутлада болса да, Лейла меники эди. Ол кюндюз кюнюм, кече джулдузум эди. Суймеклик а арабызда юркюрге хазыр къанатлыча сескекли кюнуб, юйлю болургъа унамай тура эди. Лейла мени сезимлерими англаймы эди? Ол не сагъыш эте эди экен?

Бир кере ёлчелеучю приборла бла ишлей тургъанлайыбызгъа, Лейла джумушакъ ариу кёзлерин терекни башына уулаб:

— Ары бир къарагъыз, ол ариу гагараклагъа,— деб терекни теппесин кёргозгенинде, мени ауазым бёлюне: (бёлюнмеген эсе да кёзюме алай кёрюннген эди.)

— Ариуму дейсе? Кюлунга алыб тургъаннга сана,— деб кюлумда рейкамы да бир джанына сюеб, терекни башына кесими атдым.

Тюбюнден Лейланы:

— Ой, джыгъылады, ары бир джукъ айтыгъыз,— дегени бютюн да бек джандырды. Мыллыгымы терекни тёппесинде кюн таякъланы тюбюнде джылтыраб, кёз къамата тургъан нарат гагаракга атдым. Аякъ тюбюнде ингичге бутакъ къалтырауукъ тийген кибик мени арыбери ата гагаракга узалыргъа кюймай олтурду. Мен дыгалас эте келиб, кесими кюлгъа джыйыб узалгъанлыкъгъа, джетелмедим. Аны башындагъы ингичге бутакъгъа минерге керек болгъанын англадым. Ол бутакъ а мени къалай кёлтюрсюн. Ызыма уа джол джокъ. Кёзлерими къаты кысыб, солуууму алыргъа кюрешдим. Не этерге билмей, тюбюне къарадым. Адамла менден бёк узакъда эдиле. Мен башым тёгерек бурула, алаңы кюл булгъагъанларын кёрдюм, башым чыртдан да тёгерек бурулуб кетиб баргъанын сезиб,

кёзлерими кысалгъанымча кысыб, терекни кычакъладым. Бир кесек эс джыйгъанымда, нарат гагаракга джангыдан узалдым. Алай а ол кесек заманны ичине билегим ёсгенми этерик эди, джеталмадым. Менден мийикде бутакъланы барын да къарамым бла сынаб чыкъдым. Башына да чыгълалмай, тюбюне да тюшалмай, арада армау болуб тургъанлайыма, Лейланы:

— Асланчыкъ, тюш. Джыгъыласа. Мен къоркъама, дегени этди меннге оноу. Ёрге силкидим. Ингичге бутакъ мени кёлтюралмай, энишге бюгюлдю. Къолум гагаракга тийиб, мен аны тутхунчу ол мийикде къалыб кетди. Мен ызыма базыкъ бутакъгъа тюшюб, башына баргъан эки бутакъчыкъны бир бирлерине аякъларым бла кысыб, солумагъанны орнунда акъырынчыкъ созулуб гагаракны юздум. Къууанганым бла эркинирек кымылдагъан болур эдим, эки бутакъ бир бирлеринден айырылыб кетиб, аякъ тюрюмде илинир зат болмайын, энишге къуулдум. Къалын бутакъланы биринден бирине тие, сыбдырыла келиб, тюрюнде мени насыбыма, бутакъгъа кийимлерим илиннген болур эдиле, бир кесекге хауада тохтагъанча болуб, бутакъны сыннганы шок тауушча къулакъларымы сангсыта, келиб джерге тийдим. Ол кёзюуде мен сауму эдим? Билмейме. Эсим къайда эсе да менден узакъда бир тунакы джерде айланнганча бола эдим. Аны бла бирге андан джылтырай гагарак, джууукълашыб келиб туура аллымда джилтин джоппу бола келиб чачыла эди. Мен эс джыйгъанымда, тегерегиме нёгерлерим басыб тура эдиле. Къарай келиб, аланы ичинде Лейланы кёрдюм. Мени кёзлерими ачханыма къууаннган болур эди, джыламукъ джуугъан толу ууртчукъларында, ышаргъанында чунгурчукъла болдула. Мен сизге тюзюн айтама, ышаргъан, насыблы бетчикде ол чунгурчукъланы кёрюр ючюн энтда хазыр эдим бир джыгъылыргъа. Тенглерими барыны да бетлерине къарай келиб, Лейланы кёзлерине битдим. Ол джунчуб бир джанына къарады. Ызы бла къолумда нарат гагаракны кёрмегенимде кёзлерим бла терек тюрлерин кърмадым. Арлакъда сыннган бутакъны къатына тюшюб тургъанын кёрдюм. Мен ёрге къобаргъа силкиннгенлейиме, сюелирге болушду. Мен бутуму ачыгъанындан тишлерими къаты кысыб, тёзюб, акъыртын кымылдай, узалыб нарат гагаракны алыб Лейлагъа бердим.

— Анга къара, биз ол ёлдю-кетди деб кыйналыб

не этерге билмей турабыз, ол а джерден гагаракланы джыя айланады. Суймеклик десенг, суймеклик! — деди Лейланы тенгчиклерини бири. Барында бетлеринде ышаргъанларын кёрдюм.

Лейла уа аны алай айтханын эшитгенлейине, башын да энгишге ийиб, лагерь таба къачыб кетди.

Андан сора кёб кере наратланы тюблеринде айлана, ушакъ эте, насыбны саулай аллында боллугъуна ышана, бир-бирибизни болгъаныбызгъа къууана биз нарат гагаракланы джыйыучан эдик. Ол гагаракланы бек сюе эди. Аланы мен да сюеме.

Заман кеч болгъанды. Мени уа былайдан кетерим келмейди. Къуру былайыды андан меннге къалгъан багъалы зят. Гагаракъланы джыйыб хурджунларымы, ууучларымы да толтургъанма. Ала бир-бирлеринден ариудула, аланы джылтырагъан сыфатларындан меннге картданча Лейла къарайды. Огъурлу кёзле. Ышарса тегерек уууртчукъларында чунгурчукъла аны артыкъсыз да суюмлю этедиле. Мен аланы бек ба этеме.

Мени юйде столумда мияла табакъда, гоккала кибик, нарат гагаракла турадыла. Ала нарат чегетни ийисинден кабинетими толтургъандыла. Аланы хар биринде меннге Лейла джашайды.

Ишлей тургъанлайыма эшик шыкъыртсыз ачылды да, джашчыгъым кириб келиб алагъа битди.

— Аття, ол омакъланы меннге бер, ойнайым,— деб тиледи.

Тынгыладым. Башын сыладым. Берген а этмедим. Ишчигин тарта, таууш этдириб чыгъыб кетиб, анасына тарыкъды.

— Ий, бер нени тилей эсе да сабийге, джылатма да,— деб таууш этди ол. Джашчыкъгъа:

— Эркиши тарыкъгъанмы этеди сора, хомух,— дедим. Берген а этмедим.

Столуму юсюнде нарат гагаракла. Лейла уа — ёмюрлюкге джюрегимде. Къайдан билсинле аны джашчыкъ да, анасы да.

Къызыл алма

Новелла

Кёзле... Ариу къыйылгъан къара къашланы тюблеринде огъурлу кёзле. Ала меннге айтыр сёзюмю айт-

дырмайдыла. Джюрегим мардасыз кызыу урады. Тылпыуум тыйылганча болуб, аузумдан сёзюм толу чыкмайды. Ол а сёлешеди. Кесини джашаууну, тенглери ни юсюнден хапар айтады. Джылы ышара, джашагъан джерин суратлайды.

Мен а кеси кесиме кёл этерге кюрешеме. Сагъыш эте келиб бир терен магъаналы, акъыллы сёз айтырга излейме. Алай а излегеними табмайма. Амалсыз ышарыб, аны айтханына хо дегенча башымы кымылдатама. Сейир чыпчыкъны юсюне чыгъыб къалыб, аны илгендирирге кьоркьгъандан солууу тыйылыб симсиреген адамча болгъанма. Мени бюгече бу станциягъа келтириб, джашаууму бу хурметли инсанына тубетгенине джазыуума алгъыш этеме. Мынчакълача кёкню джасаб тургъан джулдузлагъа къарайма. Къууанчдан болур, башым тегерек айланады. Ол а сумкачыгъын ачыб, ичинден бир мазаллы кызыл алманы чыгъарыб, менге узатды. Мен да:

— Сау бол,— дедим, алыргъа тартыныб.

Ол ышарыб:

— Ал, татыуун кёр. Кесибизни терегибизденди. Мен аны алмаларын бек сюеме. Кеси да тереземи къатында ёседи. Аны мен туугъанымда атам узакъдан алыб келиб орнатхан эди. Энди уа, бишген алмаланы юзе: «Къызымда бу алмала да бирча кызыл уууртлуладыла»,— деб ойнаучанды атам. Джолгъа тебресем, анам быладан кьолума салыргъа бек сюеди. Кёр сен да.

Алай бир джигитлик къайдан чыкъгъанын билмейме, кесим да эсгермегенлей: «Муну сени кёзюнгден кёрлюкме»,— деб кьол аязыма салыб, алманы ёрге тутдум.

Олсагъатлай, айланчдан темир таууш этиб чыкъгъан трамвайны джарыгъы уруб, кьолумда алманы джарытды. Кёзюме алмадан тегерекге нюр чачылганча кёрюндю. Ол кёзюучюкде «Сау кьал»,— деген тауушу эшитилиб, эс джыйыб къарагъанымда, кызычыкъ трамвайгъа миниб, терезеден кьолун булгъады. Бармагъы бла миялада хар харифлени сызаргъа кюрешди. Мен аны бу джолдан сора кёрмезлигим кёзюме кёрюнгенинде, мыллыгымы олсагъатлай тохтагъан таксиге атдым. Шофер мешинаны орнундан дженгил тебдириб, трамвайны ызындан атылды. Аны баргъаны кёлюме джетмейин:

— Дженгилирек бар, марджа,— дедим.

Айтханумы эшитмегенча этсе да, мешинасына джю-
рош къошдурду. Трамвай бла бизни арабызны къыс-
хара баргъаны кѣлуме джетмей, мешнаны озаллыкъча
аллыма къабланганма. Трамвай тохтагъанлай, джетиб
аны ичине къалай минерими кѣзюме кѣргюзтеме. Къууа-
нама. Ол баш энишге къараб туруб, кѣзлерин ачады.
Бир кесекге алам меннге джилтин атыб, узун кирпич-
лери энишге ийиледиле. Мен джанама. Тынгысыз тенгиз-
ни эмилик кенгине тюшген къайыкъча джунчуйма.
Тилим, сѣзюм да тас боладыла.

Алай а мени ашхы умутларым толмадыла. Бир кесек
заманны ичине мешина трамвайны туурасына джетген
кѣзюуде, эсиме чыртдан да келмеген бир зат болду:
трамвай, сол джанына бурулуб, кѣпюр тюбю бла ѳт-
дю да, кѣз туурамдан ташайыб кетди. Мен, джанымы
къолум алгъанча болуб, шофергъа къадалдым:

— Аны ызындан бурул, аны ызындан!

— Ары бурулургъа боллукъ тюлдю. Джол белгини
кѣрмеймисе, — деди шофер базыкъ ауазы бла. Мен, ма-
заллы джаш, джылаб къояргъа аз къала:

— Не этерик эсенг да бир мадар таб, — деб тиледим.
Мени халымы кѣрюб, суйсенг тюш, суйсенг ызынга
элтейим, дегенча къарады шофер.

Не этерик эдим, тюшдюм. Джокгъа амал джокъ.
Башымы да энишге ийиб, аллыма мыдах атладым. Кѣ-
зюме дуняда менден насыбсыз адам болмагъанча кѣ-
рюндю. Трамвайны мени сезими бла бирге джутуб къой-
гъан кѣпюрню тюбю бла ѳтюб, ол биринчи кере тох-
тагъан джерге бардым. Келсенг, кел — не хайыр?! Мен
билмей эдим аны къайда тюшерин. Билсем а...

Сейир тюшню кѣре келиб илгениб уянганча болдум.
Джазыу мени, эмилик сыртына миндириб, сынады дей-
ме. Нек баргъанымы да билмегенлей орамны ѳрге теб-
редим.

Джюрегим умутлу бола, ариу къайылгъан къашланы
тюблеринде огъурлу кѣзле кѣзюме кѣрюндюле. Къызыны:
«Кѣр, кесибизни терекденди. Мен аны алмаларын бек
суюме. Кеси да тереземи къатында ѳседи», — деген сѣзле-
ри къулагъыма келдиле. Эсимде бир джарыкъ оюм ойна-
ды. Тенгизде батыб баргъан адам сау къалыргъа бир
ышан кѣрюб къууанганча болдум. Санларым дженгил
болдула. Тири атлаб тебретим.

Джашауумда керти суймеклик туууб, мени мийик-
ге чыгъаргъан кюнню сыйлай, къолума гитче кюнчюк-

ча джарыб тургъан кызыл алманы ойнатдым. Аны урлугъун юйде, тереземи тубюнде орнатырыкъма.

Кёзюме терезени тубюнде ёсген терекде кызыл алмала кёрюндюле. Къолумда алмача ала да адамла-гъа насыблы суймекликни берликлерине ийнандым.

Ана айю

Новелла

Танг аласында джылы аязчыкъ тауну тёппесинден эне келиб, ана ачыгъан сабийине джарсый, ариу айтыб, джумушакъ чашчыгъын сылагъанча чегетни мууал болуб къалгъан бурмасын сылайды. Кюн да кечигиб къалама деб къоркъгъанча, тауну ары джанындан чыгъыб, къарамын ёзеннге суйюмлю атды. Таякълары кеслерин тыйыб туралмай, алтын бурчакълы къозучукъла кибиб ёзеннге керпеслениб къуюлуб, джашил хансда чынгай, чыкъда джуууна башлагъанлайларына, кюн тартыб аланы къучагъына джыйды да, алагъа джылыуун барын да бериб, ахсына тургъан ёзеннге бирден ашыгъыш ийди. Хар ташха, дюргенлик джетген терекге къайгъыра, кюн сууукъдан бир-бири этлерине кысылыб тургъан ёксюз чыпчыкъ балачыкъланы уяларына сормагъанлай кириб, кёгериб тургъан кымыжачыкъларын джылы хауа билезикле бла чырмады. Инджилиб тургъан балачыкъла, джылыу келиб къалгъанына къууаныб, джюуолдедиле. Аланы эс джыйгъанларына тынгылы болуб, кюн айла-ныб таякъларын, камсык тенгиз джута башлагъан къайыкъны къутхарыргъа ашыкъгъан кеме кибиб джаш терекчикге ийди. Болушлукъгъа чакъыр-гъан бармакъ-лача джерден къараб тургъан тамырларыны тегерек-лерине бурулду, кебинча тубюне джайылыб къалгъан акъ гоккаларыны юслерине къабланды. Терекчикге заманында джетелмегенине къыйнала, булчукъларында джыламукъларын къоя, ол дыгалас этиб, джууаб излегенча къарамны кысыр къаягъа бурду.

Сагъышдан болур эди, къаралыб эди кысыр къаяны тюрсюню.

Кюн:

— О, деу къая! Сен а нексе былай мыдах? — деб сорду.

— Багъалы Кюн! Энтда келдинг сен, джылыуунгу тѣге, джашау бере ѳзеннге. Тюнене сен кѳзден ташайыр-ташаймаз, мараб тургъан киби къайдан эсе да терк огъунакъ булутла чабдыла да джерге къондула. Ол-сагъатлай аллына чыкъгъанны улута, ууата шыбылача ачы джел джетди. Ханс бюкленди, джер бла тенг болду. Терек терекге таянды. Чегет бирден ахсынды. Джаны болгъан джанын къутхарыргъа изледи.

Ол кыйын, табигъат саулай дыгаласха кириб тургъан заманда чегет кыйырында бир айю кѳрюндю. Бир джыгъыла, бир къоба ол мазаллы ташны къатына джетди. Энди ол аны ышыгъына кысыла шойду деб тургъанлайыма, аны туурасындан ѳтюб, таб мени къатым бла да озуб башлады. Аны ол болумун кѳрюб, сейир-синнгеними учу-кыйыры болмайын, «бу ары къайры барады? Анда ѳлюмден башха джукъ джокъду сора, огъесе джанынданмы тойгъанды?» — деб къайгъылы болуб, джууаб беририне ашыгъа, тилегенни орнунда сордум:

— Эй алан, бу кыямада башынгы къайры атханса?

Эшитмейми къойду, огъесе эс бурмагъанлыкъмы этди, джюрюшюн бѳлмеди. Тѳзалмайын дагъыда къайтарыб:

— Не къайгъынг барды, къайры ашыгъаса? Бери кысыл ышыгъыма, мен сени къутхарайм, — дедим.

Айю тохтаярракъ болуб:

— Балаларыма аш излей, чегетге сингиб кетгенме да, мен ызыма къайтхынчы бу палах джетди да къалды. Не этейим, алагъа джетмей къалай къалайм, — деб меннге джарсыулу къарады.

Аны къарамы, кѳзлери джюрегими эздиле, кыйнадыла. Мен анга болушургъа бир мадар изледим. Алай а, не сагъыш этсем да, мени къарыуумдан келлик зат джокъ эди. Ол сагъатчыкъда ангыладым мен, кеси-кесиме деу кѳрюнюб тургъан кая, бу болумда тѳшекден айырмагъанлай бечелден башхам болмагъанын. Балаларына болушалмагъанымдан ары, кесин бир къутхарсам деген дыгаласда:

— Да энди алагъа боллукъ болур. Бу къаты агъач, терекле баш салгъан джерде ала сау къалалгъа эдиле. Бир да къурумаса, кесинги джанынгы сакъла. Кысыл ышыгъыма, — дедим.

Ана айюню бети тирленди, меннге эрши къарады. Бурулуб кете башлаб ызына дженгил айланыб:

— Мени джауум айтмазлыкъ, сёзлени айтдынг сен меннге. Аласыз мен неме? Мени кючюм балаладады. Не уа къайда аллай тёзюм, сени ышыгъынга кириб, тынчлыкълы туругъа. Сен, деу къая, ёмюрюнг ёмюрле бла саналыб келсе да, ана бла баланы арасында суймекликни татыуундан хапарынг джокъду. Меннге бу боранда баргъан тюдю къыйын, къыйын аланы тас этгенди,— деб, терк айланыб кетди. Ызындан не джазыкъсыныргъа, анга сукъланыргъа билмейин, джелни толкъуну ура да джыгъылта, ол дагъыда тура да сюркелирге кюреше баргъанына кёз туурамдан ташайыб кетгинчинге дери къараб турдум. Энди андан сагъышлы болуб турама. Мен аны табсыз сёлешиб джюрегин нек къыйнадым, не уа бала ючюн алай башын отха салыб къояргъа боламыды? Алай кючлюмюдю ана бла баланы арасында суймеклик? Ким биледи, къайдам, сынама-санг. Мен аны ол сёзлерин эшитгенимде кесими ёмюрлени бошуна джашагъаннга санадым. Кертиси да, насыб къара кючде болмаз. Суймекликде болур. Суймеклик а кюч береди. Мен аны ана ююню юсюнде кёрдюм,— деб ахсына, бир кесекни тынгылаб тургъанындан сора, къая:

— Ана айюню не болуб къалгъанын билирге бир бек разы эдим. Табдымы экен? Кюн, сенден тилейме, сени къолунгдан келмезлик зат джокъду. Кёре эсенг, бир кёз джетдирсенг а.

Алайсыз да къайгъылы болуб тургъан Кюн Къая алай айтыр айтмаз чегетге гузаба кирди. Ичин тинте келиб, кечеги боран аудургъан терекни юсюнде айю балачыкъны эследи. Чегет бутакъланы къалынындан ётюб къараганында, джашил кырдыкда сыртындан джатыб, балачыкъларын эркелете тургъан ана айюню кёрдю. Балачыкъла аналарыны тегерегинде ойнай, бир чабыб келиб юсюне миниб, бир, бир бирлерин тебериб, тегеретиб ойнай эдиле. Бу кёзюде айю къаллай бир насыблы эди. Аланы алай кёргенинде, Кюнню джюреги шош болуб, «Ана бла баланы бир-бирлерине суймекликлери джерде джашауну терегин къуу болмазча чакъдыргъан кючдю, насыбды!» — дей, джолуна атланды.

Суймеклик болса

Аскер юйлеринден хапарсыз болгъанлы талай заман бола эди. Бу джол а артыкъсыз да бек ашыгъыб сакъ-

лай эди ол письмону. Анча сайын письмола туруучу джерге къараб, кесине аталгъан джукъ кёрмесе, джюрегин ауур ташча мыдахлыкъ басыучан эди.

Бир кюн окъуудан сора, тенглери бла ойнай, накъырда эте келиб, студентле тургъан юге кирир-кирмез мыллыгын биягъы письмола таба атды. Письмо! Эрлай аны кьолуна кысыб, лифтни сакълай да турмай, атлауучла бла комнатасына чабыб кетди. Письмону ичи аны бир да кьууандырмады. Эшикни ачыб, кирир кирмез, орнунда таяныб китаб окъуй тургъан Валентиннге да эс бурмай, орундукъгъа ауду да, кёзлерин кысалгъаныча кысыб, письмону ичинде джазылгъанны унутургъа излегенча талай заманны турду.

Аны ол болумун кёрюб тенги Валентин:

— Аскер, не болгъанды? — деб къайгъылы сорду. Аскер, ёрге тура келиб, письмону кёргюздю.

— Болгъанны уа эки-юч сёз бла айтыб кьогъан бек кыйынды, — деб ахсынды ол, кёзлерин чыракъ ийиб. — Сен таныймыса, Зарият деб бир кызычыкъ бар эди, мындан биринчи курсну ахырында ауруб кетген эди.

— Тохта, шохум, энди ангылай башладым дейме. Сен джашыртын, меннге да айтмагъанлай, суймекликге батыб тура болурса дейме, тенгим де да тур сен анга. айт андан арысын да, — деб Аскерни къайгъысын сууутур муратда, накъырдаракъ эте айтды Валентин.

— Айхай, кьуру аны бла къалса уа, — деб Аскер баш энишге къарады.

— Да не къайгъынг барды да? Башхагъа тагъылыбмы кетгенди?

— Огъай, башхагъа тагъылыб кетгеннге не амынг барды! Иш а ма былайды.

Институтха кирирге экзамен берген кёзюуюмде бир кюн физиканы берирге келдим. Талай кызычыкъны эшикни къатында джоппу джыйылыб тургъанларын эслеб, къатларына бардым. Олсагъатлай бир кёзлюкю адам эшикден бери къараб, «кирлик бар эсе» — деб ызына ташайды. Къызычыкъланы бири эшик таба тебреди. Ызындан тенгчиклери: «Зарият, киремисе», — дегенлерине, ол ышара: «Кетдим, эсен кёрюшейик» — деб кириб кетди. «Зарият» — деген сёзню эшитгенлейиме «бизден болурму» деб келди кёлюме. Эсиме сабий заманымда бизни юйде Зарият деб бир хоншу кызычыкъланы хаман да мени гитче эгешчигим бла бирге ойнаучусу

түшдү. Дагыда «ол болмаз» дедим. Алай а аны блатанышыргъа джюрегим разылай къалды.

Ол кюн мени умутум толмады. Ол чыкыгынчы, экзаменнге кирирге мени кёзююм джетди. Билет алыб олтургъан заманымда Зарият устазгъа джууаб эте тура эди. Къолумда билетим кыайгылы да болмайын Зариятны, ол чыгыб кетгинчи, ариулугъундан кёзлерими алалмай турдум. Устаз кыагытымы къолума берир-берез эшикге чартлаб чыкъдым. Алай а кыызчык кетген эди. Ол кёзюуден башлаб джюрегим кыайгыгъа къалды. Аны тюрсюню кыайры барсам да аллымда сюелгенлей тура эди. Биринчи кыарамдан сюймекликге ийнаналмаучан эдим. Бу джол а кесим сынадым. Экзаменлени араларында кысха кёрюнюучю эки-юч кюн меннге джылла кибик кёрюнюб къалдыла. Экинчи экзаменде да кёралмадым мен аны. Кёлюме экзамен бералмай кетиб къалгъан болурму деб келсе, сырт узунумда сууукъ джелни толкъуну суууруб ётгенча болуб, аллай сагышладан къутулургъа дыгалас этиучен эдим. Алая ала мени кече да, кюн да ызымдан кёлекке кибик айырылыргъа унамай айлана эдиле. Артдаракъ да уа мен аны кёрюмден тюнгюле да башлагъан эдим. Алай а бир-бирде насыб башыбыздан билмей тургъанлайыбызгъа тюшюб да къалыучанды.

Бир кюн ол кюн мени джашаууму эм насыблы кюнлерини бири болур, институтдан чыгыб бара, Зариятны келе тургъанын кёрюб кыойдум. Ётуб кетиб къалады дегенча болуб, къатына джетер-джетмез, сёзню неден башларгъа билмей: «Зарият»,— дедим. Танымагъан адам атын айтыб сёлешгенине болур эди, аллында джунчуяракъ болуб, не айтыргъа билмей, кёзлериме джити кыарады. Кеси тилимде сёлешгенимде: Кыарачайданмысыз? — деб сейирсиннгенини учу кыыйры болмайын сорду. Элинден, шахарындан узакъда болуб, артыкъсыз да аллай узакъда тура юренмеген адамгъа кеси джуртундан адам тюбесе, ол къаллай бир насыб болгъанын аны сынагъан биледи,— деб Аскер, бир кесек шошайгъан да этиб, Валентиннге да джылы кыарай,— алай а аны бла бошалмады мени кыайгым,— деди.

Айтханымча, биринчи курсну ахырына, джазгы табигъат джашнагъан заманда, Зарият ауруб тюшдү да, болуму табсыз болуб, юлерине кетди. Мен да хаман саулугъун соргъанлай, кыайгыргъанлай турдум. Артдаракъда, юйге баргъанымда хапарымы айтдым да, атам,

анам, джууукъларыбыз,— бири да унамады Зариятны. Ким эсе да бир тиширыуну шагъатха салыб, ол айтханды бизге аны хапарын ауруучуду, бир деб бир саулуугъу джокъду деб. Ол санга джашауунгда нѣгерлик этеллик тюлдю. Кесинги джашауунгу кеси къолунг бла от салыб кюл этме,— деб къойдула. Бары да мени андан айырыр джанындан болдула. Джюрегими аллай бир хурметли этиб тургъан Зариятны болушлукъ керек кюнюнде къалай унутуб къоярыкъ эдим мен! Не да кюнсюз, суусуз терек къалай чагъарыкъды? Мени уа кюнюм да, сууум да Зарият эди. Ызыма къайтханлай, юйге письмо джазгъан эдим:

«Джюрегим суймеген адам бла, пелиуан ол болса да, бир сагъатымы ѳтдюраллыкъ да тюлме. Меннге Зариятдан сора башха адам керек тюлдю» — деб.

Андан бери ма бюгюн алдым джууаб. Къаллай джууаб келгенин кесинг ангыладынг болур халымдан...

— Зарият а не эте турады бусагъатда,— деб Валентин, тенгини болумуна джюреги къайгъырыб сорду.

— Арт эки джылда кийик сау болуб, элде ишлейди. Заочно устазлыкъгъа окъуйду. Врачла айтханнга кѳре, энди саулуугъуна къоркъуу джокъду... Сени кѳлюнге уа къалай келеди, не этерге керекме мен? Зариятны алама да юйде харам этедиле, къояма да — ѳмюрюм айсыз къарангы кечеге ушаб къалады...

Валентин бир кесекни сагъышланыб, не айтыргъа билмей туруб:

— Багъалы Аскер, билмейме мен сеннге не айтыргъа да. Суйген адамы бла ѳмюрюн ѳтдюргенден улуу насыб къайда! Алай а атаны, ананы мыдах этиб джашагъан да тынч тюлдю. Къайдам? Джазыуунг къолунгдады. Сени ючюн джанымы берирге да хазырма. Джазыуунга уа оноу эталмайма...

— Хо, тюздю айтханынг. Алай а Зариятны къоюб, арtdан кюйюб тургъандан эсе, аны бла бирге болсам сюеди джюрегим. Къыйынлыгъы, зауукълугъум да Зарият бла бирге болсун. Нѣгеринги къыйын кюнюн кѳрюб, андан къача башласанг, кесинги насыбынгдан къача башлагъаннга сана. Ол себебден Зарият, Зарият, энтда бир кере Зарият! — деб Аскер, ѳрге тура келиб, мийик терезени къатына барды. Кѳкню шахарны мийик юйлери тѳппелерине джетген джери кюрен тартыб тура эди.

— Эшта, кюн бузулукъ болур,— дей, Аскер ызына бурулду.

— Къоркъма, хомух, кюн бузулса, ачылгъан да этеди,— деб Валентин Аскерге кёл этди.

Бир кюн Аскерни гитче къарнашчыгъы Асхатчыкъ школдан келир келмез анасы, ишин да къоюб, ач болуб келген джашчыкъ бир джукъ къабар къайгъылы болгъанына да эс бурмай:

— Асхат, олтур да, ол начасха бир письмо джазчы,— деб, юсюне ёрге туруб, ашыкъдырды. Асхатчыкъ сейирсинген да этди харам этиб, «биз айтханнга бойсунмай эсенг, бизни атыбызны сагъынма» деб тургъанлайларына, Аскерге письмо джаз деб анасы алай ашыкъдыргъанына.

— Айт, ання, не джаздырлыкъ эсенг да,— деб Асхат джазаргъа хазырланганлыкъгъа, Сюйдюмхан, сагъышха кетиб тургъан болмаса, бир да ашыкъмады. Сора бир кесекден:

— Джаз,— деб айтыб башлады: «Аскер, сен бюгюлмей эсенг да, биз бюгюлейик, не этерикбиз? Табыгъыз тюше эсе, келигиз келин да сен да. Адетдеча, той-оюн да этейик» — деб, бошадым дегенча къарады Асхатха.

— Болдуму, ання, саулукъларын, не эте тургъанларын сорлукъ тюлмюсе? — деди Асхат.

— Джарашдыр, къалай джарашдырлыкъ эсенг да, кесинги къартгуна этиб турма да,— деб Сюйдюмхан ишине бурулду. Асхат письмону джазыб бошаб, элтиб почтагъа атды.

Андан бери иги кесек заман кетди. Къар да джауду, эриген да этди. Сюйдюмханланы арбазларындагъы баллий терек да, къурмашча, чыммакъ чакъгъанды. Юйлерины къаты бла ётген адам терезеден келген белляу тауушну эшитирге боллукъду. Белляу айтхан Сюйдюмханды. Ол Аскерни джашчыгъына белляу айта, эркелете тургъанлай, Зарият шахардан келиб, юйге кирди:

— Анам, бир солугъан да эт ансы, бу сени арытхан да эте болур,— деди столну къатына бара.

— Оу, келин, ёлейим ол сёзлени эшитгенден эсе. Энди мени нёгерим, джубанчым да буду.

Зарият сумкасындан бир чепкенликни чыгъарыб: «Анам, ма сеннге алыб келгенме муну, джаратырыкъ тюл эсенг да билмейме»,— деб Сюйдюмханнга узатды.

— Къойсанг а, келин, ол бир кюн Аскер да бир туфлийле алыб келгенди, кесигизни юсюгюзге этигиз, сиз джаш адамласыз. Къызчыкъныча джасандырыргъа башлагъансыз сиз мени,— деди келинине ышара, сүй-

юмлю къарай Сюдюмхан. «Туура мунуча огъурлу адам кёрмегенме. Аскер муну ол адамлыгъын кёрюб къызгъан кёре эдим. Насыбны къайда болгъанын билиб къойгъан тынч тюлдю» — дей ичинден, сабийчикни къатына барыб, бешикни тебретиб, белляу айтыб башлады.

Джукъланмагъан сюймеклик

Секинат школну арбазындан чыгъаргъа, школну буфетинде ишлеген джаш, джукъа тиширыучукъ, дженгил солуй, ызында джетиб:

— Секинат, бюгюн не эсе да бек ашыкъгъанса, джелмей къала эдим да,— деб, бир кесек солууун алгъандан сора,— къызчыгъын да анангда шойду да, нек ашыкъгъанса? — деб сорду.

— Хоу, андады,— деб, Секинат, аны сёз кюзгъаргъа излегенин ангылаб, артда къалай этсе да, бюгюн бир къойса дегенча: «Бюгюнлю бери башым ауругъандан кечиналмай турама. Къалай эсе да бир тюрлюке бурулуб кетиб барады»,— деди.

— А къыз, нек ауруйду экен? Ол аманладан джетген болурму? Джыл да бир чурумлу болду быйыл,— деб, сёзю неден башларгъа билмей къайгылы болду.

— Джыл да кесини ишин этмей не этерикди,— деб сансыз джууаб берди Секинат.

Къанитат Секинатны сёз нёгер болургъа излемегенин ангыласа да:

— Секинат, школгъа бу эки кюнню ичинде джангы директор келир хапары барды. Сен аны юсюнден джукъ эшитмегенмисе? Бюгюнлю барыбыз да сагъыш этиб, аны ким боллугъун тюзетелмей къалдык. Кесине да бир юйдегисинден айырылыбды, бир юйдегиси джокъду, къарт джашды деб бир къуджур хапарла айтадыла. Сагъит улу да аман адам тюл эди. Былай дегеннге ёмюрю огъайы болмаучан эди. Башын хар ким бла да бирча джарашдырыргъа кюрешгенлей тура эди. Къоймадыла, джазыкъны, тил этген бла джазгъан бла орнундан чыгъартхынчы тынгы табмадыла. Мухаджир улуду аны барын да этдирген, мен аны алайчыгъын ангылаб турама. Тамадаланы башларындан, тюблеринден кириб, аны орнуна тюшеме деб кёб айланды дейме. И, шо, ким эсе да бир келге эди ол джангы директорлары. Башчылыкъ этерге адам болмагъаны амалтын сабийле да бошланыб, кы-

лыкълы болуб барадыла. Ол бир кюн бир бирлерин тюрте келиб, буфетни ичинде болгъанын барын да баш тюбюне этерге аз къалгъандыла. Сабийлеге бир кесек къатыракъ болса деб, Мухаджир улугъа айтсам, ол: «Буфетинге джукъ келтирмейсе, сабийлеге джылы хант джокъду»,— деб, меннге урушхан кибиб этиб, башын алыб къойгъанды. Аллай амалмы барды ол тыгъырыкъда. Ала шахар болумда школланы кёрюб келиб, мында да алай болурун излегенликге. Аз джерде аз игилик джокъду. Кесини борчун толтуралмагъанлай, ол сыфатсыз да хар кимге оноу этерге кюрешеди. Тохта, джангы тамада бир келсин ансы, мен Мухаджир улуну аякъларын бузда бардырырма,— деб аны керексиз сёзге теренден тереннге кириб баргъанына Секинат андан ары тёзалмай:

— Къанитат, бизге не башхасы барды тамада ким болса да. Билми, иш сынамы болсун ансы. Къоркъма, райондан тыйыншлы болмагъанны иерик тюлдюле. Мухаджир улугъа уа бош учаса. Ол сенден излегенин тюз излегенди. Сабийлени школда кечге дери къалыб кетгенлери болады. Ол заманны ичине бир да къурумаса да бир исси шай ичмей къалай турсунла? Аллай бирни къурар мадар сени буфетингде да барды. Экинчиси, хар адам ишлеген ишин толусу бла баджарыргъа керекди. Ишлеген ишине кесине таблыгъы бла къарагъан адам кертиликден, адамлыкъдан ма ол кёкде кесине орун айырыб тургъан джулдузчукъ бизден узакъ болгъаныча узакъды,— деб ингирги чууакъ кёкню бир къанатында тюрелиб тургъанча, джылтырагъан джулдузчукъдан къарамын айырыргъа кёзю къыймагъанлай, сёзюн чорт кесди.

Сёз нёгери аны айтхан сёзлерин онгсунмайын, эрлай огъунакъ кесин кърым тауукъча кёбдюрюб, тьюмечикча токъмакъ бурунчугъун чюйюрюб Секинатны къатындан джанлар къайгъыгъа кирди. Насыбына, арлакъда къушмуш эте тургъан эки таныш тиширыуну эслёб, Секинатха да къашын-башын тьюгенин бузмагъанлай, ала таба бурулду.

Секинат олсагъатлай огъунакъ Къанитатны да унутуб, Башыны ауругъаныны юсюне да, ёзенни ичин къалын тубан басханча башын сагъышла басыб, джаяу джолчукъ бла мууал атлай, юйю таба тебреди. Арт заманда ол кюнден кюннге, салкъындан салкъын болуб баргъан болмаса, бир да джарымайды. Тенглери аны ол болумун кёрюб:

— Секинат, не эсе да халынг таб кёрюнмейди. Биз баджарыр джумушунг бар эсе, болушайыкъ,— деучендиле.

Секинат керти джашау болумун алагъа ачыкъ айтыб къоялмай:

— Бир хатам джокъду, джанларым, кесим бош алай,— деб андан ары джукъ айтыргъа кёлю такъыр болуб, бир джанына айланыб кетиученди. Тенглери аны алай этгенин кёрмей къалмайдыла. Ала болушлукъ этерге амал болмагъанына къыйнала, амалсыз тынгылаучандыла. Секинат а тышына джукъ айтмагъанлыгъына, ичинде бушуу сыгын отча мыдых джана, джумушакъ джюрегин маджача кемириб барады.

Ол юйлери болгъан орамчыкъгъа джетерге, эрини ичи аракъыдан толу бёчгеча ийиси тунчукъдура, аякъ юсюнде туралмай, тентирей, дауур ачары кёзюне кёрюнгенинде, терк огъунакъ башха джары бурулуб, анасыны юю таба тебреди.

Гитче, башы алаша джабылгъан, узун юйчюкню къатына джетиб, джабыулары тартылмагъан терезеледен къараб, орунда ойнай тургъан къызчыкъны кёргенинде, джылары тамагъына тыгъылыб, ташча джансыз болуб, орнундан къымылдаялмай къалды. Юйге киргенинде, къарт анасы алыб берген гинджиге чепкенчик кийдиреме деб кюреше тургъан къызчыкъ, орундан чынгаб тюшюб, анасыны бутларына чырмалды. Секинатны анасы къызыны кёз тюблеринде джыламукъланы кёрюб:

— Не этейик, джаным, джангылдыкъ. Ол аман Кёк-кезни кука сёзлерине алдатдыкъ кесибибизни. Сеннге джетдирген кюню джетсин аны да суйген адамына. Сеннге аманны излегенни аллах эки къолу бла бирге ургъа эди, джаным,— деб терен ахсына, «не этерик эсенг да, кеч энди къарт анангы» дегенча къарады.

«Аны да къаргъама, анам. Менича киши да болмасын. Ол кюнню джауум да кёрмесин. Кесимме терс. Сангырау, сокъур болдум, къалын тубанлы кече аджашхан джолоучугъа ушадым. Тюзетген, юретген а болмады. Энди уа ма ашагъан ашым кюнден кюннге тузлу болуб баргъан болмаса, бир да джарыгъан джерим джокъду. Сиз а»...— деб, къызгъаны бла кёлюне келген сёзлени айтыб ийсе, анасыны джюрегин къыйнарын заманында эсгериб, кесин къатдыргъа кюрешиб, къызчыгъын да къойнуна къысыб, чыракъны джарыгъы юйню тунакъыракъ тийген джерине барыб олтурду. Кече арасында

Секинат кьалкыугъа кириб тургъанлай эшик, терезе кьагъылыргъа болду. Таууш этген Мустафа болгъанын ангылагъынында, ёрге туруб эшикни ача башлагъан анасына:

— Анам, кьой, ачма, олду. Энди мында да тынчлыкъ бермейми башлагъанды,— деб, кьабыргъа таба бурулуб тауушланы эшитмезча башын джууургъан бла кьаты басдырды. Эри эшикни кьолуна не тюшсе да аны бла тюе, тили эркин бурулалмай чалгъаны амалтын ауузундан чыкыгъан кир, мешхут сёзле бир бирлерине кьатышыб, ахырлары джаныуар мурулдагъанча бир белгисиз тауушлагъа ушаб кьала эдиле. Бир кесекден сууукъ, кечеги аяз аязытхан болур эди, дауур шошайыб, аякъ тауушлары тунакыдан тунакы болуб тохтадыла. Секинат андан сора, орунда ауругъан адамча бурула, тангнга дери кёз кысмагъанлай чыкыды.

Аны аллында джашауу чууакъ кюнню тубюнде орналгъан гоккалы окъалы джашил тюзча кёрюне эди. Ол ингичге, акъ джибчикни хауада буруб, юсю бла чынгай, гоккаланы джыя, кирсиз хауа бошалаб кьалады деб кьоркыгъанча джут тогъуб, тунчугъургъа аз кьала эди. Бир бирде аны джаш, тыкъ кёкюрекчигине сыйырмагъан сезимлери тышына чыгъа джыргъа бурулуб, кьонгурауча ачыкъ ауазчыгъы ёзенни бирден толтуруб, булбулла бла эрише эди. Аны хапары джокъ эди дуняда аманлыкъ, зарлыкъ болгъанларындан. Ала аны аякъ тублеринде айлана, бир кёлеккеси бла Заур бла багъалы тубешиу-лени бузаргъа амал излеб айлана эдиле.

Секинатны джашауунда биринчи кыйын кюн Заурну аскерге ашыргъан кюн болду. Аны ол кёзюде нени да унутуб, Заурну кенг кёкюрегине башын салыб, ингичге бармакчыкълары бла бетин сылай, суйген джашын узакъ джолгъа ашыра, аны уллу, мазаллы къара кёзлеринде кесин кёрюю келе эди. Алая бусагъатда аны аллай амалы джокъ эди. Кьалгъан кызычыкыла бла бирге сюелиб, Заургъа джюрегинде болгъан сезимлерин айтыргъа амалы болмагъанына кыйнала эди. Къараб, Заурну кесине эс бурмагъанча кёрсе, тылпыуу тыйылыб, джаш кёкюрекчигин бир аяусуз зат басханча бола эди. Ол бусагъатда сюелиб кёзюне кёргюзте эди. Кьалгъанла бары да алларына атлаб, Заурну кьучакълайдыла, ийнакълайдыла, джылы, ариу сёзле айтадыла. Секинат а, орнуна чюй болуб урулуб кьалгъанча, кымылдаялмайды. Ма, Заур, мешнагъа минди. Секинат а биягъын-

лай симсирегенлей турады. Заур мешнагъа миннгени бла ызына бурулгъаны тенг болду. Ол, айланыб, «Секинат» деб кычырыб, башын Секинатха атды. Ол джетиб къучакълады, ба этди, хар ким да тургъанлай. Тёгерекдегиле ауузларын ачыб къараб къалдыла. Айымысына къарасынла, кёрсюнле джаш адамла бир бирлерин къалай сюерге боллукъларын. Заурну джылы бети келиб бетине тийгенлей, Секинатны санлары кызыуу джана тургъан кёмюр отха тюшгенча болдула.

Алая Секинат кёзюне кёргюзтгенича ашыралмады Заурну. Арбаздан чыгъа башлагъан къобуз таууш аны эсин джыйдырды. Заур мешнагъа мине башлаб, аны да къолун къалгъан кызычыкъла бла бирге тутуб, бетине джууукъ къабланыб, къолун да акъырын ала «Секинат, сакъла»,— деб шыбырдады.

Ол кюн аны ары дери мыдахлыкъны кёрмеген эмилик джюрекчиги биринчи кере салкъын болду. Кесине бир джерде орун табалмай, экиси да бирге джюрюучю джолчукъланы къат-къат къайтарыб ёте, хар аллына тюбеген ташда, терек чапракъда аны сыфатын кёрюрге, ауазын эшитирге дыгалас эте эди. Заурдан эки юч кюнден келген письмола кёзюне кёб заманны мычыб келгенча кёрюнюб: «Хатам джокъду, Заурчугъум, джангыз письмоларынгы узайтыб ийгенинге кыйналама ансы. Мен сеннге багъалы эсем, тилерим хапарынгы дженгил-дженгил билдире тур»,— деб джаза эди.

Секинат, кюнден кюннге андан келген письмола бла джашай, почта келтириучю арбазларына къайтмай башлагъанында, къайгъылы болуб, суу джетмеген гокга хансча башын энишге ийди.

Бир кюн шахаргъа эннгенлей автобусла тохтаучу джерде таныш тиширыуну эслегенча болуб, ызына туракълады. Къатында мазаллы чемоданы бла сюелиб тургъан школ тенгин кёрюб, аллына къууанчлы атлады.

— Къайдан чыгъыб къалдың, Нузула! Бусагъатда келир хапарынг джокъ шой эди да,— деб Секинат тенгин ийнакълады.

Нузула, гитче семиз бетинде теренден къарагъан кёк кёзчюклерин ышарта:

— Секинат, ол нюрюнг сенден къайры къачыб кетгенди. Аман болуб къалгъанса да! Биягъы джерингде ишлей болурса,— деб, дагъыда не эсе да бир айта башлагъанлайына, мешна келиб къалыб сёзюн бёлдюрдю.

Нузула ауурдан бир джанына дженгдириб баргъан чемоданын кёргюзте:

— Кёблени ичлерин тартдырырча талай затчыкъ алыб келеме. Сеннге керек затла да табылырла мында. Ол артда чыкъгъанладан да барды талайчыгъым,— деди, мешнаны ичинде алларына атламагъан адамланы тюрте.

Ол джолну узуну автобусну ичинде келген адамланы онгсунмагъанларын кёрсе да, джаякъ джабмайын, болгъанны болмагъанны да айтыб, харх этиб кюлюб, сёзюн бузмагъанлай, терезе миялада тунакы кёрюннген сыфатына къараб, къашларын, чачын тюзете, базыкъ эринлерин чуйюре келди.

Секинат сёзюн бир да бошаргъа акъылында болмагъан Нузулагъа автобус тохтагъанында джюгюн тюшюрюрге болушуб, джолда мешна келгенни эслеб бир джанына джанлады. Нузула къызыу сёлеше келиб, нени эсе да унутуб туруб эсине тюшюргенча бети джарыб:

— Ий, бир айтайым, мен анда кишини эсине келмезча бир зат кёргенме. Эсингдемиди, бизни бла бирге школда Заур деб бир джашны окъугъанын. Къалай иги, ишленнген джашчыкъ эди. Сени да къарай болур эди дейме анга кёзюнг! Бир-бирде сизни экигизге да къараб, была алапат джашау нёгерле боллукъ кёре эдим деб, келе эди кёлуме. Сора тынгыла. Сен кёрген, бир кере эсибизде болмай тургъанлай, Заур бизге бир такъмагъы бла келиб къалса боламыды. Мен аны бу шахаргъа къайдан чыкъгъанын билмейме. Танышдырды. Тюзю, тиширычукъну хатасы джокъ эди. Сурат ариуду да демезсе. Алая, бизни джашла туура алай этиб къояллыкъдыла деб ёмюрде эсима келлик тюл эди. Къуру бизни кесибизни элде азмы эдиле алапат къызла деб сени сагъыннган эдик. Джарлы анасы эшитген болмаз ансы, шашыб къаллыкъ болур эди. Сенден сора башха адамгъа ким ауузун ачарыкъды аны юсюнден. Сеннге да ичгисиниб айтама ансы,— деб, айтхан хапары Секинатны бушуулу этгенине къууана:

— Аны уа неге айтдым. Аз адам аз затла эте айланмайды. Сеннге аны неси керекди. Дагъыда джюрегинг эзилмей болмайса ансы,— чемоданын бир къолундан бир къолуна ётдюре,— Секинат, кел сен да бу затладан кесинге бир джукъ сайла. Былай этиб, ийиб къуру да сатдырыб туруучанма. Бу джолда бир хайырчыкъ тюссе,— деб анга уллу эс бёлмеген Секинатха къарай, арбаларына кирди.

Нузуланы экисини арасында болумну билмегенча селешгенине Секинатны джюреги джарыла, эртденли бери аны хар айтхан сёзю джюрегине ийнелеча чанчылыб, къайры баргъанын кеси да ангыламагъанлай тебреди.

Ол къобанны джанына келиб, Заур бла бирге олтуруучу ташны къатында сюелди. Кесин джюгеннге ургъан эмилик тайча толкъунланы кёмюклениб баргъанларына къараб туруб, къолунда гокканы ол аны къолуна къайдан тюшгенин не этиб эскералмады, энишге атханлай, толкъунла аны сыртларында ала барыб, чулгъаб кёмюклеринде джутуб къойдула. Секинат аны ызындан къараб туруб, толкъунланы арасында тас болгъанын кёргенлей, ичинде бир джери юзюлгенча болуб, ташха къабланды, джыламукъ толкъун юрюлюб чыгъыб, джаякъларын джууа, юсюн заманла сыйдам этген ташха акъдыла. Ол болумда Секинат джаны болмагъан адамча къымсыз болуб талай заманны турду. Ол кесинден эсе багъалы кёрюб тургъан адамы алдагъанын кёлтюралмады. Кёзюне дуняда учузлукъдан башха зат болмагъанча кёрюндю. «Адам дуняда ашхы умутлары амалтын джашайды. Алагъа адамы ышанмакълыкъ учундурады. Мен а энди барын да тас этдим. Аллымда мени не барды? Джокъду, джокъду не ышаныу, не сакълау, не мурат. Дуня бары да бирча насыбсызды»,— деб, кёлюне тюрлю-тюрлю оюмла келиб, кёзлеринден джыламукълары да тегюлгенлей, ташны къыйырына атлаб, кеслерин джагъалагъа ёшюн уруш этиб, чулгъаныб, ызларына ачыулу къайтыб баргъан толкъунланы башларындан къарады. Башы тегерек айланыб, къоллары бла кёзлерин джабханы бла, къулагъына Заурну ауазы келгенча болуб, кеси кесине: «Тели, не эте башлагъанса? Заур келди. Заур. Аллына атла да ийнакъла, ангылаймыса»,— деб ызына айланганы бла гитче къарнашчыгъыны бетчиги кетиб симсиреб тургъанын кёрюб, джунчуй артына атлады.

— Не айланаса сен былайда? Школгъа уа нек бармагъанса? — деб сорду, бу заманда окъуу болмагъанын арта эскере.

Джашчыкъ аны сорууна джууаб бермей:

— Сен а не ишлей эдинг? Джыгъылыб кетсенг къалай этерик эдинг? — деб, Секинатны мийик джагъадан суугъа джыгъылыб, джокъ болуб къалгъанын кёзюне кёргюзтген болур эди, къычырыкъ этиб джылаб,— кёрюр-

се, аннягъа айтырыкъма,— деб келиб, билегинден, ычхындырыб къояргъа къоркъгъанча, къаты бууду.

— Секинат кесин да унутуб къарнашчыгъы къайгъылы болду. Ариу айтыб, джылагъанын тыйгъанындан сора:

— Былайгъа къайдан чыкъгъанынги нек айтмадың сен меннге? — деб сорду.

— Ання къазлагъа къараб кел деб ийген эди да, аланы излей келиб, сени кёрюб къойдум,— деб дагъыда джылаб башлады.

Джашчыкъны джылагъанын ариу айтыб кючден тыйыб, Секинат къазланы да излеб, суу ызында табыб, юйге тебретиле.

Экинчи кюн Нузула сёзю тереде тутаргъа ант этсе да, элде хапар къауданнга тюшген отча джайылды. Элни сёзчю къатынлары сёз аш тюшгенине къууаныб, джер-джерде джоппу болуб, къызыу ушакъны бардыра эдиле. Секинат, аны барын да кёлтюралмай, ашы, суу да тыйылыб, кёлеккеден башхасы болмай, терен ахсына, тауушсуз айлана эди.

Орамда сёз къызыу джаныб башлагъаныча дженгил да джукъланды. Секинатны уа джюрегинде къайгъылы сезимлери тауусулмай эдиле. Анасы къызын тилей келген келечилени сёз бла ауузларына ургъанча этиб, ызларына къайтарыб баргъанын кёлтюралмай, аталарына: — Бу къызгъа хыйны этмеген эселе, билмейме. Бир-бир къызла кеслери тилеб барлыкъ джашладан келедиле мынга келечиле. Энди, былай ал да бир къара, не хаталары барды Мухамматланы? Юйлери, кюнлери таурухдача. Тюблеринде мешналары. Кеси оноуда. Джаш да уллу окъууну бошаб келиб, джангы ишни къыйырындан киргенди. Аны айтханым асыулу юйдеги. Насыблыны баласына андан сора не керекди? Бу уа...— деб андан ары джукъ айталмай къыйынлаша эди.

Атасы уа ол болумну табха санамай:

— Муну мындан ары джашаууна не акъылы барды экен? Огъесе сакълагъаны болурму? Биз да джаныбыз саулай борчларындан къутулсакъ боллукъ эди. Аллай бирни ангыларча къыз а кеси да болгъанды. Кёреди мени да хазна саулугъум къалмагъанын. Анычала башларын бегитиб, юй, кюн болуб турадыла. Ызындан ашыкъдырмасанг, тыбырда къалыб кетерге башлагъанды. Тилеген бола эсе, ычхындырмай, бериб бармагъа къояргъа керекди. Ким болса да башын тутхан, сакъаты

болмагъан адам болсун ансы, не башхасы барды. Сен мени уллу таныбмы келген эдинг? — дей, башын къайгъылы силке арбазгъа чыкъды.

Аллай адам кесин кёб сакълатмады. Секинатны кеси разы болмагъанына къарамай, джашны, юйюн да керти асыулу болгъанларына керти шагъатланы келтириб, таргъа тыйдыла. Секинат аллында артха туракъласа да, артдан разылыкъ берди. Алай бла, бир кюн, ингирде, ашхам къаралдысы бла элде тери алычудан келген келечиле ызларына къууаныб къайтдыла.

Секинат аллында Мустафагъа илеше да башлады. Ол эртденгиде атасы бла ишге бирге кетсе, ингирге дери тёзалмай келиб къалыучан эди. Анга да джюреги разы бола, Секинатны кюнюн юй джумуш, джарлылыкъ джутуб, башха сагъышланы унутдуруб башладыла. Алай а бир кюн Секинатны чыртдан да эсинде болмай тургъан бир зат болду. Эртденгиде эгешчиги келтирген письмону джюрегинде сотур бола башлагъан джараларын къозгъады. Заур письмосунда къыйын ауруб кългъаны амалтын хапарын билдирелмей тургъанын джаза эди. «Секинат, джаным, кёлюнге чыртданда джукъ келмесин. Кёбюне тёзген энди азына да тёз. Сакъла, тилеб айтама сенден. Кёб турмай мен келликме. Андан сора бир бирибизден ёмюрлюкге айырылмазча оноу этербиз», — деб бошала эди письмо.

Ол письмону орнуна башына таш келиб тийсе да, аллай бир къатышмаз эди Секинатны башы. Ол, тегерин, тубан чарс басханча болуб, орунга кючден джетиб, ауду.

Секинат ангылагъан эди ол кёзюуде Нузула эмда арт заманда къысха джууукъ джетиб кългъан, Мустафаны ауузундан тюшюрмей, махтаб туруучу, къуу санлы Кёккёзню аны бла къллай оюнну ойнагъанларын.

Ол кюн Мустафаны ышартыб, джашауун чакъдырса да, Секинатны терен, кюн тиймеген ургъа тюшюрдю. Секинат не кёб сагъыш этсе да, кесине андан чыгъарча амал кёрмеди. Къыйналды, кюйдю. Заурну картын асыраб къойгъан джеринден излеб табыб, джыламукълары да тохтаусуз тегюле, джашауда чырт бир умуту кълмайын, джазыууна кёлкълды болуб сарнаб, тегерегиндеги дунягъа сангырау болду. Энди алгъынча Мустафаны босагъадан атлай, ойнаб келиучюсю Секинатны къууандырмады. Ол терсликни барын да Мустафадан кёргенча болуб, аны ышарыб кириучюсюн кёлтюралмай,

башха юйге кириб кетиучю болду. Мустафа уа аны халисин тюрленнгенине джууаб табмай, орнунда симсиреб къала эди. Ызы бла, бети да акъ учхун болуб, туруб ычхынганча мыллыгын тышына ата эди. Ол ызына кюнден кюннге кеч къайта, аякъ юсюнде кесин кюнден тыя, Секинатны юсюне келиб скуеле эди. Ол а аны ай-ырылмазын ангыласа, къызчыкъны да къойнуна къысыб:

— Ичиб келген эсенг, меннге неге махтанаса? Ол сени бла бирге ичгенлеге махтан! Сеннге не юй, не юйдеги джокъ,— деб онгун алыргъа излей, бир джанына джанлай эди.

Алай бла Секинат, не излегенин кеси да толусу бла ангыламагъанлай, джашауунда алданганы анга кёз байлау болуб, болумуна кёре сагъыш этерге къоймай юйдегисин инджитди. Заман а бара эди, Мустафаны ичгиликни тузагъына теренден терен мукъуладис тартхан кибик тартыб.

Бир кюн бу болумда чыртдан да джашаргъа болмазлыгъына кеси кесине шагъат болуб, Секинаг сабийни да къойнуна къысыб, анасына кетиб къалды. Адамны халиси сейирди. Ол келиб анасыны юйюне кирир-кирмез кесини юйю джокълары келди. Анда нени эсе да анга бек багъалы затны къалгъаны кесин эсгертиб, кесини джашагъан юйю арбазы этинден юзюлюб къалгъан кибик кёрюндю. Ол кюч артыкъсыз да уллу кёрюндю, сабий атасын излеб тынчлыкъсыз болгъанында. Аны юсюне анасыны уруша: «Атасы сау сабийни атасыз этиб кёремисе сени. Не излегенинги, сеннге не керек болгъанын мен ангыламай къалдым. Сеннге кесингден сора сени джашауунгу ким этерикди. Ол джашдан да бошадынг,— деб джылай тургъан сабийни къойнуна алды. Ол кюн Секинат кёб джылагъан да этди, сагъыш да этди. Қызчыкъны атасын излегени аны алыб келиб юйюне кийирди, джашаууна кёл да берди. Ол кюн ол ышарыры келмесе да, босагъадан атлагъан Мустафагъа ышарыргъа кюрешди. Мустафа уа ышармады. Ол кесича бир ангылашынмагъан сёзлени мурулдай, Секинат танымагъан бир адамланы атларын да айта, сандыракъ эте, юйдегилеге да, аланы кёрмегенча, эс бурмай, тентирей барыб, орунга сойланды. Секинат, тылпыуу тыйыла, мюйюшге къысылыб, къараб къалды. Бир кесек эс джыйгъанындан сора Мустафаны тешиндириб, орнун джарашдырыргъа умут этди. Алая Мустафа аны къатына къоймады. Башха этер амалы болмайын, Секинат барыб

оруннга бауурланыб, тауушсуз джылаб башлады.

Алай бла экиси да бири джумушаса бири къата, араларындагъы сабий да аланы бир бирлерине байлаб тургъан джиб кибик болуб, дауурда кюнлери ётуб башладыла. Секинат кеч болса да ангылагъан эди джашауунда экинчи кере джангылыч атлам этгенин. Арада сабийни ёсдюрген биринчи магъаналы иш болгъанын. Алая энди болумну тюзетир къарыуу джокъ эди.

Сагъышла бла тангны атдырыб къюуб, эртденгиде къалкъыб къалгъан шой эди да, бюгюн Секинат ишге кечигиб келди. Ол школну босагъасына джетерге бир гитче къызчыкъ аллына чыгъыб:

— Секинат Муратовна, джангы директорубуз да келгенди,— деб, устазны алгъа иерге муратланыб кеси артына турду.

— Ой, иги къыз, сен иги къыз, къалай иги болду,— деб къызчыкъгъа да кёл эте, аны къолчугъундан тутуб, ариу айта, босагъадан атлады. Устазла болуучу межамда джыйылыу бара тура эди. Джыйылыуну районону тамдасы Азрет Гюргокаевич бардыра эди. Секинат эшикни ачыб ичине киргенлей, Азрет Гюргокаевични къатында олтуруб тургъан къара чачлы, уллу кёзлю, субай санлы джашны кёргенинде, санлары къыйылыб, ичинден «Заур, Заургъа къара, къайдан чыкъды бери. Огъесе кёзюме кёрюнюб шаша башлагъан болурмамы?» деб, бир джанындан кеси кесине ийнанмай, сейирсине, болумун кишиге билдирмезге кюрешди. Секинатны кёкюрегинде олсагъатлай заман тунчукъдуруб тургъан соймекликни оту къозгъалды. Ол кеси кесинден уялыб, бети да къызыл бишген алма кибик къызарыб: «мен сени унутханма деб тура эдим, хадаус, джюрек а унутмагъан кёре эдим», деб, Заур ёрге туруб сёлешгенинде, ол буз гырт отха тюшюб эригенча болду. Аны аллында насыблы кюнлери сюелдиле. Почталъон Айтекни къуру да письмо келтирлигине тёзюб тёзюмю джетмей, ашыгъыб аллын сакълаб туруучусу эсине тюшюб ышарды. Ол Секинатха письмосу болгъан кюн, бюгюле билмеген агъач аягъын да суйрей, узакъдан ышарыб башлаучан эди.

— Ма, джаным, иги хапар бла береме, насыблы бол. Аллында къууанч сакълайды,— деб къагъытны ичиндегин окъуб айтханча айта эди. Секинат аны, къанатлы къолундан учуб кетиб ычхынады деб къоркъгъанча, къаты къысыб, къарт туурадан ташайыб кетгинчиннге дери къараб туруб, олсагъатлай учханны кеминде, анасы

да кѣрмез джерге джетиб, тылпыуу тыйыла окъуучан эди. Къалай насыблы эди ол, Заурдан письмо алгъанындан алгъанына дери джашай, тѣгерегиндегилени барын да кесича насыблыгъа, халалгъа санай.

Бюгюн да джана эди юйдегиси болгъан тиширыуну биринчи суймеклиги джукъланмай, ким эсе да джукъланыргъа къоймай кѣзге кѣрюнмей тургъан кѣрюк бла тюбюнден ышарыб тургъанча. Анга дуня алгъынча ару кѣрюндю.

Джыйылыудан сора Секинат дерс берирге кетди. Ол сабийлеге хапар айтханлыгъына эси Заурда эди. Аны бла къалай сѣлешиб башларын кѣзюне кѣргюзталмай, тюбеширге къоркъа, ашыкъгъан да эте эди.

Дерсле бошалгъандан сора Секинат сабийлени аралары бла ётюб бара тургъанлайына Заурну тауушу аны симсиретди.

— Секинат Муратовна, бир кесекге къайта барсагъыз а, деб ол кабинетини эшигин ачыб, Секинатны сакълалды.

Секинат бутлары къыйылыб, аллына атлаялмай къалды. Санларына бирден тер уруб, тѣгерегиндеги сохталадан айыблы болама деб, къоркъуб, кесин къолгъа алыргъа кюреше, аллына атлады.

Заур аны аллына ийиб, олтур деб шиндикни тартыб:

— Секинат, сеннге мында былай тюбѣб къаллыкъма деб а турмай эдим. Мен эшите туруучу хапарлагъа кѣре сен бусагъатда мында болургъа керек тюл эдинг,— деб Секинатха джити къараб тохтады.

Секинат аны къарамына чыдаялмай баш энишге къарады.

— Олтур, Секинат, олтур. Эртденли бери мени этиб тургъаныма бир къара,— деб, джунчугъандан не этерге билмей, симсирѣб тургъан Секинатны эсин джыйдырыргъа кюреше, не эте турасыз? Тынч-эсен болурса? — деб сорду.

— Джокъду хатабыз, не этерикбиз. Турабыз амалыбызгъа кѣре,— деб терен ахсынды Секинат.

— Ахсыннган а этесе, Секинат. Огъесе ахсыннган сен болмазмыса?

Ол, бизни джашлыгъыбызда аджашыб къалгъан терен суймекликни тынчлыкъ табмай айланнган ауанасыны ахсыннганы болурму? Сакълал-мадынг, Секинат. Джакъы болмайын арада суймеклигибиз ёксюз сабий кибик къалыб кетди.

— Айтма Заур алай, эзме джюрегими. Джазыу кимден

да кючлюдю. Анга оноу энтда киши да этелмегенди. Мен да турмайма кыууаныб алай болуб кыалгыянына,— деб джууаб берди Секинат, кесин толусу бла кыолгыя ала.

— Джазыму дейсе? Джазыуну биз кесибиз этмей-бизми? Не уа мен тынгылаб кыалай кыояйым? — деб Заурну джюреги келтюрюлюб кызыу селешиб башлады. Тезе, тезе ичимден элеклей болуб бошагыанма. Не толу сагышым, не толу башым кыалмагыанды. Кыюм кече, кечем а джаханим болуб кыалгыанды. Кёб кечелени джукыусуз болуб чыгыама. Мениге теджелген кёб тиши-рыуну менден алапат болсала да кёрмей, алагыя джюрегим сангырау болуб кыатлары бла ётеме. Кесинг мени сан этмей кыолюб кетгенлигинге, джюрегими кесинг бла толтуруб кетгенсе. Ма бюгюн да кересе джыйырма джыл толгыан джаш адамчыкыча этиб тургыянымы.

— Мени да сен айтырча не алапатлыгыым бар эди. Ол замандан, джашлыкны кезюнден алапат кёрюлюб кыалгыан болурма ансы. Башынга бир мадар этмей тургыянынга уа бош этесе,— деб бусагыатда амалы болса, джетиб Заурну бойнундан бууб энишге салыныб кыалыргыя хазыр кыала тургыан Секинат, Заурну болумун ангыласа да, сезимлени кыыздыргыанда амал кёрмей, аны сууутур муратда кесини сууук кыарам бла кыаратыргыя кюрешди. Алай а ичинге джана тургыан отну тышындан билинмезча джашырыб кыойгыан алай тынч болмаз.

— Алай нек айтаса, Секинат? Заманы узаклыгы сууутхан кереме сени. Олсагыатда суймекликни отунда джана тургыан адамды дерик тюдю сени бу сууук сёлзлеринги эшитген. Алая, ким биледи, ол заманда сенде суймеклик болмай, китаблада суратланыучу геройланы ойнаб тургыан эсенг да,— деб, кесини дженгиллик эте тургыянын ангылай тургыанлай,— энди сен аллай затлагыя заманы болмагыан, юйдегили адам. Таб мени акылым да джокыду юйдегиси, эри болгыан гиширыуну юсюне ёрге сюелиб, алай кыалай селеше турама. Джаш заманымдагы акылым, сезимлерим бла кыалыб кетген болурма дейме,— деб эртденли бери селешгенини магыанасын кеси да бусагыатда ангылагыанча бети дженгил тюрлениб,— мени бу эте тургыяныма бир кыара. Нек, не ишим болуб селешдим мен эртденли бери алай? Не уа сен кыалай тезюб турдунг? Тилеб айтама, кеч мени, Секинат. Джангур джаууб, джибитиб ётгенинден сора бош кюрешеме джамчы тюбюне кирирге,— деб кыыйын-

лашыб, бетинде терин сюрте суу болгъан къол джаулу-гъун да мангылайындан айырмагъанлай,— джангыз сенден бир тилерим, Секинат, айыб этмесенг. Насыблымыса? Сыфатынг а къарайма да, насыбдан къайнаб тургъанча кёрмейме. Кёзлеринг кёзюме кёсеулери къалгъан сериуюн отча кёрюнедиле. Энди джазыуну, джашауну бизни башха тюрлю этеллигибиз джокъду. Сен насыблы эсенг, мен да насыблыма,— деб, Секинатха джити къарай, башын энишге тутду.

Секинат аны алай этгенине джунчуб, ауазы узакъдан, тубсюз терен ёзенден чыкъгъанча къарыусуз келе:

— Эркинлик берсегиз барыр эдим,— деб Заурну аллында кесин терсге санаса да, ачылыб къалалмай, аны къыйналгъанына кюе, башын бир да ёрге кёлтюрмей тургъан Заурну къайгъылары бла кесин къоюб кетди.

Ол кюнден сора ала бир бирлерин кёрюрге термилселе да, бир бирлеринден джанлай, арада талай заманны ётдюрдюле. Заур бек къыйнала эди. Ол къадар джылны кесини джашауун сан этмей, тюшю-тюню да Секинат болуб, термилиб туруб, тюбөб къалгъанында андан эшитген сууукъ сёзлери аны инджите эдиле. Эсинден атыб, унутуб къояргъа оноу да бир этди. Алай а ол оноу анда Секинатны кёргюнчюннге дери джашады.

Бир кюн ишге Секинатны юйюню къаты бла ётюб бара, алайгъа джетерге сабыр болду. Юй аллында кирсиз арбазны джолдан бояуу эски болуб, бир-бир джерлеринден да къобуб тоту тышына чыгъыб, бир къабыргъасындан да безгиси ычхыннганы амалтын аууб кетмесин деб къазыкъ тирелиб тургъан къабакъ эшикле айыра эдиле. Арбазны теренинде тёрт ингичге багъананы юсюнде, аяусуз джегилген белкъау белли атча, башындан салынган джюкню кёлтюралмай, бусакъ агъач энишге ийилиб тургъан мал орун кёрюне эди. Заур бусагъатда орамда джюрюген адамла болмасала, аллына атлаб къабакъ эшикни безгилерин, къадауун тюзетирге огъайы джокъ эди. Алай а... Ол арбазны болумун кёргенинде, Секинатны эрини юсюнден айтылгъан хапарла толусу бла тюз болгъанларына ийнанды. Арбаз эркиши къол керекли болуб тура эди. Заур алайдан ётюб бара, ызына мыдах къарай, ахсына кетди. Ол кюнден сора алайтын джол узакъ болса, Секинат ююн отха кириб кетерге да хазыр бола, ишге аны юйюню къаты бла джюрюй эди.

Бир кюн Секинат школгъа келгенлей, столунда ариу

мияла сауутда тургъан гоккаланы кѳргенинде, джюреги бир тюрлюе этиб, бети столда гоккаладан эсе бек къызарды. Сауутну тубюнде къагъытчыкъны кѳрюб, алыб окъуду. «Секинат, кечмеклик тилейме эмда къызынгы туугъан кюню бла алгъышлайма. Насыблы болсун!» деб джазылгъан эди. Секинат кѳб сагъыш этмегенлей, ангылады гоккаланы Заур келтириб салгъанын. Ол бу кѳзюуде ангылагъан эди Заурну не кюрешсе да, унуталмазлыгъын. Заур аны джюрегинде терен орун алгъан эди. Кесек сюелгенинден сора, Секинат ышарыб, дерс берирге кетди. Ол кюн аны дерсинде кълалгъан устазла бла бирге Заур да болду. Андан сора экиси да кѳб ушакъ да этдиле. Этдиле джаш заманларындача бир бирлеринден тартына.

— Секинат, мен болумну алай болгъанын билмей кѳб къыйналдым. Сени да ол кюн керексиз сѳзлени айтыб джюрегинги аурутдум болур. Ол кюн огъунакъ айтсанг а арабызгъа башха адамла кириб, бизни бир бирибизден айыргъанларын. Энди тюшюндюм мен. Сен мени сакъламай кетиб кълалгъанынгы эшитгенимде чырт ол элге, туугъан элим болса да, басмазгъа ант этген эдим. Энди уа, кѳресе, джазыу сизни да бу элге кѳчюрюб, мени да алыб келиб бери ишге джарашдырыб кѳйгъанын. Сейирди джашау дегенинг. Джазыу алай бош этген болмазмы? Биз энтда керек болурбузму бир бирибизге. Ол аллында этген терслиги тюзете тура болурму? Не, Секинат? Кел, сагъыш этейик. Мындан ары джашауубузну бирге этерге да болурму экен мадар? Мен сени башынгы огъай деб нек силкгенинги ангылайма. Хоу, разыма, мени унут. Насыблы бол ансы. Аны бла бирге уа не къызынг, не кесинг джашау татыуун ангыларыкъ тюлсюз. Ангылатмай да турады, тюз айтаса. Сени да тубю юзюлген хансны кюн кълатдыргъанча кълатдырыб, къуу таякълай этиб кѳйгъанды. Сабийин а... Кесини туугъан сабийин. Сени орнунгда башха тиширыу болса, аны бла бир сагъатны да ашырмаз эди. Мен сени эркишинг бола тургъанлай, ол эркиши кълла керекли арбазынгы кѳрсем, джюрегим эзиледи. Мени джюрегим сеннге ачыкъды. Сени къызынг мени къызым. Ийнан, мен аны туугъан къызымдан башха кѳрлюк тюлме. Сени насыбынг мени насыбымды,— деб Заур Секинатха ол кюн кѳб сѳз айтды. Секинатны Заурну айтхан сѳзлерини тюзлюклерине сѳзю джокъ эди. Алая сууну арасында кълалгъан джюзюучю бир онг джанына кеси джюзюб келген ташлы джагъагъа,

бир солда, кеси бир заманлада алданыб кьоюб кетген кёк кырдыклы хурметли джагъагъа ёкюнуб, къайсы джанына джюзерге билмегенча тентиреб эди. «Ол мени джазыкъсыныб айта болурму аллайла. Огъай, меннге сууукъ болса, этмез эди алай. Аны эсине эрге джангы чыкъгъанын эшитиб, Заур ийген письмону сёзлери келиб тилине чалышдыла: «Секинат, джаным, сёзюннге толу болалмадынг. Алай болса да, энди мен не этелликме. Тёзерме. Сенден башха адамгъа илеширикме деб билмейме. Сеннге кесимден эсе бек ышаныб эдим. Насыблы бол. Заур».

Алай этиб кеси аллына сагъыш эте, Заурну анга суймеклигин джылла джукълатмагъанларына толусу бла ийнаныб, Секинат кечеге джолчукъ бла юйуне бара эди. Кюндюз кёк ачыкъ болса да, ингирге айланма булутладан толуб къалыб, кёк ауур темирча джерни башындан салыныб эди. Аланы тюблери бла сыбдырылыб баргъан джылы аязчыкъ джолну бир джанындан ёсген чырпыланы башларын ариу айтханча сылайды, къалтыратады. Орамда, Секинат болмаса, бир джан да кёрюнмейди. Джангыз, кечени белгисиз шошлугъун элни джер джеринден тынгысыз итлени чабханлары буза эди. Узакъда, тау тюрюнде ётген уллу джолда анда-санда ётген мешналары джарыкълары тауну ёшюнюн джарыта, тейри джарыкъча кёруне эдиле. Секинат юйлерине бурулгъан айланчха джетгенлей, кечени къарангысын джарыб, мешна джарыкъ урду да аны кёзлерин къамата, сагъышлары терен джукъусундан уятды. Мешна келиб юйлерини къатында тохтагъанын кёргенинде, аллына ашыгъыш атлады. Аны джарыгъындан айырылыб, талай адам арбазгъа киргенлеринде, джюреги кызыу-кызыу уруб башлады. Аллында андан ары атлаялмай, арбазгъа киргенлени бир къарантханы суйреб баргъанларын эследи. Секинат къарантха Мустафа болгъанын ишексиз таныды. Адамла нелени эсе да бир затлары айта, Мустафаны къабыргъагъа къаранчханы сюегенча сюеб, эрлай арбаздан чыкъдыла да, мешнагъа миниб тас болдула. Мустафа кеси аллына мурулдай, къабыргъадан айырыла келиб, джерге тюрю кесилген терекча ауду. Ерге къобаргъа къарыуу болмай, тобукъланыб атлауучлагъа джетерге дыгалас этди. Бир кесекни сюркелегенлей, аракы сингиб тоблукъ болуб тургъан санла кыйылыб, Мустафа джерге джайылыб атлауучлада созулургъа кюрешиди. Эртденли бери аны ол болумун кёрюб, не аллына, не ызына барал-

май тургъан Секинат, аны юсюне да адам сёзлеге ушамагъан бир затланы эшитгенинде, жангурла ёмюрлери джаууб, санларына сингенине тёзюб тургъан къая бир кюн жангур тамчы джетгенлей жарылыб, энишге къюлюб кетгенча болду. «Болду да сениге тёзгеним» — деб бурулуб ызына кетиб тебреди. Къарангыда аякъ басханны кёзю кёрмей, чунгурлада абына-сюрюне келиб, Заур джашагъан юнню чыракълары анга эс джыйдырдыла. Секинат орнунда, къатында сюелген чыракъ чыбыкъла тагъылгъан столбадан башхасы болмай симсиреди. Ол андан ары къаяны эринде тургъан кибик аллына атлам этелмеди. Кесек сюелиб кесин эскергенлей, тегеригине сескекли къараб, «мени бу эгиб тургъаныма къара, адам кёрсе, айыб этерикди,— деб, терезе жарыкъдан къарамын булджутуру келмесе да, алайдан терк кетиб башлады. Ол ангылай эди аны хар атламы Заурдан ёмюрлюкге узайтыб баргъанын. Бетин джууб баргъан джыламукъларын къолу бла сюрте, ол келиб юнню туурасына чыкъды. Хоншу юлледен ургъан жарыкъны арбазын жарытханы къоша эди анга бу арбазда алай аз болгъан жарыкъны.

Шохла

Мурат, джай заманын къарт анасына барыб ётдюрюрге бек сюеди. Къарт анасы джашагъан эл ариу элди. Эл орналгъан ёзен терен чоюннга ушайды. Аны къабыргъаларын акъ къаяланы тизгини, нарат терекле джасайдыла. Ёзенни тюбюнде уа тауну этегин джуд джалай, ийнакълай тау суу этеди. Аны башындан къарасанг, кирсизлигинде кесинги кюзгюдеча кёресе. Мурат сууну джагъасында олтуруб, анда кесини, чегетни, къаяланы тюрсюнлерин кёрюб, ала бла ушакъ этерге бек сюеди. Суугъа ойнаб ташчыкъланы атады, ташчыкъ тюшген джерден тегерекге толкъунла кенг джайылыб кетедиле. Алада кесини сыфаты бла тауланы келеккелери бирден къалтыраб, бир бирлерине къошулгъанларына сейирсинеди.

Муратдан арлакъда, кёк къырдышда, бабуш балачыкъла джайылгъандыла. Ала джерде къурт, къамжакъ табханлары болса, бир джерге джоппу болуб, ашларын бир бирлеринден сыйыра, тарт-соз боладыла. Аланы тохтамазлыкъларын кёрсе, аналары, къарт бабуш, дже-

тиб башларындан кѡагѡады, кѡамжакѡны сыйырыб онгсузгѡа береди. Аны ючюн болур, кѡалгѡанла онгсуз, тѡкчѡклери терисине кѡатыб тургѡан балачыкѡны сѡймейдиле, тѡртгенлей, аллындан сермеб ашын алгѡанлай турадыла. Ол да аны ючюн эс ташламай тирилиб кѡурешеди.

Терек тѡбюнде, салкѡында уа алагѡа кѡараууллукѡ этген кибиб, кѡзлерин да джарты-кѡурту джабыб, узун аякѡларына ауур башын джѡклеб, салпы кѡулакѡлары да хансха тие Бойнакѡ джатады. Аны тѡрсюню терен сагѡышха кетгенге ушар ючюн кѡалмайды. Бабуш балачыкѡланы бири кѡамжакѡны кѡууа келиб кѡулагѡындан тартханында да, ол бир да тынгысын бузмады. Бабуш балачыкѡ аны бла тохтаб кѡалмайын итни кѡулагѡындан чимдеб, тартыб башлады. Ит аллындача сансыз эте келиб, камсык бабуш балачыкѡны кѡанмагѡанына андан ары тѡзалмай, «хаф» деб таууш этгенлейине, бабушчукѡ илгениб, хансда тобчукѡ кибиб баш энишге бурулуб, тѡнгереб кетиб, аякѡ юсюне мингенлейине дѡмп болуб, барыб нѡгерчиклерини араларына кириб, ташадан ызына джашыртын кѡарады. Ит а, «кѡалайса, кѡоркѡдунгуму хомухчукѡ» — дегенча, кѡзлери ышарыла аны ызындан кѡараб, биягѡынлай кѡзлерин джабды.

Кѡк чууакѡды. Кюню иссилигинден хауа кѡалтырайды. Ёзен башындан келген джылы джелчик тереклени бурмаларына сылайды. Арбазда киши джѡкѡду. Амма тѡкеннге кѡте башлаб, Муратха:

— Джашчыкѡ, кел биргеме, тѡкеннге барыб келейик, — дегенинде, «анам, мен сен келгинчи юйде ойнай турайым», — деб унамады.

— Алай эсе, джаным, арбаздан кетме, суу ызына барма, мен бусагѡатчыкѡдан кѡайтайым, — деб ашыгѡыш, эки кѡолун да хотасына сюрте кетди.

Мурат арбазда кѡб туралмады. Бир кесекден ол сууну джагѡасында табыракѡ олтуруб, суугѡа ташчыкѡланы шууулдатыб тебреди. Андан эрикгенинде, кѡумда кѡала ишлеб башлады. Ол кѡалала ишлерге бек сѡе эди. Шахарда, ала джашагѡан джерден узакѡ болмайын, таула кибиб тѡппелери кѡкге тирелиб, мийик юйле ишленедиле. Аланы башларындан энишге кѡарасанг, башынг тѡгерек бурулуб, кѡзлеринг кѡарангы этиб башлайдыла. Анда ишлеген усталаны уа не ючюн эсе да башлары тѡгерек бурулмайды, кѡзлери кѡарангы этмейдиле. Ала кѡолларында оюнчакѡлача ауур кырпычланы ойната,

къабыргъаланы кёкге ёсдюрюб барадыла. Ол атасы аны ары элтген кюн аллай уста болургъа сёз берген эди. Андан сора джашчыкъ кюн сайын келиб, усталаны юйню кюнден-кюннге мийикден мийикге чыгъарыб баргъанларына къарай эди. Бир кюн а туурадан къараб тургъаны кёлюне джетмей, Мурат юйню башына чыгъаргъа оноу этди. Къарауулдан джашыртын къабакъ эшикледен ётдю, кранны арты бла бугъуна ичине кирди. Бир эшикден бирине ёте айланыб тургъанлыгъына, башына элтген атлауучланы табмады. Эшиклени кёблюклеринден къайсы джанына барыргъа билмей армау болду. Аджашыргъа башлагъанын ангылагъанында, ызына чыгъармадар изледи. Алай а, не кюрешсе да, тыш эшикни табалмады. Талай кырпычны бир-бири юсюне салыб, терезеден башын къаратды да, ёмюрюнде кёрмеген орамны, юйлени кёрдю. Андан тюшюб башха терезеге къабланды. Анда да джокъ эди ол таныгъан ышан. Кран, къарауулну юйчюгю, бары да къайда эсе да башха джанында эдиле. Терезеден да айыралмай, джылары тамагъына ёталмагъан джуммакъ болуб тургъанлай: «Сен бери къайдан чыкъгъанса?» — деген таууш аны илгендириб, терезеден терк айырды. Дерследе эки алгъан сохта устазны аллында симсирегенча, къатына келген, сарымыйыкъ, зугулбет, мийик кишини аллында башын энишге ийиб сюелди.

— Сен кимни джашыса? Бери къайдан чыкъгъанса? — деб сорду.

— Мен аджашхан этгенме, — деб джууаб берди джашчыкъ.

Сарымыйыкъ ышара:

— Кел, хомух, чыгъарайым, — деб джашчыкъны башындан сылай, аллында тебреди.

Мурат аны «хомух» дегенин джаратмады. Не ючюн десенг, ол хомухланы кеси да суймейди. Сарымыйыкъ аны мекямланы биринден бирине чыгъара, бир тиширыулары юслерине алыб келди. Ол алагъа кюлюб хапар айтды. Ала да кюлдюле. Джашчыкъгъа джити-джити къарадыла. Мурат билмеди тамагъына тыгъылыб тургъан джыламукъ джуммакъны къалай чыгъыб кетгенин. Джалан къабыргъалы юйню ичи Муратны джылагъанындан бирден зынгырдады. Сарымыйыкъ да тиширыула да ариу айтыб кюрешдиле, алай а Мурат, алагъа эришгенча, бекден-бек джылаб бара эди. Артдан ол алай этгенине кеси-кесине айыб этиб, кесин хомухха санагъан

эди. Аны джюрегин шош этген бир зат бар эди. Ол адамланы ичинде аны таныгъан киши джокъ эди. Ол сеbebден тенглери биллик тюлдюле. Энди Мурат сёз бергенди кесин эркишича тутаргъа, джюрютюрге.

Шахарда кёрген юйюча болмаса да, Муратны къала-сы иги мийик болду. Бир джанына джанлай да туура-сындан къарай, ызына келе да къоша, ол аны къалагъа ушатыб къойду. Башында, джитисини тюбюнде, самолет-ла къонарча табхырчыкъ да этди. Терезелеринден адамла къаратды, эшик къатларына мешнала тизди. Алай бла оюннга синггени бла эслемеди Мурат къаласына къоркъуу тюшюб келгенин. Кёмюклю толкъун чулгъана келиб, къаласыны бир джанын джуууб кетди. Ол алай талай кере этгенинде, орчагъа чабхан джашчыкъны къолла-рында кёмюклерин къоя, къалачыкъны тюбю бла къоратды. Езен башындан эрши шууулдагъан таууш келди. Бир кесек заманны ичине ёзен чарсдан толду. Чууакъ кёккю кюн къара кечеге ушаб къалды. Қъара толкъунла кирсиз сууну юсюн теблеб, кеслерине джол ача, суу ызын бирден толтуруб, энишге эгер итлеча бирден юрюлдюле. Ала мазаллы терекни талаб, тамырларын юзюб, тюблерине уруб, эниш сюрем сюрюб тебретиле. Мурат бабуш балала тургъан джерде мазаллы тал терекни чайкъала туруб суугъа кёмюлгенин кёрдю. Ол кеме кибик бир джанындан бир джанына бурула, бутакълары тоб атылгъанча таууш этиб ууала, толкъун-ланы сыртларында кетди.

Мурат къараб, бабуш балаланы кёрмеди. Бойнакъ да тургъан джеринде джокъ эди. Аланы барын да эми-лик толкъунланы къолларына тюшгенлерине ишексиз болуб, суу ызын энишге тебрети. Қъоркъгъанмы эди джашчыкъ бу кёзюуде? Қъыйынды анга джууаб табхан. Не ючюн десенг, аны кёз аллында бусагъатда шохлары — бабуш балала бла ит сюеле эдиле. Ол аланы тас этеме деб къоркъгъандан, кёзлерин къобуб баргъан къобандан алмагъанлай, анда тереклени, чалманланы, дагъыда суу шош орунларындан айыргъан кёб тюрлю затланы ичлеринде аланы кёрюрге дыгалас эте эди. Ырхы ол кёзюуде баш джанында илипинни юзюб, джашчыкъны айрымканда къоя, уллу къобаннга къошүлурга ашыкъды. Мурат ётюб кетерге умут эте, суугъа тобукъларына дери киргенлейине, ол аны тентирете тебрегенинде, къоркъуб ызына къайтды. Тёгерегине къараб, кесине амал излей, эл таба джанында адамланы суу джагъасы бла кызыу-

кызыу кымылдагъанларын кёрюб, кычырыргъа кюрешгенлигине кьобанны тауушу аны ауазын джутуб кьойду. Айрымканда мийигирек джерчикни кёрюб, алайда мазаллы тал терекге ышана, ары чабды. Алай а сууну терекни тюбюнден зыгъырын джуууб, чыгъарыб, кьууушдан ачы джаралача къараб тургъан тамырларын кёргенинде, кёзлери терекни ууакъ-ууакъ кьалтыраб башлагъан тёппесине битдиле.

Джашчыкъ терекден кёз алмай къараб тургъанлайына, бир джанындан ауузунда да бабуш баласы бла Бойнакъ чыгъыб кьалды. Ол джашчыкъны кьатына джибиб, тюклери этине джабышыб, сууукъдан кьалтырай тургъан балачыкъны кьоуб, кьобанны толкьунларыны арасында тас болду. Муратны эси бабуш балачыкъгъа кетди. Тегерегиндеги болумну унутду, тирилди. Аны джылытыргъа, кебдирирге кюрешди. Ол кёзюуде тал терек тамырлары юзюлгенлерини тауушу кьобанны тауушундан айырыла. бутакълары да кьолла кибиб хауаны тутаргъа дыгалас эте, суугъа кёмюлдю да, анда кесине орун табмагъанча тегерек бурула, джашчыкъны ышанмакълыгъын биргесине алыб кетди.

Джашчыкъ кьарт анасы сокъгъан кийиз бёркюне бабуш балачыкъланы джыйыб, джылыууна кысыб, кьоркьуу джюрегин кьоймай кыса, терекни ызындан бушуулу къарады. Ол бусагъатчыкъда керти ангылады кьоркьууну керти кьоркьуулу болгъанын.

Табигъатны кьутургъаны уа бир да сериуон болургъа ашыкъмай эди. Джангы кьошулуб келген булутла уруш баргъан тюздеча учсуз-кыйырсыз болдула, къаралдыла, темир бет алдыла. Ызы бла булутла аскери мыллыкларын бир-бирлерине атдыла да, ёшюн уруш этгенлеринде кёкню бирден кюкюретдиле, джер кьалтырады. Арадан сыннган кьуу бутакъгъа ушаш шыбыла таякъ чартлады да, кёкню энишге кёндеден кетди. Элия джарыкъ уллу чыракъ кибиб джерни кёксюлдум, сууукъ джарыкъдан толтурду. Бир кесекге толкьунла арасында къара кёлеккеле кьууанчлы ойнадыла. Ызы бла джабыуну ачыб джабханча джашчыкъны кыппачыкъ болуб, джерге кысылыб тургъанын кёргюзте ётдю да, джарыкъ ёмюрюнде болмагъанча тас болуб кетиб, биягъынлай къарангы кечеге бурулду.

Джашчыкъ ташны артына, къаягъа кибиб ышана, кысылыб, санчыкълары сууукъ синнгенден кьалтырыб, тишчиклери бир-бирлерине тиймей, джылагъандан да

арыб, «а-а-а-нам», — деб соза, толкъунла кеслерин джагъа-гъа урсала, къоркъгъандан тылпыуу тыйыла, ала эмеген башлача боюнларын къайырыб, артларына кетселе, къу-уана тургъанлайына тѣбен джанындан джар оюлгъан тау-уш эсин бѣлдю. Ызы бла къулагъына ит къансыгъан таууш келди.

Бойнакъ суу айланмада тѣгерек бурула, ауузунда да бабуш баласы бла джагъагъа джууукълашыргъа кюреше тура эди. Алай а суу айланманы мукъладисча кесине тартхан кючю Бойнакъны иерге унамай эди.

Ит тѣгерек бурула келиб, ахыр къарыуун джыйыб аллына силкиннгени бла сууну къучагъындан ычхъныб, мыллыгын тик къабыргъаны ёрге атды. Джибиб тургъан топракъ аны ауурлугъун кѣлтюралмай юзюлдю да, итни биргесине алыб кетиб суугъа кѣмдю. Суу Бойнакъны джунчугъаны бла эс джыяргъа къоймай, къобанны арасына джыяргъа умутлана талайны элтди. Алай а ит бой бермезге кюреше джагъагъа къысылды. Джашчыкъ башха амалы болмай, итни къобан алыб кетеди деб, къоркъа, сууда баргъан агъачдан, ташдан кѣз алмай джылаб башлады да, не ючюн эсе да эсине, къарт атасыны джашчыкъ джыгъылыб джылагъанында айтхан сѣзлери эсине тюшдюле. «Эркиши джыламайды. Джыламукъ хомухну сауутуду. Ол мыйыгъа тюз сагъыш этерге къоймай къатышдырады. Эркиши эркишилигин къыйын болумда сынайды», — деб ол сѣзлени ол бир ичинден, бир кеси да ачыкъ эшитирча талай кере къайтарыб айтды. Эртденли бери джылагъанына кеси кесине айыб этиб, къарт атасыны сѣзлери эсине алгъаракъ келмегенлерине къыйнала, ол итни чыгъарыр мадар излеб башлады.

Ол кѣзюуде аджашханны излеб айланган кибик къара, кир булутланы къалынын тешиб кюн таякъ ётдю да джашчыкъны джарыта тас болду. Бир кесекден булутла кир суу сюзюлгенча джарый башладыла. Къобан боюнсагъа джарашхан ёгюзча эмилик оюнун къоюб, суу ызгъа джараша башлады.

Джашчыкъ, ит, бабуш балала суугъа башындан энишге къараб айрымканда ёрге сюелдиле. Ала къутуруб баргъан сууну ауузунда оймакъ тюбю чакълы бир айрымканда тенгизни шашханына бой бермеген кемени экипажына ушай эдиле.

Бир кесекден Бойнакъ, ауур асхай, — алларында, ызындан бабуш балала, джашчыкъ суу ызын ёрге айландыла.

Анда, узакъда, алагъа чабыб келген адамла кѣрюндюле.

Кечеги джангур

Мен кѣбден бери чалкы тутмагъанма. «Сен эл джа-шаудан узакъда къалгъанса, чалкы къалай тутулгъанын да унутмай турамыса, къайдам?» — дейдиле элчиле. Шахарда тургъан адам эл ишлени унутуб къояды деб келе болур кѣллерине. Алай а, къайдам? Менде да болур алкыын бир кесек кюч. Аны кѣргюзюрге излейме. Къарт атам биргесине джыйыннга элтирге айтханды да, танг атарын ашыгъыб сакълайма.

Ол Сагъит а, Сагъит:

— Чалкы чаллыкъмамы дейсе? Тынчлыкъгъа юренген санларынг чалкыны ауурлугъун кѣлтюраллыкъмыдыла? Алгъын а, эсимдеди, бар эди заманынг», — деб, хыликке этиб, кѣзлери да хыйласына джана, къалай ачыу этди. «Тохта, кѣрюрбюз тамбла!» — дейме кеси кесиме. Къарт атам а, мени жарсыууму ангыламагъанча, бир татлы джукълаб турады.

Танг ата башлагъанлай, эрлай туруб, къарт атам къалай уятырымы оноун этеме. Алай а мен аны уяталмадым. Танг аласы бла къалкыб къалгъан шой эдим.

— Хомух, чалкычы алаймы джукълаб турады сора? Сагъит бу заманнга бир дюрю алыб чыкыгъан болур, — деген ауаз илгендириб уятды да, Сагъитни аты сагъыныгъанына да ачыу бола, секириб ѳрге къобдум...

Сабий заманымда ѳгюзлени сюрюучю джол бла къарт атам бла бирге барама. Ёгюзле ауур арбаны тик ѳрге, ауур солуй, чыгъарыб барадыла. Алагъа болушургъа кюреше, арбаны тебереме. Бойнакъ да, къошха ашыкыгъанын билдире, бизни озуб кетиб, къуйругъун гыланч айландырыб, дженгил болугъуз дегенча, огъурлу къарамы бла тынгысыз къарайды. Ма, узакъда къош кѣрюндю. Джюрегим дженгил-дженгил уруб башлады. Таб, кертиси да, чалалмай къалама, деген къоркъуу мени сагъышландыды.

Сагъитни энтда хыликке этгени болса деб, джууаб хазырлаб келсем да, ол джылы тюбеди. Эрлай огъуна чалкы жарашдырыгъа болушду. Биринчи дюрюю башладым. Чалкы, кюнню таякъларын ызларына къайтара, сызгырыб, ханса ташая, ызымдан дюрюлени сызын къояды. Кѣбден бери къолумда чалкы тутмагъаным кесин таныта башлайды. Алай а, къарыууму джыйыб, артха къалмазгъа кюрешеме. Къарт атам джылы къарай:

— Джашчыкъ, кесинги артыкъ урма, кюйюб къалыкъса,— дейди.

Мени уа, белим талыб, таякъ джангурдан сора ырхыла ёзеннге бирден къююлгъанча, тер бетими джууа саркъгъанына къарамай, кесими алгъа урама. Энтда чалыр кючюм болгъанын танытыргъа керекме джашлагъа.

Экинчи кюнню эртденбласында, санларым бирден топалла болуб, къымылдаялмай къалдым. Болумуму джашлагъа билдирмезге кюрешеме. Ансы сахар эрке этгенди Иссаны джашындан туугъанны дерикдиле. Кесими чалкъыны ашхы, берекетли джырына тынгылатыргъа кюреше, кюн къыздыргъынчы тездюм. Кюнортадан ингирге дырын джыяргъа кечдюк да, бошайлмадыкъ: бир джерге джыйылмай талай гапналыкъ къалды. Къарт атам, кекню чууакълыгъына къарай:

— Аллах айтса, кюн бузулмаз, келигиз, джашла, энди къош таба атлайыкъ,— деб, гапнагъа гырмык урду да, аллыбызда тебреди.

Биз барыбыз да бек арыгъан эдик. Къошха джетгенлей огъуна, ёретин ауузланыб, бирерибиз бирер джерге тёнгередик. Мен эрлай къалкъыб къалдым. Джукъу арасында, ким эсе да къаядан ташланы баш энишге къуйгъанча, тегерек алай гюрюлдеди. Сескеклениб ёрге тургъанымда, къарт атамы эшик аллындан кириб келгенин кёрдюм.

— Атам, неди ол гюрюлдеген? — деб къайгъылы сордум.

— Кёкдю, джашым. Туругъуз, хайда, джангур джаууб къалгъынчы, ол сенек ауузланы бир-бири юсюне бир атайыкъ,— деб, тышына гузаба атланды.

Барыбыз да кийиниб хазыр болсакъ да, Мекерни эсинде да джокъ эди къайгъыргъан. Бизге эс бурмай, санларын эки джанына джайыб хурулдайды. Хурулдайды десем да, хурулдаргъа кюрешеди. Аны хыйлалыгъын эскерген Сагъит:

— Тур, джукъу кирмеген кёзлеринге аны теджеб турма да,— дегенинде, Мекер сыфатын обур кибик этиб:

— Ол кесек амалтын аллай бир къыйналгъанны не магъанасы барды? Бери кече да ишлерге келмегенме,— деб ызына бурулду. Мен аны биринчи кёргенлейиме огъуна джаратмагъан эдим. Ол хаманда дюрюден бир джанына чыгъыб кетиучен эди. Бир чалкъысын ташха уруп эди, бир къайда болса да джаныуун тюшюрюб кетер эди. Анга сылтаула къайдан чыкъгъанларын билмей къалыр

эдинг. Ма, бюгече да, тирилик бир бек керек кезюуде, багылыб тургъан семиз малча, ынгырдай, айтханыбызны кзулакъгъа да аллыкъ болмаз эди, мычыгъаныбызгъа чамлана келген къарт атамы хыны къарамын кермесе. Ауур кымылдай, кийиниб, абына-сюроне, ызыбыздан сюркелиб башлады.

Къарангыдан аякъларыбыз басханны кезлерибиз кермей бара тургъанлай, тебен джанында кек чартлады да, ауур арба ташлы джолда джунгюрдеб етгенча, башыбызда кек кюкюреб, тауушу таула артына ташайгъанча болду. Къалын булутла, ауурлукъларын келтюралмагъанча джерге джууукълашыб башладыла. Бойнакъ, тегерегибизде хахай-тууай этиб чабыб, кзулакъларын да артына джумуб, сенек ауузла таба атылды.

Арыгъаныбыз ол кезюуде къайры тас болгъанын ким биледи? Солуб, кюч джыйыб тургъан адамлача, эрлай дже-тиб, сенек ауузлагъа баш атдыкъ. Къарангыда иги да кералмай, къалай къалгъаныбыздан да хапарыбыз болмай, талай гапнаны таракъ тишлеча, ерге суюдик. Кекден келечиле кибик талай мазаллы джангур тамчы агъыб, юсюмде терге къошулдула. Къоркъуулу болуб, кекге къарай, аллыма учунганымда, къатымда ишлеген Мекерни бир да кермедим. Анга да ачыуум келе, аллыма атлаб къарт атама гапнаны бегитирге болушдум.

Ол кезюуде ким эсе да ичи суудан толу сауутну, эгермей тартыб ийиб, баш тюбуне айландыргъанча, башыбыздан джерге суу толкъун куюлду. Къолларыбызда ерге келтюрюлюб тургъан сенек ауузларыбыз бла симсиреб къалыб кетдик. Таякъ джангурдан бугъар мадар этгинчи, болурубуз болгъан эди. Тюгел бошаб къоялмагъаныбызгъа да къыйнала, суу кийимлерибиз да юсюбюзге джелимча джабышыб, къошха киргеникде, орунда джукъу арасына кириб тургъан Мекерни кердюк. Кесин инджитмез ючюн, биз биченни джангур тюбюнде къоймайыкъ деб кюреше тургъаныбызны истемей, ишни джангур тюбюнде зырафлыкъгъа къоюб кетген эди. Къарт атам аны кергенинде, аллында джукъ айтмады, алай а бир кесек эс джыйгъандан сора:

— Сени огъесе, кесингча джашланы ичинде алай хомух къалай болдунг, ол тири атанга да бир ушамай? — деб бир джанына бурулду.

Эртденгиде танг къаралдысы бла биягъы джыйын дюрюге кирди. Джыйыннга бир адам джетмесе да, ол чалкъычыланы арасында белгили тюл эди. Ала къанатла-

ны кергенча, шош кериле, бир бири ызындан ёхтем, къууанчлы атлай эдиле.

Сагъитни ойнаб айтхан сёзлерин къайтарыргъа, ызындан тюшюб: «кынгырбурун тенгими да» ызындан уулаб, таргъа тыйгъанымда, дженгил солуй, дюрюню ахырына чыгъыб:

— Шахарда чалкъы чаллыкъ джер джокъ шойду да? Андан бери хылеу да болмай, унутхан да этмей къалай тургъанса? — деб кългъанлагъа къараб ышарды. Сора Абдуллах:

— Шохум, къанда болгъан сандан да кетмейди, — деб, къарт атама къарай, дагъыда: — Аны Исса акъсакълны кълунда чыныкългъанын къалай унутханса? — деб, чалкъысына джаныу этерге узалды.

Чалкъыларыбызгъа джаныу этиб, аллыбызгъа атладык. Бизни джангы хыршы сакълай эди.

Джюрек кечмейди

Новелла

Исмаил, иги джыллыгъы келген адам болса да, кълунда чалкъысы сызгъырыб, хансны орнуна хауаны кесгенча, тынч барады. Джыйынын узун дюрюлени кыйырына чыгъарыб, чалкъыла кюнде кёз къамата, тик кълбыргъаны тёппесинде, хыршы башында, тохтады. Джашауунда кёб тюрлю затны кёрген, сынагъан Исмаил джашлагъа къараб:

— Солугъуз бир кесекни, къларыу джыйыгъыз! Бюгюн бу бетни ары адурурбуз. Чаб, Бийнегер, иги джашча, суусаб джетдир, — деб джыйында эм джаш Бийнегерге буюруб, дюрюге олтурду. Чарса кълкълб тургъан таулагъа кълараб тургъанлай дагъыда кълшду:

— Чалкъысына къларарыкъл, табларыкъл бар эсегиз да, къларагъыз. Кълартны сёз урумунда, тюрсюнюнде джашауну сынамы бла акъллылыкъл кескин таныладыла.

— Эх, бу айранды, айран! Таулуну борбайында муну юлюшю уллуду, — дей, Бийнегерни кълундан суусабны алыб тогъуду да, Асхатха узатды. Бийнегер чалкъы сабны джитисин джерге чанчыб, Исмаилны кълатына олтура келиб:

— Атам, бир хапар айт,— деб тиледи. Джыйын тамада аңы сёзюн эшитмегенча, сёзню кенгден башлады.

— Ненча къарасам да, табигъатха тамаша болмай къалмайма! Адам джерде джаратылады, джашайды, кетеди. Ма мен да къараб къарагъынчы, ёлюр тюгю чыкъгъан къарт болдум. Неди бир адамны ёмюрю? Джукъ да тюлдю. Ёмёрлени санагъан адам улуду. Тюзю, бюгюнлюкде сауутну кючлюлюгю, кёблюгю бла ол къая башындан чабакъ тутхан къылда салыныб тургъанчады. Бу болумда адам улуну эси хорларына ышаныу улуду. Джашауубузда кёб тыйгъычла абындыра, джунчута, биз да беллерибиз талгъанларына къарамай, ауур солуй, джашаугъа учунгандан хорламлы бола ма бюгюннге джетдик. Уллу боранлада тауланы ышыкъларына къысылдыкъ, аланы хурметлерин сакъларгъа да кюрешдик. Аланы бюгюн да джашнаб баргъанларын кёресиз. Быллай сейирлик джашаугъа учундурмай къалай болур. Ма, бу сиз кёрген сыртлада аз атны налы къалмагъанды заманны сыртында атылыб, иелерини ёмюрлерин озуб. Майна, кёресиз Бийче къаланы! Энтда турады ол ётген ёмюрлени керти шагъаты, нюрюн тас этмейин. Аз душман кюрешмегенди аны ояргъа, джер бла тенг этерге! Таула, кириш къаяла сакълагъандыла аланы джауладан,— Исмаил сёзге къызыб, джыйынын аузуна къаратыб тургъанлай, огъары джанындан биченлени къарауулу Хусей тигеледи.

— Салам алейкум,— деб къатларында тохтады.

Исмаил ёрге турду, джашланы бетлеринде уа огъурамагъанлыкъ ачыкъ танылды. Джангыз бири адетдеча аллына атлаб, атдан тюшерге болушмады. Исмаил, аны эслеб, Бийнегерге эрши къарады. Бийнегер атасыны буйругъундан чыгъалмай, аллына атлады, алай а Хусей атдан кеси тюшдю. Исмаил бла сёлешгенча этсе да, эси акъылы узакъда эди. «Къыйын кюнде къайсы джанын таб кёрсе, ары аугъан Хусей! Суу эниш сюрем саркъгъанча, ётсюзлюгю бла тюенесин, бюгюнюн, тамбласын да тас этген Хусей!»,— деген оюмла къартны башын кючледиле, эсин Уллу Ата джурт къазауатны джылларында болгъан затлагъа байладыла.

Джау элге киргинчи экинчи кюнюнде, ма сен, Хусей, полицай кийимлени кийиб, чыкъгъан эдинг. Къалай айлана болур эдинг сен ол кюнде бу сейир, аталарыбыз, хар таш ючюн, атлам ючюн къан тёкселе да джау къолуна бермейин тургъан джерлерин сатыб? Къалай унутхан

болур эдинг кесинг да ол джерде туугъанынгы? Мени джесирден къачханымы эшитиб, келиб юйде тинтиуюл этгенинг а?! Сабийлигибизде экибиз да бирге татлы тенгчикле болуб, уллула болсакъ, этерик джигитликлерибизге учунганбыз, барын да бирден джыйыб адам къаллай оюм этерге боллукъду? Исмаил артда, урушдан къайтхандан сора юй бийчесини айтхан хапарын эсине тюшюрдю: «Сабийле да мен да аз къалкъыугъа кете башлагъанлайыбызгъа, кече арасында, эшикле бир эрши къагъылыб башладыла. Арбаз даурдан толду. Сабийле къоркъуб, мюйюшге къысылдыла. Ачмазымы таныгъанларында эшикни бирден кюч этиб, тартыб башладыла. Эшик аллында люююлдей келиб, артда къадауну юзюлген тауушу башыма тийгенча ачы келди да, алларында Хусей, ызы бла къалгъанла эгер итлеча юйню ичине мыллыкъларын атдыла.

— Исмаилны къайда джашыргъанса, айт, джашырма. Айтмасанг да ма бу айтдырлыкъды санга, — деб, джаныуар къан алыб, герохун бурнума тирей аллымда тебджилдеди Хусей. Бир кесекни ичине юйню ичин саулай баш тебенине айландырдыла. Хусей чардакъгъа ёрлеб тебреди. Гузаба баргъаны бла эсгермей, башын анда чюйге урду да, ызына силкинди. Башы чюйге тийгенине андан ким эсе да бугъуб тургъан башына джетдирди да, деб келген болур эди къоркъгъаны бла автоматны ичиндеги окъларын бирден чардакъгъа джандырды.

Исмаилны чюйню хапары эсине тюшгенинде, кюлюм-сюрери да бир келди. Ол бюгюн Хусейни, джыллыгъы келген адамны, мугур бетине къарай джазыкъсыныры келди. Адамлагъа, джашаугъа суймекликден уллу кюч джокъду. Анга къаршчы баргъан не заманда да, ёмюрлени узагъында да онгмагъанды, атны джеринде чыда-ялмагъанды. Сен да аллайланы бири болдунг, Хусей. Тутмакъ азабынгы чегиб къайтханынга базыныб, «уялмагъан бетте къазан къара» дегенлей, кесинги энди бизге илешдирирге излеб айланаса. Алай а джюрек, не кюрешсенг да, сеннге этген итликлеринги чыртдан да кечеллик тюлдю. Сен ачитхан адамла бюгюн да турадыла сарында.

Исмаилны башын сагъышла кючлеб, аны таба эс бёлген адам болмагъанына Хусей джунчуду.

— Да, сау иш этигиз, — деб атына миниб кетди. Ол баш энишге къарагъанлай, атыны юсюнде къарантхача къымсызлай кёз къарамдан ташайды. Исмаил аны ызындан:

— Джарлы Хусей! Ашары-киери болмагъан тюлдю джарлы, ач болгъан токъ да болур. Ма сенича адамды джарлы,— деб чалкъысына джаныу этиб, дюрю башына кирди да: — Эй аманла, тартыгъыз, былайын бошаб къояйыкъ,— деб къарамын чалынныкъгъа ата, джыйын аллында тебреди. Джашла бары да ызындан тизилдиле. Акъ келекли чалкъычыла ёзенни сейирлигине хурметли къобуз тюек болуб къошулдула.

«Ненча джыл ётдю андан бери! Адамланы ачуулары уа сынаргъа унамайды. Ол джаш адамланы бирден къаджауланыб тохтагъанларын кёрдюнгмю? Тюздюле ала! Къаядан юзюлюб, кёк кырдышны эзе, аллына чыкъгъан тереклени ууата, ёзеннге тюшген таш, не бек сокъранса да, не кечмеклик табмаз, не алгъынча мийикден къарамаз», деген оюмла башын кючлеген Хусей, аллында джол айланган джерде арба тауушну эшитиб, сескекли болуб, атын чегет джол таба айландырды. Чегетде кесине тутхучлукъ табарыкъса, ары ашыкъды. Атыны баргъаны кёлюне джетмей, къамчисин джетдирди, алая тик джолну ёрге ат аллына силкинсе да, джюрюш къошалмады. Ол кёзюуде Хусейни сыртындан, кесин эсгертгенча, шкогу тебрди. Ол анга бу къыйын болумдан чыгъарча акъыл берди. Хусей джарыды. Эрлай атыны джюгенин кесине тартыб, сыртындан шкогун сермеб алды. Бети бир агъара, бир темир тюрсюнге кире, бир умуту бирин унутдура бир-бирине гурушха эте, армау болуб талай заманны турду да, атдан дженгил чынгаб тюшюб, аны ол болумгъа тюшгенине ат терс болгъан кибик аны аяусуз къамчиси бла талай кере урду. Ат башына бош болгъанын ангылагъанча, тёртгюллеб, тереклени арасында ташайды. Къалын чегетни ичинде Хусей джюрек джарсыулары бла энчи къалды.

«Огъай, анча джылны узагъына ызымдан созулуб келген, манга анча налатны айтдыргъан сабанымы битими бу болур. Азыгъым да бу боллукъ болур», деб, патронташдан бир огъун алыб, иги кесекни къараб турду. Къалай эсе да бир сууукъ толкъун санларын суууруб ётдю. Къоллары къалтыраб башладыла. Бетин чирчик-чирчик тер басды. «Халкъны сатханны табигъат да кечмейди. Ма бу терекле кечерлеми аланы кюнден, суудан айыргъанны? Огъай!» — деб эрлай шкогун кёкюрегине тиреди. Ма энди сампалындан тартады деген заманда, кесин ёлюк ауанасы келиб аллына сюелгенча болду. Керти ёлюмню кёзюне къарагъанында, Хусейни ётю джетиш-

меди. Эринлери кьалтыраб, тишлери чыкьырдаб, шокну кьолундан ийди.

Джерге бауурланыб, созулуб ёлюм кьоркьуу болгъан джерден жанлар кьайгъыгъа кирди. Солууу тыйыла, адамныкьындан эсе джаныуарныкьына ушагъан тауушланы чыгъара, чырпыланы ичлери бла сыпдырылыб тебреди. Чегет а аны термилиуюн кёрмегенча, джашнайды. Кёк, бир заманда да болмагъанча, ариу кёгереди. Ичинде джан алычу огуу бла шок да джатады. Тик кьабыргъаны кунделен тору ат мыллыгын къая тьобюнде джыйылыб тургъан джылкыгъа атханды. Узакьдан а, джашха кьайтыб келген чалкычыланы джарыкь джырлары ёзенни бирден зынгырдатады.

Дерт

Эки атлы бёлек кьойну сюрюб ёзеннге эннгенлеринде, кюн кёкню теппесинден тая башлагъан эди. «Хайт де, Махсют, кёремесе, аны башын терек чапракълагъа атыб тургъанын» — деб, иссилеб, бир-бири салкынларына кысыла баргъан кьойланы алларында тегерегине сескекли къарай баргъан эчкиге кёз джетдире, биягъы сагъышына кетди Зулкъарнай. Не болгъанын билмей эди ол. Къалай эсе да келиб джюрегине мыдахлыкь кьона эди. Ол аны неге эсе да чакъыра эди. Джюреги нени эсе да сезе эди. Алай а нени? Аллында, юйге келсе, аны той, кьууанч сакълай эдиле. Джол нёгери, он-онеки джыл болгъан джашчыкь, аныча болмайын кьууанчлы эди. Кёзчюклери джилтинчикле киби джылтырай, ышаргъандан эки эринчиги бир-бирине тиймей, кьойлагъа джюрюш кьошдурургъа кюреше эди. Анга бар эди кьууаныр заты. Ол Зулкъарнайны джанындан да бек сюе, кьатында баргъанына кёлю мийикде болуб, кёзюне, аны кьарт ата-сы айтычу таурухладан эниб келген натрха ушата эди. Аны бла бирге атлада элге киррге, тенгчиклерине махтаныргъа ашыгъа эди. Алай а ол, не дыгалас этиб кёреше да, иссилик кьатылгъан кьойла орунларында чулгъаныб гургъан болмаса, алларына атларгъа унамай эдиле. Болмагъанында, Махсют артха туракълады, Зулкъарнайны сакълайып Зулкъарнай джашчыкьгъа къараб джарыргъа кюретди. Алай а бетинден мыдахлыкьны кёлекгесин кьууалайды. Кесин кьолгъа алалмагъанына джашчыкьтан джунуу, булджунур муратда джыраб башлады.

Махсют Зулкърнайны джырлагъанына къуанды. Аны ариу ауазы ёзенни бирден толтуруб, адамны джырны сейир дуниясына бёлмей, къалкъыта эди. Ол сейирликни бошалыб къалырына къоркъа, джырдан толгъан тау хауаны джут тогъуй эдинг.

Бююн а, не эсе да, Зулкърнайны джыры джаралы къанатлы джерден айырылыб, чексиз кёкге чыгъыб кеталмай, джерде да къалалмай, дыгалас эте тургъаннга ушай эди.

Махсют сабий джюрекчигини сезими бла Зулкърнайны къыйын болумгъа тюшюб тургъанын ангылаб не мадар этерге билмей тегерегине къарады. Ол анда, узакъда, джолну ийнени учуча джитисинден айырылыб, джууукълашыб келген атлыны кёрюб, Зулкърнайны булджутургъа амал чыкъгъанына къуана:

— Зулкърнай, къара ким эсе да бир атлы ашыгъыш келеди,— деди. Зулкърнай ызына ауур, ашыкъмагъанлай къарады. Келген Батыр болгъанын ачыкъ таныды. «Тышында болгъан хапары бар эди да, келген кёреме... Эртде, кеч болса да, аллай бир тюбешиу болмай къаллыкъ тюл эди. Алай а бу болумда... Махсют а»,— деб атлыны келгенин сан этмегенча аллына къарады. Джашчыкъгъа къайгъысын билдирмезге кюреше:

— Махсют, чаб иги джашча юйге. Былай бу барыу бла не заманнга джетерикбиз. Эртдерек барсанг, анда бир джукъгъа джарарса. Бол, ай аман сен,— деб Махсютню, айтхан сёзлерин огъурамагъанын кёре, ашыкъдырды. Алай а, Махсют, баш энишге къараб симсиреген болмаса, Зулкърнайны къоюб кеталмады. Зулкърнай Махсютню былайда болгъанына джаны джарсый, тюрсюнүнден сабырлыкъны атмагъанлай, бир кесекден «дерт, дерт» деб, къолун къамасыны сабына салыб, бир «огъай мен джаным сау болуб анга кесими урдурмам. Мен. Мен»...— деб герохун хазырлады. Бу кёзюуде ол орнундан тебген сабыр къаягъа ушай эди. Алай а ол оюм энтда анда кёб чыдамады. Сермешге учунуб тургъан Зулкърнайны оноуу терк огъунакъ тюрленди. «Сенсе, Зулкърнай терс, сенсе. Дагъыда да герохунгу сампалындан тартыргъа хазыр болуб тураса», деген оюмла аны герохун къабына салдырдыла. Ол атны джоуенин бошлады. Джашауунда ёмюрлюкге къара кийген кечесини хар атламы, такъыйкъасы окъла учхан кибик къаты бла сызгъыра ётюб башладыла.

Той. Къобуз узун къарыла абезекни согъады. Кёкде

турналаны тизгини киби́к джашла, кы́зла абезекге тизилдиле. Арлакъда къартла, тиширыула тебсегенлеге суйюнюб къарайдыла. Зулкъарнай ич сезимлеринден джана да, аны тышына билдирмезге кюреше, Марьямны кълун къаты кысыб, абезекни бошалыб кълалырына кърккъа эди. Аны кълуне бу къларангы кечеде абезекни, харс ургъланланы, тегерегинде къларагъланланы насыбы кечеги кекге джайылыб кетиб, бир джилтини аны гитче арбазчыгъына тюршюб, олсагълатлай кълудан кълбынган киби́к тойну шынкъларты гюрюлдеб джаныб, Марьямны тенгчиклерини арасында мюйюше кьргюздю. Аллында сюелген суратны сейирлигинден эсиргенча бола, башы тегерек айланыб, Марьямгъа къларай, аякъларын кълатлаб-кълатлаб ала, тегерек бурула, арагъла чыкълды да, орнунда чюйлениб кълалгълан киби́к симсиреди.

Тебсегенлени арасында къларт амма. Ол арадан чыгълыб кетерге дыгалас этеди. Аны аллына тау киби́к сюелиб, Къланшаубий, иймей ызына тартады, чамланады.

— Сен мени ким болгъланымы билемисе? Мен Къланшаубийме! — деб амманы бир кълуу бла билегинден тутуб, бири бла да сыртында джылла чыгъларгълан муккурун тюзетирге излегенча баса, боза синген санлары тентиреб, анга тынгыламай, амманы онгун алыб, юсюне ерге сюелди.

Зулкъларнайны кълуне Къланшаубий кълбуз туюклены араларына тюршюб кълалыб кълатышдыргъланча кьрюндю. Ол тышына чыкългълан ариу макъламны, бюгюннге дери ата-бабаладан келген ашхы тау адетлени бузуб, кълун да джан сюегине салыб, ехтем тургъланын кьлтюралмай, кьзлерине кълан чаба, не этгенин кеси да эскермей, мыллыгын аллына атыб, Къланшаубийни бир джанына тюртдю. Аны тентирей барыб, арбазда кенгине джайылгъланына эс бурмай, аны ючюн аммадан кечмеклик тилей, орнуна, терге джетдириб ызына айланганы бла кълбыргъласы кюйюб баргълан киби́к кызыа, эсин ташлатырча ачыды да, не болгъланы да ангыламагъланлай, кесин аякъл юсюнда тутаргъла кюреше, бир джанына кълбланды. Ол ерге сееле келиб ызына къларагъланында, джашланы Къланшаубийни суйреб баргъланларын кьрдю. Къланшаубий бла кюрешгенни кесини учузлукългъла санай, аны арбаздан кетгенине джюреги тынчлыкълы бола, кълбыргъласыны ачыгъланы да сан этмезге кюреше, арагъла чыгълыб, кызыланы сыйлай, Марьямны тепсерге чакълырды.

Эсинде болмай тургъланлай болуб кълалгълан затны уну-

туб кьойгъан кыйын эди. Ол тепсей тургъанлайларына, Къаншаубий кёз аллында тура эди. Зулкъарнай Къаншаубийни адамлыгъын махтаб кишиден эшитмегенди. Ала талай къарнашдыла. Гитчелери Батыр бла ол талай кере джолоучу да болгъанды. Аны кёлуне келгенча, Къаншаубий бла Батырны аралары джаяу адам бла атлычады. Батыр керти эркишилиги болгъан, керек болса адамлыкъ, тенглик этерик джаш болгъанына ишексиз эди. Ол себебден, джюрегинде Батыргъа къалгъан ашхы умутлары бла джылына, энди кёрюннгени болса, Къаншаубийни ариу айтырма да элтиб тынчайтырма. Терс ол ичген чагъырда — деб, аллай сагъышла эте, къобуз тохтагъанында, Марьямгъа да разылыгъын билдире, джашланы къатларына барыб сюелди.

Къаншаубий кесин кёб сакълатмады. Биягъы арбазгъа кириб, дауур ача къарт, джаш, тишируу деб къарамай, айталгъан аманын айта, чурум излеб башлады. Адамла ичинден:

— Ичсе ма былай тели болады да къалады,— деген сёзле чыкъдыла. Кесек заманны ичине арбаз дауурдан толуб къалды. Иш джумдурукъ урушха джетди. Къаншаубий джыгъылгъан джеринден ёрге туруб кынындан бычагъын чыгъарды. Олсагъатлай тегерегинден сейирине къараб тургъан адамланы ичинден «бычагъы барды, бычагъы, мен хариб»,— деген сёзле чыкъдыла. Зулкъарнай сагъыш эте турмагъанлай, аллына атлады. Туйюшгенлени арасына кифди.

— Къаншаубий, кьой, иги джашча, бу кьууанчлы кечени мутхуз этме,— деб тилей аллына сюелди.

Къаншаубий аны сёзлерин сансыз этиб, къутургъан малча мыллыгын аллына атханы бла абыныб джыгъылды. Бир тюрлюле чулгъана келиб тентирей, ёрге къобду да, аллына силкиннгени бла Зулкъарнайны кьучагъында болуб къалды. Зулкъарнай аны андан ары ёшюн уруш этеригине ишексиз болуб къаты тутханлыгъына ол энишге салыныб тебреди. Зулкъарнай, не болгъанын дженгил ангылаб къоялмай, къоллары бир джылы затха тийгенча болуб къарагъанында, къанны эслеб борбайлары кыйылды. Джерде атылыб тургъан бычакъны учхара кёре, кёлуне джыгъылгъан кёзююнде кесин туталмай бычакъгъа ургъанды,— деб келгени бла бирге бир тишируу:

— Зулкъарнай Къаншаубийни бычакъ бла урду,— деб кычырыкъ этиб башлады. Джыйылыб тургъан адамланы ичинде: «Урду, урду, Зулкъарнай Къаншаубийни

уруб кьойду. Джазыкъ Къаншаубий. Харибге къара! Мурдар Зулкъарнай,— деген кычырыкъла болдула. Терс сёзлени адамланы джюреклерин толтуруб кьойгъанларына амалсыз кыйнала, тюзюн айтыб ангылатыр къарыуу болмагъанын да кёре, ол алайдан абрек кибик терк джанлаб кетди.

Зулкъарнайны аллында Къаншаубий ол кечедеча акъыртын, хар кымылдагъаны ачыкъ кёрюне, джыгъылды. Зулкъарнай, бойну бууулгъанча болуб джагъасын туюмесин тешди. Тамагъы къургъакъсыб тегерегине дыгалас эте къарады да, къарамы къабхакъ тубюнде баргъан сууучукъда тохтады. «Нечик суусуб болгъанма. Андан, ёзенни дарман сууундан бир уртлар эди адам бусагъатда»,— деб кесин суучукъну юсюне къабланыб суусабын къандыргъанына санлары дженгил болуб къалгъанларын кёзюне кёргюзте, атдан тюшерге муратланган бла Батырны:

— Зулкъарнай, мен сенден бюгюн ёлген къарнашымы дертин алмай кьойсам, аны къатына барайым,— дегени бла шкогун чыкъырдатханы тенг болду.

Зулкъарнай атдан тюшерге силкине, «Анга мени чыртдан да бир терслигим болмагъанын къалай ангылатыр эди. Алай а бу болумда джукъ ангылатхан, ийнандыргъан кыйынды. Батыр, сен ийнан меннге. Мен бу ёзенде баргъан тау суучукъну кирсизлиги кибик кирсизме сени къарнашынгы юсюнде. Ийнан,— деб атдан тюше башлагъанлайына шок таууш къаяланы зынгырдата, ёзеннге джайылыб кетди. Зулкъарнайны башында бухар бёркю чартлаб кетиб, тёнгереб барыб суууну къатында тохтады. Джамчысыны бир къанаты учуб кетерге излегенча ёрге учунуб энгишге ийилди.

Кюн ингирге тарта башлагъан кёзюуде орамдан ат чабхан тауушла келдиле. Шош къалкъыб тургъан итле илгениб туруб, не болгъанындан хапарлары болмай, орамгъа юрюлюб атлыны ызындан джумулдула. Дауурну эшитиб адамла орамгъа чыкъдыла. Атлыны кьайгъылы чабыб баргъаны, не эсе да бир затла айтыб кычыргъаны, адамланы кьайгъылы этген эди. Аны Зулкъарнайлагъа бурулгъанын кёрюб, ала бары да ары куюлдула.

Махсют арбазгъа кирир-кирмез юге атылды. Алхазны къалкъыб тургъанын кёрюб, кычырыгъын, джылагъанын да тохтатмагъанлай тюртуб уятды. «Зулкъарнайны урдула» — деб, ызына бурулуб ашыгъыш атына миниб орамгъа чыкъды. Алхаз джукъу арасы бла Махсютню

айтханына толу магъана бералмай туруб, бир кесекге бети акъ учхунча болуб, чартлаб чыгъыб Махсютню ызындан атылды. Элде ол хапар, эрлай огъуна шок таууш быргъыдан чыгъыб хауагъа джайылгъанына джайылды. Аты болгъан ат бла, атсыз да — джаяу ёзенни ёрге айландыла.

Махсют деппандан чартлаб чыкыгъаны бла атын тыяргъа кюреше, шум болду. Аны ызындан джетгенлени бири да базмады Махсют болгъан сыздан алгъа атларгъа. Былайы джыйылыб бир тогъай къабыргъа болдула. Къаллай бир заман кетген болур эди ала алай сюелиб тургъанлы? Ким биледи? Заманны ызындан къарар къайгъы былайда сюелген адамланы биринде да джокъ эди. Ичлеринден чыгъарыб сёз айтыргъа къарыулары къалмай джансыз болгъан эдиле.

Анда, арлакъда, бир элли атлам узакълыкъда, джерде сойланыб тургъан Зулкъарнайны юсюне къабланыб Батыр джылай тура эди. Ол энишге ийилиб Зулкъарнайны тылпыусуз бетин ба эте эди, ёрге тура келиб, кеси кесини джан джанын ашай эди. Тау артына кете башлагъан кюн да бир кесекге мычыб, Батыргъа къошулуб кёб джылагъандан кёзлери къызаргъанча болуб, таякълары ёлюкню юсюне къабланыб, ахыр кере джылыу бере, анга къызылдым бояуну бюркдюле. «Энди мен мындан ары тохтаялмайма, мени тутхан кюч менден къарыулуду», — дегенча, кюн ёлюкню юсюнден ахсына айырылыб тау артына ташайды. Батыр а бир да ёрге туралмай эди. Қызыуда салгъан палахына, мурдар болгъанына кюйюб бара эди. Ол истемей эди, къарагъан да этмей эди андан дерт аллыкъ адамланы арлакъда юсюне къараб тургъанларына. Ичиндеги бушуу къалгъан сезимлени барын да джукълатхан эди.

Адамла уа энтда тура эдиле ичлеринде джанлары ташлагъа бурулуб къалгъан кибик оурнларындан тебмей. Ала Батырдан кёз алмай къарай эдиле. Батыр ёрге турмагъанлай, башын ёрге кёлтюрюб ауур къарады. Ол къарам Алхаздан, къалгъанладан да ычхынмады. Адамла кеслери да эскермегенлей муну къатына бир он атлам чакълы бирге келиб къалгъан эдиле. Батыр акъыртын ёрге туруб, башын энишге ийиб къарамын ёлюкден адамлагъа ётдюрю. Бир кесекни ол болумда туруб, ызына бурулуб кетиб башлады. Атыны къатына барыб джюгенин тутханы бла бирге юсюне джамчы джабылыб тургъан Зулкъарнайны юсюне битиб туруб, атыны башындан

тутуб кетиб башлады. Арлакъгъа баргъанлай тохтаб ызына энтда бир кере къараб, алайдан терк кетиб башлады. Алхазны этер къарыуу болмады. Къарнашын ургъан кёз аллында турса да аны ол этгени Алхазны, къалгъанланы да санларына, акъылларына кишен салыб къойгъан эди. Ол къарамдан ташайгъанлай халкъ тюшден уяныб, болумну энди ангылагъанча Зулкъарнайны юсюне юрюлдюле. Къычырыкъ, сыйыт, джылау кенг ёзенни толтурдула.

Ашхам къарангы бола, ёзен джол бла адамланы сынджырлары созулуб бара эди. Алларында Зулкъарнайны къоргъашынча ауур атла да башларын энишге ийиб баргъанча кёрюне эдиле,— деб аллына келиб ачы эсгериуленни сураты сюелгени джюрегин чайнаб, аны сууутур муратда акъсакъал, отда джукъланыб баргъан кёсеулени ары бери тюртюр, бир-бири юслерине сала ышырды. Отну джандыра, «Адамланы ич тылпыуларында ашхылыкъ бла сабырлыкъдан башха джукъ джанмасын»,— дей, джашлагъа сабыр къарады. Бары да башларын энишге ийиб талай заманны турдула.

Къарт ёрге тура келиб:

— Келигиз, ашхы уланла, джолубуз энтда узакъды,— деб, атына джаш адамча тири миниб, алларында тебреди.

«Ит насыб»

Новелла

— Алан, бир алапат итим тас болду да къалды. Излемеген, кирмеген джерим къалмаса да, табмадым. Къарт, сер болса да, джаным бир бек къыйналыб турады.

— Мен эшитгеннге кёре, иги ит арбазда джан бермейди. Ол аллай кёзююнде стауатдан узакъ кетиб къалыучанды.

— Хоу, алай болур. Аллай хапарла мен да эшите тургъанма.

(Ушакъдан)

Аллында къар джерге тохтамайын, талмайын джуммакъ-джуммакъ тюше къаланды да, ызы бла джел терек-

лени кымыжа бутакъларын сызгырта, кърны кѣге кѣлтюрюб, хойнух оюн этдирди. Чунгурланы кюрт толтуруб кърюб, тѣгерек тюзге ушаб къралды. Сюеги уллу да болмагъан онгсуз, кърт ит, анча сайын ызына, аны бла бугъунчакъ ойнагъанча бир тас бола, бир чыгъа келген чыракълагъа кърарай келиб, аллай чунгургъа батыб кетди да, ызына джунчуб кючден чыкъды. Кючю уллудан уллу болуб баргъан джел, аны аллында кър бурчакъланы толкъунун ѳтюре, кѣз ачдырмай, кымылдатмай тохтады. «Къралай насыбсызма. Аджал ызымдан кърсха кирген кюн да тюшмеди меннге борансыз»,— деб келди аны кѣлюне. Итни кѣзюне шош стауатда джылы орну кѣрюндю. Ол аны тансыкълаб ызына бурулду. Аллында биягъылай эл чыракъланы борандан ѳтген тунакы джарыкълары джылтырадыла. Ала анга алгъындан эсе тунакы кѣрюндюле. Ит къруанды. Ала ташайсала, ол кесин насыблыгъа санарыкъды. Алай болмаса уа... Сюеги уллу да болмагъан онгсуз кърт ит, кър бурчакъланы буруб алыб келиб юсюне ургъан джелде къралтырай, кесин бораннга базман этерге кюрешеди. Ол, ѳмюрюн эл чыракъла бла бирге ѳтюрген ит, аладан айырылыб узакъгъа кетерге кюрешеди. Чыракъла, боран, кърт, онгсуз ит. Итни ызындан кърсха тюшген аджал. Ит ашыгъады. Кърны бла кърарда терен ыз къроя барады. Ол къраруун тауусханды. Боран а тохтамайды. Джолу бошалмайды. Ол мазаллы терекни къратына джетгенинде, аны ышыгъында тылпыу алыргъа умут этди. Терекге кърсылды. Кѣзлерин къраты кърсыб, тѣгерегинде бѣрюча улуй тургъан боранны унутуб кърояры келди. Ал аякълары бла кърны кързыб кесине орун хазырлаб башлады. Алай а аны эсин борандан эл чыракъла бѣлдюле. Бу джол ит чыракълагъа ачууланды. Ёрге туруб, ала таба бурулуб хырылдады да, къраядан чынгагъанча бораннга атлады. Ол кѣзюуде, боранны ичинден чыкъгъан ачы кърчырыкъча, мазаллы терек бутакъланы юзюлген тауушу кърулакъларын сансыта, туура аллына тюшюб къроркърутду. Ит артха туракълалды. Къраруун джыйыб, бутакъланы юсю бла кючден атлады. «Ма кѣремесе, бууб кърояргъа да кѣзю кърыймай, кърюб да кетелмей, аджал къратымда айлана турады. Чыракъла уа ташаймайдыла», — деб келди итни кѣлюне.

Кюнорта заманда арбазда айлана тургъанлайына кѣкюреги чанчыб, аны джерге бауурландыргъан эди. Башы тѣгерек айланыб, юсюн тер, къраруусулукъ басыб, ол болумда кърмылдамагъанлай, талай заманны тургъан

эди. Бир кесекден эс джыйгъанында, ол биринчи ёрге ауур хамхотун кёлтюрген эди. Ызы бла ашыкъмайын санларын, сескекли бола, къымылдатхан эди. Кёкюреги кесин экинчи кере билдирмеди. «Не сейир болду муну чанчханы»,— деб келди итни кёлюне. Ол ёрге къобду, аякъларын кенгине тирей барыб, къабакъ эшиклени къатларында тохтаб, къарамы бла алагъа битди. Бу джол анга къабакъ эшикледен ётген ауур кёрюндю. Ол алагъа энди къайтырыкъ тюлдю. Къуйругъун булгъай, эркелете, иесини тегерегине айланлыкъ тюлдю. Ол себебден, арбаздан чыгъыб кетери келмей, ызына бурулду, бурну бла хауада тогъайла бура, тегерекни ийисгеди. Бурнуна таныш ийисле келдиле да, ол тансыкълай барыб, къарамы бла бауда ийнекни, бузоучугъун да ийнакълады. Барыб кесин чалман буруугъа ышыды. Аны агъачларында джюн кесеклени къоя келиб, юйню босагъасында тохтаб, къысха улуду. Бурну бла хауаны не къадар кесине тартыб, ийисгеб кюрешгенликге, ийислени ичинде иесини ийисин табмады. Ол эртденнгиде кетгени бла къайтмагъан эди. Аны кёрмегенлей, кетиб къалыры келмей, къысха заманны ичинде джетерине ышана, ит къабакъ эшиклени къатында джатды да, сагъышланды. «Мен бир кесекге къарт болдум, сер болдум. Джашагъан ит джашауумда кёб затны кёрдюм, сынадым. Энди уа мен ма стауатны къоюб кетерге керек болдум. Алайды ит джазыу».

Ит стауатда жансыз сойланыб турады. Ол бир кесекден, илгеннгенча болуб, ёрге терк къобду. Къабакъ эшикледен ашыгъыш ётюб, джолну тик ёрге кетиб башлады. Кесек баргъанлай, тохтады. Ызына къарады. Талай заманны сюелиб туруб, элге мыдах къарамын ата, ууакъ джебелей, джол къоратыб башлады. Стауатда ётдюрген кюнлери аны кёзюне кёрюндюле:

«Бир кере, гитче кючюкчюк болуб, арбазда айлана келиб, чалман бурууну къатында бал четенлени жанларына бардым. Бал чибинлени джызылдай, бир орунларына, гитче тешикчиклеге кире, бир андан чыгъа, учханларына къараб туруб, аланы этгенлерин оюннга санаб, ол оюннга кесим да къошулдум. Къошулсанг, къошул. Алайда мени эсеме келмезча бир зат болду. Тегерек чибин даурдан толду. Бары да бирден мыллыкларын юсюме атдыла. Тегерегим чарс-тубан болуб, кёзлерими ачалмай, къайры баргъанымы да билмей, башымдан чибин булут басханлай, алайдан къачар къайгъылы болдум. Ала мени, арбазда, орамда да къоймай, аман сагъатлы этдиле.

Джолну арасында джатыб, эки джаныма кёзю-кёзю аунай, эки ал аягым бла хамхотуму джабаргъа кюреше, тегерекни хахайдан алдырдым. Ием джетиб, аланы тюрлеринден алмаса, билмейме, алайда чот не бла бошалырын».

Ит, бал чибинле бла кючюк заманында болгъаны эсине тюшгенинде, ышарылды, кёлю кёлтюрюлдю. «Алайды джашлыкъ»,— деб, джолну бир джанына ёте, башын силкди.

Аллы бла ауур джюкленген машина ётдю. Талай кючюк хырылдай, аны ызындан джумулдула. Къарт ит джюрюш къошду. «Ким биледи не барды джаш, камсык итлени акъылларында? Ала бла кюреширге не къаруу, не заман джюкёду»,— деб келди аны кёлюне. Джаш итлени кёргенинде, кесини ётгюр заманы да эсине тюшдю. Балча, къалай ариу джагъыладыла кёлюнге ол сейир заманны эсгериулер!

«Бир кере къарангы кече арбазны джол джанында къулакъ ийиб тургъанлайыма, тауукъ орундан тауукъланы тынгысыз тауушларын эшитиб, бир эки чынгагъаным бла алайгъа джетиб къалдым. Къызыб келгеним бла сагъыш эте турмагъанлай, тауукъ орунга кириб баргъан мазаллы итни джабхагъына джабышдым. Тишлерим этине терен киргенлерин ангылай, аланы бир-бирлерине къысхачны къысханча къысдым.

Ит къачды. Мен аны ызындан сюрдюм. Ауузумда тери кесегин къоя, адамла тюз айтадыла «уру къызбайды» — деб, алайдан тас болду. Бир кесекден эс джыйгъанымда, санларым къалтыраб башладыла. Танача мазаллы ит, къачмай, ызына бурулуб сермегени кёзюме кёрюндю да, мен гёбелекгеча анга не этеллик эдим, къоркъгъандан санларым къалтырай, кёзлерими къаты къысыб, ачалмай талай заманны турдум. Ма алайды ит джазыу. Ёмюрюнг эшикде, сууукъда, джанынгы колунга алгъанлай айланаса. Алай а итлени арасында да тынч джашаугъа гюзелгенле бардыла. Мен аны кесим кёзюм бла кёргенме. Бир кере айлана кетиб, кюндюзгю кюн шахаргъа тюшюб къалдым. Ары къалай джетиб къалгъанымы мен бюгюн да ангыламагъанлай барама. Джашлыкъ этеригинги-этмезлигинги да этдиреди. Тюзю, бир-бирде не сагъышынги да къоюб, бирси калак итлеца оюмсуз айланырынги да келеди. Алай бла мен, бара-барыб, шахарны арасында мийик юйлеге чыгъыб къалдым. Былайда адамланы кёблюклерине сейирсине, бурнума тюр-

лю-тюрлю ийислени келгенлеринден башым төгерек айлана, эсиргенча болуб тургъанлайыма, бурнума, къалгъан ийислени бир джанына тыя, таныш ит ийис келди. Мен төгерегиме сескекли къарадым. Хар кёкенни, терек тюбюн, юй къатларын тинтиб башладым. Алай а ит ийис бурнумдан кетмегенлей, мен аны табалмай къалдым. Тюшген болумума сейирсине, мийик юйлени төппелеринден кёз алмай бара тургъанлайма, кёзюм кёргеннге ийна-налмай тохтадым. Андан, юйлени мийигинден мазаллы ит хамхот къараб тура эди. Нек этгеними кесим да ангыламагъанлай, хырылдадым. Юй төппеде джылы фатаргъа кириб тургъан ол итлени тукъумларында джюрюген адет тюлду. Биз узакъ заманлада, адамны таныб, аны бла ёмюрлюкге шохлукъ къурагъынчын терен ёзенледе ётгюр эмда эркин айланыучу ит джыйынла неге джетдик. Эм ахырында джылы фатарлагъа кириб, къысылыб къалдыкъ. Бизни ата-бабаларыбыз адам бла шохлукъну сакъларгъа, къанат тюбюнде кечинирге деб къурагъандыла. Энди уа ол адетлени бузгъан къаллай бир учузлукъду. Адам бла тенгликге бир фатарда... Мен къой къыйырда, бёрю ызда айланыргъа тыйыншлы ит къуйругъун кюннге тутуб джылыта тургъанын кёргенимде, төзелмедим. Кеси-кесими къыздыра кетиб, къулакъларымы сансыта, юрюб башладым. Төгерегими зангырдатдым. Бююннге дери аллай ауазым барды деб, турмай эдим. Ол кёзюуде: «Тутугъуз, тутугъуз аны, калак итни»,— деген тауушланы эшитиб, бир джанына чынгадым. Сыртыма таш тийгени инджите, алайдан башымы алыб къачар къайгылы болдум. Алайды ит джазыу».

Ит аллына къарады. Аджалны къолуна кесин берлик джерин ышан этди. Ашыкъды. Ашыкъса да, джюреги умут этгенча джолну къораталмады. «Бар эдиле,— деди ол кеси кесине,— асыры къызыу баргъандан къулакъларымда джел шуулдагъан заманла да. Энди уа тюз джюрюген да къыйын болгъанды».

Булутла басыб тургъан кёкден жангур тамчыла акъдыла. Ала бир кесекден суукъ хауада буз инджилеге бурулдула. Ызы бла къар кесекле, аллында сериуюн, артда уа къызыу-къызыу тюше, джерни агъартыб башладыла. Ит ызына къайгылы къарады. Элден узакъ кетгенине къууанды. Алай а ол кёзюуде аны эсине келмеген бир зат болду. Ингир къарангы болгъаны бла эл чыракъла джандыла да, узакъдагъы юйле къатында болуб къалгъанча кёрюндюле. Ала итни кеслерине чакъырдыла.

Ит туракълады. Ол эл чыракъланы джарыкъларыны джылыуунда къоюб кетиб баргъан стауатыны джылыуун сездн. Итни аллында къуу санлы, огъурлу иесини сыфаты сюелди. Эсине кючюкчюк болуб, арбазгъа биринчи кирген кюню тюшдю. «Ол кюн камсык сабийлени къолларына тюшюб, дунягъа туугъаныма сокърана, кир сууда дыгалас эте, башымы къаратханым сайын ызына басыб, тунчукъдуруб, сау къалгъандан эсе ёлген тынч болгъаннга санай, кесиме аны теджей, джаным чыгъыб да къалмай, онгсуз болдум. Ауузумдан силегейлерим келе, созулдум. Джашчыкъла, мени бла кюрешгенни андан ары магъанасын кёрмей, агъачла ичине атыб кетген эдиле. Талай замандан эс джыйгъанымда, агъачла арасында сыбдырыла келиб, башындагъы агъачха ал аякъларымы салыб, андан ары ёрлерге къарыу болмай, энишге тюшюб кетерге да къоркъуб тургъанлайыма, джолну айланчындан келе тургъан арбаны чарх тауушу эшитилди. Къарыуум болгъан заманда къачыб бугъуннукъ эсем да, бюгюн джан дыгалас этиб, къансыргъа кюрешиб, ау басыб тургъан кёзлерим узакъда джууукълашыб келген арбаны ауанасын кёре, аны ашыгъыб сакъладым. Арба мени къатым бла ёте тебреб тохтады. Ызы бла сабий таууш:

— Кючюкчюк,— деди.

— Рахынды, къой тийме. Ары башындан басыб тунчукъдуруб къояргъа керекди,— деди тиширыу таууш.

Мен бу кёзюуде ол сёзлени иеси тиширыуну нечик кёрюрге излей эдим. Тиширыуну сёзлерини ызындан кючлю къолла терк кёлтюрюб, мени мийикге чыгъардыла. Къаты чауулгъа тийиб чачылырымы сакъладым. Алай а эркиши таууш:

— Эгечим, мынга бек уллу зарауатлыкъ дженгенди. Сууаблыкъ хар инсаннга да керекди. Бу къаллай ит болса да кёрюрсюз,— дегени бла бирге мен энгишге кетдим. Джашауумда ол кюн мен ит насыбны биринчи сынадым. Ташлы джолгъа тюл, арба кюбюрге джумушакъ мулхаргъа тюшдюм. Аны алай болгъанын арба бла бирге тебрегенимден билдим. Къулагъыма джангыдан сабий таууш келди:

— Кючюкню къолума алырым келеди,— деди ол.

— Къой, хылымылыды — деди биягъы тиширыу ауаз.

— Тёз, юйге джетсек, кирсиз этиб алырса,— деди

эркиши ауаз. Аны ауазындан ол кючлю кьолланы иеси болганын ангыладым.

Арба чархны тауушуна тынгылай, татлы джукьудача, арбада чайкьала, джашаууму насыблы кюнлерине барама. Бюгюн да, арба баргьанын кёрсем, тохтаб, аны чархларыны макьамаына суююуб тынгылаучанма. Мен аны тауушунда ит насыбны ауазын ангылайма.

Арба арбазгьа киргенинде, эс джыйгьан болур эдим, башымы ёрге кёлтюргеним бла юнью эшиги ачылыб, андан бери сабийлени кьуюлгьанларын кёрюб кьойдум. Ала дауурдан тегерекни алдырыб, арбагьа чабдыла. Мени уа джаным чыкьды да кьалды. Кесими кёргюзт-мезге кюреше, лобанча кьаза, саламны ичинде бугьунур-гьа дыгалас этдим. Алай а биягьы кьол, кёлтюрюб, мени сабийлени кьолларына берди. Олсагьатлай меннге эртденбла азаб джетдирген джашчыкьланы сыфатлары аллымда суюлдиле. Быланы да алагьа ушатыб, кьоркь-гьандан хырылдаргьа кюрешдим. Алай этгенимде, сабийлени бири: «Кёремисиз, кьалай кьайыр ит боллукь-ду»,— деди. Ала дауур эте, бир-бири кьолларындан тарта келиб, мени суу болгьан тазны башындан кьаратдыла. «Ма, башландыла биягьы джаханим оюнла»,— деб кёлюме келгени бла таз таба кетгеним тенг болду. Алай а ала мени сууда батдырмадыла, тунчукьдурмадыла. Тегерегиме басыныб, джылы сууда джуундурду-ла. Юсюю кебдирдиле. Башымы сыладыла, эркелетдиле. Джашауумда биринчи кере башымы сыланганын, ариу сёз айтылгьанын кьулагьым бла эшитиб, кёзюм бла кёрюб, сынадым. Джангы сауулгьан ийнек сютню, кёмюкleri бурнума джыгьыла, тогьугьанымда уа, ол ичими джылыта ётдю да, мени джетинчи кёкге чыгьарды. Бурнума сютю сауулгьан огьурлу ийнекни ариу ийиси келди. Аны бла бирге бу арбазда ит насыб да. Андан сора арбазны таза джюрекден сакьлагьанлай, бир хыны сёз эшитмегенлей, ёмюрюю ётдюрюю. Кьарт да болдум. Ма быллай сейирликге да джетдим...

Джел алгьындан да кючлю болду. Ит эл таба кьарады, боранны чарсындан чыракьланы кёрмеди. Аллында кьууанды, артда уа мыдах болду. Джюрюшюн сериуюн этди. Анда, боранны ары джанында, элде аны джашау насыбы, огьурлу иеси бла джылы стауат кьалдыла. Ол кёзюуде биягьынлай терекден юзюлюб аллына бутакь туюшдю. Ит, аны юсю бла атлайма дегени бла абынды да, джыгьылыб, узунуна созулду. Ызына кьобмады. Боран

къарны, буруб алыб келиб, юсюне къалаб башлады...
Бир кесекден боран тохтады. Қёкден булутла тас болдула. Джерни ай джарытды. Джер да, чыртда бир зат болмагъанча, акъ тюзге ушады.

БАШЛАРЫ

Байрамкүүланы Алибек

Абидат	4
Хопай	12
Сюймекликни базманында	21
Муштрай акка больницада	32
Энтда бир Дон Кихот	38
Эски китаб	46
Аман, тууар, сени джыгъар	49
Адвокат	61
Къанлы душманла	69
Партупе	74
Таушуналаны Мустафа (очерк)	82
Джетген кюнде (очерк)	87
24 джылны теңгиз флотда. (очерк)	92
Юйюнг бла кюрешгенден эсе...	
(бир актлы пьеса)	95
Абрекле (бир актлы пьеса)	103

Лайпанланы Хамит

Боран кече	118
Кёмеуюл	128
Дерт	135
Борч	139
Тойда	143
Ийнан	151
Ибилис	158
Кече арасында	161
Джюрек джара	171
Насыб деген неди?	175
Къоз бёрк	181
Гюнах кимдеди?	186
Исса ёкюнеди	191
Къыйын атлам	197
Елюр от	204
Гокка хансла	214
Ачыкъ сёз	216

Чотчаланы Борис

Мен берген партабак (повесть) 224

Байрамукъланы Мухтар

Сюймеклик унутулмайды (повесть) 275

Айбазланы Солтан

Гезам	324
Уста	335
Алай да болады	342
Дуадакъ	349
Нарат гагаракла	354
Къызыл алма (новелла)	360
Ана айю (новелла)	363
Сюймеклик болса	365
Джукъланмагъан сюймеклик	370
Шохла	386
Кечеги джангур	392
Джюрек кечмейди (новелла)	395
Дерт	399
«Ит насыб» (новелла)	405

*Байрамкулов Алибек
Лайпанов Хамит
Чотчаев Борис
Байрамкулов Мухтар
Айбазов Солтан*

МАХАР

Повести, рассказы, пьесы, очерки, новеллы
на карачаевском языке

Редакторы: А. И. Кубанов, М. М. Кубанов

Художник У. К.-Г. Мижев
Худредактор М. М. Папшова
Техредактор Т. В. Кишева
Корректор Н. С. Салпагарова

ИБ № 2622

Сдано в набор 14.05.91. Подписано в печать 18.11.92.
Формат 84x108¹/₃₂. Бумага офсетная. Гарнитура литературная.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 21,8. Усл. кр.-отт. 21,9.
Уч.-изд. 22,6. Тираж 2000 экз. Заказ № 0215. С 1.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23 Дом печати.

Республиканское издательско-полиграфическое объединение
«Адыгея» Комитета по печати и информации Республики Адыгея
352700, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.

М 11

Коллектив. Махар.

Карачаево-Черкесское книжное изд-во, 1994.— 416 с.
ISBN 5—7644—0479—7

Сборник посвящен теме защиты Отечества, патриотизма, гражданского долга. Раскрываются лучшие человеческие качества, особенно, проявляющиеся в тяжелых испытаниях. Также поднимаются проблемы искоренения некоторых социально-бытовых пережитков. Книга адресуется широкому кругу читателей.

М $\frac{4702280100-65}{M 159(03)-91}$ 65-94

84 (къара) 7—4